

TÜRK DEVLETLERİ

TÜRK DEVLETLERİ

yazan :
Doç. Dr. ANIL ÇEÇEN

İnkılâp Kitabevi
YAYIN SANAYİ ve TİCARET A.Ş.
Ankara Cad. 95, İSTANBUL

Ankara Cad. 95
İstanbul
Tel. : 522 28 51 - 526 86 41

Kapak Düzeni :

Birinci Basım - 1986
Dizgi - Baskı :
ANKA OFSET A. Ş.
Cemalnadir sok. 24
Cağaloğlu - İST.

İÇİNDEKİLER

Kardeşim
ZEYNEP ÇEÇEN'e

SUNUŞ

Bu kitap, bir bakıma Türk tarihinin özetidir. Türklerin tarih sayfasına çıktıkları dönemden bugüne kadar başlıca Türk devletleri esas alınarak, Türk tarihi özetlenmeğe çalışılmıştır. Genel bir giriş bölümünden sonra tarihteki Türk devletleri kronolojik sıra ile incelenmektedir. Her devletin kuruluş, gelişme ve yıkılış dönemleri anlatıldıktan sonra kültürlerine ve toplumsal yaşamlarına da yer verilmiştir. Tarihteki büyük Türk devletleri incelendikten sonra son bölümlerde yirminci yüzyılda kurulan Türk cumhuriyetlerine de yer verilmiştir. Kitabımızda devletler temel konu olarak ele alındığından, bu cumhuriyetler önem kazanmıştır.

Son yıllarda çeşitli tartışmalara konu olan Türk devletleri üzerine bulabildiğim kaynakları elimden geldiğince, nesnel değerlendirerek bu kitabı hazırladım. Kitabın sonunda okuyucuya yararlı olabilmek için kaynakça ile beraber incelenen devletlerin haritalarına da yer verilmiştir. Kitabımı hazırlarken, çeşitli kitapların yanısıra makaleler ve ansiklopedilerden de olabildiğince yararlandım. Atatürk'ün Türk tarihine bakış açısı doğrultusunda gerçekçi olmaya çalıştım, duygusallığa yer vermekten kaçındım.

Çeşitli spekülasyonlara fazlasıyla açık bir konuda kitap hazırlamanın sorumluluğu ile hareket etmeğe çalıştım. Her bilimsel çalışma gibi bu kitabın da eksikleri olabilir. Okuyucunun benim, iyi niyetli çabama göstereceği hoşgörü gelecekte daha gelişmiş çalışmaların yapılabilmesine yardımcı olacaktır.

Doç. Dr. ANIL ÇEÇEN
Bahçelievler - 1985
ANKARA

I

GİRİŞ

Tarih kaynaklarının ortaya koyduğuna göre en eski uluslar içinde Türkler ön sırada gelmektedir. Milattan önce beşinci ve dördüncü asırda Türk boylarının ortaya çıkması ve ilk Türk devletlerinin kurulması, Türklerin ikibin beşyüz yıldan buyana tarih sahnesinde varolan bir ulus olduğunu doğrulamaktadır. Tarihin ilk çağlarından yirminci yüzyılın son yarısına kadar Türkler birçok devletler kurmuşlardır. İlk kurulan Türk devleti Milattan önce 4. asırda ortaya çıkan Saka - İskit imparatorluğudur. Son kurulan Türk devleti ise geçen yıl kurulan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetidir. İkibin dörtyüz yıl ara ile kurulan bu devletlerin arasında kalan sürede Türkler birçok devlet kurmuşlar ve yönetmişlerdir. Bu devletler bazan birbirinin arkasından gelmiş bazan da beraber yaşamışlardır. Türklerin kurdukları devletlerin çoğunluğu sağlam sosyal ve siyasal kurumlar üzerine kurlumuş olmalarına rağmen bazılarının çok uzun ömürlü olamayışları, çeşitli açılardan üzerinde önemle durulması gereken ana konudur. Bu genel sorunun çözümünü Türk ulusunun ana karakterinde, özelliklerinde ve doğaldır ki kurduğu devletlerin temel felsefelerinde, yönetim sistemlerinde aramak gerekmektedir. Türklerin yirmi beş asırlık tarihleri bu açılardan incelenmedikçe ve bilimsel veriler en son bulgularla irdelenmedikçe kesin sonuçlara varabilmek son derece zor görünmektedir.

Tarihin her döneminde bir devlet kuran Türkler, yirminci yüzyılda cumhuriyet rejimine kavuşmuşlardır. Türk tarihi incelendiği zaman kurulan tüm devletlerin genellikle soy, aile ve hanedan temeline dayandığı görülmekte ve bu hanedanların yıkılmasıyla, ailelerin ortadan kaldırılmasıyla devletler de yokolup gitmektedir. En son imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu bile bir hanedana dayanmakta ve içinde çeşitli ulusları barındırmaktaydı. Osmanlı soyu imparatorluğun temel ögesi olarak devletin çatısını oluşturuyordu. Nitekim Osmanlı hanedanının çöküşü ile beraber imparatorluk da tarihin derinliklerine gömülmüştür.

Türk devletlerinin çok sayıda olmasının en büyük nedeni hepsinin soylara ve hanedanlara dayanması ve hiçbirinin ulusal bir devlet olmamasıydı. Aynı ülke veya toplum üzerinde egemenlik sağlayan bir başka sülale hemen baştaki soyu aşşağı indirmekte ve hemen kendi egemenliğini ilan ederek gene kendi adı ile anılan yeni bir devlet kurmaktaydı. Belirli bölgelerde etkin olan aileler bazan merkezden kopmakta ve kendi bölgelerinde yeni bir devlet oluşturmaktaydılar. Türkler eski dönemlerde kendi ulusal devletlerini kurabilseydiler, Türk devletlerinin sayıları bu kadar çok olmazdı.

Tarihte Türklerin kaynağına inildiği zaman, dört bin yıl öncesinin Orta Asyasına kadar gitmek gerekmektedir. Elde edilen bulgulara göre, Türkler beyaz ve brakisefal yani geniş kafa yapısına sahip olan bir ırktır. Arkeologların «Andronova insanı» dedikleri tipin temsil ettiği beyaz ve brakisefal ırkın kalıntılarına dört bin yıl öncesinin Orta Asyasından elde edilenlerde rastlanılmaktadır. Bu ırk, çevresindeki ülkelerde yaşayan dolikesefal yani uzun kafalı ırklardan kesin çizgilerle ayrılmaktaydı. Sözü edilen proto - Türkler, Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasındaki geniş ülkede bugünkü Çungarya'da yani Doğu Türkistan'ın kuzey kesimlerinde yaşıyorlardı. Bölgenin konumu nedeniyle proto - Türkler ülkelerinin dört bir yanına doğru genişleme eğilimleri göstermekteydiler.

Bu ırk, sığırı ve deveyi evcilleştirmişti. Avcı ve savaşçı bir kavim olarak yaşıyorlardı. En kutsal hayvan olarak kartalı benimsiyorlar ve mezarlarına simge olarak kartal pençesi işliyorlardı. Dağlı bölgelerde yaşayan kavimlerde görülen kartal hayranlığı proto-Türklerde de bulunmaktaydı. Bazı bölgelerde Ren geyiğini ve Yak öküzünü de evcilleştirerek günlük yaşamın içine sokmuşlardı. Bakırı işlemesini öğrenmişler ve bıçak benzeri aletlerin yapımında kullanmışlardı. Proto-Türk kültürünü temsil ettiği benimsenen Anav, bugünkü Türkmenistan'ın başkenti Aşkabad çevresinde ilk kültür tabakasına yaklaşık olarak altı bin yıllık bir geçmişi simgelemektedir. Anav kültürünün dördüncü katı ise milat yıllarına rastlamaktadır. Tarihçiler genel olarak Orta Asya kavimlerinin kültürlerini Anav uygarlığı tabakalarına göre tarihlendirmeye ve ikibinlerde bu tabakalarla karşılaştırmağa çalışırlar. Milattan önce Altaylar'da uygarlık daha canlılaşmakta, çeşitlenmekte ve giderek zenginleşmektedir. Arkeolojik buluntular çoğalmakta, bakırın yanında tunç ve altın işlenmekte, bıçakların yanısıra yüzük ve bilezik gibi süs eşyası yapılmaktadır. Bu dönemde dünyanın altın merkezi Altaylar görünmekte ve bu endüstriyi proto—Türkler yürütmektedir. Bu kavim sonraki yıllarda Sibirya Ovasının güneyine doğru taşmıştır. Milattan önce iki bin yılları kalıntıları Güney Sibirya bölgesinde bulunmuştur. Pro-

to-Türkler göçebe bir kavim olduklarından yerleşik yaşam biçimini ender zamanlarda göstermektedirler.

Proto-Türk sanatında asıl öge hayvan motifleridir. Bu motifler çok incelikli yöntemlerle işleniyor ve hemen her eşyada kullanılıyordu. Hayvan uslûbu göçlerle beraber Kuzey Karadeniz bölgelerine doğru yaygınlık kazanıyordu, Proto-Türkler giderek askeri ve siyasal güç kazanıyorlar, Moğollar ve Mançular gibi çevrelerinde yaşamakta olan kavimleri egemenlikleri altına alıyorlardı. M.Ö. 1700'lere doğru Çin tarih kaynakları proto-Türkler'den söz etmeğe başlarlar. Bunun da nedeni proto-Türk kavimlerinin Çin bölgesini tehdit eder bir duruma gelmeleridir. Türklerin tarih öncesi çağları M. Ö. 200'lere kadar uzanmaktadır. Bu yıllarda ortaya Teoman veya Tuman Yabgu adlı bir hükümdar çıkarak çevredeki Türk boylarını bir araya toplar. Tarihte Büyük Türk Hakanlığı denilen büyük ve sürekli Orta Asya İmparatorluğu böylece tarih sahnesine çıkar. Sonraları Oğuz Han denen Mete bu ilk Türk hükümdarı Teoman Yabgu'nun oğludur. Oğuz Han, ilk Türk imparatorluğunun sınırlarını sonraları pasifikten Hazar denizine, Sibirya buzullarından Çin ve kuzey Hindistan'a kadar genişletir. Asya kıtasının yarısından fazlasını egemenliği altına alır. Türklerin bu ilk imparatorluğu başındaki hanedanın adı nedeniyle «Kun» veya «Hun» adıyla anılmaktadır. Başlangıçlarda Türk adı Türkçe konuşan kavimlerden birisinin adı idi. Sonradan bütün Türkçe konuşanlara Türk adı verilmiştir. Sözcüğün anlamı güçlü demektir ve ilk başlarda «Türük» olarak söylenmekteydi. Bu sözcük ilk kez M.Ö. 1400'lerde Çin belgelerinde geçmektedir. Gene Çin tarihinden öğrenildiğine göre Türkler M.Ö. 700 lerde Çin topraklarını ele geçirmeğe başlamışlardır.

Türk tarihinin karanlık dönemlerine ait bulunan izler bazı Türk destanlarına yansımıştır. Ergenekon destanında Türklerin düşmanlarınca küçük bir alana sıkıştırıldıktan sonra çoğalmaları, demir madenini eriterek dışarı çıkmaları ve dünyaya açılmaları konusu Türk tarihi açısından çok önemlidir. Türklerin bu tutumu ,onların dış dünyaya yayılma arzularını, fatihlik düşüncelerini, maden gibi zor bir alana egemen olarak üstünlüğü ellerinde tutma ihtiraslarını göstermektedir. Türklerin birçok kavimleri egemenlikleri altına alarak büyük imparatorluklar kurmaları en eski çağlarda bile yabancı ulusların dikkatini çekmiş ve tarih belgelerine geçmiştir. Türk tarihi açısından birinci derecede kaynak olan Çin belgeleri Türklerin cihangirlik özelliğini açıklamada gerçekçi davranmış ve günümüze bunu yansıtmıştır. Çinlilere göre Türkleri yabancı kavimlere egemen kılan, onların iyi ata binmeleri yani süvarilik karakterleridir. Atlı Türk ordusu o çağların en ileri ve gelişmiş ögesi olarak en geniş ülkeleri ele geçirebilmiştir. Ayrıca Türkler'in demir, bakır ve altın gibi madenlere sahip olmaları ve bunları en ileri bi-

çimlerde işleyebilmeleri de onlara üstünlük kazandırmıştır. Atı ve madenleri iyi kullanabilen Türkler cihangirlik karakterleriyle de kısa zamanda tüm Asya'ya yayılmışlardır. Bu yayılmalar daha sonraki dönemlerde birçok Türk devletini tarih sahnesine getiren en önemli öge olmuştur.

Türkler kendi isimleri ile anılmadan önce proto-Türkler olarak tarih sahnesinde yer almışlar ve daha sonraki her dönemde de bir veya birkaç devlete sahip olarak bu sahnedeki yerlerini korumasını bilmişlerdir. Türkler'in tarihi açısından Milattan önce beşinci yüzyıldan öteye gidebilmek kaynak açısından olanaksızdır. Nitekim ilk dönemlerin tarihi de bir kısmı ile destanlar ve efsanelere dayanmaktadır. Kendi anayurtlarında varlıklarını ortaya koyan Türkler daha sonraları göç ettikleri ülkelerde daha etkin bir yaşam düzenine kurdukları devletler aracılığı ile sahip olabilmişlerdir. İklim koşullarındaki büyük değişmeler, susuzluk, kuraklık ve açlık gibi nedenlerde Türkler'in Orta Asya'dan göçetmelerine neden olmuştur. Pasifik'ten Atlas Okyanusu'na kadar çeşitli bölgelerde ve değişik tarihlerde birçok devlet kuran Türkler'in anayurdunun Orta Asya olduğu konusunda tüm tarih kaynakları ve otoriteleri birleşmektedir. Bölgenin sınırlarını daha geniş veya dar ele alanlar da vardır. Bölge konusunda var olan anlaşma anayurdun sınırları konusunda bulunmamaktadır. Fazlasıyla geniş olan bu bölgede zaman içerisinde birçok jeolojik değişmeler gündeme gelmiştir. İç denizler kurumuş, yeni göller ortaya çıkmış, çöller vahalaşmış, vahalar ise çöl olmuştur. Jeolojik değişmeler tam olarak belirlenemedikçe, Türkler'in anayurdu olan Orta Asya'nın kesin sınırlarını çizebilmek zor olacaktır. İnsanların yaşayışını etkileyen bu jeolojik değişmeler yeryüzü tarihinin son dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Orta Asya denen bölgenin doğal sınıları, Kingan dağları, Baykal havzası, Altay dağları, Volga ve Hazar havzaları, Hindikuş, Pamir ve Karakurum Dağları ile Sarı Irmak havzası ve Karanlık Dağlar ile yeniden Kingan dağlarına ulaşan bir çizgi izlemektedir. Türkler bu kadar geniş bir alanı dahi yeterli görmeyerek Asya, Afrika ve Avrupa gibi üç kıtanın önemli bölgelerine göç ederek yerleşmişler, zamanla değişik devletler kurmuşlardır.

«Türk» adı, Göktürk birliğini göstermek için Çin kaynaklarında Milattan sonra 542 yılında ilk olarak görülmektedir. Daha sonraları Bizans ve Arap kaynaklarında da «Türk» adı altıncı yüzyılın sonlarında Göktürk İmparatorluğu'ndan söz ederken görülmektedir. İçinde «Türk» sözcüğünün geçtiği ilk Türkçe metin ise, Orhun Abideleri içinde en eskisi olduğunda kesinlik olan Tonyukuk yazıtıdır. Sözcük; Törük - Türük - Türk biçiminde bir evrimden geçmiştir. Türk sözcüğünün kullanılmaya başlandığı altıncı yüzyıldan çok önceleri Türkçe konuşulan kavimler ve topluluklar Orta Asya'da var olmuştur. Hun İmparatorluğu ile beraber

Türkçe de yayılmağa başlamıştır. Türk dilinin yanısıra, Türk ırkı ile ilgili yapılan araştırmalar da Türklerin tarihi ile ilgili birçok konuyu aydınlığa kavuşturmuştur. Daha çok, Çin kaynakları Türk ırkının özelliklerini yansıtan bilgiler vermektedir.

Asıl konumuz, «Türk Devletleri» olduğuna göre Türklerin tarihini devletler açısından incelemekte yarar vardır. Devlet denince belirli koşullardan oluşan örgütlü bir yapıya sahip bir siyasal birlik akla gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Türk tarihinde bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Öyle Türk kavimleri, boyları tarih sahnesinde ortaya çıkmışlardır ki, bunlar çok geniş ülkeler üzerinde uzun zaman egemenlik kurmuşlar, ne var ki devlet kavramına uygun düşen bir yapı oluşturmamışlardır. Örnek olarak Avarlar, Peçenekler, Kıpçaklar bu durumu yansıtan en güzel örneklerdir. Gene de Türk tarihinin bir bütün olarak anlaşılabilmesi ve incelenebilmesi açısından Türklerin kurmuş olduğu devletler arasında, belirli bölgelere uzunca süre devlet gibi egemen olmuş Türk toplulukları da gözönüne alınmalıdır. Ancak bu yoldan Türk tarihinin sürekliliği anlaşılabilir ve diğer devletlerin tarihleri bir bütünlük içerisinde incelenebilir.

Hemen her dönemde devlet kuran Türklerin, günümüze kadar kaç devlet kurduğu konusu tartışılmaktadır. Cumhuriyetimizin kuruluş yıllarında hangi kıstaslara dayanılarak belirlendiği tam olarak anlaşılamayan ve sonradan Cumhurbaşkanlığı forsunda yıldızlarla simgelenen on altı Türk devleti diye bir konu vardır. O zamanlar nasıl belirlendiği günümüzde bile bilinemeyen ve daha sonraki yıllarda da yeterli bilimsel araştırmalara konu olmayan bu sorun, Türklerin geçmişlerine daha bir bilimsel bilinçle baktıkları günümüzde yeniden gündeme gelmiştir. Cumhurbaşkanlığı forsuna alınan Türk Devletleri daha sonraki yıllarda şu biçimde belirlenmiştir :

1 — Büyük Hun İmparatorluğu
2 — Batı Hun İmparatorluğu
3 — Avrupa Hun İmparatorluğu
4 — Akhun İmparatorluğu
5 — Göktürk İmparatorluğu
6 — Avar İmparatorluğu
7 — Hazar İmparatorluğu
8 — Uygur Devleti
9 — Karahanlılar Devleti
10 — Gazneliler Devleti
11 — Büyük Selçuklu İmparatorluğu
12 — Harezmşahlar Devleti
13 — Altınordu Devleti

14 — Büyük Timur İmparatorluğu
15 — Babür İmparatorluğu
16 — Osmanlı İmparatorluğu

Türk tarihi incelendiği zaman bu tablonun çok eksik olduğu anlaşılmaktadır. Tarihte, imparatorluk, devlet, atabeylik, beylik ve hanlık gibi değişik türlerde kurulan Türk devleti sayısı bir ayırıma göre 120, bir başka ayırıma göre de 160 civarındadır. Tarihçilerin değişik kıstaslarla konuya eğilmeleri, Türk devletlerinin sayısı konusunda kesin bir rakama ulaşılmasını günümüzde bile engellemektedir. Tüm Türk devletleri ayrı ayrı bölgelerde belirli tarihler arasında bağımsızlıklarını elde etmişler ve egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Değişik kesimlerden gelen tarihçilerin şimdilik üzerinde anlaşabildikleri tek konu, Türk devletlerinin sayısının on altının çok üzerinde bulunduğudur. Ne var ki, birisinin devlet olarak benimsediğini diğerleri benimsememekte ve kesin bir sayı üzerinde anlaşabilmek giderek olanaksızlaşmaktadır. Ayrıca bu listede yer alan Batı Hun ve Avrupa Hun İmparatorluklarının aynı devlet olduğu ve Altınordu devletinin bir Türk devleti olmaktan çok bir Moğol devleti olduğu konusunda da bilimsel kuşkular ve itirazlar bulunmaktadır. Bu listenin belirlenişinde ne gibi bir bilimsel kıstasın temel alındığı günümüze kadar anlaşılamamıştır.

Kitabımızın giriş bölümünde, iki ayrı liste vererek konunun ayrıntılarını sergilemek istiyoruz. Bu listeler incelendiği zaman Türk ulusunun veya Türk asıllı ulusların ne derece değişik ögeleri içinde barındırdığı daha iyi anlaşılacaktır. Devlet kurabilen Türk boyları olduğu kadar, siyasal örgütlenmeye gidemeyen boyların da Türk kavimleri olarak tarihte yerlerini aldıklarını anlıyoruz. Asya, Afrika ve Avrupa gibi üç büyük kıtada tarihin her döneminde Türkler hem devlet olarak, hem de kavim olarak varolmuşlardır.

TÜRK KAVİMLERİ

I — SİBİRYA TÜRKLERİ

a - Yakutlar
b - Karagaslar
c - Soyanlar
d - İrtiş ve Tobol Türkleri

II — ALTAY TÜRKLERİ

a - Kijiler
b - Telengitler
c - Teleütler
d - Tubalar
e - Kumandılar
f - Lebedler

III — ABAKAN TÜRKLERİ

a - Sagaylar
b - Beltirler
c - Kaçlar
d - Kızıllar
e - Koybalar
f - Kamasinler
g - Şorlar
h - Çatlar

IV — BATI TÜRKİSTAN TÜRKLERİ

a - Karakalpaklar
b - Özbekler
c - Kazaklar
d - Kırgızlar
e - Türkmenler

V — DOĞU TÜRKİSTAN TÜRKLERİ

VI — KAFKASYA TÜRKLERİ

a - Karaçaylar
b - Malkarlar
c - Kumuklar
d - Kundurlar
c - Nogaylar

VII — AZERBAYCAN TÜRKLERİ

VIII — İRAN TÜRKLERİ

a - İran Azerileri
b - Afşarlar
c - Koçarlar
d - Kaşkaylar
e - Karadağlılar
f - Karapapahlar
g - Şahsevenler
h - Hamseler
ı - Kengerlular
i - Horasaniler
j - Karayiler
k - Karaçorlular
l - Türkmenler

IX — İDİL URAL TÜRKLERİ

a - Kazanlılar
b - Astrahanlılar
c - Başkırtlar
d - Çuvaşlar
e - Kırım Türkleri

X — AVRUPA TÜRKLERİ

a - Lehistan Türkleri
b - Litvanya Türkleri
c - Gagauz Türkleri (Balkan Türkleri)
d - Fin Türkleri

İmparatorluklar :

1 — Asya Hun İmparatorluğu (m.ö. 4. asır - m. 48)
2 — Avrupa (Batı) Hun İmparatorluğu (374 - 469)
3 — Ak Hun (Eftalit) İmparatorluğu (IV. asır sonları - 557)
4 — I. Gök - Türk İmparatorluğu (552 - 582)
5 — Doğu Gök - Türk İmparatorluğu (582 - 630)
6 — Batı Gök-Türk İmparatorluğu (582 - 630)
7 — II. Gök - Türk İmparatorluğu (681 - 744)
8 — Uygur İmparatorluğu (VI. asır - 805)
10 — Hazar İmparatorluğu (VII. asır - 965)
11 — Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040 - 1157)
12 — Harezmşahlar İmparatorluğu (1097 - 1231)
13 — Timur İmparatorluğu (1370 - 1405)
14 — Hind - Türk İmparatorluğu / Babür Devleti / (1526 - 1858)
15 — Osmanlı İmparatorluğu (1299 - 1922)

Devletler :

16 — Kuzey Hun Devleti (m. 48 - 156)
17 — Güney Hun Devleti (m. 48 - 216)
18 — 1. Chao Hun Devleti (304 - 329)
19 — 2. Chao Hun Devleti (328 - 352)
20 — Hsia Hun Devleti (407 - 431)
21 — Kuzey Liang Hun Devleti (401 - 439)
22 — Lou-lan Hun Devleti (442 - 460)
23 — Tabgaç Devleti (386 - 557)
24 — Doğu Tabgaç Devleti (534 - 557)
25 — Batı Tabgaç Devleti (534 - 557)
26 — Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti (911 - 1368)
27 — Leang Şa-t'o Türk Devleti (907 - 923)
28 — T'ang - Şa-t'o Türk Devleti (923 - 936)
29 — Tsin Şa-t'o Türk Devleti (937 - 946)
30 — Kan - Çou Uygur Devleti (905 - 1226)
31 — Türgeş Devleti (717 - 766)
32 — Karluk Devleti (766 - 1215)
33 — Kırgız Devleti (840 - 1207)
34 — Sabar Devleti (V. asır - VII. asır)
35 — Onogur Devleti (V. asır - VI. asır)
36 — Tugurkur Devleti (V. asır - VI. asır)
37 — Uturgur Devleti (V. asır - VI. asır)
38 — Basaraba Türk Devleti (Romen devletinin başlangıcı 1330)
39 — Karahanlılar Devleti (840 - 1042)

40 — Doğu Karahanlı Devleti (1042 - 1211)
41 — Batı Karahanlı Devleti (1042 - 1212)
42 — Oğuz, Yabgu Devleti (X. asrın ilk yarısı - 1000)
43 — Gazneliler Devleti (969 - 1187)
44 — Suriye Selçuklu Devleti (1092 - 1117)
45 — Kirman Selçuklu Devleti (1092 - 1187)
46 — Anadolu Selçuklu Devleti (1092 - 1307)
47 — Irak Selçuklu Devleti (1157 - 1194)
48 — Eyyubi Devleti (1171 - 1348)
49 — Hindistan Türk Devleti (Delhi Türk Sultanlığı) (1206 - 1413)
50 — Mısır Türk Devleti (1250 - 1383)
51 — Karakoyunlu Devleti (1380 - 1469)
52 — Akkoyunlu Devleti (1350 - 1502)
53 — Timurlular Devleti (1405 - 1507)

C — BEYLİKLER

54 — Uygur Beyliği (8. asır)
55 — Karluk Beyliği (13. asır)
56 — Tolunlular Beyliği (868 - 1417)
57 — Akşidliler Beyliği (935 - 969)
58 — İzmirliler Beyliği (9 asır)
59 — Dilmaçoğulları Beyliği (1085 - 1192)
60 — Danişmentli Beyliği (1092 - 1178)
61 — Saltuklu Beyliği (1092 - 1202)
62 — Sökmenliler Beyliği (1110 - 1207)
63 — Artuklu Beyliği (1101 - 1409)
65 — Erbil Beyliği (1146 - 1232)
66 — Çobanoğulları Beyliği (1227 - 1309)
67 — Karaman Beyliği (1256 - 1483)
68 — İnanç Beyliği (1261 - 1368)
69 — Sahip Ata Beyliği (1275 - 1341)
70 — Pervane Beyliği (1277 - 1322)
71 — Menteşe Beyliği (1280 - 1424)
72 — Çandarlı Beyliği (1292 - 1462)
73 — Karesi Beyliği (1297 - 1360)
74 — Germiyan Beyliği (1300 - 1429)
75 — Hamid Beyliği (1301 - 1423)
76 — Saruhan Beyliği (1302 - 1410)
77 — Aydın Beyliği (1308 - 1426)
78 — Teke Beyliği (1321 - 1390)
79 — Eratna Beyliği (1335 - 1381)

80 — Dulkadir Beyliği (1339 - 1521)
81 — Ramazan Beyliği (1352 - 1608)
82 — Dobruca Türk Beyliği (1354 - 1417)
83 — Kadı Burhanettin Beyliği (1381 - 1398)
84 — Eşref Beyliği (1300 - 1326)
85 — Berçem Beyliği (12. asır)
86 — Yaruklular Beyliği (12. asır)

D — ATABEYLİKLER

87 — Şam Atabeyliği (1117 - 1154)
88 — Musul - Halep Atabeyliği (1127 - 1259)
89 — Azerbaycan Atabeyliği (1146 - 1225)
90 — Fars Atabeyliği (1147 - 1284)

E — HANLIKLAR

91 — Büyük Bulgar Hanlığı (630 - 665)
92 — Volga Bulgar Hanlığı (665 - 1391)
93 — Tuna Bulgar Hanlığı (681 - 864)
94 — Peçenek Hanlığı (860 - 1091)
95 — Uz Hanlığı (860 - 1068)
96 — Kuman - Kıpçak Hanlığı (9. asır - 13. asır)
97 — Özbek Hanlığı (1428 - 1599)
98 — Kazan Hanlığı (1437 - 1552)
99 — Kırım Hanlığı (1440 - 1475)
100 — Kasım Hanlığı (1445 - 1552)
101 — Astrahan Hanlığı (1466 - 1554)
102 — Hive Hanlığı (1511 - 1620)
103 — Sibir Hanlığı (1556 - 1600)
104 — Buhara Hanlığı (1599 - 17855)
105 — Kaşgar Hanlığı (XV. asır - 1877)
106 — Hokand Hanlığı (1710 - 1876)
107 — Türkmenistan Hanlığı (1860 - 1885)

F — CUMHURİYETLER

108 — Azerbaycan Cumhuriyeti (1918 - 1920)
109 — Batı Trakya Türk Cumhuriyeti (İlk kuruluş 31 Ağustos 191
İkinci kuruluş 1915 - 1917
Üçüncü kuruluş 1920 - 1923
110 — Türkiye Cumhuriyeti (1923 -)

111 — Hatay Cumhuriyeti (1938 - 1939)
112 — Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (1983 -   )

Bu 112 devletin yanısıra, ayrıca iki grup devlet daha vardır. Bunların birinci grubu olarak Taşkent, Buhara, Fergane, Şuman, Toharistan gibi Orta Asya bölgelerinde kurulmuş bazı Türk krallıkları vardır. Bu toplumların Çin'e resmi elçi göndermelerinden bunların da bir devlet yapısında oldukları ortaya çıkmaktadır. «Erkin» adını taşıyan bu krallar, Çin'e «Tarhan» adını taşıyan resmi elçiler göndermişlerdir. Orta Asya krallıklarının yanısıra bir de Hindistan'da kurulan Türk Sultanlıkları vardır. Bunların en önemlisi olan Delhi Türk Sultanlığı yukarıdaki sıralamada gösterilmiştir. Bunun yanısıra, Bengal Sultanlığı, Gucurat Sultanlığı, Malva Sultanlığı, Handeş Sultanlığı, Dekkan Sultanlığı, Madura Sultanlığı gibi Türk devletleri de Hindistan toprakları üzerinde kurulmuştur. Bu iki grup Türk devletlerinin yanısıra, tarih sayfalarının kıyısında köşesinde kalmış çeşitli Türk devletleri de vardır. Bunların tam ve doğru olarak saptanabilmesi için, öncelikle Çin, Rus ve Hint kaynaklarının birinci elden taranması, ilgili metinlerin bir an önce Türkçeye çevrilerek üzerlerinde bilimsel çalışmaların yapılması zamanı çoktan gelmiştir. Aksi durumda tarihteki Türk devletleri konusu ve sayıları, çeşitli bilimsel, düşünsel ve siyasal spekülasyonlardan kurtulamayacaktır.

Yukarıdaki altı grupta toplanan Türk devletlerinin niteliklerini anlayabilmek için bu gruplandırmaya temel olan imparatorluk, devlet, beylik, atabeylik, hanlık ve cumhuriyet gibi kavramların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. İmparatorluk, bir ulus olmanın ötesinde çeşitli etnik grupların ve ulusların tek bir egemenlik altında toplanmasıyla meydana gelen devlet biçimidir. Devlet ise daha bir sınırlı ve ulusal temele dayanan bir kavramdır. Bir devletin meydana gelebilmesi için öncelikle ülke, insan, bağımsızlık ve egemenlik gibi dört ana ögeye gereksinme bulunmaktadır. Bir toplumun siyasal boyutlarda örgütlenmesi anlamında devlet, tüm ilişkilerini ve politikalarını bağımsız olarak belirleme ve uygulayabilme gücüne sahip olmalıdır. Kendi başına buyruk bir siyasal kuruluş olarak devletin ayrı bir ordusu vardır ve yabancı ülkelerde elçiler aracılığı ile temsil edilebilme şansına sahiptir.

Beylik, atabeylik ve hanlıklar ise, genel bir grupta toplanabilirler. Beylikler, genellikle kendine ait toprağı bulunan ve bir askerî otorite olan bey'in başında bulunduğu siyasal birliktir. Orta Asya'da, Anadolu'da ve Hindistan'da görülen Türk beylikleri genellikle bu tür siyasal kuruluşlardır. Anadolu beylikleri, fetih hareketlerine katılan Türk komutanları ve onların oğulları tarafından kurulmuştur. Selçuklu imparatoru Melik Şah'ın ölümü üzerine ortaya çıkan otorite boşluğu nedeniyle bu beylikler kurulmuştur. Eski dönemlerde Göktürk ve Hazar İmparatorluğu'nda

görülen atabeylik kurumu daha sonraları Selçuklu İmparatorluğu'nda önemli bir konuma sahip olmuştur. İmparatorlar, geniş ülkelerinin çeşitli yerlerine yönetici olarak gönderdikleri küçük yaştaki veliahtların yanlarına birer naib olarak atabey atıyorlardı. Şehzadelerin yanında önemli görevler yapan atabeylerin bazıları, merkezî otorite zayıflayınca iktidarı doğrudan doğruya ellerine alıyorlar ve bir atabeylik devleti kuruyorlardı. Hanlık uygulamasına ise, Timur'un Altınordu Devletini yıkmasından sonra ortaya çıkan boşluklarda rastlanmaktadır. Altınordu Devletinin yerine başlayan taht kavgaları, sonunda bu devletin toprakları üzerinde değişik hanlıkların kurulmasına neden oldu. Kırım Hanlığı gibi kurulan diğer beş hanlık da Türk tarihinde devlet olarak yerlerini almışlardır.

Türk tarihinin kökenlerine ilk ciddi eğilme ve bu konu üzerinde araştırmalar cumhuriyetin kuruluş döneminde Atatürk'ün emri ile başlamıştır. Geniş yabancı dilbilgisi ve kültürü ile dış kaynaklardan Türklerin tarihini ve kökenlerini araştıran Atatürk, bu amaçla daha sonraki yıllarda Türk Tarih Kurumu'nu kurmuştur. Türk tarihinin ilk ulusal anlamda ve genel boyutlu devletini kuran bir önderin sahip olduğu siyasal bilinç ile ulusunun kökenlerine inmesi ve bu doğrultuda bilimsel araştırmalar yaptırması kaçınılmazdı. Çok okuyan ve geniş bir tarih bilgisine sahip olan Atatürk, o dönemin Batı dünyasının Türkler hakkındaki düşüncelerini de yakından biliyordu. Türklerin yüzyıllarca Avrupa'nın yarısına hükmetmesini bir türlü affedemiyen Batı dünyası, Türkleri yalnız Avrupa'dan değil aynı zamanda Anadolu'dan da atmak istiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki Anadolu işgalinin en büyük nedeni budur. Batının çağdaş uygarlığını kendisine hedef seçen Atatürk, bu hedefe gene Batı ile savaşarak gideceğini çok iyi biliyordu. Atatürk, ulusal anlamda bir toplumun uluslaşma sürecinin tamamlanması için her şeyi yapmağa çalışıyor ve bu arada en çok Türk tarihine önem veriyordu. Bir ulusu yaratan ögelerin başında dil, tarih ve kültür birliğinin geldiğini bildiği için, bu konulara en az bağımsızlık savaşı kadar önem veriyordu. Atatürk zamanında başlatılan Türk tarihi incelemelerinin daha sonraki dönemlerde hızının kesilmesi, günümüzde bile Türk tarihinin birçok sayfasının karanlıkta kalmasına neden olmuştur.

Bir ulusun kendini tanımakla daha da büyük düzeylere gelebileceğine inanan Atatürk, ulusal sınırlar içinde bir bütünlük yaratabilmek içinde tarih araştırmalarına ve çalışmalarına destek olmuştur. Çağdaş uygarlık hedef alınırken, bunu yaratan Batı kültürünün Türkiye'ye girmesinden ve bir kültürel yozlaşma yaratmasından çekiniyordu. Batı'nın Türklere karşı olumsuz yönlerde koşullanmış tutumunu yerinde izleyerek Türklerin kendi tarihleri ve geçmişleri ile gurur duymaları gerektiğini çeşitli konuşmalarında dile getiriyordu. Atatürk'ün tarih bilgisi o kadar

genişti ki, yeni cumhuriyetin adını da tüm koşullanmışlıkların ötesinde «Türkiye» olarak seçti. Bilim adamlarından Türk tarihinin ana hatlarını ortaya koyan yayınların bir an önce yapılmasını istedi. Böylece ülkede yaygın bir tarih bilinci yaratmak ve halkı genç cumhuriyetin önemine inandırmak istiyordu. O ayrıca, Anadolu'da ve çevresinde çeşitli imparatorluklar kuran Türk ulusunun, tarihin derinliklerinden gelen bir devlet kuruculuk niteliği bulunduğuna da inanıyor ve Türklerin bu özelliği nedeniyle kurdukları devletlerin geniş boyutlarda incelenmesini amaçlıyordu. Tarih yazanın tarih yapana sadık kalması gerektiğini, ancak bu yoldan insanlığı şaşırtacak gerçeklerin aydınlığa kavuşabileceğini her fırsatta söylemiştir. Eski dönemlerde büyük zorluklar çeken Türklerin çağdaş ve uygar bir ulus olabilmesi için zengin tarih kültürünün gerekliliğine de inanıyordu. Türkleri Anadolu'dan atmak isteyen Batılılara karşı dayanak noktasını tarihin derinliklerinde arıyordu. Anadolu'da yaşayan eski kavimler ve uluslar ile Türklerin bağlantısı olduğuna inanıyor ve bunu tüm dünyaya benimsetmek istiyordu. Orta Asya'da yarattığı bozkır kültürü ile, atı ehlileştirerek çevreye yayması ile, oluşturulan otorite ve güç dengesinin getirdiği hukuk düşüncesi ile Türkler, insanlığın ilk devletlerini kurmuşlar ve her dönemde de devlet kuruculuğu özelliğini korumuşlardır. Tarih biliminin bu verilerini Osmanlı İmparatorluğunun çöküntü döneminde yeniden ve yerinde olarak değerlendiren Atatürk, çağdaş ve ulusal boyutlarda ilk kez bir hanedana dayanmayan yepyeni bir cumhuriyetin kurucusu olabilmiştir. Cumhuriyeti gelecekte gençliğe emanet ederken, Türk çocuklarının tarih bilgilerinin tam olması gerektiğini bir tarih kongresinde dile getirmiştir. Atalarını tanıyan Türk çocuklarının gelecekte daha büyük işler yapabilmek için kendilerinde sonsuz bir güç bulabileceklerini açıkca belirtmiştir. Anadolu'da yeniden doğan çağdaş ulusal devletin gücünün ve kaynağının temellerini tarihteki Türk devletlerinin zaferlerle dolu geçmişlerinde aramak gerektiğini de zaman zaman vurgulamıştır. Türk gençliğinin tarihini bildikçe Türklüğünden gurur duyacağını da açıkça söylemiş, ne var ki, tarihin düşsel yorumlarını yapan aşırı hareketlere karşı hiçbir zaman olumlu bakmamıştır. O'nun gerçekciliği ve çağdaşlığı, düşsel idealler ardında koşanları geriletmiştir.

Tarihteki Türk devletlerine bakıldığı zaman bunların birbirlerini ortadan kaldırdığı, iç çatışmalarla battığını, hanedan kavgaları nedeniyle bazılarının kısa ömürlü olduğu görülmektedir. Türkler çok devlet kurdukları kadar birçok devletin de yıkılmasına neden olmuşlardır. Çok devlet kurmak tarihin olumlu yanı ise, bu kadar çok devletin yıkılmasına neden olmak da olumsuz yanıdır. Örnek olarak bakıldığında, Saka - İskit İmparatorluğunun, bünyesindeki Orta Asya kavimlerinin çatışmaları ve İran saldırıları ile yıkıldığını, Büyük Hun İmparatorluğu'nun Çin'in si-

yasal kışkırtmalarına alet olan Türk boyları arasında çekişmeler nedeniyle battığını, Batı Hun İmparatorluğunun başka bir Türk boyu Siyenpiler tarafından ve bazı iç karışıklıklarla yıkıldığını, Akhunlar İmparatorluğunun bir başka Türk boyu Göktürklerce çökertildiğini, Göktürk İmparatorluğunun gene Çin'in neden olduğu kardeş kavgaları ile yıkıldığını, Avar İmparatorluğunun sürekli savaşlarla zayıf kalarak dağıldığını, Hazar İmparatorluğunu bir başka Türk boyu Kuman Türklerinin yıktığını, Uygur Devletinin Çin kışkırtmaları ile içeriden parçalandığını, Karahanlıların başka Türk boyları ile savaşarak yıkıldığını ve mirasına Gazneliler ile Selçukluların sahip çıktığını, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun yıkılışına ise kanlı kardeş kavgalarının neden olduğunu, Anadolu Selçukluları ve Harzemşahlar devletini Moğolların ezdiğini, Altınordu Devleti'ni ise bir başka Türk imparatoru Timur'un ortadan kaldırdığını, Babür İmparatorluğunu ise İngiltere emperyalizminin yıktığını, son olarak Osmanlı İmparatorluğunun da emperyalist ülkelerin oyunları sonucunda parçalanarak yıkıldığını tarih incelendiğinde ortaya çıkmaktadır.

Müslüman imparatorluğu yıkıldıktan sonra Selçuklular, Eyyubiler ve sonraları da Osmanlılar, Anadolu ile Ortadoğu bölgesini önce Haçlılara sonra da emperyalistlere karşı savunmuşlardır. Sömürgecilik bütün dünyaya yayıldıktan sonra batılı devletler Osmanlı İmparatorluğunu kıskaç içine almışlardı. İmparatorluğun içindeki çeşitli toplumların ayaklanmaları için Batılı uluslar kışkırtmalara başladılar ve ayrılıkçı hareketleri destekleyerek Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına yardımcı oldular. Önce Avrupa sonra da Afrika ve Asya'daki imparatorluk toprakları elden çıktı. Sömürgeci devletler son yumruğu indirerek Osmanlı İmparatorluğunu tümüyle ortadan kaldırmağa çalışırken, Anadolu'da başlayan ulusal kurtuluş hareketi, Türk ulusunu bir kez daha tarih sahnesine çıkarıyor ve zaferlerle başarıya götürerek yeni bir devlete kavuşturuyordu. Ulusal Kurtuluş Savaşının Türk halkının direnme gücü ile başarıya ulaşması yeni devlete giden yolu açıyordu. Böylece Türkler bir devlet yapısı çökerken gene yeni bir devlet yapısını kendilerine hazırlıyorlardı. Tarihte ilk dönemlerde başlayarak günümüze kadar gelen Türk devletleri geleneği korunuyordu.

Tarihteki Türk devletleri konusunu, Atatürk'ün bilime ve gerçekçiliğe dayanan tarih anlayışı çerçevesinde ele almak gerekmektedir. Eğer bu konu çeşitli nedenlerle spekülasyon konusu yapılırsa, Türk tarihinin kesin hatlarla aydınlığa kavuşması zorlaşacaktır. Son yıllarda zaman zaman siyasal slogan biçiminde ele alınan on altı Türk devleti konusu kamuoyunda ters etkiler yaratmıştır. Cumhurbaşkanlığı forsunda yer alan bu konu, devletimize saygı ilkeleri çerçevesinde bilimsel ve gerçekci bo-

yutlarda ele alınmalıdır. Burada konu, biraz daha genişletilerek işlenmektedir. Tüm kaynakların taranmasıyla ortaya çıkan devlet sayısı 16 değil 112'dir. Kaynaklara göre, bu sayının fazlası vardır ama eksiği yoktur. İncelenecek Türk devletlerinde aşağıdaki sıra izlenecektir.

1 — İskit - Saka İmparatorluğu
2 — Büyük Hun İmparatorluğu
3 — Batı Hun İmparatorluğu
4 — Akhun İmparatorluğu
5 — Göktürk İmparatorluğu
6 — Avar İmparatorluğu
7 — Hazar İmparatorluğu
8 — Uygur Devleti
9 — Karahanlı Devleti
10 — Gazneliler Devleti
11 — Büyük Selçuk İmparatorluğu
12 — Anadolu Selçuklu Devleti
13 — Harzemşahlar Devleti
14 — Timur İmparatorluğu
15 — Altınordu Devleti
16 — Babür İmparatorluğu
17 — Osmanlı İmparatorluğu
18 — Azerbaycan Cumhuriyeti
19 — Batı Trakya Cumhuriyeti
20 — Türkiye Cumhuriyeti
21 — Hatay Cumhuriyeti
22 — Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

II

İSKİT-SAKA İMPARATORLUĞU

Batılıların Türkleri Avrupa'dan atma girişimleri karşısında Türklerin Avrupa'nın eski halkları içinde yer aldığını göstermek üzere Atatür'ün ilk incelettiği eski Türk devletleri arasında İskitler önsırada yer almaktadır. Tarihin ilk dönemlerinde ortaya çıkan ve Orta Asya'dan yola çıkarak Avrupa'ya gelen ve burada yaygın bir imparatorluk kuran İskitlerin, Türk orijinli olduğu konusunda birçok tarih kaynağı birleşmektedir. Tarihin ilk dönemlerinin en büyük imparatorluğunu kurmuş olan İskitler ve Sakalar, Atatürk'ün de haklı olarak belirttiği gibi Avrupa'ya gelen ve ilk Avrupa devletini kuran Türklerdir.

İskitler, Avrupa ile Asya'nın batı kesiminde Tuna ile Volga ırmakları arasındaki bölgede M.Ö. VII' yüzyılda yaşamış bir Orta Asya kavimidir. Karadeniz'in kuzey kısımlarında daha önceleri yaşayan Kimmerler, Türkistan ve Batı Sibirya'dan gelen İskitler tarafından dağıtılmışlar ve Güney Rusya bozkırlarının dışına sürülmüşlerdir. Yunanlılar tarafından İskit (Skuthoi) ve İranlılarca da «Saka» adı ile anılan bu kavim, Hintlilerce de «Caka» adı ile çağırılıyordu. İskitler kendi bölgelerinde zamanlarının en ileri uygarlığını kurmuş olmalarına karşın, sonraları çeşitli nedenlerle imparatorluk dağılmış ve halk başka ülkelere göç etmiştir. Ünlü tarihçi Herodot, İskit adının Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan yerli halkın kullandığı «Skolot» ya da «Oskolot» sözcüğünden geldiğini ileri sürmektedir. Eski dönem coğrafyasında Karadeniz'in kuzey bölgesine İskitya adı verilmektedir. Bu bölgenin mi kavime ismini verdiği, yoksa kavimin mi bu bölgeye ismini verdiği verdiği tarihçiler arasında tartışmalıdır. Ayrıca, İskit adını bu kavimin mi kendisine verdiği yoksa bu kavim hakkında bilgilerin merkezi olan Yunan kaynaklarının sahibi olan Grek tarihçilerinin mi bu ismi verdikleri de tartışmalı konular arasında yer almaktadır.

İranlılarla beraber Türklerin de Sakalar diye andıkları bu kavimin

ilk yurtlarının Tanrı Dağları, Fergana ve Kaşgar bölgesi olduğu benimsenmektedir. Sakaların ilk boyları M.Ö. VIII yüzyılda bu bölgeden batıya göç etmişlerdir. Bu göç edenlerden bir grubun Aral Gölü civarında Seyhun nehri ağzı dolaylarında yerleştikleri, diğer bir grubun ise Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçerek Güney Rusya'ya gittikleri ve o tarihlerde bu bölgede yaşamakta olan Kimmerleri Kafkasya'nın güneyine, Önasyaya doğru göçe zorlayarak yerlerini aldıkları kesin olarak bilinmektedir. İskitlerin konuştukları dil ile İran dili arasında bazı benzerlikler olması nedeniyle tarihçilerin bir kısmı da İskitleri İran asıllı olarak benimsemek eğilimindedir.

Diller arasındaki benzerliklere bakarak bir kavimin orijini hakkında karar vermek son derece hatalı bir tutumdur. Bu gün Türkçe'de yaşayan Arapça ve Farsça sözcüklere bakarak Türklerin Arap veya Fars orijinli oldukları ileri sürülemeyeceğine göre, İskit dilindeki İran asıllı sözcükler de bu kavimin İran asıllı olduğunu göstermek açısından yetersiz kalmaktadır. Ne var ki, İskitlerin geldikleri bölgenin Türkistan olması, İskitlerin bir Türk kavimi olduğu konusunda daha güçlü bir delildir.

İskitler hakkındaki bilgilerin çoğunluğu Yunan kaynaklarından gelmektedir. O kaynaklarda ise İskitler'in İranlı olduklarına dair herhangi bir bilgi yoktur. Herodot tarihi ise, İskitlerin Asya'dan geldiklerini ve Massagetlerin baskısı ile batıya göçetmeğe zorlandıklarını belirtmektedir. Ayrıca İran imparatoru Darius'un İskit ülkesini ele geçirmek için açtığı savaşı anlatırken Herodot, İskitlerin kesinlikle İranlılara benzemediğini açıklamaktadır. İran'da tıpkı Anadolu gibi tarihin çeşitli dönemlerinde birçok kavimin gelip yerleştiği bir bölge olduğundan, birçok kavim veya boy ile kültürel etkileşim olmuştur. Herodot'un tanımlamasına göre, İskitlerin yerleştikleri kentler yoktu. Beraberlerinde götürdükleri atlı arabalarda yaşıyorlardı. At sırtında yay ve ok ile savaşa alışmış bulunan bir kavim olan İskitler, yiyecekleri için tarıma değil hayvan sürülerine dayanıyorlardı. Genellikle pantolan ve bot giyerek, atlarında üzengi kullanmaktaydılar. İskitler kurban olarak domuz kullanmamakta ve bu hayvanı kesinlikle yetiştirmemektedirler. Yemin sırasında büyük bir kaba şarap koyan İskitler, bu şaraba biraz da kanlarından karıştırarak içerlerdi. Türklere özgü olan kan kardeşliği İskitlerde yaygın olarak görülmekteydi. Kral öldüğü zaman kol ve yüzlerini kesmek, saçlarını traş etmek de Türk kavimlerinin bir özelliği olarak gene İskitlerde görülmekteydi. İskitlerin Türklere benzeyen birçok yanı vardır, üstelik araba içinde yaşamaları Türk olmayan göçebe kavimlerde pek sık rastlanmayan bir âdettir. Bu özelliklerin farkına varan tarihçilerin hemen hepsi İskitleri Türk saymaktadırlar. Bazı Türk tarihçiler de İskitleri yeterince incelemeden Türk olarak benimsememektedirler.

Arabalarda yaşayan İskitler sürekli olarak civar bölgelere akınlar yaptıkları için komşu ulusların sürekli korktukları bir kavim olmuşlardır. İran'da Medler, Persler tarafından uzaklaştırılınca, Güney Rusya ve Aral bölgesine doğru göçetmişler ama İskitlerle yaptıkları savaşlarda yenilmişlerdir. İran imparatoru Sirüs son seferini İskitler üzerine yapmış ve Aral bölgesinde M.Ö. 529'da yenilmiştir. Bu tarihlerde İskit imparatoru Tomris isimli bir kadındır. Daha sonraları ise Darius'un yaptığı seferler boşa çıkmıştır. İskitler yalnız İran cephesinde değil sınırları bulunan tüm cephelerde sürekli olarak savaşmış cengaver bir ulus olarak tarih sahnesine geçmişlerdir.

İskitler, Asur kaynaklarında Gogu diye anılan hükümdarlarının yönetiminde Kuzey Kafkasya yolunu izleyerek göçetmişler ve bu bölgede yaşayan ve gene proto-Türk sayılan Kimmerleri sürmüşlerdir. İskit göçlerinden sonra Doğu Anadolu'ya inen Kürd boylarına rastlanması, Kürt' lerin İskit boyu oldukları ve temelde Türk sayılmaları gerektiği konusunda bazı tarih görüşleri ortaya çıkarmıştır. Ksenophon eserinde Kürtleri Karduklar olarak dile getirmekte ve bunların İskitlerin Önasya'ya gelmelerinden sonra görüldüklerini, İskitler ile beraber Türkistan'dan geldiklerini ve tıpkı İskitler gibi ata binen, ok, yay kullanan bir kavim olduğunu yazmaktadır. Bugün dahi Doğu Türkistan'da Kurduk adını taşıyan bir Türk boyu yaşamakta, Tiyanşan'ın güneyinde Karduk adlı bir Türk bölgesi bulunmaktadır. İskitlerle beraber Doğu Anadolu'ya gelen Kürtler daha sonraları, o bölgede etkin olan İran kültürünün etkisi ile Türk kültüründen uzaklaşmışlardır.

İSKİT KÜLTÜRÜ

İskitler göçebe bir ulus olmalarına karşın kendi dönemlerinde önemli bir uygarlık yaratmışlardır. İskit eserleri günümüzde bile o bölgede görülebilmekte, bazıları ise müzelerde izlenebilmektedir. Özellikle İskit vazosu Batı dünyasında çok tanınmıştır. Arabalarda yaşayan İskitler, kendi yaptıkları eşyalarını da beraberinde taşıyorlardı. Mücevherlerden başlayarak çeşitli süs eşyası yapan İskitler, yepyeni bir İskit sanatı yaratmışlardı. Daha sonraları aynı bölgeye gelerek yaşayan ve devlet kuran Hunların da İskitlere benzer bir yaşam biçimine ve özelliklere sahip bulunması da İskitlerin Türk olması savını güçlendirmektedir. İskitlerin kültür ve sanat eserleri de bu savı doğrulamaktadır. İskit sanatı üzerine yapılan kazılar İskitlerin gelişmesi hakkında genel bir görünüm vermektedir. Başlangıçta İskit kültür merkezi güney doğu bozkırlarına Kuban ve Taman yarımadasına doğru kaymaktadır. Martonaşa ve Melgunov kazılarının gösterdiği gibi, İskitler Güney Ukrayna'da, Aşağı Dinye-

per ve Aşağı Buğ arasında dağınık bir egemenlik kurmuşlardı. M.Ö. IV asırda İskit kültürü Ukrayna'da gelişebilmiştir. Solokha ve Denev kurganlarının gösterdiğine göre ise, M.Ö. III yüzyılda İskit uygarlığı en üst düzeyine çıkmıştır. İskit yayılmasının batıda erişebildiği en kuzey uç, kuzeydeki ormanlık bozkırların sınırı Voronej yöresi olmuştur.

Kuzey doğuya doğru İskit yayılması yukarı çıkarak Saratov bölgesine erişmiştir. Bu bölgede yapılan önemli kazılar, Savromat adlı bir İskit boyunun buralara yerleştiğini açıklığa kavuşturmuştur. İskitler Ukraynada tam bir köylü kültürü yaratmışlardır. İskitler yarattıkları yüksek kültür ile komşu ulusları da etkileri altına almışlardır. Bugün müzelerde bulunan sanat eserleri, İskitlerin uygarlık düzeylerinin ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir. İskit sanatı doğrudan Yunan sanatını da etkilemiştir. Doğudan gelen göçler nedeniyle İskitler Avrupa'nın batısına doğru göç etmeğe başlayınca İskit sanatı bütün Avrupa'ya yayıldı. İskitlerin yalnız erkekleri değil, kadınları da usta savaşçı idiler. İskit kadınlarının cesaretleri ve beceriklilikleri dillere destan olmuştur İskit toplumun da kadının yeri çok yüksekti. Toplumun ve devletin en üst makamlarına kadar kadınlar yükselebiliyorlardı. İskit hükümdarları arasında kadınların da önemli yeri vardır.

İskitler çiftçi ve göçebe olmak üzere ikiye ayrılırlardı. Çiftçiler daha uygardılar. Göçebeler ise arabalarda yaşarlardı. Elverişli buldukları yerlerde uzun süre kalırlardı. sonra da kendilerine yeni yurtlar ararlardı. İklim ve mevsime göre İskitlerin yurtlarını değiştirdikleri anlaşılmıştır. Arabaları iki, üç veya daha fazla öküz ile çekilirdi. Göç zamanında kadınlar araba içinde erkekler at üstünde arabaların yanında giderlerdi. Asya'nın kuraklığı yüzünden durmadan göçederler, ancak elverişli bir yer bulduktan sonra yerleşirler ve ilkel köy toplulukları oluştururlardı. Eski Türklerde olduğu gibi İskitler'de de en geçerli hayvan at idi. Kesilen kurbanlar kazanlarda pişirilerek dağıtılırdı. İskitler şarap yaparlar ve içmeyi severlerdi. Şarabın yanında İskitler'de kımız gibi bir içkinin bulunması da bu kavimin Türklüğünü gösteren başka bir gösterge idi. İçkiyi seven İskitler, içki içmenin yöntemlerini de bilirlerdi. Eski tarih kitaplarında İspartalılara susuz şarap içmesini İskitler'in öğrettiği yazılıdır.

İskitler M.Ö. VI yüzyılda Önasya'ya akınlar yaptıkları sırada bronz çağını bırakarak demir çağına geçmişlerdir. İskit sanatının başlangıcı, Kelt - Tuna bölgesindeki Hallstat demir tekniğinden de geniş ölçülerde yararlanmıştır. Bronz tekniği konusunda ise aynı bölgede İskitler'den önce yaşamış olan proto-Türk bir kavim olan Kimmerler'in İskit sanatı üzerinde geniş etkileri olmuştur. Kuban bölgesinde bulunan İskit dönemi sanat eserlerinin bir kısmında ise Asur ve Babil sanatının yansımaları görülmüştür. İskit hayvan sanatı, Asur veya Yunan natüralizminin

süsleme amacına dönüştürülmesiyle meydana gelmiştir. Bozkır estetiği İskitler aracılığı ile Güney Rusya'ya yerleşmiştir. İskitler göçebe yaşam biçimleri nedeniyle, resim, heykel ve kabartmacılık gibi sanat alanlarına yabancı kalmışlardır. Bütün lüksleri elbise, kuyumculuk ve koşum takımları yapmaktan meydana geliyordu. Kemer kopçası, kılıç tasması, eyer halkaları, araba süsleri, bayrak direkleri, halılar İskit stili ile yapılmıştır. İskitler geyik ve yaban eşeği sürülerini kovalamak, ceylanlarla kurtların kapışmasını izlemek gibi zevkleri ile tüm yaşamlarını at üzerinde geçiriyorlardı. Hayvanlararası çekişmeler İskit sanatını konu olarak etkilemiştir. Hayvan figürlerine bunların sanat eserlerinde fazlasıyla rastlanmaktadır. İskit sanatında, sırf süsleme amacına dönük sistemli bir geometri içinde hayvan biçimleri görülmektedir. Sanatta hayvan biçimlerinin stilleşmesine İskitler'in katkısı geniş olmuştur. Hayvan realizmi İskit süsleme sanatının temelini oluşturmuştur. Uzuvların ve organların ezilmesi, yırtıcı hayvanların diğer canlıları parçalamaları, ayıların pençelerinde kıvranan geyikler sıkça işlenen konular arasında yer alıyordu. Yukarı Volga ormanlık bölgesine doğru ilerleyen İskit bozkır sanatı, Fin - Ugur kaynaklı olan Kazan civarındaki Anonim uygarlığını etkilemiştir. Bu bölgede yapılan kazılarda İskit izleri taşıyan hayvan figürlerine çokça rastlanmıştır. Orta Sibirya bölgelerine kadar İskit bozkır sanatının etkileri yayılmıştır. İskit sanatı çok yaygınlık kazanmış ama dağılırken de zayıflamıştır. Sibirya ormanlarında bu zayıflığın örnekleri bulunmuştur.

M.Ö. III yüzyılda İskitler'le benzer özelliklere sahip olan ve Kuzey İran'dan gelen göçebe bir kavim olan Sarmatlar, İskitlerin bölgesini ele geçirmeğe başlamışlar ve İskitleri Batı Avrupa'ya doğru sürmüşlerdir. İskit sanatının M.Ö. III yüzyılda Sarmat sanatına geçişi, Aleksandrapol' daki kazılar aracılığı ile kesinlik kazanmıştır. İskitler külâhlı, geniş elbiseli ve natüralist bir hayvan sanatının temsilcileri olmalarına karşın, Sarmatlar konik külâh ve zırh etekliği giyen mızraklı süvarilerdi. İskit sanatındaki Batı etkilerine karşı, Sarmatlar kesinlikle bir Doğu etkisine sahip sanat geliştirmişlerdir. Sarmatların egemenliğinden sonra bile birkaç yüzyıl İskit sanatı hem Doğu'da hem de Batı'da etkisini sürdürmüştür.

İSKİTLER'DE İNANÇ VE GELENEKLER

Atlı kavimler uygarlığının kurucusu olan İskitler Çin'den Tuna'ya kadar çok geniş bozkırların egemenliğine sahip olmuşlardır. Hellenistik dönemde İskit sözcüğü tüm kuzey ve doğu barbarlarını içine almıştır. İskitler her bakımdan atlı bir uygarlığın temsilcisi oldukları için barbar söz-

cüğü ile tanımlanmışlardır. Tüm göçebelerde ve dağlı kavimlerde olduğu gibi, İskitlerde de ruhsal yaşama inanış öncelik taşımıştır. Tüm yaşamları doğa ile savaşım ve kaynaşma olan bu insanlar, zaman zaman bazı korkunç ve garip doğa olayları ile karşılaşmışlardır. Açıklayamadıkları bu tür doğal olayları genellikle ruhlara bağlamışlardır. İskitler kutsal saydıkları her şeyin ve cismin bir ruh taşıdığına inanmışlardır. Grekler'le temasdan önceki İskit dininde Şamanizme ait önemli kalıntılar bulunmaktadır. Şamanizm genellikle Orta Asya ve Sibirya kavimlerinin dini olup, sihirbaz anlamına gelen şaman sözcüğünden türetilmiştir. İskitler' de de Şamanların var olduğu Herodot tarihinden öğrenilmektedir. Şamanizm, İskitler aracılığı ile Traklara'da geçmiştir. İskit dininde Şamanizm ile beraber görünen ögeler Türk - Moğol kültüründe de bulunmaktadır. nizm, İskitler aracılığı ile Traklara da geçmiştir. İskit dininde Şamanizmmin din sayılmaması gerektiğini savunmuşlardır. Onlar Şamanların din adamı değil ama birer sihirbaz olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bir kısım tarihçiler ise Şamanizmi göktanrı ile yertanrı arasında yer alan bir din olarak açıklamışlardır.

İskit tanrıları M.Ö. IV yüzyıldan sonra belirginlik kazanmışlar, Grek etkisi ile Yunan tanrıları da tanrılar dünyasına dahil olarak sayılmıştır. İskitler tarih sahnesine çok çabuk girdikleri gibi aynı hızla da yok olmuşlardır. Kendileri zamanla yokolmuşlar, ama oluşturdukları yüksek kültürel değerler bir süre daha tarih sahnesinde etkisini sürdürmüştür. Yaşadıkları yerlerde paganizm İskitler'den sonra da sürüp gitmiştir. Güçlü dinsel inançlar, bazı ticaret ilişkileri ile kuzeydeki İskandinavya ülkelerine kadar yayılmıştır. İskandinavya'dan Çin'e kadar uzanan bu geniş sahada tüm ilişkilerin en güçlü delilleri, komşu devletlerin sanatlarında var olan İskit ögeleridir. Grek kaynaklarında ve Herodot tarihinde İskit tanrıları şu sırayı izleyerek açıklanmışlardır. En önde canavarların tanrıçası sayılan Tabiti'ye yer verilmiştir. Büyük tanrıça olarak benimsenen bu tanrı değişik biçimlerde ortaya konmuştur. Bazen kucağında bir yavru ile bazen de ayakta olarak pişmiş toprak figürlerle yapılmıştır. İskitler kendi bölgelerinin sahillerini çok sıkı biçimde korurlar ve yakaladıkları İonyalı denizcileri bu tanrıçaya kurban ederlerdi. Aynı zamanda İskit at figürlerinde yarı insan yarı tanrı olarak belirtilen bu tanrıça, bir bakıma Anadolu'daki Artemis'e benzetilmektedir. Kralın halkı kesin olarak büyük tanrıçanın himayesi altındadır. Büyük tanrıçanın ilahi gücüne İskit ülkesinde yaşayan tüm insanlar inanmaktaydı. Tabiti'nin yırtıcı hayvanların arasında bu hayvanları tutarak zaptеden görünümleri ilgi çekicidir ve bu motifler Anadolu'da neolitik dönemin önemli merkezlerinden olan Çatalhöyük'de de bulunmuştur. Bu da, tarih öncesi dönemlerden bu yana çeşitli bölgeler arasındaki kültür alışverişini göstermesi bakımından çok dikkat çeken bir konudur.

Ayrıca, göktanrısı Papaios'da dinsel inançlar da önemli bir yere sahip bulunuyordu. Ay ve yıldızların sembolü olarak da Apaia tanrıçasına inanılıyordu. Bu tanrıça, evliliğin ve kadın haklarının simgesi idi. Apollon kötülükleri yok eden ışık tanrısı, Afrodit kadın güzelliğinin ve aşk ile sevginin tanrıçası idi. Sürekli savaşan bir ulus olarak İskitler, savaş tanrısı olarak da Ares'e inanırlardı. Her kabilede başkanın yaşadığı yerin yanına bir Ares mabedi yapılırdı. Düşmanlardan aldıkları esirlerin her yüzüncüsünü bu mabedde tanrılarına kurban ederlerdi. Yüzüncü esirin başını şarapla ıslatarak takdis ederler, kestikten sonra kanını kılıçları üzerine sürerlerdi. Ayrıca, yapma tepeler üzerine dikilen kılıç fetişlerine saygı gösterirlerdi. Batı İskitleri Traklarla birçok yönden ilişki içinde olduklarından din, inanç ve kültür açısından birbirlerini etkilemişlerdir. İskitlerin Tanrılar Panteonu bu ulusun çok tanrılı olduğunun açık bir göstergesidir. İskitçede İran diline benzeyen sözcükler olmasına karşın tanrı isimleri genellikle Grekçe'den alınmıştır.

İskitler tanrılarına her çeşit hayvanı adamakta ve kurban etmektedirler. Kurban merasimleri çok görkemli olur ve ulus olarak buna çok önem verirlerdi. Tanrılara dua edildikten sonra kurban kesilirdi. Hayvanların her çeşidini kurban ederlerse de genellikle atlara öncelik vermişlerdir. Asla kurban etmedikleri hayvan domuz olmuştur ve ülkelerinde bu hayvanı yetiştirmemişlerdir. Kurbanı köstekleyerek yere düşürmek ve boğma yöntemi kan akmasına karşın civarda yaşayan diğer kavimlerin usulü ile benzerlik göstermektedir.

Eskiçağda da yaşamış tüm kavimler gibi İskitler de had safhada batıl inanç sahibi idiler. Büyüye, sihire ve tılsımların gücüne inanırlardı. Büyüye, toplum olarak dinden daha fazla önem vermişlerdir. Rahipleri yoktu ama bunun yerine söğüt dallarından gerçeği söyleyen şamanları vardı. Çeşitli büyücülük yöntemlerine İskitler'in evlerinde de başvurulurdu. İskitler dine önem verirlerdi ama büyücülerin yeri toplumda pek iyi değildi. Özellikle krala yanlış bilgi veren büyücüler cezalandırılırdı. Büyücülerin tüm kehanetlerinin çıkmaması bunların toplum içindeki yerlerini de sarsmıştır. Bazı büyücüler de bilgilerinin yanlış çıkmasından dolayı odunlar üzerine çıkarıldıktan sonra halkın gözleri önünde yakılırdı. Büyücülerin, varsa erkek çocukları da yakılmakta, yalnızca kızlarının yaşamasına izin verilmekteydi.

Yemin etmek için de ayrı törenleri vardı. Özellikle şarabın içine akıttıkları kanlarını içerek kan kardeşi olmaları çok görülen bir tören biçimi idi. Kan karıştırmak ve kan içmek hukuk anlaşmalarının ve kan bağlılıklarının yapıldığı yeminin en eski örneğini oluşturmaktadır. Güney Rusya'da kurganlarda bu tören ile ilgili birçok eser ele geçmiştir.

Kuloba'da bulunan bir altın varak üzerinde, bir İskitli sağ elinde fazla süslü ve değerli madenden yapılmış kan çanağı olabilecek dinsel karakterli bir kap tutmaktadır. Sol eli ise bir ok çıkarmak için okdanlığa uzanmıştır. Yine Kuloba'da bulunmuş olan bir başka altın kabartma üzerinde birbirine sarılmış iki İskitli tek bir kaptan kutsal kan içkisini içmektedirler. Benzer sahnelere başka kurganlarda bulunmuş olan altın plaketler üzerinde de rastlanmıştır.

İçki içme geleneği İskitlerde epeyce yaygındı. Orta Asya Türklerinde görülen kısrak sütünden yapılan Kımız ve baldan yapılan bir keyif verici içki olarak meth en çok kullandıkları içki türleri idi. Bunlara ek olarak Grek kolonilerinin Karadeniz'de kurulması ile beraber şarap da İskitya'ya gelmiştir. İskitler sert şarapları su katmadan içmesini severlerdi. Grekler'de ölçüsüz şarap içmek İskitçe içmek gibi bir deyim ile adlandırılırdı. Hipokrat, İskitlileri şişman, çok yiyen, şakacı ve tüm zamanını içki içerek geçiren insanlar olarak tanımlamıştır. Bu nedenle de insanları sarhoşken etkisi altına alan Şoma kültürü İskitlerde gelişmiştir. Şoma, insanları sarhoşken etkisi altına alan bir tanrı ve tanrısal bir güçtür. İnsanın zihnini açar ve büyük işler yapmağa onları iter, yaşama sevinci verir,insanları nesillere yönelterek ölümsüzlük kazandırır. İskitler'de keyif verici içkilerin içilmesinin kesinlikle dinsel bir anlamı bulunduğunu bu gibi bulgular açıklığa kavuşturmaktadır. İskitler'deki içki kültürü daha sonraları Grekler aracılığı ile Avrupa'da yayılmıştır.

İSKİTLER'DE HEKİMLİK

Gene eski Yunan tarihçilerinin verdikleri bilgilerden İskitya'daki tıp ve hekimlik çalışmaları konusunda genel bir düşünceye sahip olunabilmektedir. Eski zamanın ve daha sonraları da tüm zamanların en büyük hekimi olarak benimsenen Hipokrat uzun bir süre İskitler arasında yaşamıştır. Hipokrat'ın yazdıkları İskitler hakkında bazı ilginç bilgiler vermektedir. Eski Yunanlılar Truva savaşlarından sonra İskit ülkesini tanımışlardır. Yunanlılar Karadeniz'de yeni koloniler kurmağa başladıktan sonra İskitya'nın içine girmişler ve halkı daha yakından tanımışlardır. Yunanlılar İskitlerle yalnız ekonomi değil ama daha sonraları her alanda ilişkiler geliştirmişlerdir. İskit hekim ve filozofu Anaharsis'in anasının Yunanlı, tanınmış hatibi Demosten'in büyükanasının İskit olması, bu iki ulus arasında yakın akrabalık ilişkilerinin kurulduğunu da göstermektedir.

Yunan tarihçileri İskitlerin parlak bir uygarlığa sahip olduklarını, kendi dönemlerinin en yüksek bilgilerine sahip bulunduklarını açıkca yazmışlardır. Sonraları ise hıristiyanlığın etkisi ile batılı tarihçiler uy-

garlığın birden Yunanistan'da çıktığını ileri sürmeleri ilgi çekicidir. Yunanlı tarihçilerin benimsedikleri yüksek İskit uygarlığı düşüncesini sonraki batılı tarihçiler görmemezlikten gelmişlerdir. Yunan uygarlığı, aslında İskit uygarlığının etkisi ile meydana gelmiştir. Genel anlamda İskit uygarlığının devamı gibidir. Ne var ki, İskitlerin Orta Asya kökenli bulunmaları batılı tarihçileri İskit uygarlığını görmezlikten gelmelerinin en büyük nedenidir. Eski Yunan'a uygarlık ışığını getirenler İskit Türkleri olmuşlardır.

Hipokrat yazdıklarında İskitleri ve uygarlıklarını şöyle anlatır: «İskitler ata çok iyi binerler ve savaşçı bir ulusturlar. İskit kadınları da ata binerler ve ok ile yay kullanırlar. Kız kaldıkları kadar cenk ederler ve üç düşman askeri öldürmedikçe evlenmezler. Bir kız bir erkeğe vardıktan sonra bir daha ata binmez ve silah kullanmazdı. Kadınların sağ memeleri yoktur, çünkü kızlar çocukken bu iş için hazırlanmış bakır bir aleti kızdırarak bedenlerinin bu kısmını yok ederler. Sağ meme bu yoldan yakıldıktan sonra büyüyemez ve bedenin tüm gücü daha sonraki gelişmede sağ omuza ve kola gider.»

Gene Hipokrat'a göre, İskitler genellikle su kenarında yaşarlardı. Kalıcı bir evleri olmayan bu halk, dört tekerlekli arabaların içinde barınırlardı. Arabalar keçe ile örtülü ev gibi yapılırdı. Yağmur ve rüzgârın girmediği bu arabaların bazılarını iki çift bazılarını da üç çift öküz çekmekteydi. Hayvanların otlanmasına bağlı yaşarlar, bir yerde ot biterse başka yerlere göçederlerdi. Genellikle pişmiş et yerler ve kısrak sütü içerlerdi. Sütten yaptıkları peynirleri çokca kullanırlardı. İklim nedeniyle hayvanlar küçük kalıyor ve gürbüzleşemiyordu. Bölgeleri genellikle soğuk, rüzgârlı ve karlı idi. Soğuk ve rüzgâr hayvancılık için engel oluşturuyordu. Mevsimler arasında pek fark olmadığı için İskitler yaz kış benzer yemekleri yerlerdi. Kar ve buzların çözülmesiyle gelen suları kullanırlar, çalışmaya elverişli koşullardan uzak bir yaşam sürerlerdi. Çok yemek yedikleri için fazla çevik değillerdi. İskitler'in semizlikleri ve derilerinin tüysüzlüğü birbirlerine benzemelerini sağlamaktaydı. Bedenlerinin rutubet etkisinde kalmasından ve gevşekliği nedeniyle hemen tüm uzuvlarında dağlamalar görülürdü. At üzerinde daha iyi durabilmesi için çocuklarını kundaklamazlar, bu nedenle de boyları kısa kalırdı. Soğuğun etkisi ile İskit ırkının rengi yanık kırmızıydı. Soğuğun çok olmasından dolayı aşka ve sevişmeğe düşkün bir ırk değillerdi. Ayrıca, sürekli ata bindiklerinden dolayı erkeklerin cinsel güçlerinde azalma olmaktaydı. İskit kadınları ise şişman ve gevşek olurlar. Kısırlığa tutulmuş erkeklere toplumda kadın gözü ile bakılır ve onlar da bunu benimseyerek kadın gibi yaşamlarını sürdürürlerdi. Sürekli binicilik İskit erkeklerinin kısırlaşmalarında etkin olan başlıca nedendi. Kulak arkası damarları kesilerek kan akıtma yolu ile İskitler kısırlıklarını iyileştirmeğe çalışırlardı. Tan-

rıların kurban istediğine inanan İskitler, genellikle hastalanan bazı hayvanları kurban ederlerdi.

Ayrıca, erkekliklerini yitirenler kadın elbiseleri giyerek kadınlar arasında yaşarlardı.

İskit hekimleri ıhlamur yaprağına bakarak bir hastalığın geleceği hakkında haber verirlerdi. Bir anlamda falcılık da denebilecek bu yol ile hastanın durumunu belirlemeye ve buna göre iyileştirmeye çalışırlardı. Kendilerine göre geliştirdikleri tıp yöntemleri halk arasında yaygınca kullanılırdı. Halk hekimliği İskit toplumunda epeyce yaygın olarak görülmüştür.

İskitlerin ölüler için uyguladıkları özel törenler de vardır. Krallar için ayrı cenaze töreni yapılırdı. Kralın hizmetçilerinden elli tanesi seçilir ve bunlar kral için özel olarak boğdurulurdu. Bu törenlerin bazen bir yıl sürdüğü de görülmüştür. Normal olarak ise bir cenaze töreni kırk gün sürer ve ölenin tüm dostlarının evlerine birer gün götürülür ondan sonra toprağa verilirdi. Ölülerin mumyalanması İskitler'de gene çokca görülen bir başka gelenekti. Eski Türklerin yok olmayı kabul etmemeleri İskitleri de etkilemiş ve ölülerin mumyalanması yoluna gidilmiştir.

İskit - Saka imparatorluğu tarihin en eski çağlarında Türklerin kuzey yolu ile hem Anadolu'ya hem de Avrupa'ya gelmelerini göstermesi açısından son derece ilginç bir devlettir. Batılı tarihçilerin ileri sürdükleri gibi, Türkler ilk kez Osmanlılarla Avrupa'ya gelmemişler, aksine İskitler aracılığı ile en eski çağlarda Avrupalı olmuşlardır. Türkler, bu açıdan hem Asyalı hem de Avrupalı bir ulustur. Nitekim bu gerçeği yerinde yavrayan Atatürk hem İskitlere hem de Hititlerle Sümerler'e tarih incelemelerinde çok önem vermiştir. Türkler İskitler döneminde Kafkasya yolu ile ilk kez Anadolu'ya gelmişler ve yerleşmişlerdir. Benzeri biçimde Kürtlerin de bir İskit boyu olarak İskitler zamanında Kafkasya yolu ile Orta Asya'dan gelerek Doğu Anadolu'ya yerleştiklerini gösteren tarihsel belgeler bulunmuştur. Orta Asya'da Karduk yöresinden gelen Karduk Boyu'nun Kürtlerin atası olan bir Türk boyu olduğunu gösteren tarihsel belgeler önem taşımaktadır.

Özellikle Türklere karşı olan Avrupalı hıristiyan tarihçilerin etkisi altında kalan bazı araştırmacılar, İskitleri ve Kürtleri Türk saymama eğilimi içindedirler. Ne var ki, geldikleri yöre, kurdukları devlet ve oluşturdukları kültür diğer Türk devletleri ile büyük benzerlikler gösteren İskitleri ve Sakalar'ı Türk devleti olarak saymak zorunlu görünmektedir. İskitler aracılığı ile hem Anadolu'ya hem de Avrupa'ya en eski çağlarda gelen Türkler daha sonraları, Osmanlıların üzerinde imparatorluk kurdukları bölgelerin ilk sahipleri olmuşlardır. İskit İmparatorluğu bu açıdan Türk tarihinde önemli bir yere sahip bulunmaktadır.

III

BÜYÜK HUN İMPARATORLUĞU

(M. Ö. 204 - M. S. 216)

Hunlar, içasya'da ortaya çıkan ilk büyük Türk dvletini kurmuşlardır. Sağladıkları büyük askeri güç ile tüm Asya'yı kaplayan geniş bir imparatorluk oluşturmuşlardır. M.Ö. III, yüzyılda ortaya çıkan Hunlar'ın daha sonraları Avrupa'da Roma İmparatorluğu sınırlarına kadar ilerledikleri bilinmektedir. İçasya'da ortaya çıkan bu büyük göçebe kavim, Çin kaynaklarında Hiung-nu olarak anılmaktadır. Çin yazarları onları bu adla andıkları gibi, onlar da buna benzer bir biçimde kendilerini adlandırıyorlardı. Bu kavimin Moğol olduğunu ileri sürenler varsa da kaynakların çoğunluğunda Türk oldukları belirtilmektedir. Yaşadıkları yaşam biçimi, savaşçılıkları, gelenekleri ile Hunlar tam bir Türk boyu özelliği göstermektedirler. Bizans yazarları Hunları, Herodot'un andığı eski çağ kavimlerine benzetirler.

Asya Hunları tarihte ilk kez M.Ö. 318 yılında yapılan Kuzey Şansi Savaşı'nda geçmektedir. Daha önceki tarihsel bilgiler sonradan yapılan araştırmalarla sağlanmıştır. Çinlilerin Hunları bir anlamda kuzeyde yaşayan barbarlarla bir tuttukları da kaynaklarda gözlemlenmektedir. Kuzeyde ve kuzeybatıda, daha sonra Hunların yerleşme alanlarında sürekli hareket halinde bulunan kavimler arasında Jung ve Ti kabileleri önemli bir yer tutmuşlardır. Bunları daha sonraları tarihçiler Hunlar arasında saymıştır. Bu kolektif ad altında daha sonraları Hunlar'a bağlı olarak birçok kavimin yer aldığı görülmektedir. Ne var ki, tarih bilimi tüm kuzey kavimlerini kesin olarak saptayamamıştır.

Hunların Çin kaynaklarına girmeleri Çin sınırlarından içeriye doğru yaptıkları sürekli akınlar yüzündendir. Çin sınırlarından içeri giren bu kavimler gittikleri yerleri yağma ederek yıkmışlardır. Ayrıca Çin prensleri ve hanedanları birbirlerine karşı giriştikleri savaşlarda genellikle kuzeyde oturan Hunlar'ın yardımını istemişlerdir. Hunların Çin tarihinde

ortaya çıkmalarının bir büyük nedeni de Çin'de sürüp giden iç savaşlardır. Ayrıca Çin'in dağınık olan iç durumu da Hunların bu ülkeye sürekli akın yapmaları için elverişli bir ortam yaratmıştır. Hun saldırıları sonucunda Çin ülkesinde bulunan beş krallık yıkılıp gitmiştir. Ayakta kalan krallıklar arasında rekabetin devam etmesi karşısında, Hunlar Çin'e yeniden saldırmak durumunda kalmışlardır. Hun saldırıları sonucunda Chou hanedani çökmüş ve ortada yalnızca Tis hanedanı kalmıştır. Bu hanedan giderek güçlenmiş ve Hunlar'ın yardımı ile Çin'de merkezî bir krallığı güçlü biçimde kurmuştur. Daha sonraları bu hanedanın da çökmesi üzerine bölgede Hun etkinliği artmıştır. Ve sonraları Kore'den Aral Gölü'ne kadar uzanan büyük imparatorluğu Hunlar kurdular.

Hun İmparatorluğu'nun asıl yönetici ögesini meydana getirenler Türk boyları idi. Türklerin yanısıra Moğollar ve Tunguzlar gibi diğer Orta Asya kavimleri de bu imparatorluk içinde yer almışlardır. Bu devlette orman kavimleri olan Moğolların veya Tunguzların kültürü değil ama bozkır kavmi olan Türklerin kültürü egemen olmuştur. Devletin hanedanı Türk, kullandığı dil de Türkçe idi. Türkçe'den gelen «Hun» adlı adam, insan ve halk anlamına geliyordu. Mongoloid ırkla ilgisi bulunmadığı anlaşılan Hunların kurdukları devlet ve uygarlığın tarihi M.Ö. 2500 yılına kadar uzanmaktadır. Kansu ve Şensi bölgeleri Hun uygarlığının ana merkezidir. Hunlar genellikle, av, hayvancılık ve tarımla uğraşmışlardır. Büyükbaş hayvan yerine at yetiştirmişlerdir. Hunlar daha sonraları Türkler diye adlandırılan boyların ilk atalarıdır.

Hunlar genelde göçebe bir kavim olduklarından yalnızca Çin'e değil ama Asya'nın tüm bölgelerine göçler ve akınlar yapmışlardır. Onların bu hareketli ve savaşçı yaşamları nedeniyle kurdukları devlet kısa zamanda büyümüş ve Türklerin ilk kurduğu imparatorluk durumuna gelmiştir. Savaşçı bir yapıya sahip bulunduklarından dolayı o dönemde yaşayan hiçbir ulus Hunların akınlarını durduramıyordu. Bitip tükenmeyen Hun saldırılarından bıkan Çinliler, sonunda kurtuluşu ülkelerini çevreleyen Büyük Çin seddini yapmakta buldular.

Hun devletinin ilk kurucusu Teoman'dır. M.Ö. 220'de başa geçen ilk Hun hakanı Teoman, o zamana kadar dağınık yaşayan Hun boylarını merkezî bir yönetim altında toplayarak Hun devletinin ilk kurucusu olmuştur. Teoman'ın kuruculuğundan sonra başa Mete geçmiştir. Mete, babasının kurduğu devleti kısa zamanda başardığı fetihlerle imparatorluğa dönüştürmüştür. Başa geçiş sırasına göre Hun hakanları şunlardır.

1 — Teoman M.Ö. 220 - M.Ö. 209
2 — Mete (209 - 174)
3 — Lao - Şang (174-160)

4 — Kun - Sin (160-126)
5 — İti - Sie (126-114)
6 — U-vey (114-105)
7 — Ousiuliu (105-102)
8 — Kiuliu hou (102-101)
9 — Tçietiheu (101-96)
10 — Houloku (96-85)
11 — Houyenti (85-68)
12 — Hiuliukiu (68-60)
13 — Voyenkiu (60-57)
14 — Houhansie (57-31)
15 — Feoutchou (31-20)
16 — Seuhiaijo (20-12)
17 — Tchyajo (12-8)
18 — Outchou (M.Ö. 8 - M.S. 13)
19 — Ouloijou (13-18)
20 — Houthouulh (18-46)
21 — Pounou (46-66)
22 — Yeou-lieou (66-87)
23 — Yu-chukieu (87-92)

Teoman ve Mete'den sonra başa geçen imparatorların Türkçe isimleri bilinmemektedir, çünkü hepsi Çin kaynaklarından öğrenilmiştir. Çin kaynaklarında Mao-Dun olan Mete işbaşına geçtikten sonra Hun İmparatorluğu'nun yükselme dönemi başlar. Devletin kurucusu Teoman, oğlunu öldürtmek için bir başka bölgeye sürer, ne var ki, Mete gittiği yerde güçlü bir ordu kurarak geri döner ve babasını öldürerek imparator olur. Mete başa geçince önceleri doğuda yaşayan kavimler ondan çok şey istediler. Bu arada karısı ve atıyla birlikte bir miktar da toprak istediklerini yenilediler. Bunun üzerine Mete «Halka ait olan şey verilmez» diyerek doğu seferine çıktı ve doğuda yaşayan tüm kavimleri yenerek kendi imparatorluğuna bağladı. Doğuda durum sakinleşince Mete bu kez batıya yöneldi ve batı topraklarını aldı. Böylece Çin Seddi'nin kuzeyinde kalan tüm bölge Hun İmparatorluğu'nun eline geçmiş oluyordu. Bundan sonra Mete kuzey bölgesine döndü ve o yöreleri de sırasıyla egemenliği altına aldı. Bunun üzerine Hun İmparatorluğu'nun civarında yaşayan bazı beylikler kendiliklerinden Mete'nin egemenliğini benimseyerek Hun İmparatorluğu'nun sınırları içine girdiler. Ülkesini hemen her yönde genişleten Mete bundan sonra büyük bir Çin seferi için yeniden hazırlanmağa başladı.

Bu sıralarda Çin'de Han sülalesi dönemi başlamıştı. Bu dönem M.Ö. 206-220 yılları arasında sürmüştür. Çin'in başına Kaoti diye bir im-

parator geçmişti ve Tai eyaletinin başına Han kralı unvanı ile Sin'i getirmişti. Mete, Maji kentine saldırı ile Çin seferine başladı. Sin bunun üzerine Hunlara teslim oldu. Mete daha ileri giderek Çin'in içlerine girdi ve imparator Kaoti ile savaştı. Hunlar Çinlilerden az olmalarına karşın Mete savaştan zaferle çıktı. Çin imparatoru, Mete'nin karısından yardım istedi ve onun aracılığı ile kaçarak canını kurtardı. Hun akınları bu savaştan sonra da sürer. Çin kralı yeni bir sefere hazırlanmak isterse de yakınları onu bu düşüncesinden vazgeçirirler ve daha sonra görüşmelerle Çin - Hun barışı gerçekleşir. Çin kralı bir cariyesini Mete'ye gönderir ve her yıl belirli bir oranda gıda yardımında bulunmayı kabul eder. Bu barış üzerine Mete uzun bir süre Çin ülkesini rahat bırakarak yeniden batıya döndü. Sırasıyla Tibet ve Tibet'in güneyinde yaşayan kavimler imparatorluk sınırları içine alındı. Şamo Çölü ve Lop Gölü çevresindeki insanlar da korunmaya alındılar. İrtiş ve İli ırmakları boyunca yaşayan halklar da Hun egemenliği altına girdiler M.Ö. 177 yılına kadar süren bu seferler sona erdiği zaman Hun İmparatorluğu'nun sınırları Kore ve Japon denizinden Volga Irmağı'na kadar ulaşıyor ve Sibirya'nın güneyi de bu devletin sınırları içinde yer alıyordu. Orta Asya'da yaşayan Hin - Avrupa asıllı olan Yüecileri Mete sonraları yerlerinden sürerek bu bölgeyi tümüyle Türkleştirdi. Bütün bu seferleri sonucunda Mete Han Asya'da yaşayan tüm Türk kavimlerini merkezî bir otorite ve tek bir bayrak altında birleştirmeyi başarabildi. Ayrıca Moğollar, Tunguzlar, Tatarlar ve Çinlilerin büyük bir kısmı da Hun İmparatorluğu sınırları içinde yaşamağa başladılar.

Mete Han (Maodun) M.Ö. 174 yılında öldüğü zaman, mülkî ve askerî örgütü ile, iç ve dış politikası ile, ordusu ve dini ile, kültür ve sanatı ile ve en önemlisi gelişmiş bir toplum yapısı ile Büyük Hun İmparatorluğu Orta Asya'da ilk Türk İmparatorluğu olarak kurulmuş bulunuyordu. Mete'den sonra başa geçen imparatorlar devletin bu yüksek düzeyini korumağa çalıştılar. Daha sonraları Hun imparatorunun bir Çin prensesi ile evlenmesi devletin zararına oldu. Hun merkezinde Çinli prensesin korumasından yararlanan Çinli diplomatlar ülkenin her yerinde özgürce dolaşabiliyorlar ve Türk kavimleri arasında ayrılık tohumları saçarak ülkede bölünmeye yol açacak kışkırtmalar yapıyorlardı. Ülkeye getirilen Çin ipeği, devletin ileri gelenleri arasında lüks zevkleri önplana geçirdi. Babası ve dedesi ölçüsünde asker yapılı olmayan imparator Tanhu zamanında devlet iktidarında zayıflıklar görülmeğe başlandı. Bu durumun yaratıcısı olan Çinliler, devletin içten çökmesi için her şeyi yaparken bir yandan da sınır boylarında Hun topraklarına saldırılar düzenliyorlardı.

Türk tarihinin öncüsü olan Hunlar zamanında, Türkler derlenip toparlanmışlar ve dağınık yaşamaktan kurtulmuşlardır. Hele Mete Han

gibi büyük örgütçü ve asker bir devlet adamına sahip olmak o dönemde Hunların büyük şansı olmuştur. Mete zamanında genişlik bakımından Hun İmparatorluğu İran, İskender ve Roma imparatorluklarını geçerek dünyanın en büyük devleti olmuştur. Tüm doğal zorluklara karşılık Mete, döneminin en büyük askeri olduğunu kazandığı zaferleri ile kanıtlamıştır. Hunlar kurdukları geniş devlet ile Yakın ve Uzakdoğu arasında bir tarih köprüsü oluşturmuşlardır. Arkeolojik araştırmalar sonucunda Orta Asya'da bulunan eski kalıntılar Hunların zengin bir ekonomik ve ticaret yaşamına sahip bulunduklarını göstermektedir. Dünyanın çeşitli uçları ve kavimleri ile Hunlar her türlü ekonomik ve ticari ilişkiler kurmuşlardır. İpek yolu Hunlar zamanında oluşturulmuş ve durgun Orta Asya toparaklarına ekonomik canlılık kazandırmıştır. Daha sonraları Çin bu ipek yolunun denetimini eline geçirmek için Hun bölgesine saldırılara başlamıştır. Milat sıralarında Türk ve Çin orduları yolun denetimi için birçok kez savaşmşılardır. Casusluk yapan diplomatları aracılığı ile Çinliler yavaş yavaş Hunların askerlik sırlarını öğrenmişler ve ordularını ona göre yetiştirmişlerdir. Çinlilerin yeni kurdukları orduları Hun yöntemleri ile daha başarılı olmaya başlayınca Hun orduları yenilmeğe başlamıştır. Çin orduları bir yandan kuzeyde Hun akınlarının önüne geçerken, diğer yandan da ipek yolunun denetimini yavaş yavaş ellerine geçiriyorlardı.

Hunlar çağında Türkler çoğalmışlar ve Orta Asya'nın çoğunluklu kavimi durumuna gelmişlerdi. Altaylar ve Tanrı Dağları'ndan sonra Sibirya ve Baykal Gölü bölgeleri de Türkleştirilmiştir. Buralarda yaşayan Moğal toplulukları ise doğu bölgelerinde yaşamağa zorlanmışlardır. Hunlar çağı ile ilgili bulunan iskeletlerin antropolojik incelenmesi bu durumu yansıtmaktadır. Türklerin beyaz ırktan oldukları ve hiçbir biçimde mongoloid bir iz taşımadıkları yapılan incelemelerden sonra anlaşılmıştır. Mete, Orhun kıyılarına kadar gelen Tunguzları daha sonraları doğu bölgelerine sürmüştür. Değişik boyların kenar bölgelere yerleştirilmeleri ile beraber Orta Asya tam bir Türk ülkesi olmuştur.

Hunlar Kore'den Karadeniz'e kadar olan bölgede barış ve düzen getirmişlerdir. Mete Çin imparatoruna yazdığı bir mektupla, egemenliği altında bulunan kavimlerin hepsinin barış ve refah içinde yaşadıklarını açıkca belirtmiştir. Üç asırdan fazla bir süre tarih sahnesinde kalan Hun İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ise bu durum değişmiştir. Çin saldırıları ve entrikaları ile devletin zayıflaması barış ve refah düzenini sarsmıştır. Çin sınırında yaşayan Türkler, Çin saldırıları sonucunda melezleşerek Hun birliğinden kopmağa başlamışlardır. Ordunun da giderek zayıflaması Hun akınlarını durdurmuştu. İmparatorluğun zengin topraklarının dış saldırılara uğraması ile gelir azalmış ve ülke yönetimi

sarsılmıştı. Çin'den vergi ve hediye olarak sağlanan ekonomik destek azalmıştı. İç huzursuzluk yöneticilerle diğer kesimlerin arasındaki ilişkileri sarsıyordu. Çin, hanedan üyelerinden bazılarını kendine çekti ve iç kavgaları destekledi. İki kardeş Hohanye ve Çici zamanında Hunlar ikiye ayrıldılar. Hohanye'nin Çin uyruğu altına girme düşüncesi üzerine Çici kendisine bağlı birliklerle beraber ülkenin batısına doğru çekildi (M.Ö. 54). Bir yandan Çin ile uğraşarak bir yandan da o bölgede yaşayan diğer kavimlerin direnmelerini kırarak Çu-talas ırmakları düzlüğünde bağımsız bir devlet kurdu. Ne var ki, bu Orta Asya Hun devleti fazla uzun sürmedi. Batıya doğru Hun göçlerini adım adım izleyen Çin ordularından başka bazı Türk boyları da yeni devlete karşı çıktılar. Çi-Çi'nin yeniden surlar ile çevirerek yaptırdığı Hun başkenti çeşitli saldırılarla yıkıldı. Çiçi ile beraber hanedanı yok edildi.

Hohanye ve oğulları Çin Seddi'nin kuzey bölgelerinde Hunlara bir yüzyıl kadar imparatorluk yaptılarsa da Çin'in baskılarına dayanamadılar M.S. II. yüzyılın başlarında Asya Hunları birbirlerinden ayrı üç bölüm halinde görünüyorlardı.

1 — Balkaş Gölü çevresinde Çiçi Hunlarının kalıntıları
2 — Barköl bölgesindeki Kuzey Hunları
3 — Kuzeybatı Çin sahasında Güney Hunları

Kuzey Hunların'dan eski Hun merkezi civarında kalanlar da 155 yılına doğru Siyenpiler tarafından batıya itilerek göçe zorlandılar. Güney Hunları da kendi içlerindeki çatışmalar yüzünden yeniden ikiye bölündü. Giderek baskısını artıran Çin, M.S. 220 yıllarında bu toprakları ele geçirdi. Bununla birlikte Asya Hunları M.S. 5. yüzyıla kadar dağınık biçimlerde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Asya Hunları sonraki yıllarda Çin'in çeşitli bölgelerinde kısa ömürlü küçük devletler kurmuşlardır. Çin sahasında Hun siyasal yaşamı tarihe karışmakla birlikte, Hunlar Çiçi iktidarının yıkılmasından sonra Aral Gölü'nün çevresine dağılarak o bölgede yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu bölgede var olan diğer Türk boyları ile birleşerek çoğalan Hunlar iklim değişikliği ve kuraklık nedenleriyle Hazar Denizi'nin kuzeyinden Avrupa'ya doğru göçetmişlerdir.

HUNLARDA DEVLET YÖNETİMİ

Mete'nin oluşturduğu kavimler federasyonu, ilk göçebe Türk İmparatorluğu olarak Asya topraklarında kurulmuştur. Devlet soyluluk derecesine göre hiyerarşi içine girmiş boy ve budun topluluğuna dayanır. Tepedeki imparatora Büyük Tanhu adı verilir. Tanhu'ya bağlı bir hassa birliği vardır ve bu birlik aracılığı ile tüm ülke yönetilir. Tanhu ve ailesi ülkenin en iyi sürülerine sahiptir ve bu sürüler gene ülkenin en iyi otlak-

larında beslenir. Tanhu'nun karargâhında bir merkez bürokrasisi gelişmiştir. Okumuş Çinliler saray bürokrasisinde kullanılmışlardır. Askerî yönetimde Çin'e karşı savaşırken, Çin'i bilen Çinliler danışman olarak çalıştırılmışlardır. Hun İmparatorluğu ilk kez devlet nitelikleri gösteren bir birlik görünümündeydi.

Bozkırda pek uzak köşelere dağılmış boyların yönetimi için boylar sol ve sağ olarak bölünürler. Askerî örgütlenmede de bu sol ve sağ ayırımı uygulanır. Sol, genellikle sağa üstün tutulur, çünkü güneşi ululayan Türklerde yüz güneye çevrilince sol güneşin doğduğu yerdir. Hunlar'da bu durum sol bilge elig ve sağ bilge elig olarak adlandırılır. Bunlar sol ve sağ kanat krallarıdır. Sol bilge elig Büyük Tanhu soyundandır ve veliahttır. Aynı zamanda sol ve sağ orduların komutanı da sayılan bu iki elig, sağ ve sol boyların yönetimi ile ilgilidir. Bunlar genellikle Tanhu'nun kardeş ve oğullarıdır. Çoğu düşman olan zorla bağımlı kılınmış bulunan boy ve budunları yönetebilmek için, sağ ve sol eliglerin küçük oranda da olsa doğrudan kendilerine bağlı bir askerî güce ve büyük sürülerini otlatacak insanlara gereksinmeleri bulunmaktadır. Bunu onlara, ayrılmış boy ya da budun yerine getirir. Göçebe sistemde toprak değil boy ve budun paylaşılır, toprak ikinci planda gelir. Yerleşik feodal sistemde ise paylaşılan topraktır. Eligler bu çekirdek ordu ve boya dayanarak öteki özerk boyları yönetirler. Onların hemen altında sağ ve sol doğru kralları vardır ki, Hunlar bunlara dört köşe adını verirler. Daha alt köşede altı köşe adını alır.

Hunlar'da Tanhu'nun boyundan başka ayrıcalıklı ve soylu sayılan dört boy daha bulunur. Çin kaynaklarına göre, bu boyların ikisi sağda - batıda ikisi de solda - doğudadır. Bu soylu boyların doğuya veya batıya doğru göç etmeleri onların da beylerinin önderliğinde bağımlı boyların yönetimine katıldıklarını, onları bu işe koştuklarını gösterir. Bu soylu boylardan hepsinin Tanhu soyuna akraba oldukları belirtilir. Ordu yalnızca soylu boyların ve köle olmayan özerk boyların sağlayacağı askerlere dayanmaz. Savaşta yenilen ve köleleştirilen boylar da aynı biçimde asker sağlamakla yükümlüdürler. Bu nedenle Mete Han, bozkırda yüzyıllar boyu kullanılacak ve Cengiz Han zamanında geliştirilecek olan onlu düzenleme sistemini geliştirmiştir. Ordu, her birinin başlarında şefleri bulunan 10, 100, 1000 kişilik bölümlere ayrılır. Onbaşı, yüzbaşı, binbaşı, tümenbaşı deyimleri bu düzenlemeden ileri gelmektedir. Bu birlikler boylar çerçevesinde gerçekleştirilir. Büyük aile 10, boy 100, budun ise 1000 asker sağlamakla yükümlüdür. Bazen bu rakamlar boyların ve budunların durumlarına göre değişmeler gösterebilir. Bu türlü birimler Tanhunun ili 24 changa ayrılarak bütünleştirilir. Tepede sol ve sağ eligler ve her iki kanatta da on biner askerî şef vardır. Toplam

sayıları iki elig ile birlikte 24'tür. Bu 24 şef içinde kağan soyundan gelen prensler ile büyük askerî şeflerin karmaşık bir hiyerarşisi bulunmaktadır. Şefler derecelerine göre az çok kalabalık bir askerî birliğin komutanıdırlar.

Diğer yandan, askerî sistem mülki yönetimin de temelini oluşturmaktadır. Bu sistem bir yandan akrabalığa dayalı düzeni yıkarak merkeziyetçi bir yönetim getirmektedir. Hun devletinde boylar, merkeziyetçi bir yönetimde yaşamışlardır. Askerî şef, genellikle komuta ettiği askerlerin beyidir. Bazen kavim kökünden kopmuş askerî şefler kullanılmaktaysa da yöresel beyler yönetimindeki boy örgütlenmesi ve boy dayanışması eskisi gibi durur. Barış zamanında bir boyun askerleri, geleneksel bey'inin yanında çobanlık yapar. Hem beylerine hem de beylerinin aracılığı ile Hun devletine vergi öder. Boylar sistemi ile Hun devletinin yönetim düzeni geniş ölçüde birbirine girmiş ve özdeşleşmiştir. Hun devlet örgüsü, kavim sisteminin üzerine akıllıca örtülmüş bir örtüdür. Düzenli toplanan bir kurum olmamakla beraber boy ve budunların işleriyle imparatorluğun politikası arasında eşgüdümü sağlamak için zaman zaman toplanan kurultay, kağan ailesini, büyük askerî şefleri boy ve budun beylerini bir araya getirir. Kağan'ın otoritesi ve kurultayın gücü konusundaki bilgiler genel düzeyde ve yetersizdir. Ekonomik işler ve askerî seferler iyi gittiği sürece Tanhu ve devlet güçlü görünür. Çin ve Türkistan yiyecek göndermeyince devletin ve imparatorun durumu sarsılır. Bu durumda, bağımlı yaşayan boy ve budunların merkeze karşı ayaklandıkları sık sık görülmüştür. Eldeki bilgilere göre Hun devleti, vergi ve asker sağlamakla yetinen ve bağımlı boy ve budunların iç düzenlerine pek az dokunan ince bir bürokrasiye ve hiyerarşik biçimde sıralanmış boy ve budunlara dayanır. Köle durumundaki boylar bile vergi ve hizmet yükümlülükleri dışında özerkliklerini korurlar ve kendi ekonomik uğraşlarını sürdürürler. Kendi hayvan sürülerini yetiştirebilirler. Bozkırda bir süre sonra boylardan birisi büyüyerek diğerlerine egemen olur. Efendi - köle ve boy ilişkisi bir sömürü düzeninin varlığına karşın geçici bir durumdur. Boylar içindeki gelişmeler, soylular ve kara budun ilişkisi daha önemli ve anlamlı görünür. Nitekim, Tunguzlar örneğinin gösterdiği üzere; köle boyların beyleri ve ileri gelenleri de Hun beyleri ve askerî şefleri arasında yer alır.

Boy ve budun üzerindeki egemenlik babadan oğula geçmektedir. Beyler ile karabudun arasında bir ayırım bulunduğuna dair kesin bilgiler yoktur. Beylerin otoritelerinin artmasına ve servet farklılaşmasına karşılık boy içindeki ailelerin de az çok sürüleri vardır ve boyun özgür üyeleri olarak sayılırlar. Çin köylüleri büyük toprak kiraları yüzünden yoksul durumlara düştükleri zaman Çin Seddi'ni aşarak Hun ülkesine

sığınmışlardır. Hunlar ile Çin arasındaki anlaşmaya karşılık, Çin'in yoksul kesimlerinin Hun ülkesine sığınmaları önlenemez. Hunlar'da boy dayanışmasına dayanan ataerkil yaşam sürdüğünden, boylardaki kölelerin yaşama koşulları Çin'e oranla daha elverişlidir. Aslında, Hun siyasal birliğinin kuruluş temelinde otlakların yitirilmesi ve genel bir yoksullaşmanın başlamasının önemli rolü bulunmaktadır. Bu nedenle, Hun devletinin ilk dönemlerinde boy dayanışmasının ve boyiçi demokrasinin bir ölçüde geçerli olduğu düşünülebilir. Her yılın dokuzuncu ayında, geniş bir alanda herkesin katıldığı bir toplantının düzenlenmesi, sayım yapıldıktan sonra ortak sorunlar üzerinde herkesin ayrıcalıksız konuşması Türklerde demokrasi geleneğinin ilk belirtisi sayılabilir. Sonraları Çin ile ilişkilerin gelişmesi ve bu ülkenin haraca bağlanması ile toplumsal düzen değişecek, geniş kitle yoksullaşırken beyler giderek zenginleşecektir. Çobanlar artık giderek köleler arasından seçilmeye başlanacaktır. Zenginleşmenin belirtileri, mezarlarda saklanan değerli kumaş ve eşya ile anlaşılmıştır. İlk dönemlerde dengeli görünen Hun toplumsal düzeni, zenginleşmenin başlamasıyla beraber sarsılır ve sürekli olarak yoksulların direnmeleriyle karşılaşır. Başlangıçta hem askerî hem de demokratik yapıda kurulan bu düzen, sonraları demokratik olma niteliğini yitirir ve zenginlerin baskısı altına girerek toplumsal adaletsizliklerin doğmasına yol açar. Ekonomik sorunlar ve yoksulların direnmeleri gündeme geldikçe Hun imparatorları Çin'i ele geçirmeyi düşünmüşlerdir. Ne var ki, bazı kuşkular öne geçince, Çin'i ele geçirme düşüncesi ticaret ve haraca bağlama düşüncesine yerini bırakmıştır.

Hun devleti büyüdükçe Hun sarayında ve devlet yöneticilerinde lükse eğilimler giderek arttı. Hunluların gereksinmeleri artarken, Çinli'ler daha az mal vermenin yollarını arıyorlardı. Çinliler haraçtan kurtulmak için ellerinden gelen entrikaları çeviriyorlardı. Milat yıllarına doğru Çinliler saldırılara geçerek hem haraçtan kurtuldular, hem de ipek yolunu ellerine yavaş yavaş geçirdiler. Çinliler bir yandan da Hunların diğer boylarla olan ilişkilerini sarsmak için uğraşırlar. Çinlilerin hem içerden hem de dışardan saldırıları karşısında Hun İmparatorluğu ciddi sarsıntılar geçirir. Hunlara verilen haraçların kesilmesi üzerine, devletin bağlı boylar üzerindeki baskısı ve sömürüsü giderek artar ve böylece iç kargaşalıklar Hun ülkesinde yayılmaya başlar. Çinlilerin ve civardaki boyların saldırı ve yağmaları sonucunda, Hunlar sahip oldukları sürüleri, zenginlikleri zamanla yitirirler. Bazı budunlar ayaklanarak Hunların zenginlik kaynağı olan hayvan sürülerini alıp götürürler.

Tarım bölgesinde ise, ipek yolu için Hun ve Çin orduları sürekli bir çatışmaya girmişlerdir. M.Ö. 60 yılında çeşitli savaşlardan sonra Çinliler Tarım bölgesinde yerleşirler ve askerî garnizonlar kurarak ipek yolunu

denetimleri altına alırlar. Ekonomik darlık ve askerî güçsüzlük sürüp gittikçe, maddi yardım düşüncesiyle bazı boylar Çin egemenliği altına girerler. Hun ülkesinde sol bilge elig ile sağ bilge elig arasında Çinlilere karşı izlenecek tutum yüzünden büyük anlaşmazlıklar çıkar. Hun prensleri arasında sert ve kanlı boğuşmalar başlar. Birbirlerini öldürmeler görülür ve böylece Hun birliği dağılmaya yüz tutar. Sağ bilge elig kendine bağlı kesimlerle beraber Kuzey Çin'e gider ve Çin imparatoruna bağlılığını bildirir. Yukarıda anlatıldığı gibi sol bilge elig Çiçi ise, Batı Hun topraklarında yeni bir Hun devleti kurar ama bu kısa ömürlü olur. Milat yıllarında Büyük Hun İmparatorluğu genel anlamda sona erer. Yerine çeşitli devletler kurulsa da yeniden bu birliği ve güçlü imparatorluğu canlandırabilmek olanaksızlaşır. M.S. 48 yılında, Büyük Hun İmparatorluğu bir daha birleşmemek üzere Kuzey ve Güney Hun devletlerine bölünür. Güney Hunları zamanla Çin egemenliği altına girerler. Tarım bölgesinde ise Hun boylarının desteklediği ayaklanmalar Çin ordularına büyük zararlar verir.

Türk devlet geleneğinin ilk temellerinin atıldığı ve Türk boyları arasındaki geleneklerin devlet yönetimi ile bütünleştirildiği Büyük Hun İmparatorluğu'nun, Türk tarihi ve Türk devletleri tarihinin önemli bir yeri vardır. Özellikle Mete Han, yaptıkları ile Türk İmparatorları arasında bir devlet kurucu olarak haklı bir yere sahiptir. Devleti kurmanın yanısıra örgütlemekte de Mete çok önemli atılımlar yapmış ve daha sonraki Türk devletleri için örnek oluşturmuştur.

HUNLARIN YAŞAMI

Hunlar bulundukları bölgenin özellikleri nedeniyle göçebe bir yaşam biçimi içinde idiler. Göçebeliğe önem veren Hunlar, kalelerin ve kalıcı merkezlerin güvenliğine inanmıyorlardı. Bozkırlarını her terkedişte zengin bir yöreye yöneliyorlardı. Geldikleri gibi bir süre sonra gidince arkalarında yıkıntılar ve korku bırakıyorlardı. Onlara kum cehenneminden çıkmış şeytanlar, insan görünümünde büyücüler gözü ile bakılıyordu. Kürkten elbiseleri, kısa boyları, soluk yüzleri ve çekik gözleri ile gerçekten görenlere dehşet veriyorlardı. Sınırlardaki toplumları her zaman yağmalıyorlardı. Her istedikleri anda imparatorluğun sınırlarını aşıyorlardı. Gözüpek ve acımasız bir halk olarak o dönemde her ülkede korku yaratmışlardı. Hunlar genellikle Çinlilere çok kızıyorlar ve onları yok etmek için her zaman fırsat kolluyorlardı. Hunluların genel yaşamları göçebelik olduğundan, kuraklık veya iklim değişikliği gibi durumlarda hemen atlarına atlayarak civar bölgelerin yerleşme merkezlerini yağmalıyorlardı.

Hun ülkesinde ticaret ancak belirli kentlerde yapılırdı. Halkın büyük kısmı yaylak ve kışlak ardında göçebeliği sürdürürdü. Hayvancılık ve avcılık en önde gelen uğraşlarıydı. Bütün göçebe toplumlar gibi yiyecek, giyecek, barınak ve göç araçlarını kendileri sağlarlar buna karşılık yerleşik komşularından tahıl, baharat, pirinç, çay gibi şeyler alarak kendi malları ile takas yaparlardı. Göçebelik birçok bakımlardan yerleşik topluluklardan ve çiftçilikten daha üstün özellikleri olan bir yaşama biçimi idi. Başta hayvan yetiştirmek, ehlileştirmek, bitkilerin ekilmesinden, hasatından daha zor, emek, enerji ve deney isteyen üstün bir sanattı. İş yalnızca ehlileştirmekle bitmez, hayvanlara durmadan otlak ve yeşillik aranır, yedirilir ve bu emeğe karşılık süte, ete ve yüne kavuşulurdu. Bu güç yaşam koşullarında çobanlık hüneri ile beraber askerlik yetenekleri artar, sorumluluk, ileri görüşlülük, fiziksel ve ahlâksal gelişmeler güçlülük kazanırdı. İçasya'nın bozkırlarında atlı bozkır kültürü yüzyıllar boyunca geleneklerini korumuştur.

Bozkır yaşamı içinde atın önde gelen bir yeri bulunuyordu. Türk boyları arasında en çok ata binenler Hunlulardı. Çin kaynakları, onların daha küçükken, koyunların sırtında fare, gelincik ve kuşlara, daha büyüdüklerinde tilki ve tavşanlara ok attıklarını anlatır. Genç yaşlarda bozkırın zor koşulları içinde bilinçli bir hazırlık dönemi geçirirler, delikanlılık çağında tüm silahları ustalıkla kullanan zorlu bir cengaver olurlardı. Hunlar at sırtında alışveriş yaparlar, yemek yerler ve uyurlardı. Bizanslılar Hunlarla yaptıkları görüşmelerde onların eyerden inmek istemedikleri için konuşmaların at sırtında yapıldığını anlatmışlardır. Gezginler yazdıklarında Hunların ata olan bağlılıklarını ve at ile içiçe yaşamlarını geniş bir biçimde anlatırlar.

Hunlarla ilgili Pazırık bölgesindeki kazılardan çok şey elde edilmiştir. Hunlar birkaç çeşit çadır kullanmışlardır. En ilkeli sırıkların birbiri ile çatışarak konik bir biçim meydana getirenidir. Konik yapısı olan karkasın üzeri, kese örtü olmadığından, karaçam ve kayın ağacı kabuğu ile kaplanır. Bugün Altaylar'da sürülerini otlatan çobanlar arasında bu çadıra Çum veya Kapa adı verilir. Sırıklar konik biçimde toprağa konduğunda üzeri keçe bir örtü ile kapatılıyor, böylece sade ve çok pratik bir barınak elde ediliyordu. Kurganlardan bu çadırlarda kullanılmak üzere dikilmiş bezler çıkartılmıştır. Bu çadırlar öküz arabaları üzerinde bir yerden diğerine kolaylıkla götürülebiliyordu. Hunlar Göktanrının gölgesinde konaklamayı arzu ettikleri her yerde bu çadırları arabadan indirerek kullanabiliyorlardı. Ayrıca, yuvarlak kubbe tipinde büyük çadırlar da kullanılıyordu. Bu çadırlar hızla kurulup gene aynı hızla sökülebildiği için göçebe yaşam biçimine uygun düşüyordu. Bir baskın ve saldırıda kolayca yer değiştirmek için bu çadırlar çok elverişliydi. Ayrıca

hayvanları otlatmak için gidildiğinde de bu çadırlar kolayca kurulabiliyordu. Bu çadırlar daha sonraları ortaya çıkan göçebe evlerinin ilk çekirdeğini meydana getirmişlerdi. Mimarlıktaki kümbet düşüncesi bu kubbeli çadırlardan doğmuştur. Silindirik yapısı ve kubbemsi çatısı ile bu çadırlar en sert fırtınalara bile dayanabiliyordu.

Yaylalar ve bozkırlarda Hun boylarının otlak ardında yer değiştirmeleri ilginç görünümdeydi. Hun süvarilerinin ardında öküz arabaları içinde halk yer değiştirirdi. Çeşitli takılar ve süs eşyası hem atları, hem de arabaları süslerdi. Çadır üzerinde ve sancak sopalarının uçlarında değerli madenlerden yapılmış hayvan biçiminde heykeller görülürdü. Arabaların arkasında ise hizmetçilerle esirler ayrı bir grup olarak yürürlerdi. Sürüleri besleyecek otlaklara ulaştıklarında yarım saat içinde çadırlarını kurarlar ve yerleşirlerdi. Bir tehlike anında ise daha da hızlı çadırlarını toplarlar ve yola çıkarlardı. Bozkırlarda dağınık biçimde yaşayan Hun topluluklarının başında kesinlikle bir başbuğ bulunurdu. Her türlü tehlikeye karşı askerî bir düzen içinde yaşarlardı. Savaşlar ve hayvan otlatma dışında zaman bulduklarında erkekler deri işçiliği, kemik, tahta ve madenden göçebe yaşamında her gün kullanılan çeşitli eşya yapımı ile uğraşırlardı. Kadınlar ve kızlar ise yemek ve çocuk dışında halıcılık ve keçe yapımı için tezgâhların başında çalışırlardı. Türklerin dünya uygarlığına armağan ettikleri halıyı ilk kez bir Hun kadını yapmıştır. Eşinin atına değerli bir örtü olarak düşündüğü halı daha sonraları başka amaçla kullanılmış ve yaygınlık kazanmıştır. Atlarını süslemek Hunlar'ın vazgeçilmez tutkusu idi. Atların süslenmesinde, en çok koşum takımı ve eyerin hayvan figürleri ile bezenmesine ağırlık verilirdi. Çadırların kurulduğu yurdun içinde başbuğa bağlı bir düzen hüküm sürerdi. Çadır sakinlerinin ve eşyaların yerleri kesin olarak belirlidir ve hiç kimse bu yerleri değiştiremezdi. Aletler ve diğer malzemeler çadır duvarlarına asılırdı.

Çadırın ortasındaki ocak yeri hem evin ortası hem de en kutsal yerdir. Çadır sakinlerinin yeri bunun çevresinde belirlenir. Ocağın arkasında yaşlı erkekler ve konuklar için ayrılmış bir şeref köşesi bulunur. Bu yere başköşe anlamına gelen tör adı verilirdi. Burası zengin nakışlı halılarla kaplanırdı. Ocağın iki yanına geceleri döşekler yerleştirilir, sabah olunca bunlar kaldırılır, yüklük biçiminde toplanır, zengin nakışlı örtülerle süslü ve düzenli görünmeleri sağlanırdı. Giyim ve ev eşyasında, tamamen yetiştirdikleri hayvanların yünlerini kullanırlardı. Yün kendileri için gerekli her şeyi yapmalarına olanak veriyordu. Gereksinmelerin dışında gelenekler nedeniyle de yünü değişik alanlarda kullanıyorlardı. Özellikle kızların çeyizi için dokumalarda yünün önde gelen bir yeri vardı.

HUNLAR'DA KÜLTÜR VE SANAT

Hunların yaşamı ve kendi ülkelerinin özellikleri kendilerine özgü bir kültür yaratmıştı. Hunların disiplinli yaşamlarından sonraki Türk toplum ve devletlerini kuracak bir çekirdek meydana geldi. Türk tarihinin mayası Hun Devleti'nin yarattığı düzen ve inançla temelleniyordu. Altay Dağları ve yöresi Hunlar aracılığı ile ilk Türk kültür sanatının yeşerdiği merkez oluyordu. Altay Dağları'nda rastlanan zengin kurganlar bunun en açık göstergesidir. Ölülerin eşyaları ile beraber gömüldükleri mezarlara kurgan adı verilmekteydi. Düz kılıçlara karşılık Türklerin buldukları eğri kılıçlara kurganlarda çokca rastlanmıştır. Göktanrıya inanan Hunlar her zaman güneşin doğduğu yer olan doğuya büyük saygı gösterirler ve törenlerini doğuya dönerek yaparlardı. Altayların kuzeyinde zengin altın madenlerinin bulunması ile Hun kültüründe ve sanatında altına ve altından eşyaya ayrı bir yer verilmiştir. Orhun nehrinin yanında Hunlar kendi başkentlerini kurmuşlar ve sanat eserleri ile bu bölgeyi donatmışlardı.

Altaylıların yerli dokuma tekniğinin yanısıra, Çin ipeklileri ve İran dokumaları da Hunların günlük yaşamına girmişti. Yünden yapılan keçeler dokuma tekniğinin önde gelen ürünüydü. Keçelerin üzerleri çeşitli süsler ile kaplanarak değişik yerlerde kullanılıyordu. Süs resimleri arasında av sahneleri de birinci plandaydı. Altay dağları ile güney Rusya arasında her zaman bir kültür bağlantısı bulunmuştur. Kazakistan bozkırları bu iki bölge arasında bir kültür köprüsü görevi yapıyordu. Altay Dağları'ndaki Pazırık bölgesi Doğu ve Batı kültürlerinin kaynaşması ile yepyeni bir uygarlığa kavuşmuştu. Beyaz Hunlar yeni bir kültürün yaratıcısı olarak tarih sahnesine çıkıyorlardı. Büyük İskender ile beraber Batı Türkistan'a gelen Yunanlıların motiflerini Hunlar alarak daha geliştirdiler ve bazı alanlarda değişik biçimlerin ortaya çıkmasını sağladılar. Keçeler üzerindeki Yunan motifleri Hunlar zamanında çokca görülüyordu. Yunan etkisinin yanısıra Çin motiflerine de Hun sanatı içinde yer verilmiştir.

Hun kültürünün en önemli sahneleri daha çok hayvan resimleri ile hayvan kavgalarını veren tablolar idi. Hun kültüründe her türlü hayvanın resmini ve heykelini bulmak olanaklıdır. Heykel yapımında daha çok bronz kullanılmıştır. Tahta oymacılar da boş durmamış çeşitli hayvan figürleri ile bu dalı zenginleştirmişlerdir. Yarı insan yarı geyik biçiminde ruhları temsil eden çeşitli heykelcikler de görülmüştür. Türkler'in kutsal saydıkları geyik, Hun sanatının önde gelen figürleri arasında yer almıştır. Vahşi hayvanların geyikleri parçalaması sanat eserlerinde anlatılmıştır. Altay Dağları'nda görülen hayvanlar ile savaş sahnele-

rinin din açısından ortaya serdikleri değişik anlamlar da bulunuyordu. Bulunan her eserin kendine göre bir dinsel anlamı olmuştur. Yapılan heykeller içinde at ve at güreşleri de önemli bir yere sahip bulunuyordu.

Altay bölgesi Hunlar sayesinde ilk Türk kültürünün doğduğu ve kişilik kazandığı merkez olmuştur. Hayvan resimciliğinin yanısıra, göktanrıcılık nedeniyle gökyüzünün resimleri de bolca yapılmıştır. Çünkü onların gökleri Çin ve Hindistan'da olduğu gibi bulutlu ve karanlık değildi. Ay ve yıldızlar eski Türk kültüründe simgesel anlama sahiptiler. Gökteki yıldızlara bakarak yollarını bulurlar, iklimin değişip değişmeyeceğine karar verirlerdi. Onlar Çin'de olduğu gibi yere bakmıyorlar, gözlerini gökyüzünden ayırmıyorlardı. Türkler göğe önem vermişler, bütün ufukları kaplayan göğün kendisinin de bir Tanrı olduğuna karar vermişlerdi. Yerle bağlantıları yalnızca at ayakları ile kuruluyordu. Hunlara göre, göğün bir ortası bir de deliği vardı. Kutupyıldızına demir kazık adını vermişlerdi. Kutupyıldızını göğün ortası olarak benimsemişlerdi. Dünya ile göğün bu demir kazığın çevresinde döndüğünü varsayıyorlardı.

Hun çağında Tanrı Dağları bölgesi Altaylar'dan daha yoksuldu. Tan-Dağları'ndaki buluntular Altaylar'dan daha az olmasına karşılık iki bölge kültürü arasında büyük benzerlikler vardı. Hun İmparatorluğu'nun bütün Asya'da meydana getirdiği birlik ve kişilere sağladığı zenginlik ile refahın tüm eserlerde kendini gösterdiği saptanmıştır. Altaylar'da hangi kültür dönemi başlamışsa bu, çevre bölgelerde de gözlemlenmiştir. Altaylar'da başlayan demir çağı hemen civar bölgelere de yayılıyordu. Bu açıdan Hun döneminde Altaylar etkin bir kültür merkezi görünümündeydi. Orhun Nehri'nin kaynağı Büyük Hun Devleti'nin başkenti idi. Orhun Nehri ve civarı ilk Türk kültürünün en önemli belgeleri ile doludur. Bu belgeler incelenince, Orhun bölgesinin dış kültür etkilerinin bütünüyle dışında kaldığı anlaşılmıştır. Bu bölgede ayrıca kuşak üzerine takılan altın ve bronz süslere rastlanmıştır. Kuşak, Hunlar'ın çokca kullandıkları bir eşya idi.

Orta Asya'da ilk Türk kültürünün yaratıcısı olan Hunlar bu kültürü gittikleri bütün bölgelere beraberlerinde götürmüşler ve egemenlikleri altına aldıkları tüm bölgelerin halkına bu kültürü aşılamışlardır.

IV

BATI HUN İMPARATORLUĞU

(Avrupa Hun İmparatorluğu)

Batı Hunları ile ilgili kaynaklar ve yorumlar çok çeşitlidir. Bazı kaynaklar Batı Hun İmparatorluğu ile Avrupa Hun İmparatorluğu'nu ayırmakta ve bunları iki ayrı devlet olarak kabul etmekte, bazıları ise de Batı ve Avrupa Hun İmparatorluklarını birbirlerinin devamı biçiminde tek devlet olarak saymaktadırlar. Batı Hunları'nın geldikleri yer konusunda da değişik görüşler ileri sürülmesine karşın, son yapılan araştırmalar bu Hunların Büyük Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Orta Asya'dan göçeden kavimler olduğunu kesinleştirmiştir. Batı Hunları Asya kökenli olup Büyük Hun Devleti'ni kuran kavimlerin torunları olduklarına artık kesin bir gözle bakılmaktadır. Bu konuda tarihsel, kültürel ve toplumsal bilgiler kanıtlanmıştır.

Hunlar batı steplerine göçetmeden önce buralarda İskitler yaşıyordu. Daha sonraları İran'dan gelen Sarmatlar İskit İmparatorluğu'nun yıkılmasında önemli rol oynadılar ve İran kökenli kavimler batı steplerine yayıldılar. Büyük Hun İmparatorluğu dağıldıktan sonra, Orta Asya'da kurulması denenen bazı Hun devletleri uzun ömürlü olamadı ve Hunlar yavaş yavaş batıya doğru göçetmeye başladılar. Öncelikle Aral Gölü civarında görülen Hunlar sonraları Don ve Volga Irmakları kıyılarında görüldüler. Bu tarihlerde Karadeniz'in bazı kısımları Gotların işgali altında bulunuyordu. Don - Dinyeper Irmakları arasında Ostrogotlar, onların batısında da Visigotlar yaşıyordu. Daha batıda ise Vandallar bulunuyordu. Bu bölgelerde ayrıca bazı Germen kavimleri ile İran boyları karışık biçimlerde yaşıyorlardı. Hun başbuğu Balamir'in yönetimindeki ilk saldırılar önce Doğu Gotları olan Ostrogot devletini yıktı ve sonra da Batı Gotları olan Vizigotlar tarih sahnesinden silindiler. Gotlar bu yenilgiler üzerine kalabalık gruplar halinde Batı Avrupa'ya kaçtılar. Böylece Hun askerî gücünün başlattığı kavimler göçü tarih sahnesine çıktı ve

bu dönemde birçok kavim Hunların zorlaması nedeniyle Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya doğru göç etti. Hunlar saldırılarında birçok yeri yerle bir ederek, Roma İmparatorluğu'nun kuzey kesimlerini altüst ettiler ve İspanya'ya kadar büyük bir kavimler göçüne neden oldular. Hunlar yendikleri kavimlerden aldıkları esirler ile ordularını genişleterek Avrupa'nın içine doğru saldırılarını yoğunlaştırdılar. Kısa zamanda yoğun bir Hun saldırısı ile karşı karşıya kalan Avrupa'nın dengesi altüst oldu. Tüm Avrupalılar Hunlar'a barbar gözü ile bakıyorlar ve onlardan çok korkuyorlardı. Hunlar ilk kez 378 yılında Tuna nehrini geçtiler ve Roma İmparatorluğu'ndan herhangi bir direniş görmeden Trakya'ya kadar indiler. Daha sonraları da Macaristan'ın iç kısımlarına uzanan bir büyük sefer düzenlediler. Bu bölgelerde yaşayan kavimler korkularından Roma İmparatorluğu'nun sınırları içine giriyorlar ve Romalıların askerî gücüne sığınıyorlardı.

Roma İmparatoru I. Thedosius'un 395'de ölmesi üzerine Hunlar yeniden harekete geçtiler. İki cepheden hareket eden Hunlar'ın bir kısmı Balkanlardan Trakya'nın içlerine inerken bir kısmı da Kafkasya'dan geçerek Anadolu'nun iç kısımlarına giriyorlardı. Hunların doğu kanadı tarafından düzenlenen bu akınları Basık ve Kursık adlı başbuğlar yönetiyordu. Hunlar Anadolu'ya indikten sonra burada kalmamışlar iç kısımlara doğru ilerlemişler, Çukurova'yı ve Suriye'yi işgal etmişlerdir. Kudüs'e kadar inen Hunlar daha sonra kuzeye dönerek Orta Anadolu'ya yürüdüler ve daha sonra da Azerbaycan yolu ile kendi merkezleri olan Kuzey Karadeniz'e döndüler. İskitler'den sonra Türklerin ikinci kez Anadolu'ya gelişleri Hunlar döneminde olmuştur. Batıda Hun baskısı günden güne arttı. Hunlar bir süre sonra Doğu Roma İmparatorluğu'nu çökertmeye yönelik saldırılarını artırdılar, ne var ki Batı Roma'yı ayrı tutarak bu devlet ile dostluk ilişkilerine giriyorlardı. Hunlar dış politika da Doğu Roma İmparatorluğu'nu çökertmeyi ana ilke olarak benimsemişler, fakat buna karşılık Batı Roma ile dostluk ilişkileri geliştirmişlerdi. Avrupa'da ortalığı karıştıran bazı barbar kavimlerin hem Romalıların hem de Hunların düşmanı olması, Hun devletini böyle bir dış politikaya yöneltmişti. 400 yılından sonra ise, Hunlar Batı Roma'nın sınır eyaletlerine girmeye başladılar. Hun korkusu ile yerlerini terkeden Vandallar, Saksonlar, Burgonlar Avrupa'da barbarlık yapıyorlardı. Hem Romalılar hem de Hunlar bu barbar kavimlerin üzerine gittiler, bunları bir süre sonra yenerek sindirdiler. Hunların zaferlerinden sonra bu kavimler daha da batıya yöneldiler ve Galya'ya gittiler. Böylece Batı'ya doğru Hunların yolu üzerindeki engeller kalkmış oluyordu.

Sınırları Asya'da Balkaş Gölü yakınlarına kadar uzanan Hun İmparatorluğu'nun batı kanadı hükümdarı olan Ulduz, 405 ve 409 yıllarında

Tuna'yı geçerek Bizans'a Hun tehditinin sürdüğünü göstermiş ve Grek kaynaklarına göre, kendisi ile barış için gönderilen Trakya Genel Vali-si'ne «Güneşin battığı yere kadar zaptedebilirim» diyerek meydan okumuştur. Uldız'dan sonra Hun İmparatorluğu'nun başına Karaton geçti. Karaton daha çok doğu işleri ile uğraştı ve Bizanslılar ile ilişki kurdu. Bizans devletinin ortadan kaldırılması için de bir yandan hazırlıklarını sürdürdü.

Tuna ve bölgesini aldıktan sonra Hunlar artık bir Avrupa devleti kurmaya başladılar. O bölgedeki kavimleri batıya süren Hunlar, yavaş yavaş Tuna nehrinin kıyılarına yerleştiler. İmparatorluğun merkezi de Tuna kıyılarında kuruldu. Ne var ki, Batı Hunlarının asli kısmı gene de Don Irmağı'nın doğusunda uzanan steplerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Batı Hun İmparatorluğu'nun ilk merkezi bu steplerde idi, sonraları Tuna kıyılarına geçilmiştir. 400 yılı sıralarında Avrupa'ya yerleşmeyi tamamlayan Hunlar, bundan sonra hep Roma İmparatorluğu ile ilgilenmişlerdir. Hunlar Tuna havzasında yerleştikten sonra göçebelikten vazgeçmişler ve diğer bölgelerin fethedilmesi için, daha önce yenerek kendilerine bağladıkları kavimleri kullanmışlardır.

Tuna ve Tisa havzalarının işgalini sürdürebilmek için Hunlar'ın Çek ve Moravya ovalarından geri dönmeleri gerekiyordu. Transilvanya'nın her parçasının işgaline ancak sıra geliyordu. Önemli gördükleri yerlere kendileri gidiyorlar, önemsiz gördükleri yerlerde kendi kanlarını esirgiyorlar ve kendilerine bağımlı olan kavimleri gönderiyorlardı. Özellikle Pontus bölgesinde, egemenlikleri altına aldıkları Doğu Gotları Hunlar adına çok kan dökmüşlerdir. Daha sonraları Hunlar hem Burgonların hem de Frankların bölgelerine akınlar düzenlediler ve bu bölgeleri de kendi egemenlik alanı içine aldılar. Böylece Hunlar Kuzey Denizi'ne kadar geldiler. Bu step kavimi Kuzey Denizi'nin rutubetli ve tuzlu havası karşısında şaşırdılar, birçoğu hastalandı. Buralara yerleşemeyeceklerini anlaşmışlardı, ama gene de bu bölgeyi gelecekteki akınları için kendi denetimleri altında tutmak istiyorlardı. Roma İmparatorluğu'na bağlı olan batı bölgelerinde gözleri vardı. Bu bölgelere yapacakları akınlarda Kuzey Denizi kıyılarını üs olarak kullanmayı düşünüyorlardı. Hunlar kuzeydeki kavimlerin yalnızca bağlılıklarıyla yetindiler ve onlardan fazla bir şey beklemediler.

Hun Devleti'nin yükselme dönemi olan 400 yıllarında Asya steplerinde yeni bir kavim beliriyor ve zamanla bir göçebe imparatorluğu kuruyordu. Bunlar Avarlar'dı. Balkaş ve Aral Gölleri civarında artık egemenliği ele geçiriyorlardı. Hunlar doğu bölgelerinde meydana gelen bu değişikliğe karşı çıkmamışlar ve batıya doğru çekilmeye başlamışlardı. İmparatorluğun sınırlarını ve savunma hatlarını Aral Gölü'nün civarına ge-

tiriyorlardı. Doğu kapısını ellerinde tutarak Asya'nın çeşitli bölgeleri ile ilişkileri sürdürüyorlardı. Avar tehlikesinden dolayı diğer Asya ulusları ile daha yakından ilişkiler kurdular. Hunlar savaş yöntemleri dışında, bazen Romalılar ile anlaşarak çeşitli kavimleri kendi egemenlikleri altına almışlardır. Bu durum iki imparatorluğun da yararına oluyordu. Hunlar zamanla barbarları dizginlediler ve kendi egemenlikleri altına aldılar. Hunlar'ın barbarları dizginlemesi Roma İmparatorluğu'nu da barbar saldırılarından kurtarmış oluyordu. Buna karşılık Hunlar da Pontus'dan Kuzey Denizi'ne kadar uzayan geniş alanda Romalıların hiçbir istekleri olmayacağından emin olarak yaşıyorlardı. Barbar kavimlerin istilasına ve iç karışıklıklara karşı Roma ve Hun imparatorlukları arasındaki anlaşma o dönemde önem kazanıyordu. Hunlardan sonra barbar dünyasına egemen olan Avarlar ve Göktürkler de Bizans'a karşı benzer bir politika izlemişler ve tıpkı Hunlar gibi, başlangıçta Bizans İmparatorluğunun dostluğunu aramışlar ama sonraları başarılı seferler düzenleyince ona karşı cephe almışlardır.

İran ile anlaşan Hunlar ancak bundan sonra Gotlar ve benzeri barbar kavimlerin egemenliklerine son vermişlerdir. Hunlar ile Batı Roma İmparatorluğu arasındaki sıcak ilişkiler Hun imparatoru Uldin zamanında başlamıştır. Hunlar saldırılardan sonra toparlanınca Uldin artık Bizans'tan bir şey beklememeye başladı. Sonraları da Bizans sınırlarının içine doğru saldırılarını artırdı. Roma İmparatorluğu'nun elinde ise Hun anlaşması büyük bir koz olarak bulunuyordu. Kendisine bağlı Cermen kavimleri ne zaman başkaldırsa Hunlar'ın bunları ezmelerine izin veriyordu. Hun ve Roma anlaşması, Cermenlere en ağır darbeyi Ren nehri boylarında indirdi. Hunlar Burgond Krallığı'nı ortadan kaldırarak Galya'ya doğru ilerlediler. Bundan sonra zaman zaman Hun ve Roma ortak birlikleri civarındaki diğer kavimler üzerine saldırılar düzenlediler. Hunların Bizans ile dostluğu çok kısa sürdü, ama Batı Roma İmparatorluğu ile dostlukları karşılıklı çıkarlar nedeniyle uzun süreli oldu. Batı Roma İmparatorluğu'nun bir çöküş dönemine girmesi de bu dostluğu zorlayan ve uzun ömürlü kılan ana nedenlerden birisiydi. Batı Roma devletinin, sarsılma sonucunda düzenli orduları kalmamış ve savaşlara ancak bağlı kavimlerin yardımları ile oluşturdukları ordularla gidebilmişlerdir. Ayrıca barbarlardan bir kısmını ücretli asker olarak işe almışlar ve bunlardan Roma ordusunu kurmuşlardır. Roma devleti zayıfladıkça Hunların saldırıları ve yağmaları bu imparatorluğun topraklarında göze çarpıyordu. Göçebe yaşayan toplumları tatmin etmek çok zordu. Onların varlık nedenleri ve savaş amaçları hep ganimet hedefine yöneliyordu.

Batı Hunların tarihinde 422 yılının özel bir önemi bulunmaktadır. Bu tarihte Hun hükümdar ailesinden gelen dört kardeş olan Rua, Mun-

cuk, Aybars, Oktar'dan Rua imparatorluk makamını işgal etti. Muncuk erken öldüğü için diğer iki kardeş kanat kralları durumunda bulunuyorlardı. Politikada Uldız'ın izinden yürüyen Rua, Bizans'ın Hun ordusunu ayaklanmaya kışkırtmak ve uyruk altındaki kavimleri Hunlar'dan ayırmak amacıyla, Hun topraklarında çalıştırdığı casusluk örgütü ile propogandacıları ileri sürerek düzenlediği Balkan seferinde hiç direnme göstermeyen Bizans devletini yıllık vergiye bağladı. Vergi karşılığı olarak alınan 350 libre altın o dönem için önemli bir vergi idi. Batı Roma Devleti de iç karışıklıklar içinde bunalıyordu. O sıralarda güç durumda kalan Roma komutanları Hunlara kaçarak imparator Rua'nın yardımına sığınıyorlardı. Rua'nın güçlü kişiliği, Hun İmparatorluğu'nu her iki Roma devletinde de etkin bir duruma getirmişti. Rua'dan barışı yıllık vergi ile sağlayan Bizanslılar bir yandan da Hunlara bağlı bulunan kavimleri kışkırtmaktan geri kalmıyorlardı. Bunun üzerine Rua, Bizanslı tüccarların Hun topraklarında ticaret yapmaları ile Bizans devletinin Hun ülkesinden ücretli asker toplama iznini yasakladı. Bu arada Rua karşılık olarak Hun İmparatorluğu'ndan kaçan eski bazı devlet adamı ve komutanların geri verilmesini istedi. Ne var ki, tam bu sırada 434 yılında imparator Rua ölünce Bizanslılar çok sevindiler. Hun İmparatorluğu'nun başına yeni bir hükümdar geçince Bizanslıların sevinci kursaklarında kaldı. Amcası Rua ölünce onun yerine yeğeni Attila geçmişti.

Hunların başına geçtiği zaman 40 yaşında olan Attila, babası Muncuk erken öldüğü için amcası Rua'nın yanında yetişmişti, onunla birlikte tüm askerî seferlere katılmış, çeşitli kavimleri yakından tanımak şansına sahip olmuştu. İyi bir imparator olan amcası Rua'nın yanında devlet yönetimini, askerliği ve politikanın ilkelerini öğrenmişti. Attila yalnız değildi. Koca ülkeyi kardeşi Bleda ile yönetiyordu. Eğlenceden hoşlanan ve enerjisi ile gücü sınırlı olan Bleda, imparatorluğun yönetimini kardeşine bırakmayı daha baştan benimsemişti. Ordu, devlet ve politika tüm yönleri ile Attila'nın elinde toplanmıştı. Doğu kanadının kralı amcaları Aybars ile gene amcaları olan batı kanadı kralı Oktar yerlerini koruyorlardı. Bu nedenle Hun İmparatorluğu içinde herhangi bir iktidar savaşı söz konusu değildi. Attila'nın koruması ile yönetimde 11 yıl kalan Bleda daha sonra 445 yılında ölmüştür.

Attila'nın başa geçişinden sonra gelen Bizans elçilerine yeni hükümdar sınırda bir karşılama düzenledi ve barış anlaşmasının ilkelerini onlara dikte ettirdi. Buna göre, Bizans artık Hunlara bağlı kavimlerle kesinlikle ilişki kuramayacaktı. Ayrıca, Bizans elinde bulunan tüm Hun kaçkınlarını geri verecekti. Bizans'ın vergisi her yıl iki misli alınacak ve ticaret ancak sınır kasabalarında yapılabilecekti. Hunlara hemen geri verilen kaçakları Attila daha sınır kapısında astırdı. Bu durum Attila'nın

adının bütün Avrupa'da dehşetle anılmasına neden oldu. Bundan sonra Attila aylar süren uzun bir sefere çıkarak imparatorluğun tüm sınırlarını dolaştı ve ayaklanan kavimlerin üzerine yürüdü. Batı kanadının merkezi Tuna kıyısında, Doğu kanadının merkezi de Dinyeper havzasında kurulmuştu. 430 yıllarında Hun egemenliği altında şu kavimler yaşıyorlardı.

1 — Germenler; Gotlar, Suebler, Gepidler
2 — Islavlar; Antlar, Venedalar, Sklavenler
3 — İranlılar; Alanlar, Sarmatlar, Neurlar, Baştarnalar
4 — Finler; Ugorlar, Çudlar, Estler, Vidivariler
5 — Türkler; Üçogur, Beşogur, Altıogur, Onogurlar, Sarogurlar, Agaçeriler, Sabarlar.

Yaklaşık olarak sayıları elliye yaklaşan bu kadar çok kavim, eski Türk devlet sistemine göre bir siyasal birlik oluşturmakta, yabancı kavim ve zümreler ancak reisleri, şefleri ve kralları aracılığı ile imparatorluğa bağlı bulunmaktaydı. Ageçerilerin ayaklanması dışında tüm kavimler Hun egemenliği altında barış ve düzen içinde yaşıyorlardı. Ageçeriler ayaklanması da Attila'nın büyük oğlu İlek tarafından bastırıldı. Zaman zaman ortaya çıkan kavimler göçü nedeniyle yerli halk bazen bunalıyordu. Yeni gelen kavimlerin yerli halkın elindeki ürünlere el koymak istemesi de bazı karışıklıklara yol açıyordu. Romalılar ise, denetleyemedikleri köylü ayaklanmaları nedeniyle gene Hunlar'ın yardımını istiyorlardı. Hunlar, sürekli olarak denetimleri altında yaşayan kavimleri izliyorlardı. En küçük bir sorun çıktığında Hun birlikleri orada oluyordu.

440 yılından sonra Attila Bizans devletine karşı baskıyı artırdı. Bizans kralının Hun kaçaklarına hoşgörülü davranması Attila'yı kızdırıyordu. Ticaret ilişkilerinde Grek tüccarları Hunları aldatıyordu. Ayrıca Agaçeriler ayaklanmasında Bizans devletinin kışkırtıcı rol oynaması da Hunların baskılarını artırmalarına neden olmuştu. Kuzey Afrika'daki Vandal kralının, Attila'dan Bizans'a karşı yardım istemesi de Hunların tutumunu değiştirmişti. Attila Trakya üzerine yürümüşken, Batı Roma devletinin aracı olması üzerine Hun orduları hızını kesti. Bir köylü çobanın, Savaş Tanrısı Ares'in kılıcını bularak getirip Attila'ya teslim etmesi, Hunlar arasında dünyanın fethinin yakın olduğu biçiminde yorumlandı. Bununla beraber Bizans'ın kaçakları geri vermekte ağır davranması, yıllık vergi ödemede isteksizliği ikinci Balkan seferinin açılmasına neden oldu. Attila'nın yönetimindeki Hun orduları yavaş yavaş iki koldan ilerliyerek tüm Trakya'yı işgal ettiler ve Büyükçekmece önlerine kadar geldiler. Attila burada gelen Bizans elçilerini kabul etti. Yapılan anlaşmaya göre yıllık vergi üç katına çıktı ve Bizans 6.000 libre savaş tazminatı ödemeyi yükümlendi. Bizans için en ağır koşul yıllık vergi idi.

Her yıl bu kadar altının toplanması imparatorluğun gücünü aşıyordu. Bizans imparatoru bu zor durumdan kurtulmak için Attila'ya gizli bir suikast düzenledi. Hun imparatoruna gönderilen iyiniyet elçilik heyetinin içine özel görevli birisini de ekledi. Attila bu durumu ortaya çıkardı, fakat bunu sorun yapmadı. Bizans imparatoruna ağır bir mektup göndermekle yetindi. Çünkü bu sıralarda artık Attila Batı Roma İmparatorluğu'nun üzerine yürümeye hazırlanıyordu. Kendisini haraca bağladığı Bizans devleti ni ise ciddiye almıyordu. Hun dış politikası da ağır ağır değişiyordu.

Batı Roma İmparatorluğu'na en son destek 439 yılında yapılmış ve bu tarihten sonra ilişkiler kesilmişti. Batı Roma başkomutanı, Hunların değişen politikalarını izliyor ve bir Hun saldırısına hazırlanıyordu. Aetius bunun için tüm barbar kavimlerle anlaşmaya varmıştı. Attila da yeniden çıkan köylü ayaklanmaları ile ilgileniyor ve Roma'ya karşı Vandallar'la işbirliği olanaklarını araştırıyordu. Roma İmparatorluğu ile beraber tüm barbarlar da savaşacağı için bu durumda çok iyi hazırlanmak gerekiyordu. İki yıl içinde Attila hazırlıklarını tamamlayınca, önce Roma'ya politik bir saldırı düzenledi. Roma prensesi Honaria'yı zevceliğe kabul ettiğini ve bunun karşılığında imparatorluğun yarısının yönetim hakkını istedi. Romalılar önceleri durumu oyaladılar ama sonra olumsuz tutumları belirlenince Hunlar artık bir Roma seferine doğru yola çıktılar. 451 yılında orta Macaristan'dan batıya doğru yola çıkan iki yüz bin kişilik Hun ordusunun yarısı Türk diğer yarısı da bağlı kavimlerin askerlerinden meydana geliyordu. Geçtikleri yerleri zaptederek ilerleyen Hun orduları Paris yakınlarında Orleans'a geldiklerinde Roma orduları ile Aetius da buraya gelmişti. İki ordunun karşılaşması Attila'nın manevrası nedeniyle Champagne Ovası'nda oldu. Tam bir gün süren ve her iki tarafın da ağır zarar gördüğü bu savaştan kimin kazançlı çıktığı belirlenemedi. Batılı tarihçilerin zamanımıza kadar Hun ordusunun bu savaştan sonra geri çekildiğini ileri sürmelerine karşın, son araştırmalar savaş günü akşama doğru Roma ordusunun dağıldığını ve başkomutan Aetius'un bile Hun ordusu içine düştüğünü belgelemektedir. Gotlar ve Franklar da hemen savaştan çekilmişlerdi. Attila Galya içlerine yürüyerek Roma ile Galyanın bağlantısını da kesmişti. Roma ordusunun dağılmasına karşın Attila, orduları ile düzenli biçimde bir aya yakın bir sürede imparatorluğun merkezine dönmüştür. Roma komutanının gözden düşmesi de yenilgilerinin göstergesidir. Nitekim bir yıl sonra Hunlar yeniden Roma saldırısına geçtiklerinde Romalıların ortaya çıkaracak bir ordusu kalmamıştı. Attila 452'de Alpleri geçerek yüz bin kişilik ordusu ile Venedik bölgesine indi. Roma sarayı çok endişelendi, hemen barış kararı alarak elçi heyeti gönderdi. Papa araya girerek Türk başbuğundan tüm hıristiyanlık dünyası adına Roma'yı bağışlamasını istedi.

Roma'yı yıkmaktan çekinen Attila anlaşma sonrasında ülkesine dönerken, Doğu Roma gibi Batı Roma İmparatorluğunu da kendi devletine bağladığına inanıyordu. Şimdi sıra Sasani devletine gelmişti. Bu devletin de Hun İmparatorluğu'nun koruması altına alınması ile artık Hunlar dünya egemenliğini gerçekleştirebileceklerdi. Ne var ki, Attila 453 yılında öldüğü için bu seferi gerçekleştiremedi.

Attila'nın ölümünden sonra, zevcesi Arıkan'dan doğan üç oğlu, sırasıyla İlek, Dengizek ve İrnek babalarının gerçek yerini alamadılar. İmparator olan İlek, ayaklanan Cermen kavimleri ile savaşırken yaşamını yitirdi. Çok cesur ama kafası çalışmayan Dengizek, yeniden imparatorluk birliği için savaşırken bir Bizanslının kılıcı ile öldü. İrnek ise bu savaşlara katılmamış kardeşlerinin ölümünden sonra artık Orta Avrupa'da tutunmanın zorluğunu anlamış ve savaşlarda yorgun düşen Hunların büyük kısmı ile Karadeniz'in batı kıyılarına dönmüştür. İrnek yönetiminde Hunların önce Güney Rusya düzlüklerinde görünen sonra Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da birer devlet kuran Bulgarlar ile Macarların oluşumunda büyük rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Geleneklere göre Bulgar - Türk devletinin kurucusu Dulo sülalesi ile Macar kavimlerini yeniden Tuna'ya getirerek o bölgeye yerleştiren Arpad hanedanı İrnek'i ata olarak tanımaktadırlar. IV. asırda Hunlara Volga'dan batıya doğru rehberlik eden geyik motifli sihirli geyik efsanesinde Hunlarla Macarlar kardeş gösterilmiştir. Ayrıca, Doğu Macaristan'da yaşamış olan Sekellerin Hunların çocukları olduğu hakkında ciddi sayılabilecek kanıtlar vardır. Attila'nın ölümü Avrupa'da bir bakıma Hunların da gerilemesini başlatmıştır. Bağlı kavimler yavaş yavaş ayaklanmışlar ve Hunlara karşı yeni birlikler meydana getirmişlerdir. Bu büyük Türk imparatorunun yitirilişi bir anlamda imparatorluğun çöküşünü de başlatmıştır.

Attila için Hunlar çok büyük bir cenaze töreni düzenlemişlerdir. Savaş oyunları ile başlayan bu tören günlerce sürmüştür. Hunlar imparatorları Attila'yı taparcasına seviyorlardı. Onun için efsane sayılacak birçok söylence yayılmıştır. Attila'nın seferleri, savaşları ve yaşamı ile bir bütün olarak mitolojide önde gelen bir yere sahip olmuştur. Attila doğaüstü sayılabilecek kadar güçlü bir insandı. Dünya tarihinin en büyük ordu komutanı ve devlet kurucularındandı. Halkı arasında tanrısal bir güce sahipti. Oğulları bile babalarının gözlerine bakamazdı. Komutanları sanki birer köle imiş gibi emirlerini eksiksiz yerine getirirlerdi. Hunlar üstün nitelikli imparatorlarını tanrı gibi taparcasına seviyorlardı. Attila'nın güç ve başarıdan ileri gelen ünü tüm Avrupa'yı titretmiştir. Attila çok hassas bir insandı. En küçük bir şeye kızdı mı hemen savaş ile tehdit ederdi. Böylece birçok yeri savaşsız alabilmiştir. Diğer kavimlere ve onların başındaki yöneticilere karşı tutumu sert ve kaba idi. Savaşı

çok sevmekle beraber gene de aklını kullanır ve bu akılcı tutumuyla istediklerini elde ederdi.

Attila savaşçı bir imparator olmakla beraber kültür ve sanata da çok önem vermiştir. Okumuş insanlara büyük saygı gösterir ve bunları önemli makamlara getirirdi. Kentleri ve kültür - sanat eserlerini durduk yerde yıkmaktan çekinmiştir. Gotlar ve Vandalar gibi, Roma'yı yıkmaktan çekinmiş,b u kentin çok yakınına gelmesine karşın anlaşmayı benimseyerek geri dönmüştür. Büyük törenlere sahne olan sarayı çok ihtişamlı bir biçimde döşenmişti. Bu parlak çevrede bile Attila sadeliği severdi. Konuklarına gümüş tabaklar içinde yemekler sunardı. Giyimi de sade ve temizdi. Hunların geleneksel süslerinden hoşlanmazdı. Fazla eğlenceyi sevmezdi ve gülmezdi. En büyük eğlencesi ise avlanmaktı. Ne Ne yazıktır ki falcılara çok inanıyordu. Onların söylediklerinin etkisi ile küçük oğluna büyüklerden daha fazla önem vermiştir. Ama onun yaşarken gösterdiği bu tutum, öldükten sonra kargaşalıkların çıkmasına ve imparatorluğun sarsılmasına yol açmıştır. Fallara ve hurafelere inandığı için Attila zaman zaman zayıf düşmüştür. Falcıların etkisiyle, yanına kadar geldiği Roma'yı ve İstanbul'u almaktan çekinmiştir. Roma'yı ele geçirdikten az sonra ölen Alarik'in sonunu düşünerek Roma'nın işgalinden çekinmiştir.

Hurafeler ve efsanelere çok inanan Attila'nın kendisi de efsanelere konu olmuştur. Batılıların inançlarına göre, günahlara sapmış hıristiyanlık dünyasını cezalandırmak üzere Attila Tanrının kılıcı olarak dünyaya gelmiştir. Tanrının kendisine verdiği bu göreve Attila'nın kendisinin de inandığı açıkca Hıristiyan tarihçilerin kitaplarında yer almıştır. Tanrının kırbacı deyimi, daha sonraları Attila'yı anlatmak için Batı dünyasında yaygın olarak benimsenmiştir. Gene Batılılara göre, Tanrı Attila'yı yalnızca günahkâr hıristiyanları cezalandırması için göndermiş ve bu görevi bitince de artık ona yardım etmemiş ve Attila da bu yüzden ölmüştür.

Bizans'ta, Roma'da ve hemen hemen tüm Orta Avrupa ülkelerinde Attila efsaneleri sonraki dönemlerde çok yaygınlık kazanmıştır. Bunlar üzerine sanat eserleri bile yaratılmıştır. Nibelüngen halkaları bunun en açık örneğidir. Destanları operalar, masalları tiyatro eserleri izlemiş ve Avrupa'yı titreten bu ünlü imparatoru günümüze kadar gerek mitolojik olarak gerekse kültürel olarak yaşamıştır. Çeşitli ülkelerde Attila'nın yaşamını konu alan birçok edebiyat eseri yayınlanmıştır. İspanya'da ve Fransa'da Attila üzerine tragedyalar yazılmıştır. Macarlar Attila'yı kendi ataları saydıklarından onunla ilgili birçok eser yayınlamışlardır. Ayrıca birçok ülkede de üzerinde Attila'nın resimleri bulunan çeşitli para-

lar bastırılmıştır. Attila'nın Tuna kıyılarındaki başkenti ahşaptan yapıldığı için ve halk çadırlar içinde yaşadığından günümüze fazla bir şey kalmamıştır.

Batı Hun İmparatorluğu'nun tarihi sürekli savaşlar ve seferler ile geçtiğinden ve bu bölgede birçok barbar kavim yaşadığından, kalıcı kültür ve sanat eserleri pek verilememiştir. Orta Avrupa'da yapılan kazılarda bazı toprak eşyalar çıkmıştır. Hunlar'ın bu eserleri, günümüzde Avrupa müzelerinde görülebilir. Hunlar'da genel çizgileri ile Orta Asya'dan ve Büyük Hun İmparatorluğu'ndan kalma step kültürü egemendir. Batı Hunlarında da Doğu Hunlarına benzer bir sosyal ve kültürel yaşam söz konusudur. Bozkır kültürü Hun kültürünün çekirdeğini oluşturmaktadır. Batı Hun İmparatorluğu'nun ekonomik yaşamı da kendinden önceki göçebe devletlerinki gibi idi. Hayvancılık ana uğraş olarak yer alıyordu. Ganimet sağlanması, tarım, avcılık, balıkçılık da diğer ekonomik uğraşlardı. Hunların arkeolojik malzemesinin çoğunluğu Macaristan'da çıkartılmıştır. Bunun nedeni de Batı Hun İmparatorluğu'nun Tuna bölgesinde kendisine merkez kurmasıdır. Güney Rusya'da kurulan imparatorluk daha sonraları Macaristan'da üstlenmiştir. Macaristan'da yapılan kazılarda çokca altın eşya ele geçmiştir.

Segedin civarında bulunan Hun mezarları imparatorluğun kültürel yaşamı hakkında genel bir düşünce vermektedir. Altına dayanan süslemeciliğin çeşitli örneklerine bu kazılarda rastlamak olanaklıdır. Huni biçiminde ayaklı kurban kazanları Hun kültüründe önemli bir yere sahiptir. Bu tür kazanları minyatür biçimlerde yaparak ölülerle beraber mezarlara gömmüşlerdir. Mezarlarda bulunan altın kazanlar da kurban kazanlarıdır ve Batı Hun kültürünün Orta Asya kültürü ile yakın bağlantısını göstermektedir. Hunların süsleme sanatında o dönemin İran devleti olan Sasani işçiliğinin geniş etkileri vardır. Hunlar ayrıca Avrupa'da etkileşim içine girdikleri kavimlerin de kültürel yansımalarına sahiptirler. Cermen dünyasının uygar gelişmesi açısından Hun İmparatorluğu'nun batıdaki gelişmesinin ve bazı Cermen kavimleriyle etkileşime girmesinin büyük önemi vardı. Arkeolojik eşya bu derin izleri yansıtmaktadır.

Hunlarla ilgili kazılarda, kurban kazanlarının yanısıra irili ufaklı gümüş kayışlar, keramik eserler, altından yapılmış süs eşyaları, çeşitli tokalar, gümüş süs eşyaları, altın taçlar bulunmuştur. Elde edilen buluntulara göre Batı Hun İmparatorluğu'nda altın ve gümüş işçiliğinin ileri düzeyde bulunduğu, süslemecilikte Hunların önemli aşamalar katettiklerini, Orta Asya'da görülen toprak ve seramik işçiliğinin sürdürüldüğünü günümüzde kabul etmek gerekmektedir. Bulunan eşya Hun İmparatorluğu'nun maddi kültürü hakkında genel anlamda bir düşünce ortaya ko-

yabilmektedir. Ne var ki, Hunların kültür ve sanat yaşamlarının diğer yönleri pek açıklığa kavuşmamıştır.

Büyük Hun İmparatorluğu'nun dilini tarihçiler Türkçe olarak kabul etmektedirler. Bu dilde bazı Çin ve Moğol etkileri de vardır. Batı Hunları ise göçebe bir devlet kurduklarından ve yerleşik bir yaşam düzenine sahip bulunmadıklarından dilleri biraz karışıktır. Ne var ki, temel olarak onların dilinin de Büyük Hun İmparatorluğu'ndan geldiği söylenebilir. Batı Hun İmparatorluğu'nun egemenliğine giren kavimler değişik yerlerden gelmişlerdi ve kendi dillerini koruyorlardı. Bu durumda kavimlerin dilleri ile, Orta Asya'dan gelen Hun dili karışmaya başladı. Batı Hun İmparatorluğu'nun devlet ve yönetici kademesi ise kesinlikle Büyük Hun İmparatorluğunun dilini kullanmıştır. Hun halkı ise, yaşadığı bölgeye göre oranın kavimleri ile etkileşim içinde farklı lehçeleri kullanıyordu. Devletin üst kademesinin geleneksel Hun dilini koruyabilmesine karşılık, Hun halkı giderek bu dilden uzaklaşmıştır. Avrupa gibi yeni bir kıta Hunların yaşam biçimlerini ve eski geleneklerini de etkilemiş, zamanla da değiştirmiştir.

Asya'dan Avrupa'nın içlerine kadar gelerek büyük bir imparatorluk kurmuş olan Hunlar, göçebelikten vazgeçmedikleri için birkaç yüzyıl sonra geldikleri gibi gitmişler ve Avrupa'da yerleşik bir kültür oluşturamamışlardır. Bu nedenle de günümüzde yapılan kazılarda çok fazla Hun eserine rastlanmaktadır. Avrupa'daki Hun kültürünün bazı yansımaları günümüzde Macaristan'da yaşamaktadır. Batı Hun kültürünü anlamak için, Büyük Hun İmparatorluğu'nun sosyal ve kültürel yaşamını incelemek zorunludur.

V

AKHUN İMPARATORLUĞU (EFTALİT İMPARATORLUĞU)

(420 - 562)

Büyük Hun İmparatorluğu'nun dağılması üzerine, Hunların büyük bir kısmı Volga Irmağı üzerinden batıya doğru göçederken, bir bölümü de güneye doğru inmiştir. Güneye inen Hunlar daha sonraları Akhun İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Ortadoğu Hunları da denen Akhunlar yüz yıldan fazla bir süre Horasan, Pencap, Afganistan, Hindistan, Harzem, İran ve Doğu Türkistan bölgelerinde egemen olmuşlar ve imparatorluklarını sürdürmüşlerdir. Akhunlar hakkında çeşitli kaynaklarda değişik bilgiler vardır.

Öncelikle Çin kaynaklarında Akhunlar hakkında geniş bilgiler vardır. Türkistan'a bir süre egemen oldukları için Çinlilerle zaman zaman karşılaşmışlardır. Çin kaynaklarına benzeri biçimde eski İran, Latin ve Bizans kaynaklarında da Akhunlar hakkında bilgilere rastlanmaktadır. Batı Hun İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde Akhunlar da Afganistan ve Kuzey Hindistan'da kendi imparatorluklarını kurmaya çalışıyorlardı. Akhunlar'ın o zamanki İran devleti olan Sasanilerle çok yakın ilişkileri ve savaşları olmuştur. Sasani devletini yakından izleyen Ermeni ve Süryani tarihçiler de, dolayısıyla Akhunlar hakkında malzeme bırakmışlardır. İslam kaynaklarında ise Sasani devleti ile ilgili bölümlerde gene dolaylı biçimlerde Akhunlar devleti ile ilgili bilgiler verilmektedir. Son zamanlarda Hindistan'da yapılan tarih çalışmalarında da Akhunlar ve genel olarak Hunlar hakkında geniş bölümlere rastlanmaktadır.

Akhunlarla ilgili arkeolojik malzeme çok azdır. Onların tarihi ile ilgili aydınlatıcı bilgiler için yardımcı olabilecek ögeler arasında para ve kitabeler ön sırada yer tutmaktadır. Para ve kitabelerin çoğunluğu Doğu İran ve Afganistan yörelerinde ele geçmiştir. Bunların çoğunluğu Toraman ve Mihrakula dönemleri ile ilgilidir. Akhun paraları üzerinde

yapılan nümizmatik araştırmalar sonucunda bunların atlı, büst ve yarı drahmi tipi olarak üç türe ayrıldığı anlaşılmıştır.

Akhunlar'ın etnik orijinleri ile ilgili olarak da değişik tarih görüşleri bulunmaktadır. Etnik kaynak sorununu açıklayabilmek için, çağdaş araştırıcılar öncelikle Çin belgelerini araştırmışlardır. Çin kaynakları, Akhunların Hua adı ile tarih sahnesine çıktıklarını, bu sözcüğün de komutanları Pahua'nın sonundaki hua'dan gelmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Akhunların Turfan bölgesinden gelerek yeni yerlerine yerleştikleri de söylenmiştir. Bununla beraber Hua bir ülke adı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Yapılan araştırmalar Hua bölgesinin Ceyhun Irmağı'nın doğu kaynaklarının aktığı vadilerde olabileceğini ortaya koymuştur. Akhunlar Horasan'ı fethettikten sonra Belh kentinin doğusunda kalan Gor'u kendilerine merkez yapmışlardır. Bazı kaynaklarda da Akhunların Kangçüler ile akraba oldukları ileri sürülmüştür. Kaynaklar genel olarak değerlendirilirse, Akhunların Toharistan'da ortaya çıktıkları anlaşılır. Kaynaklar gene de tam bir aydınlatma getirememiştir.

Çağdaş tarih kitaplarında ise Akhunlar ile ilgili çelişik ve değişik görüşler bulunmaktadır. Ne var ki, en çok ileri sürülen görüş bunların Hun ve Türk orijinli olmalarıdır. Akhun devleti içinde bazı Moğollar ve İranlılar da yaşamışlardır. İmparatorluğun egemen ögesi ve toplumun çoğunluğu ise Hunlar'dan gelme Türklerdi. Akhun İmparatorluğu'nun diğer bir merkezi de Kunduz'da bulunan Huo kenti idi. Gor'dan sonra bu kent de önemli bir merkez durumuna gelmiştir. Huo da Toharistan bölgesinde yer alıyordu. Toharistan Belh kentinin doğusuna düşen Ceyhun Irmağı'nın güneyindeki Hulm, Kunduz, Iskamış, Talakan - Simigan, Baglan gibi yerleri içine alan bölge olarak bilinmektedir. Türkçe kaynaklarda bu bölgeye Tukri veya Tukharistan adı da verilmektedir. Akhunların en son ve büyük merkezleri, Bedahşan'ın batısında Himatala idi. Bu bölge de dağlar ve ırmakları ile çok verimli idi. Himatala karlı dağın eteğinde yaşayanlar anlamına geliyordu.

Akhunlar bir süre, Orta Asya'da başka kavimlerle beraber yaşamışlardır. Bu ortak yaşayış süresi içinde kültürel açıdan karşılıklı bir alışveriş gerçekleştirmiştir. Özellikle dil ve bazı gelenekler açısından çeşitli kavimlerin Akhunları etkiledikleri görülmüştür. Toharistan'a yerleştikten sonra ortaya çıkan Toharca dili aslında Akhun dilinden başka bir şey değildir. Akhun dili olan Toharca diğer dillerden farklı bir yapıya sahipti ve yirmi beş harften meydana geliyordu.

Akhunlar'dan önce Toharistan bölgesine Kuşanlar egemendi. Ne var ki bunlar daha sonraları bölünerek küçük beylikler biçiminde yaşamaya başladılar. Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Orta Asya'da kalıntı olarak yaşayan Hun kavimlerinin içlerinde Akhunlar

en büyüğü idi. Daha sonraları koşulların zorlanması ile beraber güney bölgelerine doğru göçettiler. Akhunlar Altay Dağları'ndan Horasan'a, Toharistan'a ve sonra Hindistan'a inen bir kavim olarak görünmektedir. Beşinci yüzyılın başlarında Akhunlar Ceyhun Irmağı'nı geçerek, Sasani topraklarını işgal etme girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu tür olaylar bir Türk istilası biçiminde İslam kaynaklarında yer almıştır. Akhunların önceleri Sogdiana'ya egemen oluşları Çin kaynaklarındaki karşılaştırmalardan anlaşılmaktadır. Sogdiana ile beraber Semerkand yöresinin de yeni egemen gücü Akhunlar olmuşlardır. Ceyhun Irmağı'nı geçen Akhunlar beşinci yüzyılın başlarından sonra Sasani devletinin doğu ve kuzeydoğu bölgelerini istila etmeye başladılar. Akhunların güneye doğru inişleri Önasya'nın tüm ülkelerini ve buralarda yaşayan kavimleri sarsmıştır. V. Behram Gur'un saltanatı sırasında (420-438) Akhunlar Ceyhun Irmağı'nı Tirmiz bölgesinden geçtiler. Bu geçiş sırasında Akhunlar üç yüz bin kişi kadar bir topluluktu. Akhunların Sasani ülkesine girişleri karşısında Behram Gurun pasif kalması üzerine Sasani devletinde bir şaşkınlık dönemi belirdi. Akhun hükümdarı Hakan, Horasan'dan ilerleyerek Rey önlerine kadar geldi. Sasaniler büyük miktarda para vermeyi Akhunlara önerdiler. Akhunlar bunu kabul etmediler. Küşmuhan bölgesinde Hakan ve Akhunlar'ın gelişigüzel karargâh kurduğunu öğrenen Sasani hükümdarı Behram Gur, Akhunların üzerine ansızın bir baskın düzenledi. Gece yapılan baskından Sasaniler kazançlı çıktılar ve Akhunları dağıttılar. Akhunların başı Hakan savaş alanında öldürüldü ve eşyası yağma edildi. Baskın sonucu dağılan ve hükümdarları Hakan'ı yitiren Akhunlar bu kez Ceyhun Irmağı'nın karşı sahiline geçtiler. Ceyhun Irmağı'na kadar olan bölge böylece Akhunlar'dan temizlenmiş oldu. Sasaniler Kuşmuhan zaferini belgelemek için buraya bir anıt yaptırdılar. Böylece bu zaferden sonra Belh kentini yeniden ellerine geçirdiler. Kuşmuhan yenilgisinden sonra Akhunlar uzun süre başsız bir biçimde dolaştılar.

Sasaniler doğu sınırlarında yaşayan Akhunlar'dan bir süre sonra rahatsız olunca, bu kavimin üzerine yeniden bir ordu gönderdiler. Ne var ki, bu kez Akhunlar Sasanileri yendi ve Sasani ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Bu zafer üzerine Akhunlar daha önce yitirdikleri toprakları yeniden geri aldılar. Bu zaferi Akhunlara kazandıran hükümdarın adı Aksuvar'dı. Aksuvar döneminde Sasani ve Akhun ilişkileri yoğun olmuştur. Sasani devletinde bir taht kavgası olunca ve Firuz'un başa geçmesi sorun olunca Aksuvar işe karıştı. Akhunlar otuz bin kişilik bir ordu ile Sasani devleti sınırları içine girdiler ve Firuz'u destekleyerek tahta geçmesini sağladılar. Firuz başa geçince Akhun ordusuna büyük hediyeler verdi ve Ceyhun üzerindeki Tirmiz ile Vasgirt bölgelerini Akhunlar'a terketti.

Beş yıl sonra Firuz ile Aksuvar'ın arası bozuldu. Barış görüşmele-

rinden birisinde Firuz kendi kızını Aksuvar'a vereceğini söylemişti. Aksuvar bu sözün yerine getirilmesini istedi. Firuz ise bu sözünü tutmadı ve bir cariyeyi kendi kızı gibi Aksuvar'a gönderdi. Cariye yaşamını yitirmemek için bu hileyi Aksuvar'a anlattı. Aksuvar bunu anlayınca Firuz'un yardım için gönderdiği komutanlarını öldürttü. Sahte prenses göndermenin cezasını komutanlarını yitirerek Firuz ödemiş oluyordu. Bunun üzerine Sasaniler Akhunlara bir ders vermek üzere ordularını topladılar. Firuz sınır kasabası Balam'ı işgal etti ama Aksuvar ile karşılaşmadan geri döndü. Bundan sonra bir on yıllık dönemde Akhunlar ile Sasaniler arasında pek önemli bir olay görülmedi. 475 senesinde Firuz, Aksuvar'a yeni bir sefer düzenledi. Aksuvar da Firuz'a iyi bir ders vermek üzere Türklerin savaş taktiklerinden olan Turan taktiğine benzer durumu hazırlamak için çalışmalar yaptı. Akhunlar, Sasaniler ile düz bir arazide karşılaşmaktansa O'nu ve ordusunu dağlık bir bölgeye çekmeyi karar altına aldılar. Firuz hiçbir önlem almadan geçitlerden geçiyordu. Sasani ordusu geçitleri arkasında bırakınca, Akhunların artçı güçleri tarafından böylece çember içine alınmış oluyordu. Aksuvar, Firuz'un ayaklarına kapanıp özür dilemesi koşulu ile bu çemberi açabileceğini bildirdi. Uzun tartışmalardan sonra sabaha karşı ilk güneş ışınları görüldüğünde Aksuvar'ın önüne gelen Firuz, O'nun ayaklarına kapandı. İki ordunun askerleri manzarayı ibretle seyretmiştir. Böylece savaş yapılmadan iki ordu ayrıldılar ve Aksuvar aldatılma ile kırılan gururunu yeniden kazanmış oluyordu. Bundan sonra Firuz Ermeni isyanları ile uğraşmıştır.

Firuz kırılan gururunu kurtarmak için yeniden Akhunlara karşı bir sefer hazırlamağa başladı. Çevresi bunun hata olacağını ısrarla belirtiyordu, ama Firuz intikam hırsı ile doluydu. Sınırdaki düzenlemelerin Akhunlar'ın zararına olması nedeniyle, Aksuvar Sasanilere karşı yeniden savaş açtı. Sasani ordusu savaş alanına gelmeden önce Aksuvar derin hendekler kazdı ve bunların üzerini dal ve toprak ile örttürdü. Kendi askerlerinin bildiği küçük geçitler bıraktı ve ordusunu belirli yerlerde topladı. Aksuvar aldatmak için ordusunu önce geri çekti. Bunu gören Firuz ordusuna saldırı emri verdi ve örtülü hendeklerin üzerinden geçerken çatılar çöktü ve Sasani ordusu büyük zarar gördü. Firuz da bu savaşta öldü. Sicistan valisi bulunan Suhra, Aksuvar'a bir saldırı düzenledi ama sonra yeniden bir Sasani ve Akhun barışı yapıldı. Vali Suhra'nın yardımı ile Kavad, Sasani tahtına geçti. İç karışıklıklar sonucunda tahttan indirilince Akhunlara sığındı. Birkaç yıl sonra Akhun desteği ile yeniden Sasani devletinin başına geçti. Kaval bu durumda Akhunlara ağır miktarlarda para ödemiştir. Ayrıca Akhun hükümdarının korumasını da kabul etmiştir. Sasaniler daha sonraları Bizans ve Ermenilere karşı açtığı savaşlarda Akhun ordusunun desteği ile hareket etmiştir.

Akhunlar Belh kentini ele geçirdikten sonra Sasanilerle savaşa kal-

kışmışlardır. Kuşan devletinin çöküşünden sonra ortaya çıkan bazı prenslikler olmuştu. Akhunlar bunları kolaylıkla kendi egemenlikleri altına aldılar. Öncelikle Kuşan - Kidara prensliğini Akhunlar ortadan kaldırmışlardır. Bu tür prensliklerin ortadan kaldırılmalarından sonra Hindistan'ın işgaline sıra gelmişti. Akhunlar 480 yılında ilk saldırılarını Hindistan'a yapmışlar ve bir süre sonra Kuzey Hint bölgesini egemenlikleri altına almışlardır. O sıralarda Hindistan'da devlet kurmuş olan Guptalar, Akhunların saldırılarını bir süre için kesmişlerdir. Hindistan'a akınlar sırasında Akhunlar'ın başında Toraman adlı bir hükümdar bulunuyordu. Kazılardan çıkan paralar ve kitabeler ile o dönemin tarihi hakkında bazı bilgiler belirlenmiştir. Toraman dönemi ile ilgili olarak üç ana kitabe vardır. Birincisi Eran kitabesidir ve Sagar bölgesinde bulunmuştur. İkincisi Pencap'ın kuzeyinde bulunan Kura kitabesidir. Gwalior kitabesi ise üçüncü olarak bulunmuştur. Bu üç kitabe ile Toraman dönemi aydınlığa kavuşmuştur.

Akhunları Kuşanların izleyicisi olarak görenler, Toraman'ın temelde bir Kuşan prensi olduğunu da ileri sürmüşlerdir. İskender ve Kuşan hükümdarı Kanişka'dan sonra, Toraman Hindistan'ın üçüncü fatihidir. Toraman Guptaların iç karışıklıklarından yararlanarak Kuzey ve Batı Hindistan'ın iç bölgelerine girdi. Pencap bölgesi tümüyle Akhun denetimine girdi. Asya'nın sert kara ikliminden sonra Hindistan'ın sıcak iklimi Akhunları sarstı ise de zamanla buraya alıştılar. Valahbi racalarından Batarka, Toraman'ın iç bölgelere doğru ilerlemesini durdurmayı başardı. İki taraf arasındaki savaşta Toraman bir süre sonra başarısızlığa uğradı. Toraman'ın ölümünden sonra Akhunlar'ın ilerleyişlerinde bir durgunluk oldu.

515 yılında Toraman'dan boşalan Akhun tahtına oğlu Mihirakula geçti. Mihirakula'yı Hintliler Budizm'in düşmanı, kan dökücü hakan olarak tanımlamışlardır. Bazı tarihçiler bu hükümdara Hindistan'ın Atti-la'sı demektedir. Gerçekten de yeni Akhun imparatoru sürekli olarak seferler ve akınlar düzenlemiş, ülkesinin sınırlarını genişletmiştir. Mihirakula'nın oturduğu merkez Sakkala idi. Burası İndu akarsu bölgesinde şimdiki Sialkot kasabasıdır. Gerçekten de döneminin en güçlü hükümdarı idi ve Budistlere karşı amansız düşmanlık gösteriyordu. Savaşlardan sonra Sakkala'ya döndüğünde kardeşini tahtta görünce kenti yeniden kuşatarak başa geçmiştir. Daha sonraları Gandara bölgesini aldı ve tüm Budist tapınaklarını yerle bir etti. Ordusundaki süvari birliklerine filleri de ekleyerek değişik bir ordu düzeni oluşturdu. İmparatorluğun yönetiminin gerektirmesi nedeniyle Keşmir bölgesindeki Sakkala'yı merkez yapmıştır. 530 yılına kadar Akhunların akınları tüm Hindistan bölgesinde sürdü. Ne var ki, Citraküta kentini ele geçirdikten sonra Akhun

saldırıları bir durgunluk dönemine girdi. Bu tarihten sonra Akhunlar fazla bir başarı gösteremediler ve gerileme dönemine girdiler. Akhunlar için genel çöküntü havasının estiği 550 yılında Mihirakula öldü. Yerine kimin hükümdar olduğuna dair kesin bilgiler yoktur. Sonraki kaynaklar Akhun İmparatorluğu sınırları içinde kendi başına buyruk prenslik ve beyliklerden söz ederler.

Altıncı yüzyılın başlarında Akhunlar ile Sasaniler arasındaki sınır Hazar Denizi'nin güneydoğu köşesinde bulunan Gürgan kentinden geçmekteydi. Ceyhun ve Seyhun ırmakları arasındaki bölge de Akhunlar'ın denetimindeydi. Akhunlar İran'dan başlayarak Orta Asya'nın iç bölgelerine kadar uzanan ve Hindistan'ın yarısını sınırları içine alan geniş bir imparatorluk kurmuşlardı. Sonraları Orta Asya ve Türkistan bölgelerinde sahipsiz biçimlerde yaşayan Hun İmparatorluğu kalıntısı kavimler de Akhun İmparatorluğu içinde yerlerini almışlar ve Akhunlar'ın savaşlarına katılmışlardır. Çin ile de komşu olan Akhunlar daha çok güney ve batı ile uğraştıklarından, bu ülkeye dönük sefer düzenlememişlerdir.

Asya'nın ipek ticaretini elinde tutan Akhunlar, Avarlar ile belirli bir siyasal denge oluşturmuşlardı. Bir süre sonra tarih sahnesine Göktürkler çıkınca bu ekonomik ve siyasal denge bozuldu. Göktürkler kendi imparatorluklarını kurarken, yavaş yavaş güneye doğru da iniyorlardı. Orta Asya'da Göktürk egemenliğinin tam olarak kurulabilmesi için Akhun devletinin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu arada Sasani İmparatorluğu'nun başına da Anuşirvan adlı güçlü bir imparator geçmişti ve devletinin yıkılan onurunu Akhunlara karşı yeniden kazanmak istiyordu. Sasaniler ile Göktürkler yavaş yavaş Akhun devletinin ortadan kaldırılması için anlaştılar ve beraberce hareket etmeye başladılar. Bunun üzerine Akhunlar da Çin'e elçi göndererek işbirliği kurmak istediler.

Göktürk İmparatoru İstemi Han, Sasanilerle akrabalık kurdu ve onlarla ortak hareket ederek Maveraünnehir bölgesini ele geçirdiler. Nesef ve Karşi kentlerini ele geçirdikten sonra, Nahşab kenti önünde Akhun ordusu ile karşılaştılar. Göktürkler üstün Akhun orduları karşısında savaşın sonuna doğru zor bir zafer kazandılar Akhunların komutanı Varz bu savaşta öldü. İstemi Hanın zaferi üzerine Sasani ordusu da Belh kentine girdi, Toharistan ve Zabulistin'ı ellerine geçirdi. İki ordunun saldırıları karşısında Akhun İmparatorluğu ani bir çöküşe uğradı ve topraklan Göktürkler ise Sasaniler arasında paylaşıldı. Sasaniler Semerkand bölgesine kadar olan bölgeyi kendi sınırları içine aldılar.

Asya'nın ekonomik yazgısını etkileyen ipek yolu yıllarca Akhunların elinde olmuştur. Göktürkler'in egemenliğine girdikten sonra da bu ticareti sürdürmek istediler. Ne var ki, kendilerine rakip olarak çıkan

diğer kavimler yüzünden bu üstünlüklerini de yitirdiler. İpek yolu denetimi tümüyle Göktürk İmparatorluğu'nun eline geçti.

Akhunlar kendi imparatorlukları yıkıldıktan sonra da Toharistan bölgesinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Siyasal açıdan fazla etkili olamadıklarından bundan sonraki dönem ile ilgili olarak Akhunlar hakkında fazla tarih bilgisi yoktur. Göktürkler'in kesin yönetimi altına girdiler. Toharistan'da Göktürklere bağlı olarak oluşturulan bir devletin yönetimini de Göktürkler'in koruması altında kabul ettiler. Uzun zaman içinde Akhunlar, Göktürk İmparatorluğu'nun vatandaşı oldular ve imparatorluk içinde eriyip gittiler.

Daha sonraları, Müslümanlığın yayılmasından sonra güney ve batı bölgelerinde yaşayan Akhunlar bu dini benimsediler. 622 yılında Toharistan'da Müslüman yönetiminden hoşnut olmayanlar ayaklandılar. 667 yılında İslam orduları ile Akhun ordusu savaştı ve Müslüman Akhunları Kuhistan bölgesine kadar sürdüler. Kuhistan çok dağlık bir bölge idi, bu nedenle Akhunlar burada kendilerini koruyabildiler. Arapların egemenliğini Akhunlar bir türlü kabul etmek istemediler. Akhunlar'ın reisi Nizek Tarhan Araplarla anlaşmaya vardı ve saldırılarını durdurdu.

Nizek Tarhan Müslümanların anlaşmadan vazgeçeceklerini anladığı zaman hemen askerlerini topladı ve kendi bölgesinin önemli yerlerinde önlemler aldırdı. Müslüman orduları birkaç yönden bu bölgeye gelerek Akhunlar'ın merkezlerini ve kalelerini çevirdiler, reisleri Nizek Tarhan ve adamlarını öldürdüler. Müslüman istilasından sonra Akhunlar iyice tarih sahnesinden çekildiler. Zamanla etnik karakterlerini de yitirdiler. Son araştırmalara göre, Afganistan'ın Feyzabad bölgesinde yaşamakta olan Yeftali halkının Akhunlar'ın torunları olduğu ileri sürülmüştür.

Akhunlar, Büyük Hun İmparatorluğu'nun güney kanadı olarak yeniden büyük bir imparatorluk kurmuşlar ve bunu uzun bir süre yaşatmışlardır. Göktürk ve Sasani saldırılarından sonra imparatorlukları yıkılınca, bu bölgede çeşitli devletler ve beylikler ortaya çıkmıştır. Kengineler, Karlıklar, Gurlular, Gucarlar, Midler bunlara örnek olarak gösterilebilir. Gurlular ve Karluklar gibi Akhunların devamı olan boylar, daha sonraları yaşadıkları bölgelerde yeni devletler kurmuşlardır. Özellikle Gurlular'ın devleti Hindistan'da etkin olmuştur. Hindistan tarihinde Gurlular ile beraber Gucarlar'ın da önemli yerleri vardır.

Akhunlar da, kendilerinden önce bu bölgede devlet kurmuş olan Kuşan'lar gibi Budisttiler. Her ne kadar imparatorları Budizme karşı savaş açmış ve Budistlerin tapınaklarını yakıp, yıkmışsa da Akhunlar'da toplum olarak Budizm dini yaygınlık göstermiştir. 400 yıllarına kadar Orta Asya steplerinde yaşayan Akhunlar, 425 yılında Afganistan'a girmiş-

ler ve bu tarihten sonra da tarih sahnesinde yükselmeye başlamışlardır. Güney bölgelerine yaptıkları akınlarda Budistlerle karşılaşmışlar, onların etkisi altında kalarak bu dine inanmışlardı. İmparatorluğun yıkılmasından sonra beliren Müslüman akımları, Akhunları daha sonra da İslamiyete yöneltmiştir.

Batı kaynaklarında Akhunlara «Eftalitler» veya «Eftalit İmparatorluğu» adı ile rastlanmaktadır. Çinliler bu ulusa «Ye-ta», Araplar «Hayta», Hintliler «Huna», Yunanlılar ise «Heftalit» demişlerdir. Hint kaynaklarında ayrıca Akhunlar için «Turuşka» yani «Türk» sözcüğü de geçmektedir. Bu durum da Akhunlar'ı bir Türk devleti olduğunu doğrulayan bir başka kanıttır.

Akhun İmparatorluğu'na batıda «Eftalit» denmesinin nedeni Bizans ve Yunan kaynakları dolayısıyladır. Bu sözcüğün kökeni, Sasani imparatoru Firuz'u yenen Aksuvar'ın diğer isminin Epthalanos olmasıdır. Bu imparatorun adı nedeniyle Akhunlara Batı kaynaklarında Eftalitler olarak rastlanmaktadır. Eftalitler adına Batı kaynaklarında yapılmış değişik bilimsel çalışmalar bu devletin ve ulusun tarihini açıklığa kavuşturmuştur. Özellikle ipek yolu, Önasya ve Hindistan tarihi ile ilgili bilimsel çalışmalarda Akhun - Eftalit imparatorluğu ile ilgili değişik bilgiler verilmektedir. Sasaniler ve Göktürkler ile ilgili bilimsel çalışmalarda da Akhunlar'ın bu ülkelerle ilişkileri ve savaşları anlatılmaktadır.

Akhunlar devlet kurdukları bölgeye, Orta Asya'dan geldikleri bu bölgenin geleneksel kültürünü de kendi devletlerinin ülkesine taşımışlardır. Göçebe bir kavim olan Akhunlar devlet kurduktan sonra da göçebeliklerini sürdürmüşler, çeşitli tarihlerde komşuları olan bölgelere ve ülkelere akınlar düzenlemişlerdir. Göçebeliğin devlet kurduktan sonra da sürmesi göçebe kültürünü de yaşatmıştır. Akhunlar'ın Orta Asya'lı ve göçebe olmalarının yanısıra bir üçüncü özellikleri de karakteristik bir Hun kavimi olmalarıydı. Böylece eski Hun kültürünü de sürdürmüşlerdir. Bu özelliklerin oluşturduğu Akhun kültürüne önceleri Budizmin ve son dönemlerde de Müslümanlığın katkıları olmuştur. Böylece bütün bu ögeler birleştiği zaman ortaya Akhun kültürünün genel çerçevesi çıkmaktadır.

Akhunlar da at sırtında yaşayan bir kavimdi. Onlar da hem günlük yaşamda hem de kültür ve sanatlarında hayvan konusuna önem veriyorlardı. Eserlerinde ve süslemelerinde hayvan motifleri göze çarpmaktadır. Göçebe yaşam çadır olgusunu da sürdürmüş, sosyal yaşam ve ilişkiler ile beraber kültür ve sanat olguları da buna göre biçimlenmiştir. Akhunların devlet kurdukları alanlarda daha sonraları birçok devletin kurulması ve de göçebelikleri nedeniyle arkalarında kalıcı anıtlar bırakmış-

lardır. Akhun kültürü ilgili en önemli bulgular, yaşadıkları bölgelerde yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan kitabeler ve bulunan paralardır. Bunların üzerindeki yazı ve şekillerin okunması ve yorumlanmasıyla Akhun tarihi ve kültürü gün ışığına çıkmıştır.

Akhun tarihi, Türk tarihi açısından ilginç olduğu kadar, İran, Hindistan ve Ortaasya tarihi açısından da önemli verilerle doludur. Birkaç ülkenin üzerinde ve geçiş yolları üstünde zor koşullarda imparatorluk kurabilen Akhunlar, arkalarında incelenmeye değer bir tarih bırakmışlardır.

VI

GÖKTÜRK İMPARATORLUĞU

(552-743)

Göktürk İmparatorluğu Asena Türk boyu tarafından kurulmuştur. İlk kez Türk adını devletin resmi adı olarak benimseyen Göktürk İmparatorluğu olmuştur. Göktürk'lerin kendilerine özgü bir alfabeleri vardı. Türkçenin tarihte görülen ilk alfabesi Göktürklerinki olmuştur. On iki milyon kilometrekarelik bir alanda kurulan Göktürk İmparatorluğu daha önce Büyük Hun İmparatorluğuna karşı yürütülen ve başarıya ulaşan Çin oyunları sonucunda önce parçalanmış ve daha sonraları da yıkılmıştır. Toprakları üzerinde günümüzde Moğolistan, Çin Cumhuriyeti ve Rusya bulunmaktadır.

Göktürk İmparatorluğu ilk resmi Türk İmparatorluğu olarak Sibirya'daki Yakut Türkleri ve Batıda Ogur Türkleri, yani Bulgarlar dışında Orta Asya'daki tüm Türk asıllı kavimleri ve boyları çatısı altında birleştirmiştir. Göktürk devleti önemli bir siyasal örgütlenme yarattığı için, yıkıldıktan sonra da etkileri diğer Türk devletlerinde sürüp gitmiştir. Kendilerine genellikle «Türük» adını veren Göktürklerin kitabelerinde Gök-Türk veya Kök-Türk deyimi geçmektedir ki, bu da göke ilişkin, kutsal Türk anlamına gelmektedir.

Büyük Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Asya steplerinde dağınık biçimlerde yaşayan Türk boylarını ilk kez bir araya getirerek yeniden büyük bir Türk imparatorluğu kuran Göktürklerdir. Göktürklerin kökeni hakkında bilinenler Çin kaynakları ile sınırlı kalmaktadır. Bu kaynaklar da aslında efsanelerin ötesine gidememektedir. Bu durumda, Göktürkler ile ilgili bilgilerin çoğunluğu mitolojik karakterli olmaktadır. Çin kaynaklarının anlattığına göre, Göktürkler eski Hunlar'dan inen bir koldur ve Asena ailesinin soyundan gelmektedirler. Türkler Lin ülkesinin ordusunca büyük bir yenilgiye uğratılırlar ve halkın tümü öldürülür. Bu kırımdan yalnızca 10 yaşında bir çocuk kurtulur. Lin ülkesi

askerleri yaşı küçük diye bu çocuğu öldürmezler ve yalnızca ayaklarını keserler. Kesik ayaklı çocuğu bataklığa atarlar. Dişi bir kurt bu çocuğu bulur ve etle besleyerek büyütür. Çocuk büyüyünce dişi kurt ondan gebe kalır. Lin ülkesi prensi çocuğun yaşadığını öğrenince onu öldürtmek için asker gönderir. Askerler hem çocuğu hem de dişi kurtu öldürmek isterler. Kurt kaçarak Turfan bölgesindeki dağlara çıkar. Dağda içinde ot ve bitkiyle kaplı ova bulunan derin bir mağara vardır. Gebe kurt bu mağarada on erkek çocuk doğurur. Çocuklar büyüyünce dışarıdan kızlar ile evlenirler. Karıları gebe kalır ve her kadından yeni bir soy türer. Göktürk İmparatorluğu'nu kuran Asena ailesi bu on soydan birisidir. Birkaç kuşak sonra kurttan türeyen topluluk mağaradan çıkar ve Altay Dağları eteklerinde Juan-Juan'lara bağlı olarak yaşamaya başlarlar.

Başka Çin kaynakları bu efsaneyi değişik biçimlerde anlatmaktadır. Diğer bir Çin kaynağı ise, Türkleri bir kuzey boyu olarak benimsemektedir. Türklerin atalarının So ülkesinden geldiklerini ve birçok kardeşleri bulunduğu, bu kardeşlerinden birisinin kurttan türediğini, dağlarda yaşayan bu boyun daha sonra ateşi bularak ısındığını, Göktürklerin kurucusu Asena ailesinin bu boyun başkanının soyundan geldiğini, Başkan ölünce çocuklar arasında başkanlık seçimi için yükseğe sıçrama yarışı yapılır. Asena'nın oğlu, içlerinde en genç olduğundan en çok sıçrar ve böylece başkanlığı ele geçirir. Bozkır dünyasında efsaneler gerçek sayıldığından Çinliler bunları belgelemişlerdir. Genellikle, Göktürk devletini kuran ailenin Asena ailesi olduğu ve bu ailenin tanrısal kökenli bir türediğine inanılır. Göksel kurttan türeme, Asena soyuna da göksellik ve diğer boylar üzerinde soyluluk, üstünlük kazandırır. Kurdun Asena soyunu ürettiği mağaraya ecdat mağarası adı verilir ve her yıl atalara o mağaranın önünde kurbanlar sunulur. Göktürklerin, altından bir kurt başı taşıdığı, süslü bir tuğa sahip oldukları, devlet başkanının muhafız gücüne kurt denildiği belirtilmektedir. Göktürklerin bağlantılı olduğu Hunlar'da bir kurt atanın varlığı hakkında doğrudan bilgi yoktur. Turfan ve Altay yöreleri, kurttan türeme efsanelerine yaygın olduğu yerlerdir. Uygurların atalarının, Hun başbuğunun kızının bir kurtla evlenmesinden türediğine benzer biçimde inanılır. Hatta daha ileri giderek Asena soyunun Hunların ünlü başbuğu Mete'nin soyundan geldiğini söyleyenler de vardır. Çin kaynakları Asena soyunun Hunlar'dan geldiğini ilke olarak benimsememektedirler. Asena soyunun Hunların kuzey boylarından geldiğini ileri sürenlere de rastlanmaktadır.

Değişik bilgilerden anlaşıldığına göre Göktürklerin çekirdeğini, Kansu ve Şensi'de geçici küçük devletler kuran Hun boylarının kalıntıları olusturmaktadır. Asena soyu bunların uzantısı olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Göktürk siyasal birliğinin kurucusu Bumin Han hakkında da

Çin kaynakları değişik bilgiler aktarmaktadır. Kurttan türeme büyük oğlanın Göktürkler'in atası olduğu ileri sürülürken, soğuktan acı çeken bu boyu ateşi bularak ısıtan kişinin başkan seçildiği de yazılmıştır. Başkan seçilen torun daha sonra Büyük Yabgu adı ile anılır. Büyük Yabgu Tuvu'nun büyük oğlu Bumin Han, küçük oğlu da İstemi Han'dır. Göktürk devletinin siyasal birliği bu iki han tarafından kurulmuştur. Bu soy kütüğü belirlemesi Göktürklerin kökenini aydınlatmaktan uzak kalmaktadır. Bilimsel açıdan, eldeki verilere göre söylenebilecek olan gerçek; Göktürkler'in savaşlar ve yenilgiler sonucu Şensi ve Kansu gibi Kuzey Çin bölgelerinden Altaylar'a göçmek zorunda kalan Hun boylarının kalıntılarından türemiş olduklarıdır. Bu dağınık Türk boyları, Asena soyunun önderliğinde Türk budunu meydana getirmişlerdir.

Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Türkler Altay eteklerinde yaşarlarken, benzeri topluluklar ile dolu bulunuyorlardı. Çin sınırından Avrupa içlerine kadar yayılmış bulunan çeşitli boylar zaman içerisinde değişmeler göstermiştir. Bazı boylar birbirleri ile kaynaşmıştır. Çoğunluğu göçetmiştir. Savaşlar ve ticaret ilişkileri nedeniyle boylar arasında birçok alışveriş olmuştur. Avcı ve çoban boylar zamanla dağılırlar ve Hunlar Avrupa'ya göçedince onların yerini alırlar.

Altaylarda Juan-Juan'a bağlı olarak demircilik ile uğraşarak yaşayan Göktürkler, Bumin Han başa geçince güçlenerek doğuya doğru açılırlar ve Çin sınırına kadar gelirler. Başlangıçta ticaret amacıyla Çin sınırına gelen Bumin'in oymakları, demir eşya satıp karşılığında pamuklu ve ipekli kumaşlar almak istiyorlardı. Bu yoldan Çin imparatorluğu ile iyi ilişkiler geliştirmek istiyorlardı. Bumin'e bağlı güçler Çin sınırına geldiğinde daha önceleri bu bölgelerde var olan Topa devleti çöküş dönemine girmişti. Topa devleti Batı ve Doğu olarak ikiye ayrılmıştı. Batı ve Doğu devletleri, eski siyasal birliklerini yeniden kurabilmek için birbirleriyle savaşlara girişmişlerdi. İç ve dış karışıklıklar içinde bunalan Batı Topa devleti, rakip Doğu Topa devletinin ve Juan-Juan'ların baskılarını önleyebilmek için Çin sınırında görülen Göktürk boyları ile işbirliği kurmaya çalışır. Bu amaçla bir elçiyi Bumin Han'a gönderir. Bozkır beyleri kendi aralarında boğuşurken, Çin uygarlığı önemli gelişmeler göstermişti. Çin'in lüks tüketim mallarına karşı bozkır beyleri arasında büyük istekler vardı. Çin'e haraç sunmak, bu lüks maddeleri sağlamayı amaçlayan bir cins ticaret yöntemi olarak o dönemlerde göze çarpıyordu. Bu durumda bir Çin devletinden elçi gelmesi, yeni güçlenen Bumin'in oymaklarını çok sevindirir. Bumin 546 yılında oymaklarının türlü ürünlerini sunmak üzere Batı Topa devletine elçi gönderir. Bu sıralarda Töles adı ile ortaya çıkan Kaokü'ler Juan-Juan'lara saldırma hazırlıkları içindedirler. Bumin ve oymakları, bu fırsattan yararlanır ve Tö-

leslere saldırarak onları yenilgiye uğratır. Binlerce kişilik Töles boyları Göktürklere uyruk bir duruma getirilir. Bumin oymakları Töleslerin katılmalarıyla giderek daha da güçlenirler. Bumin, Juan-Juan'lara saldırıya hazırlanan Tölesleri yenerek, bağlı bulunduğu bu kavime hizmet sağlamış olur. Bu zaferinden cesaret alarak Juan-Juan'ların başbuğunun kızını ister. Başbuğ, Bumin'e bir mesaj göndererek, «siz bizim demircilik yapan âdi kölelerimizsiniz, nasıl olur da bizden kız istemeye cesaret edebilirsiniz» diye çıkışır. Bunun üzerine Bumin çok kızar ve gelen elçiyi hemen öldürür. İyice zayıflamaya başlayan Batı Topa devletinden kız ister. Zayıflayan devletin hükümdarı Göktürklerle akrabalığa razı olur ve 551 yılında Batı Topa soyundan bir prenses ile Bumin Han evlenir. Bu sırada imparator ölür, Bumin 200 atı Batı Topa devletine armağan eder. 552 yılında, Batı Topa ile ittifak halindeki Bumin, Juan-Juan'lara saldırır. Onları büyük bir savaştan sonra kesin bir yenilgiye uğratır. Bu zaferden sonra Bumin Kagan adını alır ve Hunların Tanhu'sundan sonra Türklerin yeni imparatoru olarak başa geçer. Tölesleri örgütleyerek kendi oymaklarını güçlendiren Bumin Kagan, bu hazırlıklarının semeresini zafer sağlayarak alır. Juan-Juan'lar yenilmelerine karşın gene de Göktürk devleti için önemli bir tehlike oluşturmaktadırlar. Yenik düşen bu kavim, Moğalistan'ı Göktürklere bırakarak Topa devletinin arazisine sığınırlar. Batı Topa devletine sığınan Juan-Juanlar ise, aradaki anlaşma nedeniyle Göktürklere teslim edilirler ve 555 yılında hepsi öldürülürler. Juan-Juan'ların bir kısmı Avrupa topraklarına kaçarlar ve bir süre sonra Avar adıyla yeni bir devlet kurarak yeniden tarih sahnesine çıkarlar. Göktürkler gene 556 yılında Batı Topa devletiyle beraber Moğolları ve Tibetlileri yenerek topraklarını genişletirler. Bozkır kökenli Batı Topa devleti 557'de yıkılınca, bu devletin kalıntıları da Göktürklere katılır. Kendi boy adlarını yitirerek içinde eridikleri Türk boylarının adlarını alırlar. Altaylara göçen Hun kalıntıları, Töles oymakları, Juan-Juan ve Topa devleti kalıntıları, Asena soyunun yönetimindeki Göktürk siyasal birliğinin temelindeki çekirdeği meydana getirirler.

Devletin batı kanadını, kuruluşta kendisi ile birlikte çalışan küçük kardeşi İstemi'ye «Yabgu» unvanını taşımak, dolayısıyla Doğu kanadının yüksek egemenliğini tanımak üzere veren Bumin, devleti kurduğu ve Kagan ilan edildiği yıl içinde (552) öldü. İstemi Han Batıda fetihlerini sürdürürken, Ötüken'de iktidara gelen Bumin'in oğlu Kolo ve bunun erken ölümü üzerine hakan olan diğer oğlu Mukan zamanında Göktürk İmparatorluğu en üst düzeyine ulaştı. Heybetli görünüşü, parlak mavi gözleri, kudreti ile büyük bir imparator olan Mukan Kagan, 555 yılında düzenlediği son bir saldırı ile Juan-Juan'ları tarihe mal etti. Hükümdarlığı kısa süren Kolo, babasının geleneksel Çin dostluğu politikasını sür-

dürmüştür. Çin ile iyi geçinen ve karşılıklı hediyeler gönderen Kolo'nun vasiyeti üzerine oğlu Mukan Kagan, Juan-Juan'lar üzerine büyük bir saldırı düzenler. İleri gelen beyleri öldürülen ve halkı kılıçtan geçirilen Juan-Juan'ların siyasal birliği dağılır ve kaçanlar Çin'e sığınırlar Çin ile dostluk politikası içinde kaçanlar teslim alınır ve öldürülür. Mukan bundan sonra doğuda Kitayları yıkar, onları Kore'ye doğru sürerek topraklarını alır. Kuzey'de Kırgızları egemenliği altına alarak bozkırda Türk egemenliğini bir bütünlüğe kavuşturur. Göktürkler, kuzey bölgesindeki dağınık boyları yönetmek için kendilerine bağımlı kıldıkları Türk boylarını kullanmışlardır.

Göktürklerin yükselme döneminde, Çin'in Doğu ve Batı olarak bölünmesi ile iç kavgalarla uğraşması Göktürklerin bozkır imparatorluğu kurmalarını kolaylaştırır. Güçsüz kalan Çin devletleri, Türklerin desteğini sağlayabilmek ve yağmalarından korunmak için Göktürklere bol bol armağanlar gönderirler. Boy beylerine ve ileri gelenlere paylaştırılan bu armağanlar Göktürk Kaganına bağlılığı pekiştirmiştir. Kagan da bunun üzerine her fırsatta Çin'e elçiler gönderir.

Çin'e giden elçiler genellikle bol armağanlarla geri döndüklerinden, elçilik Türk soylularının çok istediği bir görev olmuştur. Böylece, elçilik Türk gelenekleri içinde yer alarak kurumlaşmıştır. Mukan Kagan zamanında (545 ile 597 yılları arasında) 400'e yakın elçi Çin'e gitmiştir. 584 yılında Türk Kaganı, kayınbabası olan Çinimparatoruna bir mektup göndererek, Çin ve Göktürk dostluğunun on binlerce yıl süreceğine ve Çin'in kumaşları ile Göktürklerin hayvanlarının hep kendilerinin olduğunu vurguladı. Mukan Kagan, Çin malları ve kumaşlarını sağlamak için iki Çin devleti arasındaki düşmanlıktan fazlaca yararlanır. 563 yılında Batıdaki Chou soyu, Göktürklerin desteği ile doğudaki Tsi soyu ile savaşmaya karar verir. Tsi soyu, bol armağanlar göndererek Kagan'ı sefere çıkmaktan alıkoymaya çalışır. Kagan'a kız vererek akrabalık kurmaya uğraşırlar. Kagan, Chou'larla birlikte Tsi ülkesini yağmalar ama savaşmadan geri döner. Daha sonra, yalnız kalan Chou'ları Tsi'ler yenilgiye uğratırlar. Ertesi yıl Kagan'ın ısrarı üzerine gene Tsi ülkesine Chou'lar ile beraber yeni bir sefer düzenlenir. Chou imparatoru, Mukan Kagan'ın kızı ile evlenerek akrabalık kurmaya ve böylece Göktürk akınlarından kurtulmaya çalışır. Chou soyu ile her yıl yüz bin ton ipek alınmak karşılığında anlaşmaya varılır ve bundan sonra Choular Tsi'leri yıkarlar.

572 yılında Mukan Kagan ölünce yerine üçüncü kardeşi Tapo geçer. Mukan'ın ölmeden önce yaptığı vasiyet üzerine Kaganlık oğluna değil kardeşine geçer. Tapo Kaganda, ilk önceleri, iki Çin devleti arasında süregiden karşılıklı rekabetten yararlanmaya çalışır. Her iki devlete elçiler ve bol armağanlarla yeni dostluklar kurmak için çaba gösterirler.

Sürekli gelen armağanlar aracılığı ile Çin devletleri ile ticaret gelişmeye başlar. On bine yakın Türk Kaganlığına bağlı tüccar, Çin kentlerine yerleşir. Geniş ayrıcalıklarla Göktürk kaganlığına bağlı tüccarlar, Çin bölgesinde ekonomiyi yavaş yavaş ele geçirirler. Çin ile ticaretin artması ve Çin lüks tüketim mallarının kolayca ve bol bol sağlanması, Türk soyluları arasında Çin yaşam biçimine özentiyi artırır. Hatta bir Budist misyoner, Çinlilerin zenginliğinin kaynağının Budizm olduğuna inandırır ve böylece Tapo Kagan Budist olur. Bir tapınak ve Buda heykeli yaptırır. Budizmi korumak ve yaymak için seferberlik ilan eder. Çin yaşam biçimine özenen Kagan, iki Çin devleti arasında dengeyi korumakta başarısızlığa uğrar, 577 yılında, Chou devleti Tsi devletini ortadan kaldırır. Bunun üzerin Göktürklerin Chou devleti ile arası açılır ve Tapo Kagan ordusu ile Çin'in içlerine girerek Pekin bölgesini yağmalar. Cho'ların Tsi prensini kaçırmalarına göz yumunca Tapo Kagan'ın saygınlığı azalır. Bu karışıklıktan yararlanan Sui sülalesi Çin'de egemenliği ele geçirerek, ilk kez Çin tarihinde ulusal birliği gerçekleştirir. Böylece Çin'in dört asıra yakın süren kargaşalık dönemi sona erer.

Çin ulusal birliğinin gerçekleştirildiği 581 yılında Tapo Kagan ölür. Bundan sonra Göktürklerde kaganlık kavgası başlar. Göktürk yönetimi, egemen Asena soyunun bağlı boyları paylaşmasına dayanmaktadır. Örneğin, Mukan Kagan Ötüken dağlarında oturur ve doğu bölgesinin ordularını yönetirdi. Ama gene kagan unvanı taşıyan Tite Doğu boylarını, Puli de Batı boylarını yönetirdi. Tapo Kagan zamanında ağabeyinin oğlu İşbora doğuda, kardeşi Puli ise batıda egemen durumdadır. Her iki küçük kagan da kendilerine bağlı askerî güçlere sahip bulunmaktadırlar. Ayrıca kendine bağlı bulunan boylarla, batıdaki barbarları yatıştırmak üzere Batı'ya giden ve oradaki boyları egemenliğine alan Bumin'in kardeşi İstemi Han, Ötüken'de oturan kagandan tümüyle bağımsız ayrı bir kaganlık kurmak ister. Kendine bağlı savaşçı birliklerle batıya doğru yönelen İstemi'nin siyasal birliği, çok daha eski dönemlerden beri bu bölgede yaşayan Türklerin boylarına dayanır. Bu Türklere Yabgu Türkleri adı verilmşitir. Yabgu Batı Göktürk hakanlarının unvanının ayrılmaz parçasıdır. Batı Türk yabguları, Ötüken'deki kagana biçimsel olarak bağlıdırlar. İstedikleriyle savaş ve barış yapmakta veya elçi göndermek, ticaret yapmak gibi konularda kendi yetkilerine sahiptirler. Batı ve Doğu Göktürkleri arasındaki gevşek dayanışma zamanla sarsılır ve giderek bir düşmanlığa doğru dönüşür.

İstemi Kagan Altayların batısından Tanrı Dağları'na kadar olan bölgeyi kısa zamanda egemenliği altına alır. O bölgelerdeki Türk boylarını örgütleyerek ipek yolu kavgasına kalkışır. Roma İmparatorluğu'nun ipek ticaretine önem vermesi ile ipek yolunun önemi giderek arttı. Ortaçağ'

da soylular ve zenginlerin evlerini süsleyen ince kumaşlar, ipek eşya, fildişi süslemeler ve bunların hammaddesi Çin ile Hindistan'dan geliyordu. Bizans ve İran'da çok gelişen ipek endüstrisinin hammaddesi de Çin' den gelmekteydi. İpek ticareti deniz ve karadan yapılıyordu. Deniz taşımacılığı pek gelişmediğinden karadaki ipek yolunun önemi fazla idi. İpek ticareti ile ilgili ilk ana yol kuzey yoludur. Gobi Çölü, Hami Vahası, Tanrı Dağları, Talas kenti gibi, bir doğrultuda bu yol ilerlerdi. Kervanlar daha sonra Seyhun ve Ceyhun ırmaklarını geçerek Kafkasya ve Karadeniz'e ulaşırlardı. İran'dan geçilmek istenmediğinden Hazar Gölü'nün kuzeyinden geçilirdi. Bunun yanında iki yol daha vardı. İkinci ana yol Tufan, Karaşar ve Kuça'yı keserek Fergana üzerinden Semerkand ve Buhara yönünde ilerlerdi. Üçüncü ana yol ise Güney yolu idi. Hotan ve Yarkent yolu ile Pamir'in yüksek yaylalarını aşar, Toharistan'ı keserek Gazne üzerinden Hindistan'a gelirdi. Hindistan, deniz ve kara yollarıyla Anadolu'ya bağlanmıştı. Çin kervanları Türkistan sınırlarını aşamazlar ve bu nedenle başka topluluklar ürünlerin batıya taşınmalarına aracılık ederlerdi. Bazı İranlı boylar, Semerkand ve Buhara çevresinden aldıkları ipeği Hazar Denizi'nin yanındaki pazar yerlerine götürürlerdi. Göktürklerin tutumu nedeniyle ipek üretimi ve ticareti onların döneminde sınırlı kalırdı. Çin ile İran'a bağımlılık bu nedenle sürerdi. Göktürkler ipek ticaretini tekellerine alamadılar.

Akhun İmparatorluğu, Göktürklerin yükselme döneminde Güney Asya ile beraber ipek yolunun önemli bir kısmını da elinde tutuyordu. Akhunlar deniz ve kara yolu ile Çin'den gelen malların ulaştıkları ilk pazarlara egemen olurlar. Bu yüzden sürekli olarak Sasani devleti ile Akhunlar arasında savaşlar çıkar. İstemi Kagan Batı bölgesine geldiğinde, Sasanilerle anlaşma yaparak Akhunların ipek yolu üzerindeki egemenliğinin üzerine gider. İstemi Kagan, Sasani kralına kız vererek akrabalık kurar ve Akhun ülkesinin topraklarını paylaşma konusunda anlaşmaya varır. Akhun ülkesinin kuzey bölgelerini ele geçiren Göktürkler, bundan sonra iç Asya kervan yolu ile ipek yoluna egemen olurlar. Ceyhun Irmağı Göktürkler ile Sasani devleti arasında sınır olarak saptanır.

Göktürk İmparatorluğu'nun güçlenmesi ve giderek yayılması Sasani devletini korkuya düşürür. Bunun üzerine ipek ticaretini engelleyerek Göktürkleri sarsmaya çalışırlar. Göktürklerin getirdiği ipek ve benzeri eşyayı, Sasaniler satın almazlar ve kendi ülkelerinden geçmesine de izin vermezler. Bunun üzerine ipek ticareti Hazar Denizi'nin kuzeyine doğru kayar. İpek ticaretinin sarsılması ve Göktürk Sasani anlaşmazlığı üzerine Bizans devleti sürekli olarak İstemi Kagan'a elçiler gönderir. Bunun üzerine Sasaniler Bizans üzerine, Göktürkler de İran üzerine se-

fere çıkarlar. Göktürkler Horasan'ı aldıktan sonra 571 yılında Kafkasya'ya girerler ve oradaki boyları kendilerine bağlarlar. Bizanslılar Sasanilerin saldırıları karşısında sürekli elçiler göndererek İstemi Kagan'ı Sasani devletine savaş açması için kışkırtırlar. Bu sıralarda İstemi Kagan ölür ve yerine oğlu Türk Şad geçer. Kısa bir çekişmeden sonra ise kaganlığa İstemi'nin diğer oğlu Tardu gelir. Çeşitli görüşmelerden sonra Bizans ile anlaşma yenilenmez ve bir anlaşmazlık dönemine girilir.

Göktürkler çevreye yayılırken, Çin'de başa geçen Sui hanedanı ulusal birliği sağladıktan sonra ipek yolunun denetimini ele geçirmek için harekete kalkıştı. Bu amaçla, Çin'in Türk devletlerine karşı geleneksel politikası olan iç kargaşalık yaratma, birbirine karşı kışkırtma yeniden gündeme geldi. Çin, «Yabgu» unvanlı Batı Türk hükümdarı Tardu'ya kurt başlı bir tuğ göndererek O'nu Büyük Kagan olarak tanıdığını göstermek ister. Ötüken'deki kaganı tanımadığını ortaya koyan Çin, ayrıca çeşitli Türk boylarını da birbirlerine karşı kışkırtır. Göktürkler giderek birbirlerine düştüler ve rekabet yarışının hızı attı. Bu dönemi anlatan Koşo saydam yazıtlarında, küçük kardeşlerin ağabeyler, oğulların babalar gibi yaratılmadığı, bilge ve kahraman olmayan kaganların başa geçmesinden Göktürk İmparatorluğu'nun zayıflayarak çökme noktasına geldiği yazılmıştır. Orhun üzerindeki Doğu Kaganlığı ile Talas üzerindeki Batı Kaganlığı hiçbir zaman iyi geçinemedi ve Asya'nın büyük kısmını elinde tutan bu ikiz Türk imparatorluğu parçalanmaya doğru yol aldı. Bayar Kagan ile Tapar Kagan 573-583 yılları arasında başa geçtiler ve Batı Göktürklerinin de tanıdıkları son büyük kaganlar oldular.

Tardu Kagan cesareti ve savaşçılığı ile babası İstemi'ye benzemekteydi. İhtirası yüzünden, Tapo'nun açtığı ayrılık çizgisini daha da derinleştirdi. Çinliler bu durumdan yararlanarak ayrılığı körüklediler. Doğu Göktürk hakanı İşbora Çin'e saldırıya hazırlanırken, Çinliler de Batı Göktürk kaganı olan Tardu'yu destekleyerek, iki Göktürk devleti arasındaki çatışmanın yolunu açıyordu. Çinliler Tardu'nun ihtirasını okşayınca, Çin'e karşı ortak savaşı öneren İşbora'yı Tardu dikkate almadı. Çin elçilerinin sürekli armağan ve iyiniyet mesajları götürmesi ile Tardu (82 yılında) Doğu Göktürklerin egemenliğini tanımadığını açıklayarak Göktürk İmparatorluğu'nun parçalanmasına yol açtı.

İşbora'nın karısı ise Chou hanedanından geliyordu ve kocasını sürekli Çin seferine zorlayarak kendi hanedanının intikamının alınmasına çalışıyordu. İşbora'nın Çin seferine çıkması üzerine, Çin, ipek ticaretini keser ve Göktürlerin on bin kadar tüccarını sınırdışı eder. İşbora'nın başarısızlığa uğaraması karşısında bazı küçük kaganlar da Tardu'nun yanına giderler ve böylece iki Göktürk devleti arasındaki düşmanlık

iyice körüklenmiş olur. Ticaretin engellenmesi Göktürkler arasında açlık ve yoksulluğun doğmasına neden olur. Kendine bağlı boyların Batı devletine sığınması üzerine İşbora Kagan yalnız kalır. Doğudan gelen Kıtayların baskısı ile Doğu Göktürk devleti bir süre sonra Çin koruması altına girer. Çin seferinin başarısızlıkla sonuçlanması, Doğu Göktürk devletinin sonunu hazırlayan yolu açmıştır. İşbora baskılar üzerine 585'de bir mektup yazarak Sui Hanedanın'nın imparatorunun oğlu olmayı kabul etti. Mektubunda gökte iki güneş olmadığını, yeryüzünde de iki imparator olamayacağını söyleyerek bağlılığını ortaya koydu. Göktürk İmparatorluğu'nun parçalandığı ve bağlı boyların Çin'e göçetmeye başladığı bir dönemde (587'de) İşbora ölür. Yerine geçen Yehü ve Tülan dönemlerinde de durum düzelmedi. Çinli prenseslerin yardımlarıyla Çin elçileri Göktürkleri içerden çökertmek için her şeyi yaptılar. 609 yılında başa geçen Şipi, Göktürklerin onurunu biraz olsun kurtarabildi. Doğu devletinin toprakları üzerindeki karışıklığı giderdi. Batıda Tibet'e kadar, doğuda ise Amur ırmağına kadar yeniden bir egemenlik düzeni kurdu. Bir süre sonra Çin'e yeni saldırı için hazırlanırken Çin'li prenses ve elçilerin oyunu ile başarılı olamadı. Çin ordusunu kuşatmasına karşın, ülkede ayaklanma çıktığı söylentisi yüzünden geri döndü. Şipi'nin başarısı üzerine Çin karıştı ve Doğu Göktürk devletine sığınmalar görüldü. Şipi'nin yerine geçen Çulo, kardeşinin sert tutumunu izlemeye kararlı görünüyordu, ne var ki, karısı çinli prenses onu kısa zamanda zehirleyerek öldürdü. Yerine geçen Kili ise karısının denetimi altında iktidarsız bir adamdı, bu nedenle Doğu Göktürk devleti topraklarında birçok boy ayaklandı. Çinliler de öldürücü saldırılara geçtiler ve Çin imparatoru kendisini Türklerin Gök Kaganı ilan ederek 630 yılında Doğu Göktürk devletini resmen yıktı.

Doğu Göktürk devleti yıkıldıktan sonra, Çin Seddi'nin kuzey kısımlarına bazı Türk boyları yerleştirilerek onların Çinlileştirilmesine çalışıldı. Doğu Göktürk devleti yıkılmasına karşın, gene de bir yüzyıllık süre içinde Göktürkler varlıklarını sürdürebildiler, zaman zaman ayaklanarak eski devletlerini kurmak istediler. 639 yılında görülen Kürşad ayaklanması bunların içinde en ciddi olanıdır.

582 yılında Doğu devleti ile tüm ilişkilerini kesen Tardu Kagan ise yeniden tek bir imparatorluk kurmak istiyordu. Bu amaçla Çin'in üzerine yürüdü. Çinliler ise akarsular ve pınarları zehirlediklerinden Tardu'nun ordusu çok zarar gördü ve bunun üzerine geri çekilmek zorunda kaldı. 600 yılındaki bu olaydan önce ise, Tardu Kagan Batıda birçok başarılar elde ederek çeşitli bölgeleri sınırları içine almıştı. Bu tarihlerde Ötüken - Moğolistan, Aral Gölü, Kaşgar ve Horasan bölgelerine kadar geniş bir arazinin denetimini elinde tutan Tardu. Göktürk birliği-

ni gerçekleştirmek için çalışıyordu. Bu nedenle kendisine ulu hakan anlamına gelen Bilge Kagan adı verilmişti. Çin seferi sırasında Çinlilerin kışkırtmaları ile yabancı boylar ayaklanınca, karışıklık ortamı doğdu ve Tardu 603 yılında öldü. Yerine sırasıyla torunları geçti. Tong Yabgu döneminde devlet yeniden düzene kavuştu. Çok güçlü bir ordu kuruldu, sınır kenarlarında yeni bölgeler ele geçirildi. Doğu devletinin kışkırtması ile bazı boylar ayaklandılar. Batı Göktürk devleti iç ayaklanmalarla uğraşarak zamanla zayıfladı ve 630 yılında Doğu Göktürk devletinin Çin'e boyun eğmesinden sonra bu devlet de yıkıldı. Bundan sonra Asena soyundan bazı kağanlar görülmüşse de hepsi Çin'e bağlı memur durumundaydılar. Batı Göktürk devletinin topraklarının Çin'e geçmesi 660 yıllarında tamamlandı. II Göktürk Devleti.

Göktürklere karşı ayaklanarak yeni bir düzen kuran Töleslerin siyasal birliği zamanla genişler. 630-680 yılları arası Göktürklerin bağımsızlıklarını yitirdikleri kötü bir dönem olmuştur. Ulus olarak varlıklarını ve geleneklerini sürdürmüşlerse de bağımsız bir devlet olamamışlardır. Başa geçen yeni kaganların yetersizliği bu durumun sürmesinin ana nedeni olmuştur. Arkeolojik kitabelerden öğrenildiğine göre, Göktürklerin bu duruma düşmelerinin ikinci nedeni de Türk kavimlerinin, hakanlarının sözünü dinlememesi ve Çinlilerin kurnaz, yıkıcı çalışmalarıdır. Bu elli yıldan sonra, gene Asena soyundan gelen Kutluğ bağımsızlık kavgasına girişti. Gizlice örgütlenme kurarak Göktürk boyları arasında bir bağlantı düzeni oluşturdu. Ünlü komutan Tonyokuk da Kutluğ'un yanına geldi. Orhun kıyılarında devleti yeniden kurdular ve Karakurum kentini merkez yaptılar. Oğuz kavimlerinin yeni bir Göktürk devletine karşı ayaklanmaları bastırıldı. Göktürkler, yeniden kurdukları orduları ile Çin'in içlerine kadar inen seferler düzenlediler ve kendileri için gereken yiyecek ile eşyayı yağma yolu ile sağladılar. 682'de Kutluğ, kagan ilan edilerek İlteriş Kagan adını aldı.

İlteriş Kagan yeniden eski Göktürk topraklarında imparatorluk kurdu. Ötüken yaylasında dalgalandırdığı altın kurt başlı sancağının gölgesinde 692 yılında öldü. Yerine kardeşi Kapkan kagan oldu. Tonyokuk devlet müşavirliği yapıyor ve Kapkan da fetihleri sürdürüyordu. Türk tarihinin en büyük hakanlarından olan Kapkan Kagan'ın ileri görüşlü bir politikası vardı. Çin'i sürekli baskı altında tutmak, Çin'de dağınık yaşayan Türk boylarını anavatana çekmek, Asya'daki tüm Türk boylarını Göktürk İmparatorluğu'nda birleştirmek, O'nun ne derece büyük hedeflere yöneldiğini gösteriyordu. Kapkan, zaferler dizisini, 693'de Çin baskını ile açtı. Çin sınırlarında oturan Türk boylarını kendisine bağladı ve sonra Kırgızların üzerine yürüdü. İnal ve Bilge Kagan yönetimindeki Göktürk ordusu, Altayları aşarak Kırgızlar ile Türgişlerin üzerine yü-

rüdü. Kazanılan zaferden sonra ipek yoluna inildi ve bu yörede Kültekin ile Bilge Kagan Çin ordularını yendiler.

Orhun yazıtları, Göktürklerin bu dönemi ile ilgili geniş bilgiler vermektedir. Göktürk ordularının uzaklarda fetihlerle uğraşmasından yararlanarak ayaklanan Kırgızlar, Bilge ve Kültigin komutasında yeniden bastırıldılar. 711 yılında Türgişler bir kez daha yenildi ve ülkeleri kesin olarak Göktürk İmparatorluğu'na bağlandı. Kapkan Kagan'ın giderek şiddetini artıran sertliği, bazı boyların ayaklanmalarına neden oluyordu. Karlukların büyük ayaklanmalarının üzerine gidildi ve bastırıldı. Bunun üzerine Karluklar Çin'e sığındılar. Çinlilerin Karluklar için yeni bir harekete geçmeleri gene Çin sınırlarında önlendi. Sert yönetim nedeniyle bazı Oğuz boylarının ayaklanmaları imparatorluğun gücünü yeniden sarstı. Ömrü boyunca savaşan, cesur ve fetihçi Kapgan Kagan, Bayırkulu ayaklanması sırasında öldürüldü. 716 yılında başa geçen Kapgan Kagan'ın oğlu İnal, yeterli güce sahip değildi. Bunun üzerine devleti kurtarmak işi İlteriş'in oğulları Bilge ile Kültekin'in omuzlarına kalmıştı. Oğuzların üzerine düzenlenen seferler imparatorluğu zayıflatmıştı. Bunun üzerine Bilge ve Kültekin imparatorluğu kurtarmak için İnal'ı öldürmeyi planlarlar ve bu planı başarıyla uygularlar. Tonyokuk'un yol göstericiliğinde Bilge ve Kültekin imparatorluğun başına geçtiler. İç ayaklanmalar nedeniyle Bilge Kagan Çin ile iyi geçinmeye çalışıyordu. Ne var ki, Çin üç yüz bin kişilik ordu hazırlayarak barış istemediğini ortaya koydu. Önce Çin ile ortak hareket eden boylar bastırıldı. Bilge Kagan, Tonyokuk'un yol göstericiliğinde Çin ordularını yenerek Kuzey Çin bölgelerini ele geçirdi. Tonyokuk, Bilge Kagan ve Kültekin her bakımdan anlaşıyorlar ve güçlü durumda bulunuyorlardı. 46 yıl devlete hizmet veren ünlü komutan ve devlet adamı Tonyokuk, 725 yılında öldü. Çin kaynaklarında bile Tonyokuk'un ne denli büyük bir devlet adamı olduğu dile getirilir. Tonyokuk, Bilge Kagan'ın sedler ve kaleler kurarak içinde yaşama düşüncesine karşı çıkmış, Göktürklerin başarılarının, hareket içindeki yaşam biçimlerinden ileri geldiğini öne sürmüştür.

Tonyokuk öldükten sonra anısına çeşitli tarihsel yazıtlar dikilmiştir. Bu yazıtların Tonyokuk tarafından kaleme alındığını ileri süren görüşler, bu büyük devlet adamına aynı zamanda Türk edebiyatının da ilk otoritesi özelliğini kazandırmaktadır. 731 yılında ise Kültekin öldü. Büyük kahraman ve asker Kültekin'in anısına da bir başka yazıt dikilmiştir. İki büyük yardımcısını yitiren Bilge Kagan, son zaferlerini 734 yılında kazandı. Yirmi yıl başta kalan Bilge Kagan 734 yılında zehirlenerek öldü. Bilge Kagan'ın ölümü üzerine ikinci Göktürk imparatorluğu yeniden çöküş içine girdi. Daha sonra oğulları Türk Bilge Kagan ile Tengrihan sıra ile başa geçtiler. Tengri çocuk yaşta tahta geçtiği için

yönetim annesinin (Tonyokuk'un kızı) eline geçti, ne var ki hatun devleti yönetemedi. Hanedan üyeleri birbirlerine düşünce, bağlı boylar ayaklanarak Asena soyundan gelen Basmıl'ı kagan ilan ettiler. Bağlı boylar sonraları birbirlerine düşünce başbuğları öldürüldü. Karışıklıklardan sonra Uygur başbuğu kagan ilan edildi. Böylece Göktürk İmparatorluğu ikinci kez kurulmasına karşılık gene de yıkılmaktan kurtulamıyordu. 745'de bu topraklarda Uygur devleti kuruldu.

GÖKTÜRKLER'DE KÜLTÜR VE SANAT

İki yüz yıldan fazla bir süre egemenliğini sürdürmüş olan Göktürkler, göçebe bir toplum idi. Ordu, toplum içinde en çok önem verilen kuruluş idi. Ordunun üçte ikisi atlı, üçte biri ise yaya idi. Uzak yollarda yalnızca atlılar kullanılırdı. Göktürk ordularının başarılarının nedeni çok hızlı hareket edebilmeleriydi. Askerî seferler genellikle baskın yöntemi ile yapılırdı. Çin'in çok fazla nüfusuna karşılık, Göktürkler ancak baskın taktikleri ile savaşlarda başarılar kazanabiliyorlardı. Eğer düşman güçleri çok fazla ise, o zaman orduyu kırdırmamak için geriye çekilir ve Orta Asya'nın uçsuz bucaksız yörelerinde düşman ordusu şaşkına çevrilirdi. Göktürk orduları Karadeniz ile Pasifik Okyanusu arasında sürekli sefer durumunda idi. Türk kaganları ve devlet adamları içinde yaşadıkları koşulları çok iyi biliyorlardı. Göktürkler zamanında Türklerde bir ulus olma bilinci yeşermişti. Orhun anıtları ve yazıtları bunun açık göstergesidir. Göktürk Alfabesi ilk Türk alfabesidir. Yalnız yöneticiler değil, halkın çoğunluğu da okuma ve yazma bilirdi. Göktürklerin çeşitli madenî paraları kazılarda bulunmuştur. Bayrak olarak altın kurtbaşını kullanırlardı. Ergenekon Destanı nedeniyle Göktürkler bozkurtu kutsal sayıyorlardı. Son yıllarda yapılan kazılarda çeşitli Göktürk heykelleri bulunmuştur. Isık-göl yakınlarındaki Barsan harabeleri, Göktürk uygarlığının simgesi sayılmaktadır. Göktürklerin açtıkları sulama kanallarının izleri de gene kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Ruslar günümüzde Göktürklerin açtıkları sulama kanallarını yenileyerek kullanmaktadırlar. Göktürklerin kayalar üzerine yaptıkları resimlerden giyim tipleri de anlaşılmaktadır. Çizme, pantolon, uzun kaftan giyiyorlar, saçlarını uzatarak arkalarına bırakıyorlardı, sakallarını ise kesiyorlardı. Başlarına kürkten yapılmış börk, savaş sırasında ise Tulga giyiyorlardı. Pantolon ve ceketi ilk kullananların Göktürkler olduğu tarih kaynaklarında söylenmektedir. Avrupa'da Roma çağının sonlarına kadar harmaniyelere sarınıldığı, ceket ve pantolon ilk kez Hunlar tarafından Avrupa'ya getirildiği kaynaklarda yazılmıştır.

Göktürkler madencilikte ve özellikle demircilikte ileri gitmişlerdi.

Altay ve Sayan Dağları Türk demir madenlerinin bulunduğu bölgelerdi. Burada çıkan demirin yüksek cevherli olması ve Türkler tarafından çok iyi işlenmesi, Türk savaş endüstrisinin en büyük özelliği idi. Türk kılıçları çeşitli güzelliklerde hayvan ve bitki motifler ile süslüydü. Göktürkler çağına ait Türk demir ocakları ve dökümhaneleri bulunmuş ve incelenmiştir. Göktürkler demirden sapan, kürek, orak gibi tarım araçlarının ustası idiler. Başlıca geçim kaynakları hayvancılık olmakla beraber, özellikle güney bölgelerinde çok gelişmiş tarımları vardı.

Göktürk toplumunda çeşitli sınıf ve katmanlar vardı. Asiller önde gelen kesimdi. Kağanın başını çektiği asiller kesimi vergi vermezler ve büyük saygı görürlerdi. Kağanın zevcesine Hatun denirdi ve kadının toplumdaki yeri ön planda idi. Kadınlar, erkeklerin yanısıra toplum yaşamında her alanda çalışırlardı. İslamlığın benimsenmesinden sonra Türkler arasında asillik kalkmış ama kadının yeri toplumda iyice gerilemiştir. Kadınlara saldırmanın cezası idamdı. Hırsızlık yapan çaldığının on mislini öder ve toplumdaki yerini yitirirdi. Eğer on mislini ödeyecek serveti yoksa özgürlüğünü yitirir ve köle olarak satılırdı. Evlenme, servet ve asillik açısından yakın kesimler arasında olurdu. Asil genç kızlar halktan erkekler ile evlenemezdi.

Göktürkler yemeye çok meraklıydılar. Börek, kaymak, bal ve tatlılar en çok yenilenlerdi. Yoksul, zengin herkes günde iki öğün et yiyebilirdi. Az yemek yerlerdi. Bekletilmiş kısrak sütünden yapılmış kımız içerlerdi. Şarap da yaygındı. Sarhoş olmak ayıplanırdı. Yemek yerken müzik dinlenir ve şarkı söylenirdi. Yemekten sonra eller yıkanır ve temiz küçük havlularla silinirdi. Göktürklerin iki yüz yıl boyunca sürdürdükleri bu kültürel gelenekler, daha sonraları Uygur devleti sırasında da devam etti.

Göktürklerde, Hunlar'da görüldüğü gibi çeşitli şenlikler senenin belirli dönemlerinde düzenlenirdi. Her yılın beşinci ayında yapılan şenlikler en önemlisi olanı idi. Şenliklerde at yarışları yapılır, şarkı yarışmaları düzenlenir, kımız içilerek toplu halde şarkılar söylenirdi. Bu şarkılar yazılı olmadığından günümüze yansımamıştır. Göktürkler, savaşmayı olduğu kadar eğlenmesini de seven bir toplumdu. Zaferlerden sonra da çeşitli eğlenceler düzenlenirdi. Göktürk eğencelerinde Hunlardan kalma özellikler olduğu kadar, bu eğlenceler daha sonraları kurulan Türk devletlerinde de geleneksel olarak sürdürülmüştür.

Göktürk Alfabesi günümüzdeki alfabenin temeli olmuştur. 38 harf vardır. Bunlardan dört tanesi seslidir, geri kalanlar ise sessizdir. Orhun yazıtlarında ortaya çıkarılan Göktürk alfabesinin belirlenmesi, Türkoloji çalışmalarında dönüm noktası olmuştur. O dönemlerde Göktürklerin ya-

zılı bir alfabeye sahip olmaları kültür açısından ileri bir toplum düzeyinde bulunduklarını göstermektedir. Orhun yazıtında sessizlerin yanında çeşitli işaretler kullanılmıştır. Ayrıca bazı çift sesler de vardır. Vokaller ise çoğunlukla yazılmazlar.

Orhun yazıtları Baykal Gölü'nden 400 km. güneyde bulunmuştur. Burası Cengiz'in başkenti Karakurum'un tam karşısına düşmektedir. Bilge Kagan ile Kültigin yazıtları, üç abidenin en sağlam ve temiz olanlarıdır. Yükseklikleri dört metreyi bulmaktadır. Üçüncü yazıt ise Tonyukuk yazıtıdır. Göktürk Alfabesini yaşatan bu yazıtlar, sonraları bu alfabenin yüzyıllarca etkin ve yaygın olmasına yardımcı olmuşlardır. Bu alfabe daha sonraları Avarlar ve Sekeller aracılığı ile Avrupa'ya geçmiş ve Macar dilinde etkin olmuştur. Orhun yazıtları koyu bir ulusalcılık çerçevesinde kaleme alınmıştır. Daha önceki Türk yazını ile ilgili yazıtlar olmadığından, bu yazıtlar çok mükemmel olarak çıkmış gibi görünmektedir. Ne var ki, bu düzeyin belirli bir geçmişe sahip bulunduğu kuşkusuzdur.

VII

AVAR İMPARATORLUĞU

(563 - 803)

Çeşitli kaynaklar Avarların, Asya'daki Juan-Juanların Avrupa'ya göçlerinden sonra tarih sahnesinde ortaya çıktıklarını belirtmektedir. Değişik kaynakların üzerinde birleştikleri konu, Avarların, Asya'da görülen Juan-Juan'ların Avrupa'daki uzantıları olduğudur. Çin kaynakları bu kavim için Juan-Juan adını kullanırken, Arap ve Bizans kaynakları da Avar sözcüğünü kullanmaktadır. Bazı Bizans kaynakları ise, Avrupa'ya göç eden kavimlerin sahte Avarlar olduğunu, asıl Avarların göçetmediğini söylemektedir. Özellikle Macaristan'a yerleşen boylar için sahte Avarlar sözü kullanılmaktadır. Bazı Macar tarihçiler ise, Avarların eski Hunların bir boyu olduğunu ve Uar-Hun adını taşıdıklarını savunmaktadırlar. Akhunlar da aslında aynı boyun değişik kolu olarak bazı tarih kaynaklarında belirtilmiştir. Daha sonraki araştırmalar, Avarlar ve sahte Avarlar ayırımının doğru olmadığını ortaya çıkarmıştır. Avarların kişi ve yer adları Türkçe olduğundan, bu kavimin kesinlikle bir türk kavimi olduğu ve Uygurların yaşadığı yörelerden geldiği anlaşılmıştır.

«Avar» sözcüğü, karşı koyan anlamına gelmektedir. Daha çok direnen anlamında kullanılan Avar sözcüğü, eski Türk dilinin abalar kökünden gelmektedir. İçindeki Moğol ögesinin Türklere oranla çok az bulunduğu anlaşılan bu topluluğun, Moğol kökenli Uar sözcüğünün de adını almış olabileceği üzerinde durulmuştur. Avarların tarihi Asya ve Avrupa dönemleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Asya dönemi III. ve VI. yüzyıl, Avrupa dönemi de VI-IX. yüzyıl arası olmak üzere ikiye ayrılır. Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, 200 yıllarında Juan-Juan diye adlandırılan ve göçebe anlamında kullanılan bir kavim adı geçmektedir. Bu kavimin Avarların temeli olduğu daha sonradan anlaşılmıştır. Juan-Juanlar bir dönem Orta Asya'da kabile imparatorluğunu bağımsız biçimde gerçekleştirmişlerdir. Juan-Juan imparatorluğu zamanla güçlenerek

400 yıllarında İrtiş ırmağından Kora yarımadası'na kadar uzanmaktaydı. Eski Hun İmparatorluğu'nun topraklarında bu devlet ortaya çıkmıştı. Çin kaynaklarına göre, 458'de Çinlilerle Juan-Juanlar arasında büyük bir savaş olmuştur. Çin orduları bu kavimi yenerek Orta Asya'dan batıya doğru sürmüş ve Turfan bölgesini işgal ederek buradaki krallığa son vermişlerdir. Eski yurtlarından kovulan Avarlar, Batı Asya topraklarında imparatorluklarını sürdürmeye çalışmışlardır. 552 yılında Göktürkler ortaya çıkana kadar Orta Asya'nın batı kısmında Juan-Juan devleti sürmüştür. O tarihe kadar Juan-Juanların egemenliği altında yaşayan Göktürkler, ayaklanarak bu devletin egemenliğine son vermişlerdir. Göktürklere boyun eğmek istemeyen Juan-Juanların bir kısmı Çin'e sığınmış, büyük bir kısmı da batıya doğru göçetmiştir. Göktürkler bu kavimin devletini yıktıktan sonra bunların bağlaşığı olan Akhunlar devletini de ortadan kaldırmışlardır.

Çin kaynaklarının bu doğrultuda verdiği bilgileri, Bizans kaynakları da doğrulamaktadır. Çinlilerin Juan-Juan dedikleri kavimin, Bizanslıların ve Arapların Avar dedikleri kavimle aynı olduğu araştırmalarla ortaya çıkmıştır. Asya'dan göçeden Avarlar, önceleri Volga ırmağı kıyılarında Oğur Türkleri ile beraber yaşamaya başlamış, sonra başka bir kabile federasyonu halinde gene Avar adı ile Kafkasya'nın kuzeyinde Alan ülkesinde görülmüştür. Avarlar, başka kavimleri korkutmak için bu adı aldıklarını o dönemde dile getirmişlerdir. Kafkasya'da yaşarken, Avarlar Bizans'a elçiler göndermişlerdir. Bizans kaynaklarına göre, bu elçilerin uzun saçları omuzlarından aşağıya sarkıyordu. Avarların kağanı, Bizans imparatoru Jüstinyen'e silahlı bir bağlaşma önererek, yapacağı hizmetler karşılığında yıllık yardım parası ve kavimi için yerleşecek topraklar istemiştir. İmparator elçilere zengin armağanlar vererek bu durumu düşüneceğini ve sonra kendi elçisiyle haber göndereceğini söylemiştir. Bizans imparatorları VI. yüzyıldan sonra, sınırları boyunca yaşayan barbar kavimlerle bağlaşarak bunları imparatorluğun güvenliğini tehlikeye sokan diğer kavimlere karşı kullanmışlar ve devletlerinin sürekliliğini, para karşılığında yabancı kanı ile sağlamışlardır. Jüstinyen, imparatorluğunun ilk yıllarında Doğu Bizans eyaletlerine karşı saldıran Onogurlara karşı Sabirleri, Kuturgurlara karşı Uturgurları kullanmış ve barbarları birbirine kırdırarak Doğu sınırlarının güvenliğini sağlamıştır. Bizans imparatoru Avarlara gönderdiği mesajında, Bizans'a doğudan gelebilecek tehlikelere karşı koymak koşulu ile yerleşme bölgesi vereceğini ve para yardımı yapacağını bildirmiştir. Avarların kaganı bu koşullara önceleri razı olmuş ve daha sonraları da Kuturgurlar ile anlaşarak Karadeniz'in kuzeyinde kalan bölgeleri ele geçirmeye başlamıştır. Bir süre sonra Aşağı Tuna bölgesine kadar inerek Bizans sınırına Batı yakasından gelmiştir. Avar kağanı Bizans'a yeniden elçiler göndererek,

Avrupa'da yerleşmeye elverişli topraklar istemiştir. Uzun görüşmeler sonuçsuz kalınca, Avarlar artık Bizans İmparatorluğu'na düşman gözü ile bakmaya başlamışlardı. Kısa bir süre içinde İslav boylarını egemenliği altına alan Avarlar, Avrupa'nın içine doğru akınlar düzenlemeğe başladılar.

Avarlar hem göçebe hem de savaşçı bir kavim idi. Orta Asya'da fırtınalar estirdikten sonra, bu kez de Avrupa'da aynı şiddetle her yana saldırıyorlardı. İki omuzlarından aşağı sarkan uzun saçları ile diğer kavimlerden ayrılan Avarlar, Avrupa'ya doğru ilerlerken önlerine çıkan tüm topluluklarla savaştılar ve onları yenerek ilerlemelerini sürdürdüler. Avarlar Avrupa topraklarına gelince yeniden toparlandılar ve başbuğlarına Hakan adı vererek, ele geçirdikleri topraklar üzerinde Avar devletini kurdular. 563 yılında kurulan devlet, Avarların daha sonraları da fetihleri sürdürmeleri nedeniyle bir süre sonra imparatorluğa dönüştü. Avar İmparatorluğu, bir milyon kilometrekarelik topraklar üzerinde eski Batı Hun İmparatorluğu'nun elinde bulunan ülkelerin üzerinde kuruluyordu.

Avar devletinin kurucusu Bayar Kagan'dır. Eski başbuğ Bayar Kagan, unvanını 557 yılında aldıktan sonra kısa zamanda bir devlet kurabilmek için çeşitli bölgelere akınlar düzenlemiş ve buraları ele geçirmiştir. Kafkasya yörelerinde bir süre kaldıktan sonara Karadeniz'in kuzeyinden hızla Avrupa içlerine girmişlerdir. Buralarda karşılarına çıkan çeşitli kavimlerle sürekli savaşmak zorunda kalan Avarlar, bazen de yenilmişlerdir. Avarlar kısa bir süre içinde Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarından batı sınırlarına gelmişlerdir. Avar kaganı Bayar, toprak ve mal isteklerini sürekli olarak sürdürmüş ve Bizanslılara rahat vermemiştir. Avarlar bunun için, eskiden olduğu gibi İstanbul'a yeni elçiler göndermişlerdir. Bizans imparatoru onların isteğini benimsemeyince iki taraf da savaş hazırlıklarına başlamışlardır. İmparator, General Tiberiüs'ü Avarlara karşı büyük bir ordu ile göndermiştir. Ordu dağınık olduğundan Avarların önünden kaçmış ve bunun üzerine de Bizans imparatoru Avarlar ile anlaşmak zorunda kalmıştır. Bizanslılar birçok armağanı kervanlarla Avarlara göndermişlerdir. Avarlar Slavlara da elçiler göndererek vergi vermelerini önermişlerse de bunu Slav kavimlerine benimsettirememişlerdir.

İran kralı Hüsrev, Anadolu'nun içerlerine girdiği için Bizans İmparatorluğu sarsıntı geçirmekte idi. Bunun üzerine Tiberiüs başa geçerek topladığı ordu ile İranlıları geri püskürtmüştür. Bizanslılar Göktürklere elçi göndererek İranlılara karşı ortak hareket edilmesini önerdiler. Slavların Yunanistan'a saldırmaları üzerine, Romalılar Avarlardan Slavların üzerine gitmelerini rica ettiler. Bunun üzerine Bayar Kagan

da derhal bir ordu toplayarak Slavlara saldırdı ve onları dağıtarak geri çekilmelerini sağladı. Böylelikle Bizanslılar Avarları artık daha ciddiye aldılar ve onları köle - barbar gözü ile görmekten vazgeçerek çeşitli armağanlar gönderdiler.

Avar devletinin kuruluş yıllarında, Panonia'da oturan Logobardlar ile, Erdel ve Eflak yörelerinde oturan Gepid'ler arasında anlaşmazlık bulunuyordu. Logobard kralı Alboin, Bayar Kagan'a elçiler göndererek Gepid devletini beraberce ortadan kaldırmayı önerdi. Çeşitli görüşmelerden sonra Bayar Kagan bu öneriyi benimsemiş ve zafer kazanıldığında ganimetin yarısını, Gepid ülkesini, ayrıca da Logobardların hayvanlarının bir kısmını istemiştir. Kral Alboin bu önerileri benimseyince Gepid ülkesine saldırmış ve kısa bir savaştan sonra ele geçirilmiştir. 567 yılındaki bu savaştan bir yıl sonra da Bayar Kagan, İtalya'ya korkarak göçeden Logobardların ülkesine sahip olmuştur. Eskiden Hun imparatoru Attila'nın yaptığı gibi, Bayar Kagan devlet merkezini Tuna ırmağının, kıyılarında kurmuş ve imparatorluğunu Macaristan topraklarında iki yüz elli yıl yaşayabilecek bir temel üzerine kurmuştur.

Panonia bölgesinin işgali ile Batı Hun İmparatorluğu'nun eski toprakları bütüne yakın biçimde Avar kaganının eline geçmiştir. Bayar Kagan'ın imparatorluğu, merkezi Macaristan'da olmak üzere Elbe vadisi, Alp Dağları ve Sava Vadisinden Don Irmağına kadar uzanıyordu. Aşağı Tuna İslavları ile, Don Irmağı yöresindeki Kuturgur ve Uturgur kavimlerinin hepsi Avar İmparatorluğu sınırları içinde yer alıyordu. Yalnız, 568 yılında bir Göktürk akınından sonra Don bölgesinde yaşayan Uturgurlar Göktürk İmparatorluğu sınırları içine girdiler.

Gepid ülkesini ele geçirdikten sonra, Avarlar yeniden Bizans İmparatorluğu'na yönelmişlerdir. Tuna ve Sava bölgeleri Avarların denetimi altındaydı ne var ki, bu yöredeki Sirmium kenti daha alınmamıştı. Avarlar bu kente bir saldırı düzenlediler fakat geri püskürtüldüler. Avarlar geri çekilmişler, çeşitli görüşmeler yapılmış ama anlaşmazlık sürünce Avarlar binlerce Kuturgur savaşçısını Dalmaçya kıyılarını talan etmeğe göndermişlerdir. Bayar Kagan bundan sonra Bizans'a yeni elçiler göndererek Sirmium bölgesinin teslimi ile beraber yeni vergiler istemiştir. Bizanslıların yüklü bir vergi ödemeyi benimsemeleri üzerine, Bayar Kagan Sirmium yöresinden vazgeçmiştir.

Savaşlardan zaman kaldıkça Bizansları kendisine örnek alan Bayar Kagan da bayındırlık işleri ile uğraşıyordu. Ülkesinin ırmakları üzerinde köprüler yaptırıyor, yol kenarlarında kervansaraylar kurduruyor, hamamlar ve benzeri büyük yapılar yaptırıyordu. Bu bayındırlık işleri için de Bizans'dan ustalar istiyordu. Bayar Kagan Tuna üzerine köprü

yaptırmak isteyince, Avarların Belgrad'ı alacağından çekinen Bizanslılar buna karşı çıktılar. Ertesi yıl Sirmium yüzünden Avarlar ile Bizanslıların arası açılınca, Avarlar büyük bir ordu ile Sirmium'u kuşatarak aldılar. Bu zaferden sonra Avrupa'nın en güçlü devleti Avar İmparatorluğu olmuştu. Bizanslılar bu durum karşısında 582 yılında yüklüce bir parayı vergi olarak Avarlara ödediler.

Bizans'ın başına yeni bir imparator olarak Maurikus geçince, Avarlar başka bir anlaşma önererek yıllık verginin arttırılmasını istediler. Bizanslılar bu kadar çok vergiyi reddedince Bayar Kagan da Belgrad ve yöresini zaptetti ve bundan sonra Karadeniz bölgesine çıktı. Soğuk kış nedeniyle Bayar Kagan merkezine çekilmiş ve Bizanslılara saldırmıştır. Bizanslılar yüz bin altınlık vergiyi benimseyince, Bayar Kagan Bizans İmparatorluğu'na dokunmayacağına dair söz verdi. 584 yılındaki barıştan sonra Avar egemenliği altındaki Slavlar Bizans'a saldırınca, iki imparatorluğun arası açılmış ve Bizans imparatoru verginin ikinci taksidini ödemeyerek Avar elçisini bir adaya hapsettirmiştir. Bayar Kagan da bunun üzerine Vidin ve Silistre kentleri de dahil olmak üzere tüm Tuna vadisini yıkmıştır (586). Ertesi yıl ise, Edirne yakınlarında Bizans ordusuna yenilen Bayar Kagan barış istemek zorunda kalmıştır. Bu zafer ile Bizanslılar Avarlara karşı savunmadan vazgeçerek saldırı zamanı geldiğine karar verdiler. İranlıları başarıyla geri püskürten Bizans ordusu, bu kez Batıda Avarların üzerine sürülmüştür. Bizanslıların değişen tutumu üzerine Avarlar da geniş bir ordu toplayarak yeniden saldırıya geçmişler ve Çorlu yakınlarında Bizans ordusunu yakalayarak kuşatmışlardır. Bizanslıların bu büyük tehlike karşısında gene geleneksel hile politikasına başvurmuşlardır. Bir askere sahte mektup vererek, sanki imparator yeni bir ordu hazırlayarak Avarların üzerine gidecekmiş gibi bir izlenimi Bayar Kagan'a vermişlerdir. Bu askeri yakalayan Avarlar mektubu Bayar Kagan'a götürünce, Avar imparatoru büyük bir kuşkuya kapılmış ve Bizanslılardan barış isteğinde bulunmuştur. Bu olaydan sonra Bayar Kagan birkaç yıl merkezde kalmış ve yeni bir sefere çıkmamıştır.

Bizanslılar sarsılan durumlarını kurtarmak için Slavlar üzerine saldırı düzenlemişler ve bunları yenerek büyük miktarlarda ganimet sağlamışlardır. Bayar Kagan kendi uyruğu olan Slavların yenilmesi karşısında hiç ses çıkarmamıştır. Birkaç yıl sonra, Avarların Dalmaçya kıyılarında yeniden başlattıkları talan üzerine Bizans ordusu o bölgeye giderek Avar ordusunu bozguna uğratmıştır. Bu duruma kızan Bayar Kagan, bütün güçlerini toplayarak Trakya'ya girmiş, fakat ordusu içinde yayılan veba nedeniyle geri dönmek ve 599 yılında Bizanslılar ile yeniden anlaşmak zorunda kalmıştır.

600 yılında Bizans komutanı Priskos, Tuna'nın aşağı kıyılarını ele geçirince Avar merkezini tehdit etmiştir. Bunun üzerine Bayar Kagan iki ordu hazırlamıştır. Birincisi oğullarının komutasında Bizanslıların üzerine göndermiştir. İkinci orduyu da kendisi yöneterek arkadan Bizanslıları çevirmeye kalkışmıştır. Oğullarının ordusu bozguna uğrayınca Bayar Kagan da ordusunu geri çekmiştir. Bundan sonra beş kez meydan savaşlarında Bizanslılar Avarları bozguna uğratmışlardır. Bayar Kagan'ın oğulları bu savaşlarda ölmüşlerdir. Bu üst üste yenilgilerden sonra Bayar Kagan da ölmüştür. Bayar Kagan'ın ölümünden sonra Avar İmparatorluğu'nun yaşaması, biraz da Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu karışıklıklar sayesinde olmuştur. Bizans İmparatorluğu için İranlılar daha büyük bir tehlike idi. Bu nedenle yeni Bizans İmparatoru Phokas, Avarlara barış önerisinde bulundu. Yeniden yıllık para yardımı önerdi. Bunun üzerine Avarlar artık Bizans'a saldırmaktan vazgeçmişler ve kendilerine akın hedefi olarak İtalya'yı seçmişlerdir. Önceleri Logobardlara yardım için Kuzey İtalya'ya ordu gönderen Avarlar, daha sonraları buraları yakıp yıkmışlar ve bol ganimet ile geri dönmüşlerdir. Avarların gittikleri tüm bölgeleri yakıp yıkmaları tüm Avrupalıların bu ulusa barbar gözü ile bakmasına yol açmış ve Avarlara karşı diğer ulusları birleştirmiştir. Orta Asya gelenekleri ile Avarlar her yıl çeşitli bölgelere akınlar yapıyorlar, buraları yakıp yıkıyorlar, toprakları ele geçirdikten sonra da bol ganimetle Macaristan'ın Segedin kenti yakınlarında bulunan merkezlerine dönüyorlardı. Avarların zenginliği Avrupa'nın yağmasından ve Bizanslılardan alınan büyük vergilerden ileri geliyordu.

610 yılında Heraklios Bizans imparatoru olunca, Avarlara elçiler göndererek buluşmak ve görüşmek istediğini bildirdi. Avar Kaganı da yeni imparator ile buluşmak istediğini bildirmişti. Bunun üzerine elçiler aracılığı ile bugünkü Marmara Ereğlisi buluşma yeri olarak belirlenmiştir. Avar kaganının bu yakınlığından çok mutlu olan yeni imparator, kagan onuruna büyük şenlikler ve araba yarışları düzenlettirmiştir. Fakat Avar kaganı için buluşma, Bizans başkentine baskın yapmak aracından başka bir şey değildi. Kagan en seçkin askerleri ile yola çıkmış ve kendisini karşılamaya gelen Bizans imparatoruna saldırmıştır. Bu oyunu önceden sezen imparator kılık değiştirerek Bizans'a kaçmış ve savunma önlemleri almıştır. Avarlar İstanbul surlarını yıkmışlarsa da orduda çıkan salgın hastalık nedeniyle geri dönmek zorunda kalmışlardır. Avarların bu oyunu karşı bir saldırıyı gerektiriyordu, ama Bizans imparatoru kutsal haçı bulmak üzere İran'a gitmeğe hazırlanıyordu. Elçilerin aracılığı ile iki yüz bin altın karşılığı Avarlar ile Bizanslılar yeniden anlaştılar.

Bizanslıların İran üzerine gitmesi karşısında Avarlar ile Persler ara-

sında Bizans İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmak üzere anlaşma yapıldı. Buna göre, İranlılar Anadolu yakasından, Avarlar da Trakya yakasından İstanbul'a yürüyeceklerdi. Kararlaştırılan Pers orduları Kadıköy'e geldiler. Avarlar ise bir ay gecikme ile geldiler. Slav filosu İran ordusunu Avrupa kıyısına geçirecekti. Ne var ki, Bizans donanması buna izin vermedi ve Slavlar ile İranlıları geri püskürttü. Avarlar ise yaklaşık iki ay İstanbul'u kuşattılar ve her gün saldırdılar ama Bizans kendisini çok iyi savundu ve tüm saldırıları geri püskürttü. Savaş sırasında çok sayıda insan yitiren Avar ordusu geri çekildi ve Macaristan'a döndü. Bizans kuşatmasının başarısızlığı Avar İmparatorluğu'nun dönüm noktası olmuş ve devlet artık bir çöküş dönemine girmiştir. Avarların bütün Avrupa'yı yıldıran eski gücü de azalmaya başlamıştır.

Avarların sarsılması üzerine bağlı kavimler ayaklanmışlar ve bağımsızlık istemişlerdir. İlk olarak Slav boyları bağımsızlık için örgütlenmeye başlamışlardır. Bir Frank tüccarı Karpatlar yöresindeki Slavları bir araya getirmiş ve Avarlardan koparak 625 yılında bağımsız bir devlet kurmuştur. Kendi krallığını ilan eden Samo ile hemen Bizanslılar Avarlara karşı anlaşma yapmışlardır. Bir süre sonra da Uturgur ve Kuturgur kavimleri de Pannoina yöresinde ayaklanmışlardır. Bu sıralarda hızla yayılan İslamlık ile savaşan Bizanslılar, Avarlara karşı onları uzak tutmak politikası izlemiştir. Bizans'ın Avrupa sınırlarına Sırp ve Hırvat kavimlerini yerleştirerek onları Avarlar ile arasında bir tampon bölge oluşturmaya yöneltmiştir. 635 yılında Kuturgurların yeniden ayaklanmasını Avarlar bastırmıştır. Avarlar ayaklanmalardan sonra Karpat havzasında, ki topraklarını ellerinde tutabilmişler ama ülkenin batısı Slavların, Karpatların doğusu da Kuturgurların başı Kobrat'ın eline geçmiştir. Bizans imparatoru Heraklios, uzak görüşlü politikası ile Avarların sonunu hazırlamıştır. Her yandan ayaklanma ve saldırı ile çevrelenen Avarların durumu günden güne kötüye gitmiştir. Avarlar 676 yılında barışçıl amaçlarla Bizans'a elçilik heyeti göndermişlerdir. Bu tarihten sonra Avarlar artık iyice kendi içlerine kapanmışlar ve uzun bir süre akınlara çıkmamışlar, savaş yapamamışlardır.

Tarih kaynakları 736 yılında Avarların yeniden toparlanarak Bavyera bölgesine saldırdıklarını bildirmektedir. Bavyera'yı yakıp yıkan Avarları sonra o bölgenin halkı kovmuştur. Bundan sonra Avarlar ile Bavyeralılar arasında yirmi yıl süren savaşlar başlamıştır. Franklardan yardım gören Bavyeralılar ise, Avarları yenerek Viyana önlerine kadar gelmişlerdir. Bu yirmi yıl savaşları Avar devletini iyice sarsmış ve çöküşünü hızlandırmıştır. Daha sonraları Bavyera dükası, Franklarla savaş için Avarlar ile anlaşmıştır. Frank hükümdarı Büyük Karl ise büyük hazırlıklardan sonra 791 yılında Avar seferine çıkarak konuyu kesin bir çözüme

bağlamak istedi. Çeşitli ordularla desteklenen Büyük Karl'ın seferi Tuna kıyılarında ilerledi. Avarlar kalelerini bırakarak ülkenin iç kısımlarına, dağlık ve ormanlık bölgelere çekildiler. Büyük Karl Viyana önlerinde karşılaştığı bir kısım Avar ile savaşmış ve onların direncini zorla kırabilmiştir. Ayrıca Tuna nehrinde de bir filo, Avar ülkesinin içlerine doğru girmiştir. Filo ile beraber, iki kara ordusu Avarların yerleştikleri bölgeleri kuşatarak ele geçirmişlerdir. Franklar Simium bölgesini de fethederek Avarların hazinelerine el koymuşlardır. Frankların Avar seferi başarıyla ilerlerken, birden kış bastırmış ve orduda veba salgını ortaya çıkınca Büyük Karl savaşı sürdürmekten vazgeçerek geri dönmüştür.

Frank seferinden sonra Avarlar dağınık bir durumda iken, bu kez de Saksonlar gelerek Avarları Franklara karşı ayaklandırmışlardır. Avarların çoğunluğu intikam almak için ayaklanmışsa da sonraları barış taraftarları üstün gelmiştir. Yeni seçilerek başa geçen Tudun Kagan elçiler göndererek Hıristiyanlığı benimsediğini Frank koruması altına girmek istediğini söylemiş, ama Büyük Karl, Avarların bu önerisini reddetmiştir. Bir süre sonra Büyük Karl, yarım bıraktığı Avar seferine yeniden başlamıştır. Büyük Karl'ın oğlu Pepen, Avarları yenerek onların devlet hazinelerini ele geçirmiştir. Pepen, Tudun'un barış isteğini kabul etmiştir. Avar kaganı Tudun, Büyük Karl'a bağlılık yemini ederek arkadaşları ile beraber Hıristiyan olmuştur. Hıristiyanlığı benimseyerek ülkesini kurtaracağını umud eden Tudun Kagan yanılmış ve Büyük Karl, Avar ülkesinde belirli askerî merkezler kurarak ordusunun bir kısmını buralarda nöbetçi olarak tutmuştur. Tuna'nın sol kıyılarına kadar olan bölgeleri kendi ülkesine katmış ve böylece Frank krallığı ile Bizans İmparatorluğu komşu olmuşlardır. Büyük Karl ayrıca, Bizanslıların Avarlarla anlaşmalarını önlemek amacıyla Tuna boylarına Germenler ile beraber Slav boylarını getirterek yerleştirmiş ve arada bir tampon bölge oluşturmuştur.

Frankların aldığı önlemler Avarları son derece kızdırmış ve bunun üzerine ayaklanarak başta Tudun olmak üzere hıristiyanlığı atmışlar ve Bavyera bölgesine saldırarak buradaki Frank komutanını öldürmüşlerdir. Bunun üzerine, Büyük Karl yeni bir Avar seferini başlatmış ve bu kez Avarları kesin bir yenilgiye uğratmıştır. Frankların bu son seferleri Avar imparatorluğunu tarihin derinliklerine sürüklemiştir. Tarihsel kaynaklarda Avarların son tarihi olarak 803 yılı görülmektedir. Bu tarihten sonra Tudun adı yok olur ve yerine geçen Zodan ise bütünüyle Franklara bağlanır. Büyük Karl, Avar İmparatorluğunu yıktıktan sonra Avar ülkesini yeniden düzenledi ve bu toprakları beş kontluğa bölerek kendisine bağladı. Salzburg piskoposunu bu ülkenin ruhsal lideri ilan etti.

Avar İmparatorluğu dağıldıktan sonra çevrede yaşayan komşu Slav-

lar, bu ülkenin toprakları üzerine düşmüşlerdir. Kanlı savaşlardan sonra Avarlar yeni gelen yabancı kavimler ve daha çok Slavlar arasında erimişlerdir. Bir süre sonra 814 yılında, Bizans'ı kuşatan Bulgar ordusunda Avarlar savaşmışlardır. Hırvatların Franklara karşı ayaklanmalarına Avarlar da katılmışlardır. Daha sonraları ise, Avarlar Tuna havzasına gelen burada yerleşen Macarlarla birleşmiş ve bunlarla kaynaşmışlardır. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Avar ülkesinin Bohemya ve Batı Macaristan bölgelerinde Büyük Moravya adı verilen Slav devleti, Kuzey Macaristan, Eflak ve Bulgaristan'da Türk - Bulgar hanlığı kurulmuştu. Karpatların güneyi ile doğusu da, Macaristan'a günümüzdeki isimlerini verecek olan Onogurların eline geçmişti. Günümüzde Macaristan devleti sınırları içinde yaşayan Avar kalıntısı bazı nüfus toplulukları bulunmaktadır. Bunlar kapalı topluluklar olarak eski geleneklerini yaşatan topluluklardır. Çiğil ve Szekely toplulukları, Avarların günümüzde Macaristan'da yaşayan boylarıdır. Avarların bazı boyları da Bulgaristan'da yerleşmiştir. Tisa havalisinden Tuna sahillerine kadar uzanan alanda Bulgar Türkleri ile karışarak yaşamışlar ve günümüze kadar gelmişlerdir. Bulgaristan'da yaşayan Türklerin önemli bir kısmı burada yerleşen Avar boylarıdır.

AVARLAR'DA KÜLTÜR

Avar kültürü ile ilgili buluntular, daha çok Macaristan'da yapılan kazılarda çıkmaktadır. Bu buluntular iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup doğrudan İç Asya'dan gelen Avarlarla ilgilidir. Macaristan'da ortaya çıkarılan on beş bin Avar mezarından çıkarılan buluntular ağır dökme kayışlar, koşum takımları ve küçük plastik eserlerdir. Macaristan'ın Balaton kenti yakınlarından daha çok Orta Asya'dan gelme Avar eşyası çıkarılmıştır. Bu tür eşya üzerinde hayvan döğmeleri, hayvanları parçalayan grifon, üzüm salkımı ve yaprak biçimleri süsleme olarak vardır. Bu grubun etkileri Almanya ve Fransa'da yaşayan kavimlerde de görülmüştür. Bu gruba daha çok Kessztheły adı verilmektedir. İkinci grub ise Martinovka kültürü adıyla anılmaktadır ve daha çok İskit, Hun - Bizans ve Gotların etkilerinin karışmasıyla meydana gelmiştir. Öncelikle, Avarlar ile birlikte bu alanlardan Macaristan'a giden Kuturgur ve başka Bulgar Türk kavimlerine ait bulunmaktadır. İkinci gruba giren buluntularda dövme madeni eşya ve levha tekniği karakteri ön plandadır.

Birinci gruba giren kazılarda ortaya çıkan kafatasları genel olarak Brakisefal karakter taşımakta, yalnızca eşyanın işleniş tarzı değil, iskeletlerde Avarların yönetici kesiminin Orta Asya'dan geldiklerini kanıtlamaktadır. Avar mezarlarının bazen binden fazla mezarı barındırması, on-

ların topluca oturduklarını ve yaşadıklarını göstermektedir. Avarlar ölüleri doğuya doğru yatırırlar, öteki dünyada aç kalmasın diye de yanına yiyecek koyarlardı.

Diğer Orta Asya kavimleri gibi Avarlar da atlı ve yaylı bir kavimdi. Genellikle at sırtında dolaşır ve yaşarlar, savaşlarda ise yay kullanırlardı. Yayalarını kemerlerinin solunda, ok kutusunu ise sağında taşırlardı. Yayın yanısıra savaşlarda kılıç da kullanırlardı. Avar kılıçları hem düz hem de eğri yapılırdı. Üzengileri ise daire biçiminde yapılırdı. Buluntular arasında ele geçen çifte borulu kaval ilginçtir. Bir erkek iskeletinin elinde çıkan kaval, iki artı beş olmak üzere toplam yedi delikliydi ve bunun benzerlerine Türkistan, Kafkasya ile Volga bölgelerinde rastlanıyordu.

Avarlar ile ilgili diğer arkeolojik buluntuların da Orta Asya kazılarında ele geçenlerle benzerlik göstermesi, bu ulusun hem Türk hem Orta Asya'lı olduğunu açıkca göstermektedir. Ayrıca, Avar dilindeki Türkçe kökenli sözcüklerin fazla olması da, Avarların Türklülüğünü gösteren bir başka tarihsel kanıttır. Göktürk Alfabesi kullanırlar ve Çuvaş Türkçesi ile konuşurlardı.

AVARLAR'DA DEVLET

Avrupalıların «Avar» dedikleri bu kavmin Türkçe'de okunuşu «Apar»dır. Orhun yazıtlarında bu biçimde yer alması, Avarların Türkçe'de Apar olarak adlandırıldığını göstermektedir. Avrupa Avar kaganları da, Asya'da Avar kaganlarının soyundan geliyorlardı. Hunlarla karşılaştırıldığında daha iyi bir devlet örgütleyicisi olan Avarlar, Asya'da öğrendikleri devlet geleneğini Avrupa'ya taşımışlar ve bu geleneği Avrupa'da göçmen ve barbar olarak yaşayan kavimlere öğretmişlerdir. Macaristan'a yerleştikten sonra, devlet merkezini sağlam kurmuşlar, üç yüz yıla yakın bir süre oturdukları ülkenin egemeni olmuşlardır. Çeşitli savaşlarda yenilmelerine karşı, devlet geleneğinin güçlü olması nedeniyle bu kadar uzun bir süre ayakta kalabilmişlerdir. Kendi zamanlarında Roma ve Bizans imparatorluklarına kafa tutabilmelerinin arkasında yatan gerçek neden bu devlet geleneğine sahip olmalarıdır.

Avarlar da, temelde Hunlar ve diğer eski Türk devletleri gibi göçebe bir kavimdiler. Avar devleti, genelde kavimler ve kabilelerden meydana gelen bir federasyon yapısında kurulmuştu. Devletin yönetici kesimi, Avarların kurucu hanedanından geliyordu, ama ülkede çok değişik kökenden gelen kavimler ve boylar vardı ve bunlar Avar egemenliği altında beraberce yaşıyorlardı. Kafkasya'dan geçerken birçok Bulgar - Türk kavimlerini, bu arada Ogur, Oturgur, Kuturgur ve Onurgur kavimlerini de beraberlerinde sürüklemişlerdir. Türk kavimlerinden başka, Germen

olan Gepid'ler ve önemli sayıda Slav boyları Avarların egemenliği altına girmişlerdir. Avarlar, bu kendilerine bağlı kavimleri daha çok sınır boylarına yerleştirirler ve saldırılara karşı tampon olarak kullanırlardı. Ayrıca bazı seferlerde gene bu bağlı kavimleri öncü güçler olarak savaşa sokarlardı. Avarlar bağlı kavimlere pek acımamışlar, tehlike anında onları kullanmışlardır. Böylece hem kendi ordularını koruyorlar, hem de bağlı kavimleri kırdırıyorlardı. Hem Asya hem de Avrupa Avar devletlerinin başında kagan unvanı taşıyan bir hükümdar bulunuyordu. Kraldan sonra ise Yuğruş adını taşıyan vezirler geliyordu. Avarlarda ayrıca bir de Tudun rütbesi bulunuyordu. Daha çok başkomutan için kullanılan bu unvana genelde kagan sahipti.

Avarların devlet örgütlenmesi temelde ordu ve askerliğe dayanıyordu. Avarlar her zaman Avrupa ülkelerinden fazla bir orduyu hazır tutmuşlar ve bu ordu ile seferlere çıkmışlardır. Ordu saldırı ve savunmaya göre iki türlü kuruluyordu. Saldırı ordusunun yapısı şöyle idi. Avarlar ve Bulgar Türkleri, atlı güçleri, Slavlar, Gepidler ve diğer kavimleri ise piyade ile filoyu oluşturuyorlardı. Sirmium savaşı sırasında kuşatmayı bilmeyen Avarlar daha sonra bunun tekniğini çok iyi öğrenerek tüm savaşlarında başarı ile uygulamışlardır. Ordu, devletin olduğu kadar toplumun da belkemiğini oluşturuyordu.

Din açısından Avarlar ile ilgili kaynaklar değişik bilgiler vermektedir. Diğer Orta Asya ve göçebe kavimleri gibi, Avarların da Şamanist oldukları düşünülebilir. Avarlarda şamanlık ve şamanlar bulunduğunu gösteren bazı sözcükler, onların dilini yansıtan belgelerde ortaya çıkmıştır. Bizans kaynakları da, büyücü veya sihirbaz olarak görünen bir kişinin, Bayar Kagan'ın elinden kaçtıktan sonra Bizans İmparatorluğu'na sığındığını söylemektedir. Bu gibi veriler Avarların temelde ve başlangıçta şamanlık dinini benimsediklerini göstermektedir.

Avrupa'nın içlerine girdikçe ve Avrupalı uluslarla ilişki kurdukça, hıristiyanlık Avarların önüne gelmiştir. Bazı Bizans rahiplerinin Avar ülkesinde hıristiyanlığı yaymak için çalıştıklarına dair bilgiler vardır. Hıristiyan papazları propaganda yaparken yakalayan Avarlar bunlara pek bir şey yapmamış ve sonra serbest bırakmışlardır. Worms Piskoposu'nun Avar ülkesinde hıristiyanlık propagandasına çıktığı tarih kaynaklarında açıkca yazılmıştır. Avarlar hıristiyan piskoposlara dokunmadıkları gibi, hıristiyan olmaya da yanaşmamışlardır.

Avarların hıristiyanlığı benimsemesi ancak Frankların ülkeyi ele geçirmesinden sonra başlamıştır. Frank kralı Büyük Karl'ın gönlünü kazanarak ülkeyi kurtarmak isteyen Avar kaganı hıristiyanlığı benimseyince, onunla beraber birçok kişi de hıristiyan olmuştur. Ama ülke gene de el-

den gidince bu kez de hıristiyanlığa karşı bir tutum Avarlar arasında ortaya çıkmıştır.

Dış politikada Avarlar kendilerinden önce ülkelerine egemen olan Batı Hun İmparatorluğu'nun yolunu izlemişlerdir. Avar kaganları ile Bizans imparatorları arasındaki ilişki her zaman gergin olmuştur. Her iki devlet, sürekli olarak birbirine karşı iki yüzlülük ve kurnazlık politikası izlemiştir. Bizans imparatorlarının Avar devletine ödedikleri yıllık yardım paraları, gerçekte ağır yıllık vergilerden başka bir şey değildi. Buna karşılık Bizans imparatorları, Avar ülkesini her zaman Bizans İmparatorluğu'nun bir parçası sayarlardı ve bu toprakları, kaçak oldukları için Bizans koruması altına giren Avarlara armağan olarak verdiklerini ileri sürerlerdi. Bizanslıların bu iyimserliğine karşı, Avarlar birkaç kez Bizans ülkesine saldırarak İstanbul yakınlarına gelmişlerdir. Bizans'a düşman olan Avarlar, Batı Roma ve Germenlere karşı hoşgörü politikası izliyorlardı. Logobardlar Avarlar ile dostluk ilişkileri içinde olmuşlardır. Yenilgiye uğrayan Gepidler ise, Avarlara boyun eğmeyi akraba Lorgobardlara uyruk olmaya tercih etmişlerdir. Avarlar da bunun üzerine Gepidlere iyi davranmışlar, köle uygulaması yapmamışlardır. Gepidler zamanla Avarlar içinde erimişler ve isimleri Avarlar ile beraber tarih sahnesinden silinmiştir.

Slav tarihi açısından Avarların büyük önemi vardır. Göçebe atlı bir toplum olan Avarlar, savaşlarında ve seferlerinde kendilerine piyade hizmeti görecek asker sağlamak amacıyla fethettikleri yerlere Slav kavimlerini yerleştirmişler, sınır boylarında koruyucu güçler olarak kullanmışlardır. Slavlar, Avarlar sayesinde Elbe, Karpat, Vistül, Dalmaçya, Balkanlar ve Macaristan gibi çok geniş bir alana yayılmışlardır. Bu nedenle Slavlar genişlemelerini ve bu kadar geniş bir alana yayılmalarını Avarlara borçludurlar. Avarlar her şeye karşın Slavları çok derinden etkilemişlerdir. Slav kaynaklarında Avarlar ile ilgili çeşitli bilgiler görülmektedir. Slavlar Avarları kullanarak ilerlemişler ve yayılmışlar, daha sonra Avarların yok olmasıyla bugünkü durumlarına yönelen sürece girmişlerdir. Slavların dilinde var olan «Avarlar gibi yok oldular» sözü, Slavların Avarların yıkılmasından ve onların yerlerini böylece ele geçirmelerinden dolayı sahip oldukları sevinci dile getirmektedir.

VIII

HAZAR İMPARATORLUĞU

(650 - 985)

Altıncı yüzyılda Sabirler yavaş yavaş unutulurken, aynı bölgede, yani Don - İdil - Kafkasya üçgeni içinde bu kez Hazarlar görünmeye başladı ve onların yerini aldı. Aynı bölge ve sınırlar içinde bu iki devletin yer alması, bazı tarihçileri Hazarların Sabirlerin uzantısı olduğu düşüncesine götürmüştür. Başka bir kaynakta da, Hazar adının Türklerin Sibir diye adlandırdıkları kavime İranlıların verdikleri isim olduğunun yazılmış olması bu kanıyı güçlendirmektedir. Hazarların Türk oldukları konusunda tüm tarih kaynaklarında anlaşma vardır. Ne var ki, nereden geldikleri konusunda değişik yorumlar ve görüşler bulunmaktadır.

Türk devletlerinin hiçbir zaman tek bir kavimden meydana gelmediği, çeşitli boyların bir araya gelerek bunlardan bir tanesinin başı çektiği ve bu başı çeken kavmin zamanla değişebildiği bilinmektedir. Göktürklerden sonra nasıl Uygurlar başa geçtiği zaman diğer bütün Türk boyları onlara uyruk olmuş, tek değişiklik devletin adının yenilenmesi olmuşsa, Sabirlerden Hazarlara geçiş de benzer yoldan olmuştur. Sabirler ve Hazarlar aynı bölgede yaşıyorlardı. En küçük kavim Sabirler olduğu için devletin sahibi onlardı. Ne var ki, sürekli savaşlar sonucunda Sabir devleti sarsılınca Sabirler eski güçlerini yitirdiler ve zamanla Hazarlar onların yerini aldılar. Sabirlerin birden bire yok olmaları düşünülemeyeceğine göre, onların devletinin halkı daha sonraları Hazar devletinin beraberlerinde sürüklemişlerdir. Türk kavimlerinden başka, Germen halkı da olmuştur. Hazarlar 550 yılından sonra kendi bölegelerinin en güçlü kavimi durumuna geldiler ve Göktürk İmparatorluğu'nun batı kanadı durumuna yükseldiler. Göktürkler adına Sasaniler devleti ile savaşa bile girmişlerdir. Hazarlar geleneksel Göktürk politikası doğrultusunda Sasanilere karşı Bizans İmparatorluğu'nu desteklemişler ve dostluk ilişkileri içinde bulunmuşlardır.

Hazarların Türk oldukları konusunda genel bir anlaşma bulunmasına karşın, bazı kaynaklarda eski Kafkasyalı bir boy oldukları da yazılmıştır. 580 yıllarında Avarlar sürekli olarak Bizans'a saldırırken, Hazarlar ile Bulgarların Orta Asya'dan beraberce Kafkasya'ya geldikleri kaynaklarda görülmektedir. Bu sıralarda Kafkasya'nın kuzeyinde on iki ayrı Türk kökenli kavim arasında kaynaşmalar olduğu görülmüştür. Hazarların güçlenmesi ve Sabirlerin sarsılmasından sonra bu kavimlerin bir kısmı Hazarların içinde dağılmış ve erimiştir. Bir kısım Sabirler ile öbür Türk boyları Güney Kafkasya'ya göçünce, Volga bozkırlarına Hazarlar kolayca egemen olurlar ve bir süre sonra kendi devletlerini kurarlar.

Hazar adının genellik kazanması ve yükselmesi Göktürk İmparatorluğu'nun ilerlemesi ile ilgilidir. Göktürkler genişleme dönemlerinde Kafkasya'ya gelirler ve bu yöreleri kendi sınırları içine katarlar. Batı Göktürkleri Kafkasya boylarını örgütlerler ve bu aşamadan sonra Hazar adı Bizans kaynaklarında görülmektedir. Göktürkler Sabir, Ogur ve Onogur boylarını birleştirerek kendilerine bağlı Hazar adlı bir birlik kurdular. Bizans kaynakları, Batı Göktürk devleti karışınca Kuban bölgesinde oturan Bulgar, Ogur ve Onogur boylarının Hazar birliğinden ayrılarak Onogur - Bulgar devletini kurduklarını bildirmektedir. Çin kaynakları da bu doğrultuda bilgiler vermektedir.

Hazarlar, 628 yılında imparator Tong Yabgu'nun öldürülmesinden sonra Batı Göktürkleri devletinin yeniden büyük karışıklıklar içine düşmesi üzerine bağımsızlık kazanırlar. 650 yılında Kuban'daki Bulgar devletine son verirler. Böylece Hazar devleti güçlü bir biçimde doğar. Hazar devletinin başında Göktürklerin kurucusu olan Asena soyundan gelme bir hükümdar ailesi bulunur. Bazıları ise Uygurların dokuz oymağının altıncısının adının Hazar olmasına dayanarak, Hazar hükümdar soyunun Uygurlardan olduğunu ileri sürerler. Ne var ki, iki görüş karşılaştırıldığı zaman Kagan'ın Asena soyundan gelmesi hakkında yeterli kanıt bulunmamakla birlikte, daha akla yatkın görünmektedir. Bununla beraber, kagan Asena soyundan gelse bile, Hazarların asıl kitlesi Göktürklerden ayrı olan Ogur Türkleridir.

Hazar İmparatorluğu'nun kuruluş dönemi, İslam İmparatorluğu'nun hızla yayıldığı döneme rastlamaktadır. Bizans ve Sasani gibi iki güçlü imparatorluğu yenilgiye uğratan İslam orduları, 640'larda Kafkasya önlerinde görülmektedir. Burada yaşayan Ermeni ve Gürcü gibi hıristiyan topluluklar, Bizans baskısından yakındıkları için İslâm hareketini sempati ile karşılarlar. Araplar Gürcü ve Ermenilerden az vergi alırlar ve dinlerine hiç karışmazlar, ama sürekli olarak bu topluluklardan vergi alırlar. İslâm olanlar kardeş sayılır vergi ödemez, olmayanlar ise bir dinar vergi öder. İslâmın koruyuculuğunu üstlenen Gürcü ve Ermeniler,

Bulgar boyları ile daha sonraları Macaristan krallığını kuran Türk Arpad boyu da Hazarların birer kolu idi. Arpadlar Hazarların Kabar kolunun uzantısı olarak tarih sahnesine çıkmış ve daha sonra Avrupa'ya göç ederek Hunlar ile Avarların kalıntıları üzerinde bir Macar krallığı kurmuşlardır.

Hazarların başına geçen kaganların adları bilinmekte, ne var ki bunların saltanat süreleri kesin olarak bilinememektedir. Eldeki bilgilere göre Hazarların kaganları şu sıra ile tarih sahnesine çıkmışlardır.

1 — BULAN (620-630)
2 — UBACA
3 — HİZKİYA
4 — I. MENAŞE
5 — HANUKA
6 — İSHAK
7 — SABULON
8 — II. MENAŞE
9 — NİSİ
10 — I. HARUN
11 — MENAHEM
12 — BENYAMİN
13 — II. HARUN
14 — YUSUF (931-965)

Bu sıranın yanısıra, 650 yıllarında Hazar devletini kuran kagana bazı kaynaklarda HAZAR HAN adı verildiği görülmektedir. Değişik kaynaklar başa geçen kaganları anlatırken değişik adlar da kullanmıştır.

Hazarlar Kafkasya ve kuzeyinde genişledikten sonra hem Doğu Avrupa'ya hem de Anadolu'ya doğru çeşitli akınlar düzenlediler. Bu akınlar sırasında Anadolu'nun doğu kısımlarında bazı bölgeleri ele geçirdiler. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı aldılar. Bir süre sonra Ermeniler ayaklanınca bölgeye Arap orduları geldiler. Bunu gören Ermeniler Arapların yanında Hazarlara karşı sefere çıktılar. Hazarlar bir kez daha bu orduyu geri püskürttüler. İlk Arap - Hazar savaşları 640 yıllarında olur. İslâm orduları Derent kuzeyindeki Belencer kentini alırlar, ama Hazarlar bir süre sonra müslümanları geri püskürtürler. En büyük savaş 652 yılında olur ve Araplar yenilerek geri çekilirler. Çetin savaşçı olan Araplara karşı zafer elde eden Hazarlar da döğüşken bir ulustu. Bu son savaştan sonra Araplar iç karışıklıklar ile uğraştıklarından, uzun bir süre Hazarlar İslam orduları ile savaş yapmadılar.

Bu zaman süresinde Hazarlar genişlemelerini sürdürürler ve Kafkasya'nın güney bölgelerini ele geçirirler. Hazar devleti yeni alınan topraklar sayesinde yavaş yavaş imparatorluğa doğru dönüşür. Böylece tarih sahnesine yeni bir Türk İmparatorluğu daha çıkmaktadır.

Hazar İmparatorluğu beşinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar sürmüş ve beş yüz yıllık ömrü ile tarih sahnesinde görünen en uzun ömürlü Türk devletleri içinde yerini almıştır. Önceleri iki buçuk yüz yıl süre ile Belencer kentini başkent yapmışlardır. İmparatorluk genişleyince bu kez de Volga kenarındaki İdil kentini yeni başkent olarak gene iki yüz elli yıl kullanmışlardır. İdil kenti, zamanımızda Astırhan adı ile yaşamaktadır. Hazarlar Orta Asya'dan gelerek yeni ülkelerine yerleştikleri zaman buralarda yaşayan Türk boylarını da kendilerine bağlamışlar ve böylece güçlenerek kısa zamanda bağımsız bir devlet kurabilmişlerdir. Önceleri Kuzeydoğu Kafkasya'da ve Dağıstan'da yaşayan Hazarlar sonraları daha kuzeye çıkmışlar, Hazar Denizi'nin kuzey kısımları, Volga ovası, Kuban bölgesi ve Kırım civarını da alarak sınırları içine katmışlardır. Hazarlar daha sonraları hem Kuzey Asya'ya hem de Doğu Avrupa'ya doğru genişleme göstermişler ve bu bölgelerde yüzyıllarca etkili olmuşlardır. İmparatorluk geniş bir alana yayılmıştır. Başlangıçta Aral Gölü'nün güneyindeki Harezm bölgesi de Hazarların sınırları içinde yer alıyordu.

Araplar Bizans'ı kuşattıklarında, Hazarlar da Bizans'ın dostu olarak Kafkasya'nın güneyine doğru inmeğe başladılar. Bunun üzerine Araplar yeni bir ordu toplayarak Hazarların üzerine gittiler ve Kafkasya'yı geçerek Hazar başkenti Belencer kentini aldılar. Araplar başkenti talan ettiler ve çok miktarda ganimeti ülkelerine götürürler. Hazarlar bir süre sonra toparlanırlar ve yeni bir ordu ile başkentlerini geri alarak Arapları ülkelerinden kovarlar. Bu hızla güneye inen Hazar orduları Diyarbakır'a kadar gelir. Bir süre sonra Araplar yeniden Hazar seferine çıkarlar, başkent Belencer'i ikinci kez alarak diğer büyük Hazar kenti olan Semender'e kadar ilerlerler. Ermeniler Hazarlara karşı Araplarla anlaşır ve bir süre sonra Ermenilerin desteğinde Aalpar Hazarlar'a karşı büyük bir saldırıya geçerler. İslam orduları Hazar ülkesinin ortalarına kadar gelir. Volga kıyılarını tutan Hazar ordularını dağıtarak Hazar kaganını zorla Müslüman yaparlar. Canını kurtarmak karşılığında Hazar kaganı Müslüman olur. Kagana Müslümanlığı öğretmek için din adamları gönderilir ve zorla Müslüman yapılmaya çalışılır. Kagan bir iki yıl Müslüman olmuş gibi görünürse de aslında olmaz ve Müslümanların baskıları yüzünden bir süre sonra Yahudilik dinini benimser. Et ve şaraba düşkün olan Kagan bir türlü Müslümanlığı benimseyemez. Kendisini ve ordularını toparladıktan sonra da Müslümanlığı kaldırır atar. Hazar ülkesini

kendine bağlayan İslam komutanı Mervan, bir süre sonra iç karışıklıklar yüzünden ülkesine dönmek zorunda kalır. Emevi ve Abbasi çekişmeleri Müslümanlığın fetih gücünü azaltır. Hazarlar da bu durumdan yararlanarak yeniden toparlanırlar ve kendi bölgelerinin en güçlü devleti olurlar. Hazarların direnmesi ile Müslümanlık Avrupa'ya yayılamamıştır. Hıristiyan tarihçiler bu yüzden Hazarları Avrupa'nın kurtarıcısı olarak anlatırlar. İslam orduları bir yandan Bizans'ı zorlayarak ve İstanbul'u iki kez kuşatarak Avrupa'ya geçmek isterken, diğer yandan da Hazar ülkesini zorlayarak Kuzey Karadeniz yolu ile de Avrupa'ya dinlerini yaymak istiyordu. İslam orduları iki kez Hazar ülkesinin içine kadar gelmelerine karşın, Hazarların direnmeleri yüzünden daha ilerilere gidememişler ve bir süre sonra ağır saldırılarla karşılaştıkları için de geri çekilmek zorunda kalmışlardır. İslam baskısına karşı Yahudiliği seçen Hazarlar aynı zamanda Avrupa ve hıristiyanlığın da kurtarıcısı olmuşlardır. Batılı tarih kaynakları bu yüzden Hazarlardan hep iyi yorumlarla söz eder.

İslam orduları ile sürekli olarak savaşan Hazarlar Bizanslılarla dostluk ilişkileri içinde bulunmuşlardır. Saraylar düzeyinde kız almalar olmuştur. Bir Bizans imparatoru, anası Hazar prensesi olduğu için Leon Hazar adını almıştır. İslam orduları Bizans'a saldırdığı zaman Hazarlar güneye iniyorlar, Hazar ülkesine saldırdığı zaman da Bizans orduları Doğu Anadolu'ya çıkıyordu. Böylece bu iki devlet, İslam ordularına karşı birbirlerini korumuşlardır. Ayrıca Sasanilerin Bizans'a saldırıları karşısında gene Hazarlar Bizans devletine yardımcı olmuşlardır. Hazarlar Bizans imparatoruna askerî yardım göndererek Sasani ordusunun yenilmesini önlemişlerdir.

630 yıllarından sonra bağımsız hakanlık dönemine giren Hazarlar, Bizans ile karşılıklı dostluk anlaşmaları imzalamışlardır. Karadeniz'in kuzeyindeki büyük Bulgar devleti Hazarların genişlemesine dayanamayarak yıkılmış ve Bulgarlar Doğu Avrupa'ya göçetmişlerdir. Bulgarların Doğu Avrupa'ya göçetmeleri ve bölgede yeniden güçlenmeye başlamaları üzerine, Bizanslılar gene Hazar devleti ile Bulgarlara karşı anlaşma içinde olmuştur. Hazarlar ile dayanışma içine giren Bizans devleti, bu denge içinde Doğudan ve Batıdan gelen saldırılara karşı koyabilmiştir. Bizans devletinin uzun ömürlü olmasını Hazarlara borçlu olduğu söylenebilir.

Abbasilerin başa geçmesi ile beraber, İslam ordularının fetih gücü düştü ve Hazar-Arap çatışması da geriledi. Bununla birlikte Hazar orduları güneye akınlar yapıyorlardı. Harun Reşit zamanında bir İslam ordusu Hazarları geri püskürtünce, bir daha Hazarlar Arap ülkesine doğru akın yapmaktan vazgeçtiler. Hazarlar güney sınırlarında Araplarla uğraşırken doğu sınırlarında ciddi bir saldırı veya sorun ile pek karşılaşmadılar. Bulgarları Doğu Avrupa'ya göçe zorladıktan sonra, doğu bölgesinde Hazar devleti uzun süre rahat oldu. İslâm orduları ile savaşması ne-

deniyle, Bizanslılar Hazarlara Kırım bölgesinde anlayış gösterirler ve onların Karadeniz'in kuzeyinde genişlemelerine pek ses çıkarmazlar.

Bizans'ın iç kargaşalıklarında Hazarların da öne çıktığı görülmüştür. Taht kavgalarında kaybeden tarafın Hazar ülkesine kaçtığı ve daha sonra da Hazar ordusunun desteği ile İstanbul'a gelerek yeniden tahta çıktığı görülmüştür. Bizans devleti sürekli entrikalar içinde olduğundan, geri tepen siyasal oyunlarda zayıf kalanların hemen Hazarlardan yardım istemesi gibi durumlar çok görülmüştür. Bizans ile iyi ilişkilerini sürdüren Hazarlar, bir yandan da bozkırda egemenliklerini güçlendirirler. Hazarlar düzenli bir orduya sahip oldukları kadar Orta Asya'dan gelme yanları ile gelişmiş bir devlet yapısını da örgütleyebilmişlerdir. Nitekim, İslam ordularının iki kez ülkenin içine girerek başkenti almalarına karşın Hazar devletinin çökmemesi, aksine giderek güçlenmesi ve beş yüz yıl boyunca etkili bir imparatorluk olarak sürmesi, Hazar devletinin ne denli güçlü olduğunu göstermektedir.

Hazar devletinin sona ermesine yol açan süreç, Kuzey Karadeniz'de yeni yeni Rusların ortaya çıkması ve Selçuklu Türkleri ile Kıpçak Türklerinin bu devlete sürekli saldırılar düzenlemeleri sonucunda gündeme geldi. Öteki Slav topluluklarından ayrı ve bağımsız bir kavim olan Ruslar, Slav-Alan karışımı Roksalanların uzantılarıdır. Hazar devleti kurulduğu sıralarda Ruslar İskandinavya yakınlarına çekilmişlerdi. Bazı İskandinavlar kuzeyden gelerek güneye doğru Rus kavimleri ile beraber yola çıkarlar. Vareg genel adı ile bilinen İskandinavlar daha sonraları Alanlar ve Slavlar ile birleşerek Rusları meydana getirirler. Bu dönemden sonra Rusların adı duyulmağa başlar. Karadeniz kıyılarına inen Ruslar, Gotların oturduğu kentleri yağmalarlar ve bazılarını ellerine geçirirler. Ruslar o dönemlerde göçebe bir halktır ve daha çok kürk ticareti yaparak geçinirler. Mülk arazileri, köyleri ve ekili tarlaları olmadığı için gittikleri bölgeleri talan ederek geçinirler. Savaşçı ve vahşi yanları ağır basan Ruslar kısa zamanda bölgelerinde fırtınalar estirerek kendi devletlerini kurarlar. Rus devletinin başı da Hazar hükümdarı gibi kagan unvanını alır. Ruslar yerleşik bir devlet kurduktan sonra yavaş yavaş ticaret alanlarını genişletirler. Kuzey bölgelerinden elde ettikleri malları güneyde ve Doğu Avrupa'da satmaya başlarlar.

Rus genişlemesi, Hazar devletini bir süre sonra kaygılandırır. Önceleri ciddiye almadıkları Ruslar kısa zamanda genişleyince ve ticaretlerini yaygınlaştırınca Hazarlar önlem almaya başlarlar. 830 yılında Kuzey ve Güney Rusya bağlantısını kesmek üzere Don Irmağı üzerinde Sarkel Kalesi'ni yaparlar. Rusların genişlemesini istemeyen Bizans imparatoru, Hazarlara kale yapımı için usta ve malzeme yardımı gönderir. Sarkel Kalesi Don'un sol kıyısında yapılır. Bölgede açılan taş

ocakları ile kale yapılır ve bir kısmı tuğla ile örülür. Sarkel Kalesi'nin yapımı Ruslara Yukarı Don yolu ile Aşağı Volga yolunu kapamayı amaçlar. Kalenin yapımından sonra Hazarlar kendilerine bağlı bulunan boylar ile beraber bölgede yeniden egemenliği ele geçirirler. Hazarların yeniden güçlenmesi üzerine, Ruslar Bizans'dan yardım isterler, ama elde edemezler. Rus elçileri tutuklanınca, Ruslar da filoları ile Amasra'ya gelerek bu bölgeyi yağma ederler. Rusların bu tür yağmaları, onların ne derece barbar bir kavim olduğunu Avrupa kamuoyuna göstermiştir. İnsanlık dışı eylemleri sertlikle yapan Ruslara karşı kısa zamanda bölge halklarında büyük tepkiler başlar. Hazarların Kuzey - Güney ticaretini kesmeleri Rusları büyük bir ekonomik bunalıma sürükler. Bu durumdan İskandinav toplulukları da etkilenir. Bunalım nedeniyle bir iç savaş başlar ve kavimler birbirlerini yağmalamaya başlarlar. Bu boğuşmalar tüm kavimleri sarstığından Danimarka prensi Rurik, Slav ve Fin boylarının çağrısı üzerine kral olarak bu ülkeye geldi. Novgorod kentine gelen Rurik, kuzey kavimlerinin başına kral olarak geçer. Rurik yavaş yavaş bölgede güçlenir, adamlarını çevreye göndererek tüm kavimlerle ilişkiler kurar ve onlarla anlaşmalar yapar. Rurik' in adamları, bazı ticaret yollarını elinde tutan Macarlar ile anlaşmaya varırlar ve Bizans'a doğru yola çıkarlar. Hazar İmparatorluğu, Macarları batı sınırlarına o bölgelerin denetimi için yerleştirmişti. Ne var ki, Hazar kaganının zayıf olması Macarları bağımsızlığa yöneltti ve böyle bir ortamda Ruslar ile anlaştılar. Bizans donanması Ege ve Akdeniz'de korsanlarla savaşırken Ruslar İstanbul'a inerler, boğaz kıyılarını ve adaları yağmalarlar. Şiddetli bir fırtına Rus gemilerini batırınca Ruslar geri dönmek zorunda kalırlar. Ruslar bundan sonra Kiev'i ele geçirirler ve başkent yaparlar ve Macarları batıya göçe zorlayarak onların arazisini ele geçirir. Genişleyerek güçlenince, 965 yılında Ruslar Hazar devletine saldırıya geçerler ve başkentleri İdil'i yerle bir ederler. Bu olay Hazar devletinin çöküş sürecini başlatır. Bu sıralarda Oğuz, Peçenek, Kıpçak ve Selçuklu Türklerinin saldırılarının da fazlaca olması Hazar devletini iyice sarsar ve hızla çöküşe doğru sürükler. Peçenek ve Kıpçak ve Selçuklu Türklerinin saldırılarının da fazlaca olması Hazar devletini iyice sarsar ve hızla çöküşe doğru sürükler. Peçenek ve Oğuzlar, Ruslar ile birleşerek Hazar devletine karşı savaş açarlar. Başka Türk boyları böylece bir büyük Türk devletinin yıkılmasında başrolü oynarlar. Orta Asya'dan gelerek Kuzey Karadeniz yolu ile Avrupa'ya geçmek isteyen Türk boylarını, Hazar orduları Volga kıyılarında durduruyordu. Bu nedenle de sürekli olarak Hazarlar Türk boyları ile savaşmak zorunda kalmışlardır.

Ruslar Novgorod'dan Kiev'e geçerek yeni güç kazandılar. Yeni hazırladıkları ordu ile kısa zamanda Kiev ve çevresini kolaylıkla alırlar.

Hazarlar ve Macarlar, Kiev'in yitirilmesine ciddi bir tepki göstermezler. Kente yerleşen Rus kralı Oleg, Kiev'i merkez ilan eder. Rusların güçlenmesi ve Peçeneklerin saldırması üzerine, Hazar kaganı yeniden Macarları güçlendirerek bunların üzerine saldırtmak ister. Macarların başına bir kral seçtirerek ve bu kralı Hazar prensesi ile evlendirerek onların gönlünü almaya çalışır. Macarlar kendilerine kral olarak Arpad'ı seçtiler. Macarların ilk kralı tarihte Arpad olmuştur. Çok geçmeden Macarlara Hazarların üç boydan kurulu Kabar topluluğu da katılır. Kabarlar Hazar yönetimine karşı ayaklanırlar, yenilince de Macarların yanına kaçarlar. Onlara, isyan edenler anlamında Kabar adı verilir. Kabarların katılmasıyla Macarlar savaşçı bir sekizinci kavim kazanırlar. Macarlar aslında akıncı bir kavim değildi, ama Hazar kökenli Kabarlar Macarlara katılınca, akıncı nitelikleri ön plana çıktı. Kabarların akıncılığı öğretmesiyle Macarlar da Hunların boş bıraktıkları alanlara akınlar yapmağa başlamışlardır. Kabarlar Macarlar arasında zamanla öne çıkar ve birinci kavim olurlar. Hazar kökenli çuvaş Türkçesini Macarlara da öğretirler. Kabarların kışkırtmasıyla Macarlar göçedince, onların boşalttığı alanları kısa zamanda Ruslar doldurmuştur. Bulgarların ve Peçeneklerin zaferleri Rus devletine yarar ve Ruslar bir süre sonra Karadeniz'e inerler. Ruslar İstanbul'a başarılı bir sefer yaparak canlanırlar. Bir süre sonra Hazar Denizi'ne doğru yola çıkarlar ve Hazarın kıyılarını yağmalarlar. Yağmadan dönen Rus ordularını Hazarlar İdil yakınlarında kılıçtan geçirdiler. Bu yenilgi Rusları bir süre için sarsmıştır. Ruslar daha sonra Peçenekler ile anlaşarak yeni bir Bizans saldırısına kalkışırlar. Bizanslılar bu saldırı karşısında daha çok vergi ve armağan vererek kurtulurlar. Rusların ikinci kez Hazar ülkesinden geçerek doğuda yağma yapmalarına, Hazar kaganı bir çıkar karşılığında yeniden izin verir. Kura nehri kıyısında Berdaa kenti halkını kendi egemenlikleri altına çağırırlar. Kent direnince Ruslar savaşarak bu bölgeyi ele geçirirler. Hazar kaganı Abbasilere karşı Ruslara geçiş izni vermenin yanlış olduğunu anlayınca, bir daha Ruslara izin vermez. Bir süre sonra, Bizans geleneksel Hazar dostluğundan vazgeçerek 944 yılında Ruslar ile anlaşma yapar. Kırım bölgesinde Hazarlara karşı bir ortak eylem planlarlar. Bizans İmparatorluğu Kırım'da sarsılan durumu nedeniyle Ruslar ile anlaşmaya varır. Bizans devleti, sınırları yanında güçlenen Bulgarlara karşı doğal anlaşmayı artık Hazarlarda da değil ama Ruslarda arar. Bu sırada çevrede büyük baskı kuran ve diğer kavimlere insanlık dışı uygulamalar yapan Rus kaganı İgor öldürülür. Yerine geçen Svatoslav Bizanslarla anlaşarak Hazarlar üzerine sefer düzenlerler. Hazarların yaptığı Sarkel Kalesi'ni Gotların da desteği ile alır. 965 tarihi artık bağımsız bir Hazar devletinin olmadığını göstermektedir.

Hazar ülkesinin içlerine giren Ruslar güneye inerek Kafkasya'ya ge-

lir. Oset ve Çerkezleri yener. Kırım ve Azak bölgesinde Hazar egemenliği böylece sona erer. Durumunu güçlendiren Rus Prensliği Batıya doğru genişlemek ister, ama bunu çeşitli nedenlerle başaramaz. Tuna'ya saldıran Rus Prensi büyük ganimet ile dönerken, Tuna üzerinde Peçenek saldırısına uğrar ve öldürür. Yerine geçen Vladimir Rusların saldırılarını Hazarlar üzerinde sürdürür. Zaten Sarkel Kalesi'nin düşmesinden sonra Hazarlar dağılmıştır. Rus saldırıları sonucunda İdil kenti halkı güneyde Derbent yakınındaki bir adaya kaçarlar.

On birinci yüzyılda Kumanlar Hazar ülkesine geldiklerinde birçok Hazar köyü görürler. Hazarlar dağıldıktan sonra siyasal anlamda bir güç olmaktan çıkarlar ama halk olarak varlıklarını korurlar. Kuban bölgesi ve Karadeniz kıyılarında birçok bölgede Hazarlar küçük köyler olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Hazarlar ve Çerkezler zaman zaman çeşitli bölge savaşlarına beraberce katılırlar. Kuman saldırılarına karşı Hazarlar çeşitli bölgelerde kendilerini savunurlar. Selçuklular döneminde bazı Hazar topluluklarının yeniden Kafkasya bölgesinde yerleştirildiği görülür. Çeşitli akınlar ve yer değiştirmeler sonucunda Hazar ulusu iyice dağılır. Hazarların Yahudi dinini benimseyen büyük çoğunluğu, zaman içerisinde Doğu Avrupa ülkelerine göçederler. Diğer boyları ise Türk ve İslam boyları arasında erirler. Kafkasya'nın ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Hazar kalıntısı ve uzantısı boylar günümüzde de yaşamlarını sürdürmektedir.

YAHUDİ OLAN TÜRKLER

Hazarlar, eski Orta Asya ve Uygur kökenli bir Türk boyu olarak ilk zamanlarda Şamanlık dinine inanıyorlardı. Yeni geldikleri ve devlet kurdukları ülkelerinde ise göç yolları üzerinde bulunuyorlardı. Güneyde Müslümanlık, batıda ise Hıristiyanlık yayılıyordu. Bu iki dinin birkaç yönlü baskısına hedef olan Hazarlar, din saldırıları karşısında eriyip gitmemek ve bir ulus olarak güçlü kalabilmek için uzun süre direnmişler, sonunda zorunlu kalınca Yahudiliği benimseyerek iki dini savunan ulusların baskılarına karşı gene direnmişlerdir. Hıristiyanlık ve Müslümanlık dünya kavgasına çıktıkları bir zamanda Hazarlar üçüncü büyük güç olarak egemenliğini bölgede sürdürüyorlardı. Daha önceki savaşlarda bu imparatorluk hem Müslümanlık ile hem de Hıristiyanlık ile başedebileceğini ortaya koymuştu. Hazarlar için kendi bağımsızlıklarını sürdürebilmenin yolu olarak, ne Hıristiyanlığı ne de Müslümanlığı benimsemeyerek siyasal yaşamlarını sürdürmek birinci derecede önem taşıyordu. Hıristiyanlık ve Müslümanlık birbirlerine karşı güçlü olabilmek için Hazarları kendi yanlarına çekmek istiyordu. Hazarları kendi yanlarına

çekmek için yürütülen çabalar diplomatik saray ziyaretleri, hanedanlar-arası evlilikler, çıkarlara göre ortak savunma anlaşmaları düzeyinden öteye gidemedi. Hazar krallığı kendi askerî gücüne dayanarak, sırtını topraklarındaki ve daha gerideki feodal kavimlere yaslayarak üçüncü güç durumunda kalmaya kararlı idi. Hazar krallığı steplerin bağımsız topluluklarının önderi ve devleti olmayı sürdürecekti.

Dış dünya ile ilişkiler, Şamanizm dininin modern tektanrılı dinlere oranla yalnızca barbar ve modası geçmiş bir din olduğunu öğretmiş, aynı zamanda yeni ortaya çıkan tektanrılı dinlerin yararlarını göstermişti. Ne var ki, Hazarlar için Hıristiyanlık veya Müslümanlık dinlerinden herhangi birini seçmek, bu dinlerin dünyası içinde erimek olacaktı. Bu durumda Hazarlar için en mantıklı ve doğru yol, kendilerine baskı yapan her iki dinden uzak kalmaktı. Bununla beraber, her ikisinin de temelini oluşturmuş olan tektanrılı din gerçeğinden de uzak kalamazlardı. İşte bu noktada Hazarlar için Şamanlık dini işlevini yitirmiş ve yeni bir din olarak Yahudilik gündeme gelmiştir.

Hazarlar, tümüyle siyasal nedenlere dayanarak Yahudilik dinini benimsemişlerdir. Hazarlar birçok kavimden oluşan imparatorluklarında genelde hoşgörüyü benimsemiş bir devlet anlayışına sahip bulunuyorlardı. Baskı ve şiddet onların yönteminde yoktu. Siyasal nedenlerle Hazar kaganı ve devletin ileri gelenleri Yahudi olurken bile halk kesinlikle zorlanmadı. Bir kısım topluluklar eski dinlerini sürdürdüler, bazıları ise Müslüman veya Hıristiyan oldular. Sarayın Yahudi olması halkı da etkiledi. Hazar toplumunun büyük çoğunluğu içerisinde bu yeni dini benimsedi. Hazarların Yahudilerle ilişkisini sağlayan, Bizans baskısından kaçan küçük Yahudi grupları idi.

Hıristiyanlığın savunucusu olan Bizanslılar yakaladıkları Yahudi gruplarına büyük baskılar yapıyorlardı. Onların elinden kurtulan, soluğu Hazar devletinin korunmasında alıyordu. Hazarlar Yahudileri vaftiz etmeğe başlayınca, Bizans ülkesinden epeyce bir Yahudi göçü Hazar ülkesine doğru gerçekleşti. Bizanslıların baskı ve zulmü de bu göçün genişlemesine yardımcı oldu. Hazarlar eskiden beri zaten hoşgörülü tutumları ile ülkelerini bir göçmenler cenneti durumuna getirmişlerdi. Yahudi göçmenler Hazarya'ya gelirken beraberlerinde Yahudi ve Bizans kültürünü de getirdiler. Yahudi dinini benimsedikten sonra, Hazarlar İbrani alfabesini kullanmaya başladılar. Bu alfabenin kullanılması Hazarların Yahudiliğe daha çok yönelmelerini sağlamış, hem de Hazar kültürüne birçok yazılı eser bırakmıştır. Hazarların benimsemesinden sonra İbrani alfabesi Doğu Avrupa'ya da yayılmıştır. Slav topluluklarında para ve benzeri değerli eşyanın üzerinde bu alfabe ile ilgili simgelerin bulunduğu görülmüştür.

Din değiştirme, tümüyle siyasal amaçlı olmasına karşın, beraberinde hiç akla gelmeyen kültürel değişmeleri de getirmiştir. Araplara yenilince zorla kabul ettirilen Müslümanlıktan geri dönüş kolay olmuş ve bu durumun halk üzerinde fazla bir etkisi olmamıştır. İsteyerek Yahudi dinini benimsemek ise bundan farklı olmuş, Hazar toplumunda geniş yansımalar yaratmıştır. Yahudilik dini Hazar toplumunu sarsmış ve kısa zamanda yayılmıştır. Başta kralın bu dini benimsemesi ve desteklemesinin büyük etkisi olmuştur. Başlangıçta siyasal gerekler yüzünden ortaya çıkan Yahudilik, sonraları Hazar toplumunun ulusal dini olmuş ve bu topluma yön vererek ulusal kimliğini değiştirmiştir. Devletin yıkılması sıralarında Mesihcilik düzeyine gelen bu yeni dine bağlılık, Hazarların önde gelen özellikleri olmuştur. Dinlerine bağlılıkları Hazar İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra da sürmüş, Rusya, Polonya ve diğer Doğu Avrupa ülkelerindeki Hazar Yahudisi kentlerini oluşturmuşlardır.

Hazar yahudilerini bir dönem Filistinli yahudiler benimsememiştir. Bunların Türk asıllı olduklarını ve gerçek Yahudi ırkından gelmediklerini ileri sürerek dışlamak istemişlerdir. Ne var ki, daha sonraları Hıristiyanların ve Müslümanların baskıları karşısında Hazar yahudileri ile bütünleşmişlerdir. Din beraberliği ırk ayrılığını geri plana atmıştır. Rus ve Moğol istilalarından sonra Hazar yahudileri batıya doğru göçederek, Doğu Avrupa ülkelerinde yerleşmişlerdir. Özellikle Polonya, Hazar yahudilerinin yerleştikleri en büyük merkez olmuştur. Bunun yanısıra Avusturya, Almanya, Romanya ve Rusya'nın çeşitli bölgelerinde Hazar yahudisi topluluklar yerleşerek çeşitli kentler kurmuşlardır. Yerleştikleri bölgelerde tarım ve ticaret ile uğraşarak yaşamlarını sürdürmüşler ve Yahudilikten vazgeçmemişlerdir. Hazar yahudileri bir anlamda kapalı toplum olarak değişik yerlerde yaşamışlar, yerleştikleri bölgelere dinsel tapınaklarını yaparak yahudiliklerini sürdürmüşlerdir. Yahudiliğin genel ilkesi doğrultusunda yeni ufuklara doğru beraberce ilerlemeyi benimsemişlerdir.

HAZAR KÜLTÜRÜ

Hazarlar yerleştikleri bölgede kısa zamanda güçlü bir devlet kurabilmişlerdir. Devlet yaşamı nedeniyle göçebeliğin yanısıra yarı yerleşik bir yaşam düzeni kurmuşlardır. Türk orijinli bir ulus olarak, Orta Asya'dan gelme göçebelik karakteri tümüyle silinmemiştir. Özellikle yaz ve kış aylarında değişik bölgelerde oturma geleneği Hazar devletinde de sürdürülmüştür. Kış aylarında genellikle kentlerde yaşarlar, ilkbahar

gelince kentlerden çıkarlar yayla ve bozkırlarda gelecek kışa kadar yaşarlardı.

Başkent İdil büyük bir yerleşme merkezi idi. İdil'in yanısıra ikinci büyük kentleri Semender binlerce bağ ve meyve bahçeleri ile ülkenin tarım merkezi görünümündeydi. Başkent İdil kenti büyük surlarla çevrilmiş geniş bir alana yayılmıştı. Bütün kentlerde çarşılar ve hamamlar bulunuyordu. Evler tahtadan veya keçeden yapılıyordu. Yapı malzemesi olarak az miktarda balçık kullanılıyordu. Yalnızca kağanın sarayı tuğladan yapılmıştı. Kağanın sarayı, Volga üzerinde bir adanın içinde, çevresi duvarlarla örülmüş olarak bulunuyordu. Ada ile kentin batı kısmı arasında köprü vardı. Doğu kesiminde halk, batı kesiminde ise saraydaki görevliler yaşıyorlardı. Halk arasında çeşitli dinlere inananlar beraberce yaşıyorlardı. Tarımla beraber ticaret ve küçük el sanatları da halk arasında yaygın bulunuyordu. Devlet hazinesinin gelir kaynağı ise dış ticaretti. Volga yöresi ile Orta Asya arasında çok sayıda kervan gidip geliyordu. Hayvan ürünleri, dokuma, bal, baharat, meyve ve şarap dış ticaretin ana ürünleri idi. Ruslar kuzeyden getirdikleri kürkleri İdil pazarlarında satarlar, karşılığında Hazar ülkesinin ürünlerinden alarak ülkelerine dönerlerdi. Hazar ülkesinden transit geçen mallardan devlet yüzde on bir vergi alırdı. Bu gelire Bulgarlar, Macarlar ve diğer bağlı kavimlerden alınan haraçlar da eklenince Hazar İmparatorluğu'nun epeyce zengin bir devlet olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu zenginliğin büyük ölçüde askerî güce, bir ölçüde de vergi toplayanların ve gümrük görevlilerinin uyandırdığı saygıya dayandığı incelemelerle anlaşılmıştır. Güneyin verimli toprakları, bağ ve bahçelik alanları dışında doğal kaynaklar açısından ülkenin zengin olduğu pek söylenemez. Hazar ülkesindeki madenler ve tarım ürünleri nedeniyle Araplarla ticaret de fazlaca gelişmişti.

Hazar İmparatorluğu uygar dünyanın önde gelen devletleri arasında yer alıyordu. Kabile düzeyinde yaşayan kuzey komşularına oranla, kozmopolit bir ülke idi. Bu nedenle de devlet yönetiminde hoşgörü asıl sayılıyordu. Yumuşak ve hoşgörülü tutumu ile her türlü din ve kültür etkilerine açıktı. Bununla birlikte egemenliğini, bağımsızlığını dünyanın iki büyük dinsel gücüne karşı büyük bir kıskançlık ile savunuyordu. Siyasal ve kültürel politikayı birbirinden ayırabilecek derecede ileri gitmiş bir devlet politikasına sahiptiler.

Güzel sanatlar ve el sanatlarında, moda ve giyim dahil olmak üzere çok ileri bir düzeye sahiptiler. Bizans prensi, Hazar kaganının kızı ile evlendiğinde Hazarlılar çok değerli çeyizler göndermişlerdi. Prensesin elbisesini çok beğenen Bizanslılar buna benzer elbiseleri erkekler için yaptılar. Altın ve gümüş madenlerine sahip olduklarından, süslemelerinde ve el işlerinde bu madenlerin etkisi görülmekteydi. Hazar sanatı eski

dönemlerin ve çevredeki diğer sanatların etkisi altında kalmıştır. Desenleri çoğunlukla Sasani etkisi içeriyordu. Çatal, bıçak ve gümüş desenleri ise Perslerinkine çok benziyordu. Bizans sanatı da değişik açılardan Hazar ülkesine etki yapmıştır. Sarkel Kalesinin dehlizlerinde ele geçen değerli mücevherler ve diğer malzemelerde değişik sanatların yansımaları görülmüştür.

Hazarların ilk başkentleri Belencer ve Semender'in civarında yapılan arkeolojik kazılarda da bazı değerli eşyalar ele geçmiştir. Bulunan eşyadan anlaşıldığına göre, Hazar sanatı kendi dönemine göre ileri sayılabilecek düzeyde bulunuyordu. Buna göre, Hazarların değerli eşya ticaretinde de ileri oldukları söylenebilir. Bugün Rusya sınırları içerisinde yer alan Hazar ülkesindeki bazı arkeolojik merkezler baraj sularının altında bırakılmış ve böylece insanlığın Hazar kültürü ile ilgili yeni kazılar yapabilmelerine olanak kalmamıştır.

Hazar devleti göç ve ticaret yolu üzerinde kurulmuş olduğundan hem Orta Asya hem de Doğu Avrupa ticareti üzerinde egemen durumda bulunuyordu. Hazar kentleri birer ticaret merkezi idi. Hazarlar ticaret kadar vergi ve haraç yolu ile de devlet gelirlerini artırdıklarından, zengin ulus sayılabilirler. Barış dönemlerinde ticaret ve zenginlikle beraber kentler de gelişme gösteriyordu. Hazar devletinin hoşgörüsü, bağlı kavimleri de ticaret yapmaya yöneltiyor ve Hazar devleti bunlardan da pay alıyordu. Hazarların sağladıkları barış ortamı Kuzey Karadeniz bölgesinde ticaret ve ekonominin gelişmesine büyük yardım sağlamıştır.

Kendi dönemlerinde ileri bir kültür oluşturan Hazarların kültürel kalıntılarını din açısından Doğu Avrupa yahudi merkezleri ile Kafkasya'da yaşayan dağlı kavimler arasında aramak gerekir. Karaçaylar, Balkarlar, Tatarlar Çerkezler ve bazı Kafkas boyları, Hazarların günümüzdeki kültürel ve hatta bir bakıma da etnik uzantılarıdır. Hazar dili ve kültürü ile ilgili birçok geleneğin ve kalıntının, bu halkların günümüzdeki yaşamlarında varlığının belgelenmesi böylesine bir kanıyı doğrulamaktadır. Hazarlar yahudiliğin etkisi ile İbrani alfabesi kullanmalarına karşı, kendilerine özgü bir dil olarak Türk - Hazar dilini konuşuyorlardı. Karaçaylar, Balkarlar ve Kafkasyalılarda bu dilin kalıntısı birçok sözlük bulunmaktadır. Polonya'da yaşayan Karaylar bile eski Hazar Türkçesini kullanmaktadırlar. Karaylar bütünüyle Hazar kültürünün günümüzde yaşayan temsilcileri olarak görülebilir.

DEVLET ÖRGÜTLENMESİ

Hazarlarda devlet yapısı geleneksel Türk devletlerinin örneğine uymaktadır. Özellikle Göktürk ve Karahanlı devleti ile Hazar devleti ara-

sında büyük benzerlikler saptanmıştır. Slavlar ve Skandinavyalılar için devlet yapısı ilginç gelmiş ve Ruslarla beraber birçok bölge devleti Hazar devletinin kurumlarını benimsemişlerdir. Araplar ise Hazar devletinde adaletli bir düzenin egemen olduğunu gördükten sonra Hazar kaganını dünyadaki adaletin simgesi olarak tanımışlardır. Türk devletlerinde görüldüğü üzere, Hazar İmparatorluğu'nun egemen karakteri çifte krallık düzeni idi. Asıl kagan devleti simgesel olarak temsil etmekte, ama bir başka kagan ona bağlı olarak devlet işlerini yürütmektedir. İki krallık sisteminde, asıl kagan isterse kendisine bağlı olarak işleri yürüten diğer kaganı görevinden alabiliyordu. Büyük kagan kendi sarayında yaşar, ancak birkaç ayda bir halkın önüne çıkardı. Asıl hakana Büyük Kagan, halifesine ise Kagan Beg denirdi. Kagan Beg her gün Büyük Kagan'ın huzuruna girer ve devlet işlerini ona danışarak yürütürdü. Büyük Kagan'ın yanına girerken büyük bir çıra yakar ve elinde yanan çırayla Büyük Kagan'ın yanına gelerek tahtın sağ yanına otururdu. Hakan Beg'in naibi Kündür Hakan, onun naibi de Cavşıgır adını alırdı. Büyük Kagan halk ile konuşmaz, devlet işlerini bu üç hakan ile beraber yürütürdü. Büyük Kagan üç naipten başkasını yanına kabul etmezdi. Ülkenin yönetimi ve adalet işleri ile bağlı vilâyetlerin işleri hep Hakan Beg'in elinde idi.

Büyük Kagan savaş için sefere çıkınca ordunun bir mil kadar ilerisinde gider. Onu gören herkes yerlere kapanır, O geçene kadar da yere kapanık olarak dururdu. Kaganın işbaşında kalma süresi kırk yıldır.' Bu süre içinde ölmezse, yanındakiler onu aklı azaldı diye öldürürlerdi. Büyük Kagan'ın savaşa gönderdiği ordu yenilirse ve kaçarak geri gelirse, hükümdar geri gelenlerin hepsini öldürtürdü. Öldürülen askerlerin kadınların, mallarını ve çocuklarını başkalarına dağıtırdı. Büyük Kagan insanları öldürmeğe, cezalandırmaya veya affetmeye yetkiliydi. İkinci derece kaganlar bazen şad, tarhan veya yabgu adını da alıyorlardı. Yürütme yetkisi Büyük Kagan'a bağlı olarak bu ikinci derece hakanların elindedir.

Hazar hakanları da Göktürklerde olduğu gibi Asena sülalesinden geliyorlardı. Kaganların mal ve mülkleri olmazdı, çünkü bütün ülke onların malı sayılıyordu. Kagan naiplerinin ise bazen Oğuzlar gibi güçlü kavimlerden seçildiği de olmuştur. Bağlı kavimlerin iç işlerine fazla karışılmamış, vergi ve haraçını ödeyenlere devlet yumuşak davranmıştır. Özellikle din işlerinde herkes özgür bırakılmış, bu nedenle de ülkede çeşitli dinler bir arada yaşayabilmiştir. Her din veya mezhep kendi kutsal yerlerini yapabilmiş ve beraberce dinsel törenler düzenleyebilmiştir. Hazarların din konusunda gösterdikleri hoşgörü o dönem için en ileri tutum olarak ortaya çıkmıştır.

Hazar devleti Türklerin göçebelikten yerleşikliğe geçişinin dönüm

noktasıdır. Hazarlar ele geçirdikleri bölgelerde önemli kentler kurmuşlar ve buralara yerleşerek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Üç başkentin yanısıra, Hazar devleti kentler düzeyinde bütün ülkede örgütlenmiştir. Kentler hem yaşama hem de ticaret merkezi olarak sivriliyordu. Hazarların ticaret ve göç yolları üzerinde bulunmaları onları kentleşmeye götüren bir başka neden de olmuştur. Saksın, Sakarkend, Yüzkent, Bezkent diğer önemli kentler olarak belirmiştir. Saksın kenti Hazar devletinin bilim merkezi idi. Hazar Denizi'nin kuzeyindeki kentlerde ise Bulgarlar yaşıyorlardı. Kentler arasında ticaret kurşun paralarla yapılırdı. Tarihsel kaynaklar Hazar devletinin mallarının diğer ülkelere oranla çok ucuz olduğunu ve halkın yaşam düzeyinin yüksek olduğunu yazmaktadır. Daha sonraları da kurşun ile bakırın karışımından paralar yapılmıştır. Hazarlar daha sonraları ise bir buçuk karış boyunda bugünkü kâğıt paralara benzeyen kumaş paralar kullanmışlardır. Ekin adı verilen bu kumaş paralar Uygurların kamdu adı verilen kumaş paralarına çok benziyordu.

Kışın kentlerde yaşayan halk daha sonraları kentin dışına çıkmakta ve çadırlarda yaşayarak hayvancılık ile tarım işlerinde çalışmakta idi. İdil ve Semender kentleri arası çok yeşillikti ve bu bölgede beş binden fazla bağ bulunuyordu. Tarım ve hayvancılığın yanısıra, bazı küçük el sanatları da gelişmişti. Hazarların yaptıkları kılıçları, süngüler ve eyerler dünya çapında isim yapmıştı. Hazar kılıçları daha sonraki devletlerde de görülmüştür. Anadolu'da Hazaran kılıcı diye bir tür, folklor içinde yer almıştır.

Süslemecilik ile dokumacılık da Hazar devletinde gelişmişti. Devlet bunların ticaretini yaparak hazinesine gelir sağlıyordu. Diğer ülkelerin prensleri ve kralları ile evlenmek üzere gönderilen Hazar prenseslerinin çeyizleri incelendiğinde Hazarların bu alanda da çok ileri gittiği ve devletin bu tür el sanatlarını desteklediği anlaşılmaktadır. Devlet halka baskı yapmadan onların el emeklerinin değerlendirilmesini ticaret aracılığı ile yerine getiriyordu.

Hazarlar, Oğuzlarda olduğu gibi önceleri ölülerini suya gömerken daha sonra yakma yöntemini benimsemişlerdir. Kaganlar için özel törenler düzenlenir ve yirmi odalı büyük bir ev yapılarak bu evin odalarından birisine kaganın cenazesi gömülürdü. Hazarlar bu kabire cennet diyorlardı. Kral kabirlerine daha sonra su verilir ve suyun altında kalması sağlanırdı. Hazar kültüründe bu tür mezarların önemli bir yeri vardır. Yapılacak kazılarda daha birçok eser bu mezarlar aracılığı ile bulunabilir.

Hazarlardan kalma yazılı eser olarak, Yahudi dilinde yazılmış iki mektup bulunmaktadır. Kagan Yusuf bu mektubunda, kendisinden 340 yıl önce Yahudiliği benimseyen Bulan Kagan'dan başlayarak başa geçen

diğer kaganları sıralamaktadır. Yusuf 620 yılından sonra tüm Hazar kaganlarını Yahudi olarak göstermektedir.

Hazar devleti, son yıllarda yapılan araştırmalarla yeniden gündeme gelmiştir. Özellikle Yahudi kökenli yazar ve araştırmacıların Hazar İmparatorluğu ile ilgili olarak son yıllarda yaptıkları yayınlar, dünya kamuoyunun ilgisini bu eski Türk devletine çevirmiştir. Hazar devletinin son zamanlarda geniş boylu tartışmalara konu olmasının nedeni, devletin dininin yahudilik olması ve bu devlet yıkıldıktan sonra yahudileşen Türklerin Doğu Avrupa'ya göç ederek bu bölgelerin Yahudi nüfusunu oluşturmasıdır. Doğu Avrupa Yahudilerinin Türk olup olmadıkları günümüzde bile tarihsel verilere dayanılarak tartışılmaktadır.

Eldeki verilere göre, Filistin'den ayrılarak göç eden ve dünyaya yayılan Yahudi nüfusundan daha çok sayıda Yahudi nüfusu Doğu Avrupa'ya ve tüm dünyaya Hazar ülkesinden göç etmiştir. Hazar İmparatorluğu'nun sarsılma ve yıkılma dönemi ile beraber Doğu Avrupa'da Yahudi nüfusunun artması olaylarının birbirini kronolojik olarak izlemesi tarihçilerin görüşlerini etkiler ve Doğu Avrupa yahudilerinin Filistin kökenli değil ama Hazar ülkesinden göçen Türk kökenli boylar olduğu konusunda görüşler kesinlik kazanmağa başlar. Bulgarlar ve Macarların da Hazar ülkesinden göçettiklerinin kesinlik kazanması, Doğu Avrupa yahudilerinin Türk kökenli olduğu görüşünün güçlenmesine yardımcı olur. Buna karşılık Batı Avrupa yahudilerinin Filistin'den geldikleri ve Doğu Avrupa'ya göç etmedikleri de bazı araştırmalarla ortaya çıkarılır. Doğu ve Batı yahudilerinin dil ve kültürleri üzerinde yapılan araştırmalarda da bunlar arasında önemli farklılıklar bulunduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca diğer bilim dallarındaki araştırmalar bu bulguları desteklemiştir. Batı Avrupa yahudileri genellikle Filistin kökenli ve dolikesafal kafa yapısına sahiptirler. Doğu Avrupa yahudileri ise Asya, Kafkasya toplulukları gibi brakisefal kafa yapısındadırlar. Yahudi tipinin özelliği olarak bilinen kanca buruna, safkana yaklaşan Filistin kökenli Samilerde hiç rastlanmaz, ama Kafkaslarda kanca burun yapısı oldukça yaygındır. Bu gibi veriler, dünya yahudiliğinin çoğunluğunun Filistin'den değil ama Hazar ülkesinden çıktığı ve yeryüzüne dağıldığını göstermekte, yahudileşen Türk boylarının, bu dinin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Hazar İmparatorluğu'nun, Türk devletleri arasında özel bir yeri bulunmaktadır. Gerek tek Yahudi Türk devleti olması ile, gerek hoşgörülü politikası ile, gerekse de yerleşik düzende kurulu devlet yapısı ile Türk devletleri içinde Hazar İmparatorluğu'nun önemli bir yeri bulunmaktadır.

IX

UYGUR DEVLETİ

(744 - 1335)

Orhun yazıtlarında ilk kez 717 yılındaki ayaklanmaları nedeniyle adları geçen Uygurlar, Çin kaynaklarında çok eski zamanlardan başlayarak adlarının türlü biçimleri ile anılmışlardır. Hoei-ho, Vei-ho, Hu-ho, Heui-hu, Uygur adlarının anlamı, Çin kaynaklarında şahin hızı ile hareket eden ve saldıran biçiminde açıklanmakta, diğer yandan da sözcüğün uy-izlemek, ve gur ekinin birleşmesi ile ortaya çıktığı bildirilmektedir. Uygurların yaşadıkları bölge daha çok Doğu Türkistan'dır. Doğu Türkistan Uygurların asıl merkezi olmakla beraber, Uygur boyları Asya'nın ve Avrupa'nın çeşitli köşelerine göç etmişlerdir. Uygurların değişik bölgelere göç etmeleri nedeniyle, birçok bölgenin kaynaklarında haklarında bilgi verilmektedir.

Bazı tarih kaynakları Uygurların topluluk olarak M. Ö. III. yüzyıldan sonra tarih sahnesine çıktıklarını bildirmektedir. Değişik kaynaklardaki bilgiler Uygur sözcüğü için de farklı anlamlar vermektedir. Buna göre, aç kalmayan, yerleşik yaşayan, katı, uyan, doyan gibi Türkçe karşılıkları ve anlamları vardır. Uygur sözcüğü daha çok uyar, yumuşakbaşlı ve en önemlisi Uygar anlamlarında kullanılmıştır.

Kuraklık ve benzeri nedenlerle Orta Asya'dan göçler başladığı zaman Uygurlar da Doğu Türkistan'dan kalkarak güneye daha sonra da batıya doğru göçetmişlerdir. Orta Asya'dan kaynaklanan Türk göçleri arasında önde gelen Türk boyları olarak Uygurlar önemli bir konuma sahiptirler. Uygurlar önce ayaklanma daha sonra da göçlerle tarih sahnesine çıkmışlardır, ama nasıl ortaya çıktıkları konusunda değişik yorumlar bulunmaktadır. Kaynakların yetersizliği nedeniyle daha çok mitolojik bilgilere dayanılmakta ve Uygurların kaynağı ile ilgili olarak bir efsanenin bulunduğu ileri sürülmektedir. Bu efsaneye göre, Uygurların ilk yerleri Tula ile Selenga arasındadır. Töles boylarının kuzeyinde yaşayan Uygur-

lar 630 yıllarında Tula Irmağı boylarına inerler. Tarduşların egemenliğini tanıdıktan sonra yer değiştiririler. Bu göç sırasında dokuz boyların hepsi Tula'nın güneyine inmişlerdi. Selenga boylarında daha pek çok Uygur vardı. Göktürk yazıtlarında Dokuz Oğuzlara karşı yapılan seferlerin hepsinde Togu Balık adlı bir kentten söz edilmektedir. Uygurlar Kültekin zamanında da Tula ırmağı kenarlarında yaşıyorlardı. Bilge Han daha sonra Selenge ırmağı yöresinden aşağı inerek Kısalta bölgesinde Dokuz Oğuzların yerleşme merkezlerini bastı. Bunun üzerine bir kısım Uygurlar Doğu'ya kaçtılar. Tula ve Selenga ırmakları arasında kalan bölgeye Talun - Aral adı verilmektedir. Uygurlar ilk olarak bu iki ırmağın arasında kalan bir ada olan Talun-Aral bölgesinden çıkmışlardır. Efsaneye göre, bu bölgedeki en yüksek dağa bir gece nur iner. O nurun göründüğü yerde daha sonra kara renkte beş ayrı çadır belirdi. Her birinde bir erkek çocuk oturuyordu. Bu efsane hem Moğol hem de Çin kaynalkarında benzer biçimlerde anlatılmıştır. Oğuz Kagan destanında da böyle gökten inen ışığa rastlanmaktadır. Uygurların doğuş efsanesinin bir başka anlatımına göre de gökten ışık inme yolu ile gebe kalma söz konusudur. Altın sarısı bir adamın her gece çadıra gelip ışık ile etkileyerek gebe bıraktığı Göktürklerde de dile getirilmiştir. Altay şamanizmi genellikle gökten inen ruha inandığı için, bu tür efsanelerle açıklama getirilmesini olağan karşılamak gerekir. Altay şamanlığında, dünyanın tam ortasında bulunan ve tepesi Bayülken'e ulaşan büyük kayınağacından söz edilir. Bu kayın, demir dağ üzerinde ve yedi dallı olarak düşünülmüştür. Çocuk ve doğum konularının Altay yöresindeki efsanelerde doğrudan ilgisi vardır. Diğer ilk çağ Türk devletlerinin doğmaları nasıl efsanelerle anlatılıyorsa, Uygur devleti de benzeri biçimde açıklanmaktadır.

Uyguristan denilen bölgenin bugün Çin sınırları içinde kalan ve özerk Uygur bölgesi olarak yöneltilen Doğu Türkistan olduğu açıklığa kavuşmuştur. Uygurlar bugün de bu bölgede yaşamaktadırlar ve kısmen özerk bir statüye sahiptirler. Uygurların tarihi Türkistan tarihi ile yakından ilgilidir. Uygur Türkleri, eski göç dönemlerinden kalma bazı Asya bölgelerinde de yaşayan uzantılara sahiptirler. Efsane ve destanlarla bugüne kadar elde edilen bilgiler, Uygurların, Türk tarihinin doğuşundan başlayarak varlıklarını ayrı bir siyasal güç olarak ortaya koyuşlarına kadar yaşadıkları bölgelerle beraber belirlemiş olmaktadır.

Uygur Türkleri ilk zamanlarda, bugünkü Sarı Irmak nehrinin kuzey kesimlerinde kalan Kansu, Çingey ve Şensi ülkelerinden başlayarak Tarım nehrinin kuzey kesimlerine kadar olan geniş sahalarda yaşamaktaydılar. Çinlilerin sürekli baskıları sonucunda M.Ö. III. yüzyılda Moğolistan'ın Selenge bölgesine çekilmişlerdir. Bu dönemlerde Orta Asya'da Büyük Hun İmparatorluğu hüküm sürmekte ve Uygurlar da bu federas-

yon yapılı büyük imparatorluğa bir federe devlet olarak katılmaktadır. Hun İmparatorluğu'nun iç karışıklıklar sonucunda dağılıp parçalanmasından sonra iktidar Hun Türklerinin halefleri olarak Tabgaç hanedanının eline geçmiştir (586-534). Uygur Türkleri de Tabgaç devletini oluşturan yeni federasyona yedi ayrı boyla katılmıştır. Tabgaçlardan sonra iktidar tüm Orta Asya'da Göktürklerin eline geçti. Göktürk İmparatorluğu'nu oluşturan elli Türk boyu arasında Uygur boyları da yer almıştır. Göktürk İmparatorluğu'nun da bir süre sonra sarsılarak yıkılmasıyla, 627 tarihinden başlayarak Karluk, Basmıl, Dokuz Oğuz Türklerini kendi yanlarına çekerek güçlü bir ordu oluşturmuşlar ve 744 yılında Göktürk İmparatorluğu'nun yerine Uygur Devleti'ni kurmuşlardır.

Dokuz boydan (Yağlakar, Uturkor, Turlumviyar, Avuçağ, Karsar, Hogarsu, Yabutkar, Ayaret) oluşan Uygur devletinin kurucusu Boyla Kagan olmuştur. Orhun ırmağı kenarındaki Harabalgasun kenti Uygur devletinin başkenti olarak benimsenmiştir. Boyla Kagan ölünce yerine oğlu geçti. Onun döneminde Uygur devletinin sınırları Kuzeyde Yenisey, Orhun ırmakları, Batıda Sayan dağları, Doğuda Ordus ve Güneyde Kum derya - Hotan, Kaşgara kadar genişledi. Uygur Türkleri tarih sahnesine çıktıkları zaman Çin'de Tang sülalesi gerilemeğe başlamıştı. Çin ordusu Talas ırmağı kenarında Arap ordularına yenilerek geri çekilmişti. Bu sıralarda Lu Şang adında bir komutan devletin zayıflığından yararlanarak Çin imparatoruna karşı ayaklandı. Çin imparatoru bu durumda Uygur kaganı Moyençur'dan yardım istedi. Arap halifesi de imparatora bir ordu ile yardım etti. Bu sırada Uygur kaganı ordusu ile Çin'e girerek 757'de Loyang kentini geri aldı. Çin imparatoru bunun üzerine Uygurlara yıllık vergi ve iki yüz ton ipek vermeyi yükümlendi. Moyençur'dan sonra Bögü Kagan Uygurların başına geçti. İç karışıklıkların sürdüğü Çin'e girerek kendisi ile ticaret yapmaları için Çinlileri zorladı. Bu seferden sonra Uygur tüccarları Çin içine girerek serbest dolaşma ve istedikleri gibi mal alıp satma hakkını elde ettiler. Çin ipekleri karşılığında Uygur hayvanları Çin pazarlarında satılmaya başlandı.

Bögü Kagan'ın Çin'e gitmesi Türk kültür tarihi açısından büyük sonuçlar yarattı. Çin'de Mani rahipleri ile tanışan kagan, dönüşünde dört mani rahibini Uygur ülkesine beraberinde getirdi. Rahiplerin etkisinde kalan Bögü Kagan kısa bir süre sonra Buda dini yerine Mani dininin resmi devlet dini olmasını istedi. Bunun en başta gelen nedeni, Türklerin din açısından Çinlilerle ilgisinin kesilmesiydi. Buda dininden olan Çinliler Uygur Türklerini etkilemeğe çalışıyorlardı. İkinci önemli neden ise, pasif tutumu savunan Buda dininin Türklerin savaşçılık ruhunu zayıflatmasıydı. Çin'de yeniden büyük karışıklıklar çıkınca, bazı kesimler Bögü Kagan'a Çin'i istila etmesini önerdiler. Bunu benimseyen Bögü

Kagan hazırlıklarını sürdürürken yeğeni Baga Kagan tarafından öldürüldü. Baga Kagan başa geçtikten sonra Çin'e karşı tutumunu değiştirdi. Bu ülkeyi elde etmenin kolay olduğunu ama yönetmenin zor olduğunu düşünüyordu. Ayrıca, Türkler bu kalabalık nüfuslu toplumun içinde asimile olabilirlerdi. Doğu Göktürkleri zamanla Çin'in içinde eriyip gitmişlerdi. Baga Tarkan'dan sonra başa Külüg Bilge ve Kutluk Bilge geçtiler.

Çin'in karışıklığından yararlanmak isteyen Tibetliler bu ülkeye akınlara başladılar. Çin ile iyi ticaret ilişkileri olan Uygurlar bu durumlarını yitirmemek için Çin'i Tibetlilere karşı korumak istediler, ne var ki başarıya ulaşamadılar. Uygurların Tibetlilere yenilmesinden sonra ülkede karışıklıklar başladı. Kutluk Kagan (795-805) başa geçtikten sonra ise Uygur devleti yeniden düzene girdi. Ekonomik çalışmalar ve ilişkiler birden gelişmeler gösterdi. Kutluk Kagan ile başlayan düzenli dönem daha sonra başa geçen Külüg Bilge zamanında huzur ve gelişme dönemine dönüştü. Ondan sonra başa geçen Alp Bilge Kagan ile Bulmuş Küçlük Bilge zamanlarında Uygur devleti yüksek dönemlerini yaşadı. Bunlar zamanında Uygurlar dönemini anlatan yazıtlar Karabalgasun kenti civarına dikilmişlerdir. Bu kaganlar Uygur devletine saldıran Tibetlileri durdurmuşlar, hakanlığa bağlı olan Karlukları yeniden düzenli bir yönetime kavuşturmuş ve Uygurların diğer ülkelerle olan ekonomik ilişkilerini geliştirmişlerdir.

Uygur devletinde çıkan yeni karışıklıklar sonucunda bu iki kagan da öldürülünce devlet yeniden sarsıldı. 820 yılından sonra Yenisey bölgesinde karışıklıklar çıkaran Kırgızlar, kalabalık güçlerle 840 yılında Uygur devletine saldırarak Karabalgasun kentini ele geçirdiler, halkı da kılıçtan geçirdiler. 839 yılında yaşanan çok şiddetli kış da Uygur devletinin ekonomik ve sosyal açıdan belini büktü. Bu olayların birbirini izlemesiyle Hun, Tabgaç, Göktürklerden sonra siyasal sahneye çıkarak tam bir yüz yıl hükümranlık süren birinci Uygur devleti yıkıldı.

Daha önceleri birkaç kez yendikleri Kırgızlara yenilmek birinci Uygur devletinin sonu oldu. Bu olay üzerine Uygurlar kendi ülkelerinden göç etmeğe başladılar. Maniheizm dininin Uygurların savaşçılığını yitirmesinde ve giderek yazgılarını kabul eden pasif bir tutumu benimsemelerinde önemli rolü vardır. Kırgızların vahşice Uygur halkını kılıçtan geçirmesi üzerine ülkede hiç kimse kalmadı ve canını kurtaran kaçtı veya göç etti. Kagan ailesinden iki kardeş Uygurların göçlerini yönlendirdi. Doğudaki Uygurlar Çin sınırlarına, orta ve batıda yaşayanlar ise, Asya'nın önemli ticaret merkezlerine giderek bu bölgelerde yerleştiler. Bir milyon kişiden fazla bir topluluk Kansu bölgesine göçetti. İkinci bir kafile Beşbalık yöresine, daha az kişiden oluşan bir Uygur topluluğu da

Kaşgar ve Hotan bölgelerine yerleştiler. Kansu taraflarına göçeden Uygurlar Vuhi Tekin'i kendilerine kagan olarak seçtiler.

Kansu'nun merkezi Kançu kentini merkez alan Uygur Türkleri burada ikinci Uygur devletini kurdular. Yeni kurulan devletin adı tarih kaynaklarında Kançu Uygur Devleti olarak geçmektedir. Uygurlar Çin ile daha çok ticaret üzerine kurulu bulunan ilişkilerini, imparatorun kızları ile Uygur prenslerini evlendirerek sağlamlaştırmışlardır. Ancak Tang hanedanına karşı ayaklanmaların arttığı onuncu yüzyıl başlarında Kansu Uygurları, bağlı oldukları ve merkezi Tunhu olan Çin bölgesi ile ilgilerini kestiler. Burada 905 yılında bağımsız bir devlet kuran isyancı general, Altındağ Krallığı adını verdiği bu devlete Uygurları da katmak istemiştir. Bunun üzerine Kansu Uygurları gönderdikleri ordu ile bu devletin merkezini kuşatarak egemenliğine son vermiştir. Bu olaydan sonra Uygurların Batı kolu da bağımsızlık kazanmışdır. Uygurlar bu zaferden sonra yeniden güçlenme dönemine girmişlerdir.

Kansu Uygur Devleti, Uygurların tarihinde ikinci dönem oluyordu. Artan ticari ilişkiler ile beraber Uygur devletinin bölgedeki siyasal gücü de eskisine oranla daha iyi bir düzeye ulaşmıştı. Bu sıralarda Çin'de Tang hanedanı düşmekte ve beş sülale dönemi başlamaktaydı. Bu beş sülalenin üçünü Şato Türkleri kurmuştu. Çin'in iç sorunlarına yönelmesi sonucunda Uygurlar Çin ile bağlantılarını keserek tam anlamıyla bağımsız bir devlet durumuna geldiler. Ancak Uygurların bu ikinci bağımsızlık dönemlerinin de fazla uzun sürmediğini ve önce 940 yılında Kitanların, daha sonra 1028 yılında da Tangutların egemenlikleri altına girdikleri görülmektedir. Bu arada iki yüz yıllık bir dönem yaşayan Uygurlar, Cengiz Han Moğol İmparatorluğunu kurunca bu yeni devletin içinde yerlerini aldılar. Uygurlar bu imparatorluktan sonra da Kansu bölgesinde yaşamayı sürdürdüler ve buranın yerli halkı oldular. Günümüzde bile Sarı Uygurlar Kansu bölgesinde yaşamaktadır. En eski Türk lehçelerinden birisi olan Uygurca'yı korumaktalar, Orhun yazıtlarında kullanılan numaralama sistemini de günlük yaşamlarında kullanmaktadırlar. Kansu Uygurları sonraki dönemlerde büyük bir askerî güç gösteremediklerinden haklarında tarih kaynaklarında fazla bilgi yoktur. Moğol İmparatorluğu'ndan sonra Orta Asya'da kurulan yeni devletlerin içinde Kansu Uygurları da o bölgenin halkı olarak yerlerini almışlardır.

Turfan yönüne göçeden uygurların başında Uku Tekin'in kardeşi Onye Tekin bulunuyordu. Kendisi Uygur boyları birliğinin son kaganı sayılmaktadır. Tanrı Dağları, Turfan ve Beşbalık yörelerine yerleşen Uygurlar, Kırgızlarca Karabalgasun baskınında öldürülmüş bulunan kaganların yeğeni Mengliyi 856 yılında kendilerine yeni kagan seçtiler. Yeni kaganın unvanı «Ulug Tanrıda Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge» idi.

Kagan seçiminden sonra bu bölgede oturan Uygurlar Doğu Türkistan Uygur Devleti'ni resmen kurdular. Böylece Kansu Uygurlarından sonra Doğu Türkistan'daki Uygurlar da bağımsızlıklarını açıklayarak ikinci bir Uygur devleti kuruyorlardı. İç çekişmelerle uğraşan Çin, hemen bu yeni Uygur devletini resmen tanıyarak yakın ilişkiler kurdu. 900 yıllarından sonra Uygur devleti ile ilgili kaynaklarda çok az bilgi verilmekteydi. Güney sınırları Tibet, batı sınırları Karluklar ile çevrili bulunan bu Uygur devletinin Turfan, Kaşgar Beşbalık, Kuça, Hami gibi büyük kentleri toplayan ülkelerini genişletmek gibi bir yayılma politikası izlemediği anlaşılmaktadır. Bu koşullarda dış politikası sönük geçen Uygarlar, savaştan çok ekonomi ve ticaret ile uğraşmışlar, Çin ve Batı ülkeleri ile ticaret ilişkilerini geliştirmişler, kültür ve sanata ağırlık vererek önemli eserler meydana getirmişlerdir. Eski Türk kültürünün doğmasında ve kişilik kazanmasında Uygur devletinin çok önemli rolü vardır.

UYGUR KÜLTÜRÜ

Uygur devleti başkanlarına bir süre sonra kagan yerine kutsal mutluluk anlamına gelen «İduk Kut» unvanı verilmeğe başlanmıştır. Daha sonraları devletin merkezinin adı da İduk Kut olmuştur. İsmi Hoça olan kışlık merkez bu yeni adı alırken, yazlık merkez olarak Beşbalık kenti korunmuştur. Uygur devleti bağımsızlık döneminin sona ermesinden sonra önce Karahitaylar devletine ardından da Cengiz Han'ın Moğol devletine bağlanmıştır. Bununla beraber son Uygur sülalesinin, Moğol uyruğunda olan son İduk Kut'un 1368 yılında Çin'in Ming sülalesine teslim oluşuna kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Uygurlar sahip oldukları bilgi ve kültür ile bağlandıkları devlet içinde kendilerini göstermişler ve her zaman devlet yönetiminde önemli makamlara gelebilmişlerdir.

Maniheizm dini Uygurları savaşçı ve göçebe bir ulus olmaktan çıkaran en önemli etken olmuştur. Bu dinin müzik ve resmi destekleyen bir yanının olması nedeniyle Uygurlarda sanat ve kültür çok ileri düzeyde gelişmiştir. Uygurların mani minyatür resminin, İran ve Hint minyatürcülüğünün kaynağı olduğu benimsenmektedir. Mabetlerde bulunan Uygur freskleri de bu sanat dalının üstün örnekleri olarak zamanımıza kadar gelmiştir. Bunların dışında Turfan'da yapılan kazılarda ipek üzerine boyanmış sayısız resimler bulunmuştur.

Turfan yöresinde yapılan kazılar da Budizmin etkilerini taşıyan birçok eseri gün ışığına çıkarmıştır. Bu kazılarda Koço, Yarkoto, Martuk ve Tuyuk Budist tapınaklarından kalıntılar da bulunmuştur. Buralarda bulunan eserler eski Türk tarzı, daha genç Türk tarzı ve en genç dönem

diye başlıca üç gruba ayrılmıştır. Bezeklik ve Murtuk'da bulunan fresklerinde Uygur Budist erkek ve kadın hayır sahiplerinin sembollerine rastlanılmıştır. Bu freskler kültür tarihi bakımından olduğu kadar, realizmleri dolayısıyla ırk antropolojisi bakımından da ilgi çekicidirler. Resimlerde Turan ve Önasya tipi özellikleri açıkca görülmektedir. Kazılardan yalnız Uygur Budizminin sanat eserleri değil, Türk diliyle yazılmış bir yığın kutsal kitap da çıkmıştır. Yunanca, Süryanice, Sankskritçe dillerinden Uygurcaya çevrilmiş eserler arasında Budizmin bazı önemli eserlerinin çevrileri de vardır.

Uygurlar Avrupalılardan yüzyıllarca önce kâğıdı biliyorlardı. Araplar kâğıdın ne olduğunu Uygurlardan öğrenmişler ve Araplar aracılığı ile kâğıt Avrupa ülkelerine geçmiştir. Kitap basma konusu da benzeri biçimde Uygurlarda iyi biliniyordu. Basımevi en eski dönemlerde Çinlilerde ve Uygurlarda biliniyordu. Avrupalılar basımevi tekniğini gene Asya'dan öğrenerek geliştirmişlerdir. Blok baskı tekniğinin Batıya yayılmasında Uygurların önemli rolleri vardır. Uygurlar kendi dillerini Moğollara da öğrettiler ve Cengiz İmparatorluğu'nun resmi dili Uygurca oldu. Moğol İmparatorluğu zamanında devletin üst kademelerinde Uygurlar önemli görevler yaptılar. Kendi dillerinin sağladığı prestij sayesinde elçiler hep Uygurlar arasından seçildi. Uygurların kültürel yönden güçlü olmaları, siyasal bağımlılıklarına karşı gene de bir ulus olarak varlıklarını sürdürmelerini sağlamıştır.

Uygurlar Moğolları vahşilikten kurtararak uygarlaştırmışlardır. Moğol imparatorluğu sınırları içinde hemen her köşeye resmi görevli olarak dağılan Uygurlar, bu imparatorluğun ayakta kalmasını sağlamışlar ve bir anlamda Cengiz imparatorluğunu Türk-Moğol imparatorluğuna dönüştürmüşlerdir. Uygurca bir süre resmi dil olmuş ve diplomaside sürekli kullanılmıştır. Kendi dillerinin sağladığı üstünlük ile diplomasinin önemli makamlarını ellerinde tutmuşlardır.

Uygurlar çağında Türkler göçebelikten yerleşikliğe kesin olarak geçiş yapmışlar ve yerleşik uygarlığın önemli örneklerini vermişlerdir. Doğu Türkistan'da Karahoço, Karabalgasun, Beşbalık, Karaşar, Hotan, Yarkent, Turfan, Komul, Kulça, Urumçi, Aksu, Suça, Kanço, Çerçen gibi büyük Türk kentleri kurulmuş ve geliştirilmiştir. Tarım, endüstri, ticaret ve sanat örnek düzeylerde gelişmiştir. Düzenli yollarla kentler birbirine bağlanmış, sulama sistemi geliştirilerek en çorak topraklarda bile tarım yapılabilmiştir. Heykelcilik, resim, kumaşçılık, halıcılık, çinicilik fazlasıyla gelişmiştir. Uygur alfabesi yüksek kültürleri nedeniyle tüm Asya ülkelerinde yayılmıştır. Uygur alfabesi önceleri Cengiz imparatorluğunda daha sonra da Timur imparatorluğunda resmi alfabe olarak kullanılmıştır. Kâğıdı bilen Uygurlar, yazılarını Göktürkler gibi ağaç

değil kâğıt üzerine yazarlardı. Kâğıdı, yazıyı bilen Uygurlar kendi kültürlerini yansıtan binlerce kitap basmışlardır. Uygurlar güzel ve açık Türkçeleri ile yazın, felsefe, din ve bilim sahalarında değerli eserler bırakmışlardır. Doğu Türkistan harabelerinde binlerce Uygur kitabı bulunmuştur. Moğollardan sonra Mançular da Uygur alfabesini benimseyince Uygur alfabesi bütün Asya'ya yayılmıştır.

Göktürkler döneminden kalma mimarlık eserleri çok azdır. ama Uygurlar kendi kurdukları uygarlığı yansıtan önemli mimarlık eserleri bırakmışlardır. Uygurlar tüm kentlerini yirmi metrelik surlar ile çeviriyorlardı. Böylece dış saldırılara karşı kentlerini koruyabilmişler ve bu kentler günümüze kadar o dönemin simgesi olarak gelebilmiştir. Uygur sanatında çeşitli ilişkiler nedeniyle Çin sanatının da geniş etkileri bulunmaktadır. Uygurlar göçler sırasında Tibet bölgesine de sızdıklarından, Tibet halkı ile de ticaret ve kültür alışverişi olmuştur. Yabancı metinlerden yaptıkları çeviriler Uygarların yüksek bir uygarlık düzeyine sahip olduklarını gösteren diğer bir kanıttır. Hint ve İran minyatürcülüğünün aslını Uygurlar yaratmışlardır. Resim ve müziği çok seven Uygurlar, yüksek karakterli insanlardı. Resim sanatında ilk kez model kullanan Uygurlar, duvar resiminde de ileri gitmişlerdir.

Uygurlarda pasaport ve vize işlemleri de vardı. Kira sözleşmeleri yapılıyordu. Köylüler bile işlerini hukuk belgeleri ile düzenliyorlardı. Türkçe Uygur vesikaları kesinlikle kâğıda yazılır ve saklanırdı. Semerkand'da kurulan kâğıt endüstrisi daha sonraları çevre ülkelere de yayılmıştır.

Uygur Türkleri Altay dil grubunun «Hakaniye» lehçesini konuşurlardı. Dil bilginleri Türkçenin tarihini dörde ayırmaktadırlar. Buna göre, Ana Türkçe çağı, Eski Türkçe çağı, Orta Türkçe çağı, Yeni Türkçe çağı gibi dört ana dönem Türkçenin tarihini göstermektedir. Uygur dili ve yazını IX-XV. yüzyıl arası olan Orta Türkçe çağına girmektedir. Yusuf Has Hacip'in Kutadgubilig ve Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lugat-it Türk adlı eserleri bu dönemde meydana gelmiştir.

Uygur Türklerinin yazısını da üç dönemde incelemek gerekir. Uygurlar ilk zamanlarda Orhun yazısını kullanmışlardır. Daha sonraları Hue-Hu yazısını Çin etkisi ile benimsemişlerdir. Doğu Türkistan'a gelerek yerleştikten sonra bu yazıyı kullanmışlar ve eserlerini yaratmışlardır. Sonraki yıllarda Moğol ve Mançular da bu yazıyı benimsemişlerdir. Arap yazısı gibi sağdan sola doğru yazılan bu yazıda harfler sözcüğün başında, sonunda ve ortasında ayrı ayrı biçimlere girmektedir. Müslümanlığı benimsedikten sonra ise Uygur Türkleri Arap yazısı ile yazmağa başlamışlardır. Kaşgarlı Mahmud, Ahmet Yükneki, Bilal Nazım gibi Türk Uygur dilci, bilgin ve ozanları eserlerini Arap yazısıyla yazmışlardır. Uygur yazınında, benimsedikleri dinlerin de rolü olmuştur. Önceleri Buda ve Ma-

niheizm dinlerinin etkisi ile yazılan eserler daha sonraları müslümanlığın etkisiyle yazılmıştır. Diger dinlerin etkisine karşın, Uygurlar her zaman tek tanrıya inanmışlardır. Günlük dillerinden Tanrı sözcüğünü düşürmeyen Uygurlar, her şeyi Tanrıya bağlayan yazgıcı bir düşünceye sahiptiler. 934 yılından sonra Satuk Buğra Han zamanında Uygurlar müslümanlığı benimsemişlerdir. Daha sonraları başa geçen Musa Buğra Han ve Harun Buğra Han zamanlarında da müslümanlığın Uygurlar arasında yayılması sürmüştür.

Uygur Türklerinin baş sanatlarından birisi duvar resimleri olmuştur. Bunun yanısıra Uygur Türkleri, kendilerinden önce gelen Türk boylarında olduğu gibi, keten kumaşlar üzerine yapıştırılan lake resim sanatı, kâğıt ve ipek üzerine çizme sanatı, kenevir üzerine yapılan resim sanatı, kitap resimleri ve tahta baskı sanatıyla da uğraşmışlardır. Uygur Türklerinin ortaya çıkmalarıyla Türk resim sanatında birden uslup ve teknik değişiklikler de kendini göstermiştir. Uygur Türklerinin bu yeni akımı 604-1250'ye kadar sürer. Yeni akımda Uygur Türklerinin Doğu kültürü ile en çok yakınlık göstermiş Türk boyu olduğu tartışmasız olarak benimsenmiştir. Uygurlar aracılığı ile Türk resminde hem teknik hem de düşünce bakımından Uzakdoğunun etkisi kendisini göstermiştir. Uygur Türkleri Çin sanatını yakından tanımışlarsa da, uslup ve teknik açılarından kendi resim sanatlarını özgün olarak çizme yeteneğini göstermişlerdir. Bu resimlerde konu olarak arkaya ok atan atlı ve cennet anlatımları yanında, Çin sanatının zarif hatları, çekingen renkleri, tezyin motifleri de bulunmaktadır. Bu nedenle, sözkonusu sanatı, incelik ve zerafete yönelen Çin sanatı yerine, Türklerin güçlü bozkır geleneklerine bağlamak gerekmektedir. Böylece resim sanatında başlangıç başka Türk boylarına bağlansa bile, Uygurların yüzlerce yıl pek çok eserde geliştirdiği uslup ve tekniğin Türk sanatını zenginleştirdiği yadsınamaz. Uygurların duvar resimleri genellikle Mani ve Buda dininin metinleriyle ilgilidir. Tapınaklardaki duvar resimlerinde başrahibin seyahatları ve maceraları dile getirilmektedir. Figürlerin düzen içerisinde tek dizide sıralanmaları, dik duruşlarıyla Türk saray düzenini yansıtmaktadır. Fresklerde kendi resimlerini çizdirmek isteyen adamlar ve Uygur şehzadelerinin resimleri çok gerçekçi olarak canlandırılmaktadır. Duvar resimlerinde yer alan fil resimleri çoktur. Fil iyi niyet, sadakat ve iyilik simgesidir. Resimlerde fil ile kagan arasındaki anlaşmazlıklar da çizilmiştir. Uygur Türkleri renk olarak parlak renkleri, özellikle koyu mavi ve kırmızı renkleri kullanmışlardır.

Yazı işleri için Uygur sanatçıları kalem kullanmamışlardır. Kaşgarlı Mahmud Uygur Türklerinin, Çinlilerin aksine ve ağaçtan kalem kestiklerini yazmaktadır. Boya koyu macun olarak sürülmez, aksine şeffaf

gibi ince bir cila halinde konulurdu. Hafif sürülen cila ile Buda ya da önemli bir kişinin yüzünde gölgeler meydana gelirdi. Kitap resimlerinde ise, Buda metinleri Uygurca olup, resim tekniği duvar resim tekniğinin aynısıydı. Siyah ve al mürekkeple yazılmış yazılar üzerine şeffaf cila sürülürdü. Mani kitap tekniği ile Budist teknik arasında pek fark yoktu. Kitap resimlerinde, Koçu duvar resimlerindeki uslup ve teknik egemendi. Bu çalışmalarda hep geleneklere dayanılıyor ve onlar anlatılmağa çalışılıyordu. En eskilerde ışık ve gölge çelişkisi ile hacimler verilirken, daha sonra teknik, grafik bir gelişme gösterir.

Arşiv için kullanılan yazı malzemesi kâğıttır. Uygur Türkleri de kâğıt kullanmasını Batı dünyasından önce biliyorlardı. Düzenli tutulan Uygur arşivlerinin çoğu zamanımıza kadar kalmıştır. Birçok kira sözleşmeleri ve hukuk işlemlerini yansıtan belgeler de bu arşiv içinde yer almaktadır. Uygurlarda köylüler bile sözleşme ve hukuk işlemi yapma yetki ve gücüne sahipti. Hukuk düzeni ile beraber yasa yapma tekniği de Uygurlarda çokca gelişmişti.

Çömlekçilik Uygurların ileri oldukları bir başka sanat dalı idi. Türkistan'ın tüm önemli kentlerinde çömlekler yapılır ve bunlar boyanarak süslenirdi. Küp biçiminde yapılan bu çömleklerin en büyüğü, daha sonraları tandır olarak kullanılmış ve ekmekler tandırlarda pişirilmiştir. Milattan sonra birinci yüzyıldan sonra da Uygurlar bakır, demir, kömür, gümüş ve altını eriterek işlemişlerdir. Taklamakan Çölü araştırmalarında demir tavlamak için yapılan maden ocakları bulunmuştur. Kuçar'da ise bakır ve gümüş dökmek için yapılmış olan kazanlar ele geçirilmiştir. Kuçar kenti yakınlarında Uygurların işlettiği bir de kömür madeni bulunmuştur. Kömür işletmesini bilen Uygurlar bunun ateşi ile diğer madenleri eriterek silah, kazma, kürek, balta, çapa gibi malzemeler de yapıyorlardı. Demircilik ve bakırcılığın yanısıra kuyumculukta da ileriydiler.

Demircilik işlerinin gelişmesiyle Uygur Türklerinde tarım ve sulama teknikleri de gelişmiştir. Doğu Türkistan'da önemli sayıda sulama kanalları yapıldı. O dönemlerde Uygurlar buğday, mısır, pamuk, meyve ve sebze yetiştirmesini biliyorlardı. Potey kalıntılarında ele geçen küplerin içinde buğday ve mısır tanelerine, keten, atlas ve ipekli kumaşlara rastlanmıştır. Hotan kenti kumaş dokuması alanında çok ileri gitmişti. Koçu, Kaşgar ve Hotan'da halıcılık ve hasır sanatları gelişmişti. Koçu, Uygurların önde gelen halıcılık merkezidir.

Orta Asya heykel sanatında Uygur uslubu önemli bir yere sahiptir. Başlangıçta normal insan boyundaki heykeller, giderek yerlerini on metreyi aşan insanüstü heykellere bırakmışlardır. Kuçar, Hotan, Niye ve Akterek kentlerinde Uygur heykel sanatının değişik örnekleri görülmüştür. Hotan heykelciliğinde alçı tekniği egemenken, Kuçar ve yöresindeki

heykellerde portreye yaklaşan ve eski özellikleri belirten sanat eserleri belirginlik kazanmıştır. İç Asya yerleşik yaşamında yapı teknikleri üç kola ayrılmaktadır. Atlı göçebelerle bağlantılı olarak çadırı andıran hücre tipi yapılar, Hind, Budist ve Çin mimarlığına bağlanan yapılar ile Çin tekniği görülürdü. Ocak mimarlık sanatında önemli bir yere sahipti. Binaların bölümleri, oda ve hücreler çadır tipinde, yuvarlak ve dört köşeli planda, yüksek kasnaklı ve kubbeli olmak üzere yapılırdı. Bu dönemde surlarla çevrili kentlere balık adı verilmektedir. Saray ve manastırlar ise, kentleri süsleyen başlıca büyük yapılardır. Bir Uygur kenti olarak Balık yedi kat hendekler ile çevrilir ve üç kat sur ile örülürdü. İç akropol Ordu kapağı adını taşır ve kaganın sarayı burada bulunurdu. Tapınak ve manastırlar da saray mimarlığına uygun bir uslupta yapılmakta idi. Bunlar da duvarlar ile çevrili yüksek bir set üzerinde yapılmışlardı. Ortada Buda heykeli ya da Tanrı heykellerinin bulunduğu bina, setin çevresinde ise rahip hücreleri sıralanırdı. Tapınaklar Uygur mimarlığının önemli örnekleridir.

Bin ev tapınağına çizilen figürlerde Uygurların tiyatro sanatında da ileri gittikleri anlaşılmaktadır. Uygur tiyatrosu ile ilgili çeşitli belgeler ve figürler kazılarda ele geçmiştir. Çin ve Hint etkileri tiyatro figürlerinde de vardır. Mimarlıkta sütunlar çoğunlukla ağaçtan yapılır, boya ve yaldız ile süslenirdi. Tavan süslemeleri ise kenarları lotus motifleriyle çevrili taş biçiminde, alçıdan yapılmış çeşitli figürlerin bulunduğu ve bunların müzelerde saklandığı bilinmektedir. Uygurların ilk dönemlerindeki ilkel tiyatroları Buda dininden sonra gelişmiştir. Misyonerler Buda dinini yaymak için, ilk zamanlarda dinsel törenleri tiyatrolaştırarak halka takdim ediyorlardı. Sonuçta Uygurların tiyatrosu ile Budistlerin dinsel tiyatrosu karışmış ve ortaya yepyeni bir tiyatro sanatı çıkmıştır. Yeni çıkan tiyatroya Mitolojik Tiyatro adı verilmiştir. Eski zamanlarda Türkistan'a giden gezginler de Uygurların gelişmiş bir tiyatro sanatına sahip olduklarını yazmışlardır. Müslümanlıktan sonra da Uygur Türklerinin tiyatro sanatı sürmüştür. Garip ile Senem, Ferhad ile Şirin, Tahir ile Zühre Uygur tiyatrosunun seçkin örnekleridir.

Uygurların eğitim ve kültür açısından ileri bir ülke olmaları nedeniyle civar ülkelerden birçok yabancı öğrenci tahsil için Kaşgar'a gelirlerdi. Tarihî Kaşgar kenti yalnız Uygur Türklerinin değil, Türklük ve İslam dünyasının önemli kültür ve eğitim merkezlerinden birisi olarak benimsenirdi. Hanlık, Vanlık, Çarsu, Orda gibi medreselerde Farabi, İbni Sina, Abdurrahman Cami, Ali Şir Nevâi gibi doğunun yetiştirdiği büyük bilim adamlarının kitaplarıyla öğrenciler yetiştirilirdi. Ayrıca, Kaşgar'daki Mesudi kitaplığı eli bütün önemli kitaplar Uygur öğrencilerinin yararlanmalarına sunulmuştu. Doğu Türkistan daha sonraları Çin yöneti-

mine girdikten sonra, Uygur ülkesinde Çin'ce eğitim yapan çeşitli okullar'da açılmıştır. Çin baskıları son zamanlarda artarak Uygur kültürünü ortadan kaldırmağa yönelmiştir. Uygur ülkesinde artık Çin dili ve kültürü geçerli sayılmış, Uygur dili ile kültür belgeleri yasaklanmıştır.

Tiyatro ile beraber Uygurlarda müzik de gelişmişti. Uygurların kendilerine özgü on iki makamları bulunuyordu. Bu on iki makamın özelliği, Uygur Türklerinin ulusal özelliklerini, örf ve âdetlerini, toplum ve yaşama biçimlerini, başlarından geçen çeşitli tarih dönemlerini içinde toplayablmiş olmasıdır.

Uygur Türkleri doğuştan gururlu ve iklim koşulları nedeniyle de haşin insan karakterindedir. Bunun için ulusal irade ve dil kültürünü geliştirmede hiçbir engel ile karşılaşmamıştır. Atlı bozkır Türklerinin yerleşik yaşama geçişlerinin ve bu tarz ile kendi karakterlerini kaynaştırarak yeni bir uygarlık yaratışlarının en güzel örneği, ilk kez Uygur Türklerinde görülmüştür. Bulundukları bölge dolayısıyla Uygur Türkleri Batı ve Doğu uygarlıklarının etkisinde kalmışlarsa da, esinlendikleri bu kültürden ayrı ve kendilerine özgü bir uygarlık meydana getirebilecek kadar uyanık ve düşünsel çaba gösteren bir Türk kavmi olarak kabul edilirler. Beş yüz yıllık uzun bir zaman boyunca Uygur Türkleri kendi inançlarındaki hoşgörüye bağlı kalarak, Türk bozkır toplum yaşamıyla yerleşik yaşamı uzlaştırmayı başarmıştır.

Uygur Türkleri orta boylu, uzun ve sarı saçlı, dikburunlu gök gözlü bir boy olarak tanımlanmışlardır. Giysileri, genellikle bozkır tipinin ortak özelliklerini taşımaktadır. Çizme, börk, eşya asmak için kayıştan veya kumaştan yapılma Türk kuşakları vardır. Kadına çok saygı gösteren Uygur Türkleri, genellikle tek kadın ile evlenirler ve kadına toplum içinde önemli yerler verirlerdi. İncik, boncuk takmayı seven Uygur kadınları, çok süslü giyinirlerdi. Kadınlar hem evlerinde iş yaparlar, hem de kocaları ile birlikte tüm diğer işlerde çalışırlardı. Hükümdar eşlerinin ise devlet işlerinde önemli yerleri vardı. Hükümdar adına bazı yetkileri kullanıyorlardı. Türklerin geleneksel devlet yönetiminde kadına verilen önem Uygurlarda da sürdürülmüştür.

Uygurların ilk dönemlerdeki ekonomileri genellikle tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. At, koyun, sığır ve inek beslenmesi asıldı. Hayvan ürünlerinden elde edilen yiyecek, giyecek ve barınma ve eşyaları Uygur Türklerinin ekonomisinin temelini oluştururdu. Tanrı Dağları ve Tarım havzası hayvancılığın merkeziydi. Demir, bakır ve kömür çıktığından Uygurlar bu madenlere dayalı küçük elişleri de geliştirmişlerdi. İpek yolu üzerinde bulunmaları nedeniyle de Çin ve Batı arasındaki ticaretten paylarını alırlardı.

Hunlar ve Göktürklerde görülen şenlik düzenleme gelenekleri Uy-

gurlarda da vardı. Ötüken Uygurlarının kutladıkları bahar bayramı, gene eski atalarının kutladıkları gibi her yılın beşinci ayında yapılırdı. Bu ay içinde Uygur Kaganının beylerini ve halkını Tolen ırmağının kıyısında toplayarak Gök Tanrı'ya kurban sunduğu hakkında Çin kaynaklarında bilgi vardır. İlkbaharda kutlanan diğer bir bayram da sürüleri otlatmaya çıkarma ayı olarak kabul edilen ve 9 Mayıs'ta yapılan Örüs Sara Bayramı'dır. Ötüken Uygurları hakkında gökle ilgili olarak bazı ayinler yaptıklarına dair bilgilere Çin kaynaklarında rastlanmıştır. Gökkuşağı görüldüğü zaman Uygurlar genellikle şenlik yaparlardı. Tanrıya dualarını ise güneşin battığı yöne dönerek yaparlardı.

Kopuz Uygurların ulusal çalgısıydı. Şenlikler sırasında kopuz çalarlar, ata binerek yarışırlar ve ok atarlardı. At sırtında, gezerken veya giderken kesinlikle kopuz çalar, şarkı söylerlerdi. Daha çok ilkbahar aylarında gezmeyi severlerdi. Uygurlar ayrıca üçüncü ayın dokuzuncu günü de Hansıh şenliğini kutlarlardı .Bu şenliğin anlamı soğuk yemek eğlencesidir. Bu şenlik Hıristiyanların paskalyasına, Müslümanların ise Hızır Günü'ne karşılıktır. Bütün ateşler bir gün süre ile söndürülür ve bir gün önceden hazırlanan soğuk yemekler yenirdi. Uygurlar bunun yanısıra yaz ve kış dönenceleri için de ayrı törenler düzenlerlerdi. Benzeri şenliklere Çin'de de rastlanmaktadır.

Uygurlar şenliklerinde gümüş ve pirinçten yaptıkları kaplara su doldururlar, suyu birbirlerine atarak spor yaparlardı. Suyun fışkırtılması ateşin söndürülmesi anlamına gelmekteydi. Suyu birbirlerine atan Uygurlar, bedenin serinlemesini sağlayarak sıcaklığın çıkmasına yardımcı oluyorlardı. Bu şenlikler, eski bir Şamanizm kalıntısı olan yağmur yağdırmakla da ilgilidir. Uygur Türklerinde Toy töreninin devlet yaşamında önemli bir yeri vardı. Toy törenleri, beg oğlunun ilk avı, tahta çıkması, bir felaketten kurtulma ve elçi kabul etme gibi durumlarda yapılıyordu. Seromoni çan vuruşu ile başlar, herkes kaganın çevresinde eğilir ve daha sonra da armağanlar dağıtılırdı. Bundan sonra da müzik, içki, ziyafet ve gösteriler birbirini izlerdi.

Uygur devletinin siyasal yaşamı pek uzun olmamışsa da daha sonra ortaya çıkan iki yeni Uygur devleti Uygurları önemli bir yere kavuşturmuştur. Uygur devletleri kısa ömürlü olmuştur, ama Uygur halkı günümüzde bile topluca yaşamaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeyinde Doğu Türkistan bölgesinde, günümüzde bir Uygur özerk bölgesi vardır.

X

KARAHANLILAR DEVLETİ

(940 - 1040)

Karahanlılar devletinin Türk tarihi açısından önemi ilk kez Türk ve İslam sentezini yapan devlet olmasıdır. Türklerin müslümanlığı benimsemesinden sonra kurulan bu devlet, hem Türk hem de İslam karakterini taşıyordu. Uygur alfabesini kullanırlar ve Türkçe konuşurlardı. Orta Asya'dan gelen Yağma Türk boyu tarafından kurulan Karahanlılar devleti yaklaşık olarak üç milyon kilometrekarelik bir alana yayılmıştı.

Türklerin göçebelikten vazgeçerek yerleşik bir yaşam sürmeğe başlamaları döneminde ilk ortaya çıkan Türk devleti Karahanlılar devletidir. Karahanlılar devletinin kökeni epeyce karışıktır. Bu konuda çeşitli görüşlerin bulunması konuyu daha da karıştırmıştır. Bir görüşe göre, Karahanlılar devletinin kurucusu ve yöneticisi Göktürklerin Asena soyundan gelen Karlukların bir koludur. Doğu Göktürk siyasal birliği 742 yılında dağılınca, bozkır egemenliği önce Basmıllara sonra da Uygurlara geçer. Uygur ve Basmıllarla birlikte, Göktürk devletinin yıkılmasına katılan Karluk beği, ilkin sağ yabgu, daha sonra da sol yabgu yapılır. Sol yabgu kagandan sonra en yüksek makamdır. Karluklar Çin - Arap ve Arap - Turgeş savaşlarından yararlanarak Balasagun ve Taraz bölgelerini ele geçirirler. Sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Kaşgar'ı alırlar. Uygur devleti Kırgızlar tarafından yıkılana kadar Uygurlar'a bağımlı kalırlar. Uygur devletinin ortadan kalkışı, Kırgızlar Türk geleneklerine değer vermediklerinden, bozkır egemenliğinin Ötüken'e bağlı olduğu inancının da yıkılmasına yolaçar. Yerleşik yaşama yönelen, Mani dinini benimsemiş Uygurlarda eski gelenekler değerini yitirdiğinden, henüz Şaman olan ve soyunu Kagan Asena sülalesine bağlayan Karluk yabgusu, kendisini bozkırlar egemeninin yasal mirasçısı sayar ve büyük kagan an-

lamına gelen «Karahan» unvanını alır. Tarih kaynaklarında Karaordu diye geçen Balasagun'u başkent yapar.

Bir başka görüş ise, Karahanlı devletinin kökenini, Doğu Göktürk ve Uygur siyasal kuruluşlarının temel ögesi olan Dokuz Oğuzlara bağlar. Ona göre Türgeç'ten sonra Karluklar, Onokların dağılmasını önleyemeyen ve İslam fetiflerine direnemeyen zayıf bir topluluktur. Karahanlı devletini Dokuz Oğuzlardan gelen Yağma sülalesi kurar. Dokuz Oğuzlardan bir bölüm ayrılarak Karluk Türkleri ile birleşir. Türk kaganı bundan hoşlanmaz ve Dokuz Oğuzu Karluk ve Kimek arasında bir yere, görünüşe göre Sarısu bölgesine yerleştirir. Yağma adlı Dokuz Oğuz şefinin topluluğu orada barınamaz, kaganın yanına gider. Yağma boyunun yöneticileri, Dokuz Oğuz kralları ailesinden gelmektedir. Yağma kralları genel olarak Buğra Han unvanını taşımaktadırlar. Yağmalar Kaşgar ve Narin arasındaki bölgede yaşarlar. Buğra unvanlı Karahanlılar da Kaşgar ve Narin arasındaki bağlantı içindedirler. Karahanlı sülalesinin Yağmalarla bağlantıları bazı otoritelerce kesin sayılmaktadır.

Karahanlılar, ister Göktürk - Asena - Karluk, ister Dokuz Oğuz - Uygur kökenli olsun, bölgede göçebe boyları birleştirerek önemli bir siyasal birlik kurarlar. Altay - Türk bozkır sistemine göre, bu boy toplulukları bir Büyük ve bir küçük kagan arasında paylaştırılır. Doğu bölgesinde egemen Büyük Kagan Balasagun'a yerleşir ve Arslan Karahan unvanını taşır. Batıda Küçük Kagan ya da Ortak Kagan ise önce Taraz'a daha sonra Kaşgar'a yerleşir ve Buğra Han unvanını taşır. Arslan, Çiğil boyunun, deve ise Yağma boyunun totemidir.

Boyların paylaşılması sülalenin daha alt birimlerinde de sürer. Karahanlı soyundan dört alt kagan için totem adlarıyla birlikte Arslan İliğ ve Buğra İliğ unvanı kullanılır. Hükümdar vekilleri ise Yinal unvanı taşırlardı. Her rütbenin belirli bir ünvanı vardır ve bu rütbeler kademe yükselme ilkesine dayalı bir sistem meydana getirirler. Arslan İliğ yeri boşalınca Yinal, Arslan Han yeri boşalınca da Buğra Han yerine geçer ve eski unvanı bırakıp yeni unvanı taşımaya başlar. Ne var ki, aile içindeki bu hiyerarşinin sık sık çiğnendiği ve bu yüzden savaşların çıktığı görülür. Karahanlıların ilk saptanan büyük kaganı Bilge Kül Kadir Han'dır. Ondan sonra oğulları Bazır Arslan Han Büyük Kagan, Oğulcak Kadir Han ise Ortak Kagan'dır. Ama yeğeni Satuk savaşla Oğulcak'ın yerini alır ve Satuk Buğra Han olur. Onun oğlu Baytaş, Büyük Kagan Arslan Han'ı yenerek sülalenin bu kolunu ortadan kaldırır, kendisi başa geçerek Büyük Kagan olur. İlk kez İliğ unvanını kullanan kardeşi Süleyman' ın oğlu Harun Buğra Han'dır. Buhara'nın kesin fethini sağlayan Nasır, Arslan İliğ unvanı ile alt kagandır. Ağabeyi Togan Han Büyük Kagan' dır. Harun'un oğlu Yusuf Kadir Han, Arslan İliğ'den üst rütbede ortak

kagandır. Bir süre sonra Arslan İliğ kendisini büyük Kagan ilan eder ve ağabeyi ile savaşmaya başlar. Nasır ölünce kardeşi Mansur Arslan İliğ olur. O da kendisini Büyük Kagan olarak ilan eder, küçük kardeşi Yinal Tekin ise onun yerine Arslan İliğ olur. Asıl Büyük Kagan Togan ile savaşa girişirler. Togan Han bu savaşta ölünce, onun yerine yasal olarak Ortak Kagan Yusuf Buğra Han'ın geçmesi gerekir.

Bulundukları eyaletlerde bağımsız boylar bulunmasına karşın, Karahanlı soyu birbirlerinin rütbe ve eyaletlerini ele geçirmek için bir iç kavgayı uzunca bir süre devam ettirirler. Karahanlı soyunun sürekli olarak birbirleri ile boğuşması devletin iç ve dış güvenliğini sarsar, bu nedenle de Karahanlı devleti bir süre sonra parçalanarak ortaya Doğu ve Batı olmak üzere iki ayrı Karahanlı devleti çıkar. Önceki Türk devletlerindeki gibi, Karahanlı vedelti de Doğu ve Batı olmak üzere geleneksel biçimde bölünmekten kurtulamaz.

1040 yılında Karahanlı devleti ikiye bölünür. Batı Karahan devleti Semerkand ve Buhara gibi büyük İran - İslam kültür merkezlerini sınırları içine alır. Doğu Karahan devleti ise başkent olarak Kaşgar'ı seçer ve daha çok Buda ile Mani dininin etkin olduğu bölgeleri sınırları içine alır. Ne var ki, ilk Türk - İslam edebiyatı İran - İslam etkisindeki Batı devletinde değil ama Doğu Karahan devletinde gelişir. Gerek Batı gerekse Doğu devletlerinde eski siyasal sistem sürer. Karahanlı soyundan büyük kaganlar, ortak kaganlar, iliğler ve yinallar geniş bağımsızlık içinde, kendilerine bağımlı bulunan boyları ve bölgelerden oluşan gevşek yapılı bir devlet denebilir.

Karahanlı devleti, göçebe bozkır siyasal düzeninden klasik İslam devletine bir geçiş aşaması olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Askerî güç geniş ölçüde göçebe savaşçılara dayanmaktadır. Prensler kentlerde otursalar da soyun içinden çıktığı kavimlerin askerleri, savaşçı niteliklerini yitirmesinler diye prenslerinin kentlerinin yakınında kurulan çadırlarda göçebe yaşamı sürerler. Askerî gücünü Selçukluların Oğuzlarına dayandıran Ali Tegin Buhara'da oturmaz, kent yakınında Karlukordu adını verdiği ordu karargâhında otururdu. Bastırdığı paralara da Karluk - Ordu adını vermiştir.

Karahanlılar tarihi ile Batı ve İslam kaynakları pek birbirini tutmamaktadır. Bu devletin adının Batılı tarihçiler tarafından verildiği ve güçlü hanlılar anlamına gelen Karahanlılar olduğu da ileri sürülmüştür. Karahan, karaordu Türkçe'de büyük baş ve güçlü anlamında kullanılmıştır. İliğ unvanı bu devletin kurucusu olan hanedanın bir özelliğidir. Bu unvan arslan ve buğra ile birlikte, devletin dört alt kaganından ancak ikisi tarafından kullanılmıştır. Devlet yapısı ve yönetimi olarak eski Türk sistemini uygulayan Karahanlıları, İran sistemini bilen müslümanlar hiç

anlamamışlardır. Karahanlı devletinin yapısı ile ilgili olduğu gibi, sülalenin kaynağı da tarihsel belgelerde tartışmalıdır. Çeşitli kaynaklara göre, Karahanlı sülalesinin geldiği orijin için Uygur kökeni, Türkmen kökeni, Yağma kökeni, Karluk kökeni, Karluk - Yağma kökeni, Çiğil kökeni, Tuchu kökeni gibi çok değişik görüşler ileri sürülmüştür.

Bölgedeki karışıklıklardan yararlanan Karluklar 740 yılından sonra Balasagun ve Taraz yörelerini ele geçirmişlerdir. Tibetliler ile Uygurlar arasındaki savaştan yararlanan Karluklar, Kaşgar kenti ve civarını da ele geçirme şansına sahip olmuşlardır. Kırgızların Ötüken ve bölgesini işgal ederek Uygur devletini yıkmasından sonra bozkır yöreleri boşlukta kaldı. Bunun üzerine kendi soyunu Asena sülalesine bağlayan Karluk Yabgusu, kendisini bozkırların yeni egemeni ilan ederek büyük kagan anlamında Kara - Hakan adını aldı. Merkez olarak Çu boyunda Balasagun civarında bulunan Karaordu seçildi. Yeni devlet kendisine bağlı bulunan kavimleri yarı yarıya böldü, iki kagan yönetiminde çift hükümdarlık sistemine geçti. Doğu bölgesinin egemeni Büyük Kagan Karaordu kentinde yaşıyordu. Aynı zamanda Arslan Kara Hakan unvanı ile de tüm Karahanlılar sahasının en üst düzeydeki egemeni oluyordu. Batı bölgesinin yöneticisi Şerik Kagan önce Taraz'da sonra da Kaşgar'da oturmuştur. Buğra, Kara Hakan adı ile Batı bölgesinin yöneticisi idi. Karahanlı devletinde bir hiyerarşi vardı ve çeşitli unvanlar yükselme sırasına göre kazanılırdı. Bir üst makam boşaldı mı onun altında bulunan, o üst makama geçerdi. Üst düzey unvanlar hep devlet kurucusu hanedanın üyelerine veriliyordu.

Kagan hanedanının yanısıra bir de başta Yuğruş olmak üzere vezirler topluluğu bulunuyordu. Başkomutana subaşı, saray nazırına tayangu, bitikçi ve de maliye nazırına ağıcı denirdi. Bu tür görevlere hanedan ailesinden olmayanlar da getirilirdi. Sülaleden gelen hükümdar vekilleri irken, sağan, inanç, ongun, toğrul adlarını taşıyorlardı.

İlk Karahan hükümdarı Bilge Han önce Samanoğulları ile savaşmak zorunda kalmıştır. Samanoğullarını yenerek ülkesini genişleten bu kaganın yerine daha sonra iki oğlu geçti. Oğlu Bazır Arslan Han adı ile Balasagun'da, Oğulcak da Kadir Han adı ile Taraz'da başa geçtiler. Samanoğulları Taraz'ı ele geçirince Oğulcak da Kaşgar'ı merkez yaparak devleti yeniden düzenledi. Bu arada, asi Samanoğullarından birisinin ülkesine sığınmasına izin veren Oğulcak, yeğeni Satuk'un bu adam aracılığı ile müslümanlığı benimsemesine yardımcı oldu. Satuk'un müslüman olmasından sonra, Karahanlı devletinin Batı kısmında müslümanlık hızla yayıldı. Satuk müslümanlık sayesinde yavaş yavaş güçlendi ve Büyük Kagan olmak için mücadeleye başladı. Müslüman gönüllülerden oluşturduğu ordusu ile Doğu bölgesinin de egemeni olmak için hazırlanıyordu.

Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında yaşayan Oğuzlar kısa bir süre içinde müslüman oldular. Satuk Buğra Han müslümanlığın verdiği yeni güç ile kısa zamanda devlete ve bölgesine egemen oldu. Satuk Buğra Han'ın 955 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Baytaş Musa, babasının büyük kagan ile başlattığı savaşı kazanarak hanedanın doğu kolunu ortadan kaldırır ve kendisinin büyük kaganlığını ilan eder. Bu noktadan sonra tüm Karahanlı devleti müslümanlığı benimsemiştir. 960 yılından sonra Karahanlı devleti artık tam anlamıyla müslüman olduktan sonra civar bölgelerin de müslüman olması için İslam cihadı doğrultusunda savaşlara girişmiştir. Musa'nın yerine geçen oğlu Hasan Musa da babasının başlattığı müslümanlığı yayma savaşlarını sürdürmüştür. Kaynaklarda Arslanhan veya Karahan adı ile geçmektedir. Bu kaganın Samanoğulları devleti yıkılmış ve Fergana bölgesini Karahanlılar devleti almıştır. 992 yılında, Satuk Buğra Han'ın torunu Harun Buğra Han, orduları ile Buhara ve yöresini ele geçirmiştir. Selçuklular arkadan orduları ile baskı yapınca Karahanlılar geri çekildiler. Bir yıl sonra Samanoğulları Buhara'ya yeniden sahip oldular. Harun Buğra Han ölünce yerine oğlu Ahmed, Togan Han unvanı ile geçti. Togan Han sonradan Samanoğulları devleti üzerine iki sefer düzenledi ve bütün Seyhun havzasını devletinin sınırları içine kattı. Ahmed'in kardeşi Nasır da İliğ Han unvanı ile Batı kaganlığına geçti ve 999 yılında düzenlediği büyük bir sefer ile Buhara kentine girerek Samanoğulları devletini yıktı, hazinelerini ele geçirdi. 1002 yılında Samanoğulları ayaklanmak istediler ama başaramadılar. Selçuklular bir süre sonra Karahanlıları bozguna uğrattılar, ama İliğ Han bir yıl sonra bu bölgeyi yeniden egemenliği altına aldı. Bu arada Gazne valisi Sebük Tekin ölmüş yerine oğlu Mahmut geçmişti. Gazneli Mahmud Karahanlılar ile bir anlaşma yapmak istedi. İlig Han ile yapılan anlaşma sonucunda Ceyhun ırmağı iki devletin ortak sınırı oldu, ve Mahmud İlig Han'ın kızı ile evlendi. İlig Han tüm Samanoğulları ülkesini ele geçirmek istediğinden, Mahmud Hindistan'da iken harekete geçti. Durumdan bilgisi olan Mahmud geri dönerek Karahanlıları yendi. İlig Han intikam almak için Hotan tarafında bulunan Yusuf Kadir Han'dan yardım istedi. 1008 yılında Belh yakınlarında yapılan savaşı, ordusunda Hindistan'dan getirdiği filler bulunan Mahmud kazandı.

Bu yenilgi Karahanlı devleti için büyük bir dönüm noktası olmuştur. Yenilgiden sonra Karahanlı devletinde iç hanedan ve taht kavgaları başladı. Bunun sonucunda Nasır bağımsızlığını ilan etti. Büyük Kagan Ahmet de kardeşine karşı Gazneli Mahmud ile dostluk anlaşması yaptı. Bir yıl sonra Nasır, kardeşine karşı bir sefer açarak Kaşgar'a doğru yola çıktıysa da şiddetli kış yüzünden bu seferi sonuçlandıramadı. Gazneli Mahmud bu hanedan anlaşmazlığını çözmek için aracılık önermiş, ama Nasır ölünce konu kendiliğinden çözüme kavuşmuştur. Nasır'ın yerine

üçüncü kardeş Mansur geçtikten sonra Karahanlılar tarihi ciddi boyutlarda karışıklık dönemine girdi. 1016 yılında Mansur, Büyük Kagan'a karşı harekete geçerek kendisini Büyük Kagan ilan eti. Buna karşılık Büyük Kagan Ahmed'i, oğlu ve kardeşi destekliyordu. Mansur'un darbe girişiminden sonra iki yan arasında yoğun çatışmalar başladı. Bu iç savaş sırasında Gazneli Mahmud da Harezm'i işgal etti. Karahanlılar kendi içlerindeki kavga nedeniyle bu işgale seyirci kalıyorlar ve hiçbir şey yapamıyorlardı. Ahmed'in ölümü üzerine, bu kez de Yusuf Kadir Han ile Mansur arasında savaş çıktı. Bir süre sonra hiç birisi kazançlı çıkamayınca anlaşma yapıldı ve ikisi ortak yönetime başladılar. Karahanlı devleti böylece aynı anda iki kagana birden sahip oluyordu. Bu anlaşmadan sonra Gazneliler üzerine ortak bir sefer açıldı, ama gene Belh yakınlarında Karahanlılar yenildiler. Yenilgi üzerine Şehzade Ahmed ile Ali Tekin, Mansur'a karşı ayaklandılar. Mansur bunun üzerine kendisini dine adadı ve derviş oldu. Yusuf Kadir Han büyük kaganlıkda tek başına kaldı. Bu kez de kardeşleri ona karşı çıktılar. Yusuf Kagan bunun üzerine yardım için Gazneli Mahmud'a başvurdu. Yapılan anlaşma ile Ali Tekin'in eline geçen topraklar geri alınacak ve Yusuf Kagan'ın oğlu Muhammed'e verilecekti. Anlaşma çerçevesinde Gazneli Mahmud harekete geçti. Karşı koyabilecek gücü kendinde bulamayan Ali Tekin kaçtı. Gazneli Mahmud onu izlemeyerek Gazne'ye geri dönünce, Ali Tekin Buhara ve Semerkand'da yeniden duruma egemen oldu. Karahanlı hanedanı içindeki savaşta daha sonra Yusuf ve oğullarının şansı açıldı. Savaşlardan yengi ile çıktılar ve ülkede birliği yeniden kurdular. Yusuf Kagan'dan sonra yerine oğulları Süleyman ile Muhammed geçtiler. Gazneliler ile anlaşmazlıklar sürdüğünden, arada bazı savaşlar oldu. Kısa bir süre sonra taht kavgası yeniden başladı.

Muhammed ve İbrahim kardeşler, kendilerini Büyük Kagan sayan Kadir Han'ın oğlu Süleyman'dan ve onun yönetiminden ayrılmaya karar vermişlerdi. 1042 yılında uygulanmaya başlanan bu karar sonucunda, Karahanlılar devleti ikiye bölündü. Doğu Karahanlılar ülkesi başkent Balasagun ve civarındaki bölgeleri kapsıyordu. Büyük Kagan Balasagun'do otururken, bağlı kaganı Kaşgar veya Talas'ta oturuyordu. Batı Karahanlılar ise Fergana bölgesi ile Seyhun ve Ceyhun nehirleri yöresinde yaşıyorlardı. Batı Karahanlılar büyük kaganı önceleri Özkent daha sonra da Semerkand'ta oturmuş, Batı bölgesi bağlı kaganı ise Buhara'yı merkez edinmiştir. Doğu ve Batı Karahanlılar arasındaki sınır da Hotan oluyordu. Ortada kesin bir sınır yoktu. Sınır daha çok, bu iki devletin güçleri oranına göre çiziliyordu. Böylece bir Türk devleti daha Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünmüş oluyordu.

DOĞU KARAHANLILAR DEVLETİ

Bu devletin tarihi, bölünmeden sonra eskisine oranla durgun geçmiştir. Yusuf Kadir Han'ın oğlu olan Süleyman, Batı Karahanlılara kaptırdığı toprakları geri almak için kardeşleriyle arasındaki anlaşmazlıkları sona erdirip her birinin yöneteceği ülke sınırlarını saptadı. Ancak, buna karşın bir süre sonra, 1056 yılında kardeşi Muhammed'in topraklarına saldırmaktan kendisini alıkoyamayan büyük kagan, yenilerek esir edildi. Bundan sonra Muhammed kendisini büyük kagan ilan etti. Muhammed kısa bir süre sonra tahtını büyük oğlu Hüseyin'e bırakarak devlet yönetiminden çekildi. Muhammed'in başka bir eşinden İbrahim adlı bir çocuğu daha vardı. İşte bu eşi, saray darbesi düzenleyerek kocasını zehirleyip, eski büyük kagan Süleyman'ı boğdurarak kendi oğlu İbrahim'i büyük kagan ilan ettirdi. Ancak İbrahim de bir süre sonra ölünce yerine Yusuf Kadir Han'ın küçük oğlu Mahmut büyük kagan oldu. Mahmut Kagan zamanında Kaşgarlı Mahmud Divan-ı Lügat-ıt Türk'ü, Yusuf Has Hacip de Kutadgubilik adlı eserlerini yazmışlardır. Gene Mahmud döneminde, iki Karahanlı devleti arasında sınır konusunda bir anlaşma yapılmıştır. Mahmud'tan sonra yerine oğlu Omar geçmiş, ama kısa bir süre sonra Buğra Han Hasan büyük kagan olmuştur. Hasan döneminin en önemli olayı, Doğu Karahanlı devletinin Selçuk hükümdarı Melikşah'ın uyruğu altına girmesidir. Hasan'dan sonra başa geçen Ahmet zamanındaki en önemli olay ise, batıya doğru genişlemeğe çalışan Karahitayların yenilgiye uğratılmasıdır. Bundan sonra başa geçen İbrahim ise, iç kargaşaları önlemek için Karahitayları yardıma çağırdı ve büyük kagan unvanını Karahitay hükümdarı Kürhan'a devrederek Balasagun ve yöresinin bu yeni devletin egemenliği altına girmesine yardımcı oldu. İbrahim bu tarihten sonra Kaşgar'da oturarak İlgi Türkmen unvanını taşımıştır. İbrahim'den sonra başa sırasıyla Muhammed II, Yusuf ve Muhammed III geçtiler. 1211 yılında Doğu Karahanlılar Karahitaylara karşı ayaklandılar ve Muhammed III'ü esaretten kurtararak Kaşgar'a getirdiler. Bunun üzerine Karahitaylar yeni bir sefer düzenleyerek Kaşgar'a yürüdüler ve Muhammed III ile beraber tüm Karahan beylerini kılıçtan geçirerek Doğu Karahanlılar devletine kesin olarak son verdiler.

BATI KARAHANLILAR DEVLETİ

Batı Karahanlıların ilk büyük kaganı Muhammed I'dir. O'nun dönemi ile ilgili önemli bir olaya kaynaklarda rastlanmamıştır. Yerine geçen kardeşi İbrahim Kagan ise Batı Karahanlı devletinin en tanınmış hü-

kümdarıdır. Kaynaklarda adı Tamgaç Han olarak geçen İbrahim Kagan, devletin tüm kurumlarını yeniden düzenleyerek adaletli bir yönetim kurmakla şöhret yapmıştır. Daha sonra başa geçen oğlu Nasır ise Selçuklular ile savaşmak zorunda kaldı. Selçuklu hükümdarı Alp Arslan 200.000 kişilik bir ordu ile yeni bir sefer düzenledi ama bir saldırı sonucunda ölmesi bu seferin durmasına neden oldu. Nasır Kagan gelişen yeni tehlikeyi bir saldırı ile önlemek istedi. Selçuklu tahtına geçen Melikşah iki yıllık bir savaştan sonra Tirmiz'i geri alıp ordudan Semerkand üzerine de yürüyünce, Nasır barış istemek zorunda kaldı. Melikşah'ın çok tanınmış veziri Nizamülk'ün aracılığı ile barış yapıldı. 1080 yılına kadar başta kalan Nasır'ın yerine kardeşi Hızır geçti. Hızır'ın oğlu Ahmed ise başa geçince, ulema ile düşünce ayrılığına düştü ve ulema da Selçuklu sultanı Melikşah'tan yardım istedi. Melikşah 1088'de Buhara'yı işgal etti. Arkasından Semerkand ve Özkent düştü. Ahmet esir edilerek İsfahan'a götürüldü. Melikşah arkasında bir vali bırakarak ülkesine geri döndü. Kısa bir süre sonra Karahanlı ordusunun temelini oluşturan Çiğiller, Selçuklu egemenliğine karşı ayaklandılar. Vali kovularak Doğu Karahanlıların ilk büyük kaganı Süleyman'ın oğlu Yakup Kagan Batı Karahanlı ülkesine çağırıldı. Semerkand'a gelen Yakup'un ilk işi Çiğil beyini öldürmek olunca, Çiğillerin desteğini yitirdi. Bu olaylar üzerine Melikşah yeniden Semerkand üzerine yürüdü. Yakup ise Fergana'ya kaçmaktan başka bir yol bulamadı. Melikşah yeniden bir vali tayin ederek ülkesine döndü. Kısa bir süre sonra da Ahmet'i tahtına yeniden getirdi. İsfahan'da bulunduğu sırada Batiniler ile ilişki kurmakla suçlanan Ahmet, zındıklık suçu ile ulema tarafından esir edildi, açık bir yargılamadan sonra 1095 yılında idam edildi.

Daha sonra başa geçen üç büyük kagan Mesut, Süleyman ve Mansur dönemlerinde göze çarpan önemli bir olay olmamıştır. 1099 yılında büyük kagan olan Cibrail'in, Melikşah'ın oğulları arasında çıkan karışıklıklardan yararlanarak Horasan'ı ele geçirmesiyle yeniden Selçuklular ile Karahanlılar arasında gerginlik dönemine girildi. Horasan valisi Sancar ise daha sonra bu toprakları geri alarak Karahanlıların kaganını idam ettirmiştir. Sancar bu zaferden sonra Seyhun ve Ceyhun ırmakları bölgesini yeniden düzenleyerek kendilerine bağlamıştır. Aynı zamanda, kendi yeğeni Muhammed II'yi Karahanlıların başına büyük kagan olarak tayin etmiştir. Muhammed'in bütün ömrü iç savaşlarla geçmiş ve çok kez Sancar'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Döneminin son günlerinde Sancar ile anlaşmazlığa düşmüş, Sancar Semerkand'ı zaptederek devlet hazinesine el koymuş ve yeğeni Muhammed'i esir almıştır. Yerine geçen Ahmed II, Sancar'ın egemenliğini tanımayarak onunla savaşmıştır. Sancar yeni kaganı tanımamış, onun yerine Ali Tekin'in torunu-

nu tayin etmiştir. Daha sonra da İbrahim ve Mahmud II büyük kaganlığa seçilmişlerdir.

Sancar'ın yeğeni olan Mahmud II tüm geleceğini Selçuklulara dayandırmıştır. Bu sırada Karahitaylar Karahanlılar ülkesini istila ettiler ve kagan Semerkand'a çekildi. Karluklar da kagan ile anlaşmazlığa düştüklerinden, ayaklanarak Karahitaylardan yardım istediler. Bunun sonucunda Katvan'da Selçuk ve Karahitay orduları karşılaştı ve sonunda Selçuklular yenildiler. Mahmut'un kardeşi İbrahim III, Karahitaylar'ın korumasında kagan oldu. Yeni kagan da Karluklar ile geçinemedi. 1156 yılında Kallabad savaşında İbrahim III öldürüldü. İbrahim'in yerine geçen Hasan Tekin oğlu Ali, intikam almak için önce Karlukların başbuğu Yabgu Han'ı öldürttü, oğlunu ve diğer Karluk beylerini de azletti. Karluklar bu kez 1158'de Harezmşah İl Arslan'dan yardım istedi. Ali ise, Karahitaylardan başka Doğu Karahanlı kaganından da yardım istedi. Harezm ve Karahitay orduları Zarefşan'da karşı karşıya geldiler ve savaş olmadı. Karluk beylerinin yerlerine geri verilmeleri koşulu ile anlaşma yapıldı.

Ali ölünce yerine kardeşi Mesut II geçti. Onun zamanında ülke içindeki kargaşalıkların bastırıldığı ve Karluklar ile Oğuzlara karşı hareketin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Onun ardından kardeşinin oğlu İbrahim'in IV'ün başa geçtiği görülmektedir. Karahanlı devletinin son kaganı, İbrahim'in oğlu Osman'dır. Osman zaman zaman Harezmşahlara veya Karahitaylara uyruk olarak Karahanlı devletini sürdürmeğe çalışmıştır. 1212 yılında Semerkand'da çıkan bir isyan sırasında bütün Harezmlilerin kılıçtan geçirilmeleri üzerine Harezmşah, Semerkand'ı kuşatarak zaptetti ve Osman esir alınarak idam olundu. Karahanlılar sülalesinden Hasan oğlu Hüseyin, 1140'lardan sonra Batıda Fergana'da bağımsız bir Karahanlı devleti daha kurmuştur ama Cengiz istilası ile bu devlet de ortadan kalkmıştır.

Göçebeliğin ve kabile bağlarının ağır bastığı bir ortamda Cengiz Han devletinde görülen biçimde bir feodalleşme sürecinin Karahanlılarda başladığı görülmüştür. Bu feodalleşme sürecine karşı kabilelerin tepkileri kanlı savaşlara yol açmaktadır. Örneğin, Karlukların savaşçılıktan uzaklaştırılarak zorla yerleşik yaşama geçmeleri gibi olaylar sorun çıkarır. Bu kargaşalıklar, özerk kent prensliklerinden kurulu bulunan Karahanlılar devletinin pek de sağlam olmayan temellerini iyice sarsar. Samanoğulları ve Gazneliler bozkıra dayalı Karahanlı devletini küçümserler. Karahanlı ülkesi boş ve yoksul görüldüğü için oraya sefer yapmaya bile değmeyeceği söylenir. Karahanlıları bozkırda yaşadıkları için civar bölge toplumları barbar bir ulus olarak görürler ve ilişki kurmaktan kaçınırlardı.

Bununla beraber bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Karahanlı devletinin önemli rolü olmuştur. Oğuz boylarının Orta Asya steplerinden kalkarak İran ve Anadolu içlerine kadar yayılmalarında Karahanlı devletinin varlığı gene etkin bir rol oynamıştır. Oğuzların ve Selçuklu devletinin ilk tarihi Karahan ve Gazne devletlerinin çerçevesinde gelişir. Karahanlı devleti Orta Asyadan Önasya'ya geçiş bölgesinde kurulduğundan, birçok geçişlere ve seferlere neden olmuştur.

KARAHANLI KÜLTÜRÜ

Karahanlılar devleti, başlangıçta Uygur kültürünün kalıntıları üzerine dayanarak kurulmuştur. Müslümanlığın benimsenmesi ise bu devleti daha sonraları bambaşka bir yapıya kavuşturmuştur. Karahanlı devleti, yerleşik yaşama geçen Türk boylarının meydana getirdiği büyük bir kültür devletidir. Batı Göktürk devletini meydana getiren Oğuz kavimleri Batıya kaydıkça, onların yerlerini Karluk Türkleri almışlardır. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi başkent sistemini kullanan Karahanlılar, Balasagun ve Kaşgar'ı önemli merkezler durumuna getirmişlerdi. Orta Asya Türk kültürü açısından daha kuzeyde bulunan Balasagun kenti çok önem taşımaktadır. Karluk Türkleri, Türgeş devletinden çok şey öğrenmişlerdi ve bu öğrendiklerini yeni göç ettikleri ülkede uygulamaya çalışıyorlardı. Doğu bölgesinde yaşayan Uygurların oluşturduğu yüksek kültür ve uygarlık düzeyi de Karlukları geniş ölçüde etkilemişti. O dönemde Karluklar daha yeni olarak göçebe yaşamından yerleşik yaşama geçiyorlardı. Bu nedenle kent yaşamı ile uyuşmayan birçok inançlarını ve günlük yaşantılarını henüz bırakmamışlardı. Uygurlar ise Türk dilini geliştirmiş, türlü yönlerde Karluklara öncülük edebilecek bir duruma gelmişlerdi. Karahanlı devletinin dilinin ve yazısının Uygur biçiminde doğup gelişmesi ancak böyle bir Uygur etkisine bağlanabilirdi. Onuncu yüzyılda Mirki, Kulan, Tüzün, Bulak, Aşpara Karlukların kurduğu önemli kentlerdi.

Karahanlılar devletinin kurucusu olan Karluk Türkleri, Batıdan müslümanlığın da geniş etkisini almışlardır. Batı sınırı sayılan Talas kenti, geniş miktarda ticaret kolonilerinin yaşadığı bir kent idi. Birçok yollar burada birleşiyorlar ve Önasya'dan gelen müslüman kervanları ile tüccarlar da bu yörede yaşıyorlardı. Burana Mescidi, Babacı Hatun Türbesi müslümanlık etkisi ile yapılmış en eski Türk eserlerindendir. Taraz kenti Orta Asya'da müslümanlığın bir sıçrama tahtası gibiydi. Müslümanlığın yayılma döneminde Karluklar Şamanizme inanıyorlar ve eski inançlarını sürdürüyorlardı. Uygurlar ise çoktan Buda dinine inanmışlardı. Kentlere yerleşen Karluk boyları Uygurların etkisi ile Buda dini-

ne inanırken, Batıya gözlerini çevirenler ise yavaş yavaş müslümanlığı benimsiyorlardı. Karluk Türkleri ne kadar Budist veya müslümanlığın etkisi altında olurlarsa olsunlar, kendi inançlarını ve eski sanatlarını da bir türlü bırakmamışlardır. Müslümanlık insan ve hayvan resimleri yapılmasını yasaklıyordu. Onuncu yüzyılda Karahanlı devletinde bol bol hayvan ve insan resimleri görülmektedir. Bunların yanında müslümanlığın geometrik süslerinin de yer almaya başladığı ortaya çıkmaktadır. Bu dönem, Türk sanatının çok önemli bir çağıdır. Bir yandan eski Türk sanatı, bir yandan da müslüman sanatı ve kültürü bir araya geliyordu. Karahanlılar devleti bu açıdan Türk ve İslam sentezine yönelen ilk Türk devleti olarak sayılabilir.

Eski Türk ve İslam sanatlarının yanyana olmasından değişik eserler çıkıyordu. Karahanlı kültürü hem Türk hem de İslam temellerine dayanarak gelişiyordu. Karahanlı devletinde müslümanlık ile ilgili olarak yazılan kitaplar da eski fıkıh kitaplarının benzeri biçimde kopya edilmemiş, müslümanlık gerçekçi bir gözle ele alınmıştır. Yepyeni bir kültür ve sanat anlayışı gelişiyordu. Eski Göktürk motiflerinde, müslümanlığın benimsendiği biçimlere kadar bir çeşitlilik Karahanlıların kültür ve sanat dünyasında belirginlik kazanıyordu.

Karahanlı devleti, Karluk Türklerinin yerleşik düzene geçerek oluşturdukları bir kent kültürü üzerine kurulmuştur. Yerleşik düzene geçiş eski Türklerin göçebe kültürünün artık bir yana bırakıldığını gösteriyordu. Tokmak kentinin bulunduğu Çu vadisi tarım ekonomisi açısından önemli bir merkez durumuna yükselmişti. Tanrı Dağları'nın yüksek ve karlı tepelerinden inen birçok su kolları, kuzeydeki ovalar içinde dağılmış ve insanların yaşaması için elverişli bölgeler meydana getirmişlerdi. Çok iyi tarım yapabilen bu kentler, giderek önem kazanmışlardır. Karluklar Çu nehrinin tüm kolları üzerine önemli kentler kurarak bu bölgeyi tarım merkezine dönüştürmüşlerdir. Karluk kentleri daha sonraları Tanrı Dağlarına ve Talas ırmağına kadar yayılmışlardır. Artık bu yeni kentlerde yavaş yavaş yeni bir mimarlık sanatı da doğmaya başlamıştı. Bu yeni tarzda hem müslümanlığın yeni etkileri, hem de Orta Asya Türk kültürünün motifleri sürüyordu. Karluk Türklerinin gerçekciliği de açık olarak izleniyordu. Bu eserler yapyeni bir sentez arayışının ürünleri olarak sivriliyorlardı. Anadolu'ya kadar uzanan Türk ve müslüman sentezini, bir kültürsanat anlayışının ilk ürünlerini Karahanlılar devleti veriyordu. Taş binalara önem verilmesi ile Karahanlılar kalıcı kentlere yerleştiler ve oluşturdukları kültürün uzun ömürlü olmasını sağladılar.

Karahanlılar hem müslüman olarak hem de Türkleri Akdenize doğru yaklaştırarak Türk tarihinin önemli bir dönüm noktasını gerçekleş-

girdiler. İslam dünyası içine girdikten sonra Karahanlılar son derece etkin olmuşlardır. Bu devletin açtığı yoldan önce Selçuklular ve daha sonra da Osmanlılar yürüyerek geleceğin büyük imparatorluklarını kuracakları topraklara ulaşmışlardır. Karahanlı devletinin Önasyaya doğru uzanması, gelecekteki bu Türk imparatorluklarının işini kolaylaştırmıştır.

Karahanlı devleti Orta Asya kültürü ile Selçuklular arasında tam bir geçiş aşamasıdır. Selçuklularda görülen sanat motifleri mimarlıkta olsun, ağaç işlerinde olsun Karahanlılardan gelmektedir. Türk uygarlığının diğer dönümlerinde de Karahanlılar döneminin rolü büyüktür. Karahanlılar Samanoğulları arasında en güçlü duruma geldiler. Müslüman - Türk uygarlığının doğuşu ve gelişmesi Karahanlılar devleti aracılığı ile gerçekleşmiştir. Müslüman - Türk kültürü kısa zamanda genişleyerek Arap ve İran kültürlerini geride bıraktı.

KARAHANLI YAZINI

Karahanlılar dönemi Türk yazını Türk tarihi açısından çok önemlidir. Bu dönemde ortaya çıkan iki ana eser ve bunların yazarları, Türk kültürü ve yazını açısından çok önemli bir aşamayı gerçekleştirmişlerdir. Bu iki yazar Yusuf Has Hacip ve Kaşgarlı Mahmud'dur. Eserleri ise Kutadgubilik ve Divan-ı Lügat-it Türk'tür. Karahanlı yazını ve kültürü açısından bu iki eser ve yazarı ayrı ayrı ele almak gerekir.

A — KUTADGUBİLİK ve YUSUF HAS HACİP

Kutadgubilik kutlu bilgi demektir. Türklük bilgisi kitabıdır. Bu eserin Arapça yazılmış kopyaları ancak son zamanlarda yayınlanabilmiştir. İlk olarak Uygur dili ile yazılmış olması nedeniyle üzerinde fazla çalışmak olanaksızlaşmıştır. Uzun bir süre bir köşede unutulup kalan eser daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Bir yönü ile tarih eseri olan Kutadgubilik, Türk ulusunun yeni bir geleceğe doğru yöneldiği dönemin en önde gelen belgesidir. Karahanlılar devletinin kuruluşunu, gelişme dönemlerini ve Türklerin müslümanlığı benimseme dönemlerini dile getiren eser, aynı zamanda Türk yazını açısından da önemli bir örnektir. İslamiyetin benimsenmesiyle beraber Karahanlılar batıya doğru gelişme göstermişlerdir. Dış düşmanların sürekli baskıları kadar, iç karışıklıklar da bu devletin kısa ömürlü olmasına neden olmuştur. Kutadgubilik'in bazı yerlerinde yazar kendisini anlatmıştır. Yusuf, inanmış bir müslüman olarak eserini kaleme almıştır. Kendi döneminin düşünürü olarak eserini yazmış ve şiirsel türü uslup olarak benimsenmiştir. İnsana dün-

yada mutlu olabilmesi için gerekli bilgiyi vermeğe çalışmıştır. Toplum yaşamının ve devlet düzeninin ideal yönleri ile nasıl olması gerektiği üzerinde duran yazar, kendi döneminde gündelik yaşamın üzerine düşünceleriyle çıkan kesimlerin sözcüsü olmuştur. Yusuf eseri ile insan yaşamının anlamını inceleyen, onun toplum ve devlet içindeki yerini irdeleyen bir yaşam felsefesi sistemi getirmeğe çalışmıştır.

Yusuf Has Hacip, Kutadgubilik'i emir veya baskı üzerine yazmamıştır. Onun döneminde hanedan üyelerinin birbiriyle savaşının giderek artması, iç karışıklık sırasında toplum ve devlet düzeninin temellerinin sarsılması karşısında, bu eseri ile toplumun temel çatısını oluşturan ahlâk ilkelerini yeniden düzenlemek istemiş olabilir. Eserini göze girmek veya övgü toplamak için yazmamıştır. Eser okunduğu zaman içten gelen bir duygu ve topluma karşı yüklenilen sorumluluk duygusunun ön planda yer aldığı görülmektedir. Türk yazı dilinin inceliklerini taşıyan eserde, Uygurlardan sonra ortaya çıkan gelenekleri geliştirerek sürdürmüş ve o dönemde çok yaygın olan İranlıların aruz kalıbını kullanmıştır. Yapıt, yarı öykü yarı temsil tarzında, arada hareketi hazırlayıcı ve açıklayıcı monologlar ve canlı doğa anlatımlarıyla süslenmiş olan sahneleriyle, tüm olarak başarılı biçimde yaratılmıştır. Ozanın asıl amacı ideal bir yaşam düzenini ortaya koymaktır. Bilgin tavrı olmakla beraber, Yusuf Has Hacip temelde bir ozandır ve eserinde kendine özgü bir uslup kullanmıştır. Kutadgubilig ne olayları aktaran tarih, ne bölgeleri anlatan coğrafya, ne felsefe, ne de nasihat kitabıdır. Ozan, döneminin tarzına uyarak çevresinin görüşlerini de dile getirmiştir. Müslümanların birbirleriyle kardeş oldukları, kendi dinlerini dünyaya yaymak için elele seferber olmaları gerektiğini söylemiştir.

Yusuf on birinci yüzyılda yaşamış Balasagun'lu bir ozandır. Eserini yazdıktan sonra önemli bir devlet adamı olmuştur. Hakaniye Türkçesi ile kaleme aldığı eserini 1069 - 1070 yılları arasında tamamlamıştır. Bitirince Karahanlı hükümdarına eserini sunmuş, han da eseri çok beğendiği için Yusuf'a, Has Hacip unvanını vermiştir. Eski Türk gelenekleriyle İslam ilkelerini en iyi biçimde uzlaştıran Yusuf, devlet yönetimini de iyi bildiğini gene Kutadgubilik ile ortaya koymuştur. Kutadgubilik, toplumu Karabudun ve Akbudun diye ikiye ayırır ve böylece halk ile üst tabakalar arasında var olan ayırımı dile getirir. Bu eserin Viyana, Mısır ve Fergana'da üç yazma nüshası bulunmaktadır. Viyana yazmasının tıpkı basımı Türkiye'de de yapılmıştır.

B — DİVAN-I LÜGAT-İT TÜRK ve KAŞGARLI MAHMUD

Kaşgarlı Mahmud on birinci yüzyılda yaşamış önemli bir Türk düşünürüdür. Kendi döneminin Türkçesinin büyük bir sözlüğünü yazmış-

tır. İstanbul Fatih Kitaplığı'nda bir tek yazma kopyası vardır. Kaşgarlı Mahmud'un diğer eserleri ele geçmemiştir. Bir tek eseri ile çağının olgun bir dil bilgini olduğunu ortaya koyabilmiştir. Araplara Türk dilini öğretmek amacıyla gramer yazmış, Türk kültürünü böylece çağın bilim dünyasına sunmuştur. Kaşgarlı'nın kişiliğini ve kimliğini eseri tamamlamıştır. Eser ile yazarı tam olarak anlayabilmek için beraberce ele almalıdır. Divan-ı Lügat-it Türk'ü ilk ele geçiren Ali Emîri Efendi olmuştur. Eser birkaç kez Türkçe'ye çevrilmiştir ve üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Türk dilinin en eski sözlüğü olması nedeniyle Divan sağlam bir kaynak değeri taşımaktadır. Özellikle Karahanlı döneminin belgelenmesinde büyük bir görev yapmıştır.

Kaşgarlı Mahmud'un da feyiz kaynağı Karahanlı devleti idi. Geleneksel Türk kültürü ile İslam kültürü sentezi yapan bu devlet, Türk tarihi açısından çok önemli bir aşama yapmıştı. Yusuf Has Hacip kadar Kaşgarlı Mahmud'da eser yazmağa sürükleyen ana neden bu idi. Türk - İslam kültür sentezi Karahanlı devletinde doğduktan sonra yavaş yavaş çevre ülkelere yayılmıştır. Mahmud Türk dilinin bütünlüğünü sağlayarak bu yeni kültür sentezinin oluşmasına önemli katkıda bulunmuştur. Kaşgarlı, eserini Yusuf gibi hakanına sunmadı. Karahanlı Türk devletinin yaşamını idealize eden Divan-ı'nı büyük bir sorumluluk ile kaleme aldı. Divan'da hakan veya halifeyi yükseltecek herhangi bir kısım yoktur. Pedagojiyi ve filolojiyi iyi bilmesi, Divanı'nın üst düzeyde olmasına yardım etmiştir. Türklere yalnız dil açısından değil ama etnoloji açısından da yararlı olmuştur.

Kaşgarlı, Asya'da Türklere karşı cereyanların gelişmesi karşısında, Türk dilinin güçlendirilmesini savunmuş ve bu amaçla Divanı'nı kaleme almıştır. Ayrıca, müslümanlık nedeniyle Arap kültürünün Türkler arasında yayılması karşısında gene Türk diline sahip çıkılması gerektiğini savunmuştur. Nitekim O'nun çabaları ile Türk dili Arap dilinin içinde erimekten kurtulmuş ve günümüze kadar gelebilmiştir. Kaşgarlı Mahmud' un çıkışları zamanla yandaş toplamış ve Karahanlı kültürü Türk olma özelliğini koruyabilmiştir. Güçlü bir din dili olan Arapça ile sanat ve yazın dili olan Farsça'ya karşı Türk dilinin ayakta kalabilmesi güç olmuştur.

Divan kendi türünde en eski Türk sözlüğüdür. Daha eski bir sözlük şimdiye kadar ele geçmemiştir. Sözcük çeşidi açısından Divan zengin sayılır. İrili ufaklı birçok Türk boy ve uruklarından derlenmiş şiveler sözlüğü karakteri taşımaktadır. Karşılaştırmalı Türk grameri araştırmaları açısından en sağlam kaynak olarak gösterilebilir.

İslam dünyasına girmeyen Türkler, Divan'da ikinci planda kalmışlardır. Eski Orhun ve müslüman olmayan Uygur Türkleri hakkında eser-

de hiçbir şey yoktur. Sözcükler toplu bir biçimde sunulmuş, herhangi bir ayırım yapılmamıştır. Divan yalnızca Türk şive ve ağız malzemesini içirecek bir sözlük olarak düşünülmüştür. Zamanın Türk kültürü, etnik yapısı ve folklorü bol bir malzeme ile verilmiştir. O dönemde yerleşme merkezi olan köy ve kentlerin adı da coğrafi bilgi olarak sıralanmıştır.

Kaşgarlı Mahmud ayrıca, eserine ilk Türk cihan haritasını da eklemiştir. Haritanın ana merkezini Türk hükümdarlarının oturduğu Balasagun kenti oluşturmaktadır. Kendi ana vatanını dünyanın merkezi olarak göstermiştir. Türklerin yaşadıkları yerlere birinci derecede önem vermiştir. Türklerin ilgisinin bulunmadığı yerler ise haritada gösterilmemiştir. Arap haritacılığı etkisine karşın, Kaşgarlı'nın haritası ilk Türk haritası olarak kabul edilmektedir.

Arap dilinin etkisine karşı, Kaşgarlı Mahmud eski dili yapısı ile beraber korumağa çalışmıştır. Yeni bir sistem ve yapı geliştirecek durumda olmasına karşılık bunu yapmaması, Türk dilinde bir yozlaşma veya başkalaşıma neden olmamak gibi bir tutum olarak açıklanabilir. Türk dilinin şivelerini ayrı bölümler biçiminde incelemiş ve bunlar arasında farkları ele almıştır. Oğuz, Yağma, Uygur ve Hakaniye Türkçelerine geniş olarak yer vermiştir.

Divan'da toplanan halk yazını örnekleri ise o dönemin toplumsal yapısı ve düşüncesi açısından geniş bilgi vermektedir. 900 yıllık bir geçmişe sahip bulunan Divan-ı Lügat-it Türk hakkında zamanımızda yeni araştırmalar yapılmaktadır.

Karahanlılar devleti, kendi döneminde Türk ve müslüman kültürleri arasında bir senteze yönelmek ve ortaya önemli eserler koymak açısından Türk devletleri tarihinde özel bir yere sahip bulunmaktadır. Ne var ki, bu geniş kültürel yapıya karşı iç ve dış karışıklıklar nedeniyle bu devlet kısa ömürlü olmuştur.

XI

GAZNELİLER DEVLETİ

(963 - 1183)

Gazneliler devleti, Türk ve Fars kültürleri arasında senteze yönelen bir devlet olarak Türk devletleri tarihinde ayrı bir yere sahip bulunmaktadır. Oğuz Türklerinin Kınık boyu tarafından kurulan bu devlet, Önasya'da önemli bir konuma sahip bulunuyordu. Müslüman olmayan Akhunların Hindistan'da iktidardan düşmesinden 400 yıl sonra başka bir Türk devleti yavaş yavaş bu bölgelerde iktidarı ele geçirmeğe başladı. Müslümanlığı daha başlarda benimseyen Gazneliler 40 yıl sonra Hindistan ve yöresini ele geçirdiler ve bu büyük kıtada, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar sürecek olan Türk egemenliğinin temellerini attılar. Böylece Hindistan, Türk tarihinin Türkistan, Türkiye, Mısır, İran, Doğu Avrupa gibi başlıca altı sahasından birisi durumuna geldi. Gazneliler devleti, Hindistan'ın Türkleştirilmesi açısından Türk tarihinde önemli bir konuma sahip bulunmaktadır.

İlk müslüman Türk devleti olan Karahanlılar devletinden sonra tarih sahnesine çıkan ikinci Türk müslüman devleti Gaznelilerdir. Başlangıçta, bulundukları yöre nedeniyle Gazneliler İran kültürü etkisinde bir devlet kurmuşlardır. En geniş zamanında imparatorluk olarak beş milyon kilometrekarelik bir alanı kapsayan Gazneliler devleti, Afganistan, Türkmenistan, Horasan, Kirman, Tahran, Çin, Belucistan, Pencap, Racistan, Gucarat, Ganj vadisi, Kuzey ve Orta Hindistan gibi bölgeleri sınırları içine almıştır. Bu bölgelere 200 yıldan fazla bir süre hükmeden Gazneliler devleti, kendi zamanının en düzenli ve disiplinli bir hükümdarlığı olarak önplana çıkmıştır.

Devletin merkezi Gazne kenti olduğu için, Gazneliler adı alınmıştır. Batı dillerinde ise bu devletin adı Gaznaviler olarak geçmektedir. Merkezi olduğu devlete adını veren Gazne kenti, denizden iki bin beş yüz met-

re yükseklikte bugünkü Afganistan sınırları içinde kalan bir yerleşme bölgesidir.

Türk devletleri içinde hükümdara ilk kez Gazneliler zamanında padişah adı verilmiştir. Gazneliler ilk başlarda Karahanlılar devletine akınlar düzenleyerek öne çıkmışlar ve daha sonraları da kazandıkları savaşlar sayesinde topraklarını genişletmişlerdir. Karahanlıların zayıflaması Gaznelilerin yararına olmuş ve böylece bir Türk devleti silinirken yerine yenisi geçmiştir.

Samanoğulları devletinin muhafız alayında Alp Tekin adında satın alınmış bir Türk kölesi bulunuyordu. Yetenekleri ile kısa zamanda yükselen Alp Tekin, kıta komutanlığından sonra hassa komutanı oldu ve devletin yönetiminde zamanla egemen duruma geldi. Samanoğlu hükümdarı Alptekin'in baskısından kurtulmak için onu 961 yılının başında Horasan'a vali tayin etti. Böylece Samanoğulları başkentinden uzaklaştırılan Alp Tekin, daha sonra tahtta meydana gelen değişikliğe itiraz etti. Alp Tekin'in itirazı üzerine yeni hükümdar Nuh'da O'nu valilikten azletti. Bunun üzerine Belh kentine çekilerek Samanoğullarının gönderdiği orduyu yenen Alp Tekin, Gazne'ye giderek orada hüküm sürmekte olan yerli hanedanı devirdi ve kenti işgal ederek Gazne'de bağımsız bir beylik kurdu. Alp Tekin 963 yılında Gazne'de ölünce, eski hükümdar Hint prensi Lavik ayaklandı. Bu ayaklanmayı bastırmak için, Alp Tekin'in oğlu İshak Samanoğullarından yardım istedi ve bağımsız bir beylik kurdu. Bu isteğin sonucunda Gazne beyliği Samanoğullarına bağlı bir duruma geldi. Ne var ki, Gazne beyliğinin egemenliği gene eski Türk kölelerinden olan Bilge Tekin ile Sebük Tekin'in ellerine geçti. Önce iktidarı ele geçiren Bilge Tekin de kısa zaman içinde ölünce, yeniden gene eski Hint sülalesinden olan Piri denen kişi egemenliği ele geçirdi. Bu durum üzerine ordusu ile Gazne'den uzakta olan Sebük Tekin dönerek tekrar Gazne beyliğinin egemeni oldu. Sebük Tekin Gazneliler hanedanının kurucusudur.

Sebük Tekin kısa zamanda Gazneli beyliğini genişletmeğe başladı. Ve zamanla Toharistan, Zabulistan, Gur ve Belucistan'a kadar toprakları alarak Gazneliler devletini kurdu. 979 yılında Hindu İmparatorluğuna karşı savaş açtı, onları yenerek Şamgan bölgesini yağma etti. On yıl sonra yapılan ikinci bir savaştan sonra ise Gazneliler devleti Hindistan'daki sınırlarını biraz daha genişletti. 994 yılında Horasan valisinin ayaklanması üzerine Gazneliler'den yardım istenince, Sebük Tekin ordusu ile giderek ayaklanmayı bastırmıştı. Bu bastırma hareketi sırasında ise, büyük oğlu Mahmut da büyük başarılar göstererek sivrilmişti. Bu başarı üzerine Samanoğulları hükümdarı Sebük Tekin'e, «Dinin yayıcısı» unvanını verdi.

997 yılında Sebük Tekin ölünce Mahmut ile kardeşi İsmail arasında taht kavgası çıktı. Bunun üzerine Mahmut ordusu ile Gazne'ye yürüyerek tahta çıktı. Tarihte Gazneli Mahmut adı ile anılan bu büyük hükümdar, tahta çıktığı zaman 28 yaşında bulunuyordu. Mahmut kardeşiyle uğraşırken, Horasan'da yeniden Samanoğulları egemenliği ellerine geçirmişlerdi. Karahanlılar devleti 999 yılında Samanoğulları devletini yıkınca, Gazneli Mahmut da tam bağımsız bir duruma gelmiş bulunuyordu. Bu olaydan sonra Abbasi halifesi ile iyi ilişkiler kuran Mahmut, 1000 yılında büyük bir tören ile taç giyindi. Bu tarihten sonra 1030 yılında ölene kadar savaş alanlarının birinden diğerine koşan Mahmut, yalnızca Hindistan'a 17 sefer düzenlemiştir. İslam devletleri arasında ilk kez Sultan unvanını da kullanmış olan hükümdar Mahmut'tur. Mahmut tüm yaşamı boyunca yenilmemiş ve ülkesini zaferden zafere koşturmuştur. Ne var ki, daha sonra onun yerine gelenler yeterince güç gösterememişler ve devletin zayıflamasına yol açmışlardır. Bu nedenle tarihte Gazneliler Devleti yalnızca Mahmut'un işbaşında kaldığı dönem olarak da görülmüştür.

Gazne devletini içişlerine ve Hindistan sorunlarına yönelten süreç, yetersiz hükümdarların başa geçmesiyle başlamış, Selçukluların ortaya çıkmasıyla da gelişmiştir. Selçuklular Türk dünyasını yavaş yavaş kendi sınırları içinde birleştirirken, Hindistan'da ise Gur devleti kuruluyor ve böylece Gazneliler devleti tarih sahnesinden siliniyordu. İran kökenli bir hanedanın kurduğu Gur devleti, bir süre sonra Gazneliler devletinin topraklarının büyük bir kısmında egemenlik kurdular.

Gazneliler denince akla gelen Sultan Mahmut, devletini imparatorluk düzeyine çıkaran güçlü bir hükümdar idi. Günümüzün Pakistan devletinin temellerini atacak kadar müslümanlığa sahip çıkan Mahmut, tarihin en büyük cihangirlerindendir. Sahip olduğu savaş gücü ile Türk devletleri tarihine önemli zafer sayfaları yazdırmıştır.

1001 yılında Hint seferlerine başlayan Mahmut, ilk seferinde Hindu kralını yenerek önemli bir ganimet ile ülkesine döndü. İkinci seferinde Und kentini işgal ederek yağmaladı. Üçüncü seferinde Bhatiya kenti racasını yenip bu yöreyi de yağmaladı. 1005 yılında Boltan kentine dördüncü sefer yapıldı ve bu bölgedeki putperestlere karşı savaş açılarak halkın müslüman olması sağlandı. Mahmut, Moltan bölgesini alırken Karahanlılar Horasan'ın işgal ettiler. Bunun üzerine Gazneliler geriye dönerek Horasan'ı kurtardılar. Moltanlılar yeniden Hindu olunca, Gazneli Mahmut da beşinci seferini başlatarak bunların üzerine yürüdü. Aynı yıl içinde Pencap racası tüm racaları Gaznelilere karşı birleştirirken, Mahmut gene ordusu ile bunların üzerine yürüdü ve böylece racalar bir daha toplanamayacak biçimde dağıldılar. Yedinci seferde Norayanpur

kenti yıllık vergiye bağlandı. Sekizinci sefer Moltan üzerine yapıldı ve ayaklanan Karmatiler sindirildi. 1011 yılında Gur kenti üzerine bir sefer yapıldı ve Gurlular yenilerek müslüman yapıldı. Afganistan'ın en dağlık yöresi olan Gur böylece kesinlikle Gazne devletinin egemenliği altına giriyordu. Ne var ki, bir süre sonra güçlenecek olan Gurlular Gazne devletini yıkarak yerini alacaklardı. Mahmut dokuzuncu Hint seferini Keşmir bölgesine yaptı ve yüklüce ganimet alarak oranın halkını da müslüman yaptı. Onuncu Hint seferinde kutsal Tanisar kenti ele geçirildi ve oradaki put yıkıldı. On birinci seferinde Harezm ülkesine girdi ve burayı kendisine bağladı. On ikinci Hint seferinde Cumna, Ganj, Mutra, Kaneva kentlerini ele geçirdi. On üçüncü seferi sırasında Karahanlılar Horasan'a saldırdılar. Bunun üzerine geri dönen Mahmut onları yeniden kovdu. On dördüncü seferde Lokhot kalesi alınamadan geri dönüldü. On beşinci seferde ise Kalinçer kalesi alınmak isteniyordu, ama yüklüce ganimet karşılığında barış yapılarak geri dönüldü. On altıncı seferde en büyük putun bulunduğu Sumnat kenti ele geçirildi, put parçalandı ve ganimetle dönüldü. On yedinci sefer ise, Gazneli ordusunu arkadan vurmak isteyen nehir haydutlarının üzerine yapıldı ve onlar yenilerek hazineleri alındı.

Hindistan seferlerinden sonra Gazneli Mahmut'un son seferi Hazar Denizi'nin güneyindeki Hamedan ve Rey bölgelerine oldu. Bu yörelerde müslümanlığa karşı olan Batı cereyanlarının ağırlık kazanması nedeniyle Mahmut buranın halkına bir ders vermek üzere yola çıktı. Bu yörede oturan Türkmenler, Gaznelilerin saldırısı karşısında dağlara çekildiler, ama Mahmut bunları yenerek oğlu Mesut'u buraya vali tayin etti. Bu seferden dönerken hastalanan Mahmut Gazne'ye dönemeden sefer sırasında öldü.

Gazneli Mahmut'tan sonra yerine oğlu Mesut geçti. Mesut İran'da fetih ile uğraşırken, kardeşi Mehmet'i bir grup tahta geçirmek istedi. Bunun üzerine Mesut geri dönerek ordusu ile beraber Gazne'ye girdi ve başa geçti. Mehmet buna karşı direnmek istediyse de pek bir şey yapamadı. 1030 yılında Mesut Gazne tahtına oturdu. Mesut da babası gibi cengaver yapılı bir hükümdardı. Bir seferi bitirmeden diğerine başlıyordu. Bütün seferlere kendisi katılmamış, bazı komutanlarını göndermiştir. Önce Umman krallığına daha sonra da Keşmir üzerine birer sefer düzenledi. Keşmir dönüşü Toharistan hükümdarının üzerine yürüdü ve bu yöreyi işgal etti. 1035'de Lahor racası isyan edince, buraya ordu gönderdi ve denetim altına aldı. Bir yıl sonra babası gibi Hindistan'a büyük bir sefer düzenledi ve birçok toprakları ele geçirerek kardeşi Mecdut'u Pencap valisi yaparak döndü.

O sıralarda güçlenmeğe başlayan Selçuklular Gazneliler devletinin

en büyük sorunu oluyordu. Selçuklular güçlendikten sonra Horasan içlerine doğru akınlara başladılar. 1035 yılında Mesut Selçuklular üzerine bir ordu gönderdi. Gazneliler Selçukluları yendikten sonra yağma ile uğraşırken, Selçuklular yeni bir saldırı daha düzenlediler ve Gaznelilere büyük kayıp verdirerek geri çekilmelerini sağladılar. Bu zaferden sonra Selçuklular yarı bağımsızlık elde ettiler. Mesut bu durumda hemen Selçuklular üzerine yürüyeceğine, yeni bir Hint seferi düzenleyerek Selçukluların toparlanması ve güçlenmesi için zaman bırakmış oldu. 1037 yılında Mesut, Selçukluların üzerine yeni bir ordu gönderdi. Toparlanan Selçuklular Gaznelilerin ordusunu yenerek geri püskürttüler. Bu zaferden sonra Selçuklu orduları Horasan'ı tümüyle işgal ederek kendilerinne bağladılar. Selçukluların ilerlemesi üzerine Mesut 1039 yılında kendisi bir sefer düzenlemek zorunda kaldı. Tuğrul ve Çağrı beyler kumandasındaki Selçuklu ordusu ile Gazneliler Dandanakan bölgesinde karşılaştılar. Üç gün süren kanlı savaştan sonra, savaşı yitireceğini anlayan Mesut Gazne'ye geri çekildi. Toparlanmak ve hazinelerini korumak için Mesut Hindistan'a doğru çekilmek istedi. Ancak Sind nehrini geçtikten sonra köleleri ayaklanarak orduyu da beraberlerinde sürüklediler ve Gazne hazinesini yağmaladılar. Mesut'u bir kaleye hapsederek, kör kardeşi Mehmet'i sultan ilan ettiler. Bir süre sonra Mesut öldürüldü. Sağlam yapılı bir hakan olan Mesut babası kadar akıllı değildi. Devletin gücünü yeterince kullanamamış, emektar devlet adamlarını görevden uzaklaştırarak yalnız kalmıştı. Tutarsız davranışları ile kumandanlarının bir kısmını da yitirince zayıf bir duruma sürüklenmişti.

Babasının tahttan indirildiğini duyan oğlu Mavdut derhal ordusu ile Belh'den Gazne'ye yürüdü. Amcası kör Mehmet'i tahttan indirerek babasının intikamını kumandanlardan aldı. Mavdut'a karşı ilk olarak kardeşi Mecdut ayaklandı, ama kısa zamanda ölünce ayaklanma yatıştı. Hemen arkasından Hindular geniş bir ayaklanma düzenlediler. Yeni Delhi racası büyük bir ordu toplayarak birçok kaleleri ele geçirdi ve daha sonra Lahor kentine yürüdü. Doğuda Hint ayaklanması sürerken batıda da Selçuklular ilerlemeleri sürdürüyorlardı. Mavdut ayaklanmaların üzerine komutanlarını gönderiyor ve kendisi Gazne'de oturuyordu. Selçuklular 1045 yılında büyük bir orduyu Gazne yakınlarında Bust kentine gönderdiler. Bu durumdan yararlanmak isteyen Gurlular da ayaklandılar. Mavdut, Selçukluların üzerine Tuğrul adlı bir komutanın yönetiminde Gazneliler ordusunu gönderdi. Gazne komutanı Tuğrul Selçukluları önce yendiyse de sonra onlarla birleşti. Daha sonra Basi Tekin komutasında ikinci Gazne ordusu Bust kenti civarında Selçuklu ordusunu durdurabildi. Ne var ki, bu durdurma geçici olarak gerçekleşmişti. Selçukluların yeniden saldırıya hazırlanmaları karşısında Sultan Mavdut sonunda kendisi Selçukluların üzerine yürüdü. Sultan yola çıkınca has-

talandı ve Gazne'ye geri dönmek zorunda kaldı. 1048 yılında da Gazne'de öldü.

Mavdut'un oğlu Mesut II küçük yaşta tahta geçirildi. Sultanın reşit olmadığını ileri sürerek ayaklanan Mesut I'in oğlu Ali, kısa zamanda tahtı ele geçirdi. İki yıl boyunca Gazneliler devletini yöneten sultan Ali zamanında ortaya çıkan en önemli konu, dağlarda yaşayan Afganlıların ayaklanarak bir araya gelmeleridir. Afgan ayaklanması da Gazneli devleti içindeki çöküntüyü hızlandırıyor ve devletin sonunu hazırlıyordu.

Mahmut'un oğlu Abdülreşit 1051 yılında kendi komutası altındaki güçlerle sultana karşı bir hareketi başlatarak başarıya ulaştırdı. Çeşitli çatışmalardan sonra onu tahttan indirerek başa geçti. Abdülreşit'in sultanlığı döneminde, Mavdut'un komutanlarından olup kazandığı zaferden sonra Selçuklular ile birleşen Tuğrul yeniden ortaya çıkmış ve kendisine Gazne devletinde saygı gösterilmiştir. Tuğrul yeni topladığı ordusu ile önce Selçukluları yenmiş, arkasından ülkede çıkan bazı ayaklanmaları bastırmış, birazcık güçlenince Gazne kentini basarak Sultan Abdülreşit'i öldürüp kendisini Gazne sultanı ilan etmiştir. Gazneliler Tuğrul'un sultan olmasını benimsemeyince bazı karışıklıklar çıktı. Hindistan seferine çıkan Tuğrul geri dönmek zorunda kaldı. Geri dönünce de hanedan yanlılarınca öldürüldü.

Saltanat gasıbı Tuğrul öldürüldükten sonra Gazne tahtına Mesut I'in oğlu Ferruhzat geçti. Bu sultanın zamanında Gazneliler Selçuklularla savaşmayı sürdürmek zorunda kalmışlardır. Gazne ordusu, Selçuklu Çağrı Bey ve onun oğlu Alp Arslan'ın saldırılarını başarıyla püskürtmüşlerdir. Ferruhzat birçok savaştan zarar gören Zabulistan halkını vergiden bağışık tutmuştur. Kısa zamanda sevilen bir hükümdar durumuna gelen Ferruhzat, 1059 yılında koleradan ölmüştür. Yerine oğlu Mesut III geçmiştir. Onun döneminde de ülke içinde barış ve düzen sürmüş, Hindistan içlerine Ganj Nehri'ne kadar Gazne orduları seferler düzenlemişler ve ganimetler toplamışlardır. Bunun zamanında Gurlular bağımsızlık için hazırlıklarını gene sürdürdüler. 1115 yılında oğlu Şerzad başa geçtiyse de ertesi yıl kardeşi Arslan tarafından öldürülmüştür. 1116 yılında Gazne tahtı Mesut III'ün diğer oğlu Arslan'a geçti. Bu iki kardeş arasındaki kavga sırasında, üçüncü kardeşleri Bahram Şah Selçuklu hükümdarı Sancar'a sığınmıştır. Arslan, sultan babasından dul kalan Melikşah'ın kızı ve Selçuklu sultanı Sancarın kızkardeşine hakaret ettiğinden, Gazne ile Selçuklular arasındaki barış bozulmuştur. Sancar Zebulistan'ı işgal ettikten sonra Gazne üzerine yürüdü. Gazneliler yenilince Arslan, Hindistan bölgesine çekildi. Sancar bunun üzerine Bahram Şah'ı Gazne sultanı ilan etti. Selçuklu ordusu çekilir çekilmez Arslan geri dönerek tahtı Bahram Şah'ın elinden aldı. Sancar bunun üzerine ikinci kez Gaz-

ne'ye geldi ve başkenti kuşatarak Arslan'ı öldürttü ve yeniden Bahram Şah'ı Gazne tahtına oturttu.

Bahram Şah 1117 ve 1153 yılları arasında başta kaldı. Ne var ki, artık Gazne devleti bağımsızlığını yitirmiş ve Selçuklular'a bağımlı bir duruma gelmişti. Bahram Şah'ın bastırdığı paraların üstünde halifenin adının yanında Sancar'ın da adı geçiyordu. Gazne devletinin topraklarından yalnızca Hindistan bölgesi Selçukluların egemenliği dışında kalmıştı. Aynı zamanda Gurlular da hızlı bir yükselme gösterdiklerinden Bahram Şah fazla bir şey yapamıyordu. Ülke içinde karışıklıklar sürerken, Hindistan valisi de bağımsızlık isteyerek ayaklandı. Ayaklanan vali Bahlim ancak 1128 yılında Moltan yakınlarında kesin bir yenilgiye uğratılabilmiştir. 1135 yılında Bahram Şah yıllık vergisini Selçuklulara ödememeğe kalkışınca, Sultan Sancar Gazne üzerine yeni bir sefer düzenlemiştir. Selçukluların büyük seferi üzerine Gazneliler yumuşamış ve yıllık vergilerini ödemeyi yeniden kabul etmişlerdir. Selçuk seferinden hemen sonra da Gurlular büyük bir ayaklanmaya kalkışmışlardır.

Gur ayaklanmasının nedeni, Gazne'ye kaçmış olan Gur meliki Kutbettin'in Bahram Şah'ın emri ile öldürülmesidir. Öldürülen melikin kardeşi Suri, ordusu ile Gazne kenti üzerine yürüyerek 1148 yılında devletin merkezini ele geçirmiştir. Bahram Şah Afganlılar ve Kalaç Türklerinden topladığı ordu ile Gazne'yi yeniden kurtarmış, Suri'yi de yakalatarak idam ettirmiştir. Suri'nin yerine geçen kardeşleri Sam ve Alaaddin Gaznelilerle savaşı sürdürmüşlerdir. Bahram Şah'ın ordusu Zemindaver ovasında Gurlular'a yenilmiştir. Sam yolda ölünce, Alaaddin Gazne seferini sürdürmüş ve kentin civarında ikinci bir savaşı da kazanarak Gazne'ye girmiştir. Alaaddin Gazne'yi ele geçirdikten sonra halkı kılıçtan geçirmiş, kenti baştan aşağı yakıp yıkmıştır. Bu durum üzerine Sultan Sancar, Selçuklu ordusu ile Gazne'ye yardıma gitmiştir. Selçukluların geldiğini gören Gurlular geri çekilmişler ve giderken de Bust kentini yakıp yıkmışlardır. Selçuklular Gurluları kovalamışlar ve onları yakalayarak yenmişlerdir. Selçuklular bu savaşta Alaaddin'i esir almışlar, ama bir süre sonra Sancar onu serbest bırakınca, Alaaddin yeniden Gurluların başına geçmiştir. Bu sırada Gurlular ile Selçuklular arasındaki savaştan yararlanan Bahram Şah yeniden Gazne'ye girmiş, ama aynı yıl içinde ölmüştür.

Onun yerine oğlu Hüsrev Şah geçti Alaaddin geri dönünce yeniden ordu topladı ve saldırı hazırlıklarına geçti. Eğer bu sıralarda Selçuklu sultanı Sancar Oğuzlar ile yaptığı savaşta yenilerek esir düşmeseydi gene Gazneliler'in yardımına gelecekti. Sancar dört yıl esir kaldı ve serbest bırakılınca da öldü. Oğuzlar tüm ülkeyi hızla işgal ettiler, ancak Gurlular kendi ülkelerinde kalabildiler. Oğuzlar Gazne ülkesini işgal ederken,

Hüsrev Şah'ın bunlara karşı koyabilecek gücü yoktu. Oğuzların saldırısı üzerine Hüsrev Şah Hindistan'a çekildi ve Lahor kentinde 1160 yılında öldü.

Hüsrev Malik, Hüsrev Şah'ın oğlu olarak başa geçti. Aynı zamanda son Gazne hükümdarıdır. 1187 yılına kadar Pencap bölgesinde iktidarını sürdürdü. Gurlular Oğuzların hareketi sırasında dağlık bölgeye çekilerek kendilerini koruduklarında zaman içinde güçlenmişlerdi. Bir süre sonra ülkenin çeşitli köşelerine Gur akınları başladı. Ardından da Gazne kentini Gurlular Oğuzlardan aldılar. Gur meliki Alaaddin 1156 yılında ölünce yerine geçen Seyfettin, Oğuzlar ile savaşa başladı, ama 1162 yılındaki bir savaşta yenilerek öldü. Bundan sonra Gurluların başına Sam'ın oğlu Gıyasettin geçti ve Gurluların durumunu iyice güçlü duruma yükseltti. Gurlular 1173 yılında Gazne kentini Oğuzların elinden aldıktan sonra, Gazne devletine son vermek üzere Hindistan seferine çıktılar. Gaznelilerin Hindistan'daki ülkelerini yavaş yavaş ele geçiren Gurlular, son Gazne hükümdarı Hüsrev Malik'i bir kalede kuşatarak ele geçirdiler. 1187 yılında esir ettikleri Hüsrev Malik'i oğlu Şah ile beraber Balarvan kalesine sürdüler ve bir süre sonra da orada öldürdüler. Böylece Gur devleti Gazne devletinin yerini almıştır. Gazne devletinin yerini alan Gurlular karışık bir aile idi, bu nedenle Gur devletini Türk devleti saymak zordu. Gur devleti de bir süre sonra Harzemşahlıların istilası ile karşılaştı ve parçalandı. Gurluların Hindistan dışındaki ülkeleri Harzemşahlar devletinin eline geçti. Böylece Gur devleti de Gazne devletinin yazgısına uğramış oluyordu. Hindistanda'ki ülkeler ise Gur ordusunda görevli olan Türk komutanlarının eline geçti. Böylece Hindistan'da Bihar, Bengal, Cavanpur, Malva, Gucurat, Kandeş, Bahmani gibi Türk devletleri ortaya çıktı. Bir süre sonra da bu küçük devletler Delhi Sultanlığının egemenliğini tanıdılar. Delhi Sultanlığında 1206 yılından Babür'ün geliş tarihi olan 1526 yılına kadar 34 müslüman hükümdar saltanat sürmüştür. Gaznelilerin Türkleştirdiği bu topraklarda daha sonra değişik Türk devletleri ve hükümdarları egemen olmuşlardır.

GAZNELİLER'DE DEVLET DÜZENİ

Büyük kahramanlıklar ile kurulan Gazneliler devleti, şanssız ve onursuz biçimde sona erdi. Daha uzun süre kalsa idi, sonraki devletler gibi Moğol ordularınca silinecekti. Fazla düzeni olmayan, istikrarsız bir devletti. Ulusal bir temele dayanmayan bir devlet olarak yalnızca Gazneliler hanedanına dayanarak ayakta kalabiliyordu. Sürekli iç çatışmalar ve taht kavgaları, başlangıçta güçlü olan devlet yapısını giderek çökert-

mişti. Köle askerlerin büyük kavgaları ile kurdukları Gazneliler devleti temelde askerî bir düzene dayanıyordu. Devletin bürokrasisi yoktu, her şey ordu düzeni içerisinde yürütülüyordu.

Temelinde kölelik bulunan devletin ordusunda da kölelikten gelenler komutanlık yapıyorlardı. Eşit durumda bulunan komutanlar seçimle aralarından birisini şef yaparlar ve onun yönetiminde savaşa giderlerdi. Şef seçilen komutan savaşta ölürse, yerine yenisi benzer biçimde seçilirdi. Gazneliler devletinde egemen olan askerî yönetimin ekonomik temeli, Gazne bölgesi topraklarının önemli bir bölümüne el konulmasına dayanır. Askerî şeflere ilkin arazi değil arazinin geliri verilir, zamanla bu arazi askerî şefin özel mülküne dönüşürdü. Kaynaklara göre, savaşçılar tarımcı olur ve savaşçı nitelikleri bu yüzden bir süre sonra azalma eğilimi gösterir. Sebük Tekin, sultanlığı sırasında bu durumu düzeltmek istemiş ve orduya uygun görevin savaş olduğunu, ordunun askerleri tarımcılığa başlarsa savaş alanlarında zafer elde etmenin çok güç olacağını ileri sürmüştür. Bir süre sonra da askerin özel mülk yaptığı toprakları geri almıştır. Karşılığında ise, arazinin getirdiği geliri her yılın başında peşin olarak hazineden ödemeye söz vermiştir. Asker savaşa hazır bir durumda gelecek ve parasını alacaktır. Böylece Gazneliler devletinde askerlerin feodal mülk sahipliğine geçmeleri engellenmiştir.

Sayıları giderek artan köle Türk meslek ordusunun beslenmesi ise, ancak Hindistan'daki büyük ganimet getiren seferler ile sağlanır. Hindistan'da Şii İsmaililerin Multan'da kurduğu küçük devletler ve Budist tapınaklar yağmalanır. Hindistan'da bol altın ve gümüş vardır. Bu altın ve gümüş, ücretli köle askere dayanan Gazneliler devletinin ekonomik temelini oluşturur. Gazne devleti bölgeleri ele geçirmeğe başlar. Öncelikle Horasan alınır. Horasan verimli bir ovadır, bu bölgenin ürününe el konur ve halkından yıllık vergi alınır. Zorla alınan ağır vergiler nedeniyle köylüler Horasan yaylasını bırakarak dağlık bölgelere ve kentlere göç ederler. Horasan'daki göçler bir süre sonra Gazneliler devletinin gelirlerinin düşmesine neden olur. Müslüman halk, Gaznelilerin zorla ağır vergi almasını Bağdat'taki halifeye giderek anlatırlar. Gazne askerî rejimi yalnızca yoksul halkı değil, ama Horasan'ın eşraf ve zenginlerini de ağır biçimde vergilendirir. Horasan halkı, zamanla göçebe Türklerden Gaznelilere karşı yardım isterler. Vergi toplayıcılar da katı yöntemlerle çalıştırılır. Kendilerinden istenen vergiyi toplayamayan vergiciler kalan kısmı kendi ceplerinden ödemek zorunda bırakılırlardı. Vergiyi tam toplayamayan vergicinin mallarına el konulur, bunlar satılır ve parası ile eksik vergi tamamlanarak hazineye ödenirdi. Vergi konusunda görevini iyi yapmayanlara ağır cezalar verilir ve bunların elleri ile ayakları kesilirdi. Ailelerinden kişiler rehin alınır, bazıları ise fillere ezdirilirdi. Ve-

zir, devletin en üst yetkilisi olarak vergi toplamanın da baş sorumlusudur. En çok para toplayan vezir en gözde kişidir.

Gazneli Mahmut devletin kuruluş dönemlerinde halktan çok vergi toplar, ama gene de gözü doymaz. Daha fazla vergi isteyince bu kez vezirleri seferber olur. Vergi toplayamayanlar mahzenlerde işkence ile öldürülür. Gizli servetleri söyletmek amacıyla işkence sanatı Gazneliler devletinde gelişmiştir. Bu işi yapmak için özel olarak konuşturucular çalıştırılmıştır. Vezirler, sultanlar için çalışmak zorundadırlar, kendilerini düşünürlerse hemen öldürülürlerdi.

Gazneli Mahmut'un yönetimine tarihçiler aydınlanmamış despotizm adını vermişlerdir. Devletin üst kademesinde bir danışma kurulu varsa da sultan, kurul üyelerine danışmakla ya da onların öğütlerini dinlemekle yükümlü değildir. Tümüyle askerî hiyerarşiye dayanılarak kurulan devlet düzeninde, ücretli köle askerlerin bağlılığı rejimin temelini oluşturmuştur. Ücretli kölelerin devlete olan bağlılıkları geniş bir casusluk örgütü ile denetlenir. Genellikle, orduda şef komutanların yanlarına özel olarak casuslar yerleştirilirdi. Gazneli Mahmut ile oğlu Mesut'un birbirlerine karşı ayrı ayrı casus örgütleri kullandıkları tarih kaynaklarında belirtilmiştir. Baba ile onun yerine geçecek veliaht arasında bile güvenin olmadığı bir ortamda casusluk örgütleri çok etkin olmuşlar ve Gazneliler devletinin iç karışıklıklara düşmesine, istikrarsızlıklar içinde bunalımlara düşmesine yol açmışlardır.

Askerler değişik etnik gruplardan toplanmıştır. Çeşitli grupları birbirine karşı denge ögesi olarak kullanan Gazneliler devleti, eğer bir grup ayaklanırsa diğer grupları ayaklananların üzerine göndererek düzeni sağlamakta idi. Türk tarihinin büyük vezirlerinden sayılan Nizamülmük eserinde, Gazneli Mahmut'u Selçuk sultanlarına ideal hükümdar olarak göstermiştir. O'na göre, asker tek etnik gruptan olursa o zaman devletin güvenliği tehlikeye girer. Asker çeşitli etnik gruplardan oluşursa birbirini dengeleyerek ayaklanmaları önleyebilir. Etnik gruplar ayrı ayrı dinlenmeli, hepsi bir araya gelmemelidir. Savaş zamanında ise gruplar arasında rekabet yaratılmalı ve iyi döğüşen gruplara ödül verilerek yarışma havası sürdürülmeliydi. Gazne ordusunda Karluk, Yağma, Kay, Türkmen, Çiğil, Hotanlı, Oğuz, Hint, Afgan, Arap, Kürt, Gürcü kökenli askerler bulunurdu.

Gazneliler devleti Prusya devleti gibi bir ordu - devlet yapısında idi. Toplum, askerler ve asker olmayanlar diye başlıca iki kesime ayrılıyordu. Sadık hizmet veren askerlere hükümdar bağışta bulunur, ganimetlerden pay verirdi. Asker olmayan uyruklara ise pay verilmezdi. Gazneliler devleti, uyruğu olan vatandaşlarını iç ve dış tehlikelere karşı, düşmanlara karşı savunur, ama karşılığında onlardan koşulsuz bağsız bağ-

lılık ve vergilerin sızlanmadan ödenmesini isterdi. Halkın görevi savaşmak değil çok çalışarak vergi ödemekti. Hükümdar adalet ve cezayı devlet adına yerine getirmekte ve ülkede kesin buyruk sahibiydi. Ordu ise hükümdar ve ordusundan korkması ve boyun eğmesi devlet ve toplum düzeni için zorunludur. Böylesine bir anlayışın egemen bulunduğu Gazneliler devleti askerî - despotik bir devlet olarak görülmektedir. Devletin kuruluşundaki rolleri gereği, devlet yönetimi olanak ölçüsünde köle askerî komutanları elinde tutmaya çalışırdı.

Devlete ekonomik kaynak sağlamak amacıyla, Hindistan'da vergileri toplayan askerî şeflere dayalı tam bir yağma ve sömürge düzeni kurulmuştur. Elde edilen gelirler ile büyük çarşılar, camiler, saraylar ve hanlar yaptırılmıştır. Çok görkemli saraylarda Gazne hükümdarları saltanat sürmüşlerdir. Tarihçilerin bir kısmı Gazneliler devletini gerçek anlamda ilk Türk devleti saymaktadırlar. Oysa ordunun büyük bir kısmı Türk, geri kalanı ise başka topluluklardandı. Devletin tüm nüfusu Türk değildir, çeşitli toplulukların bir arada yaşadığı bir ülkede Gazneliler devleti hüküm sürmüştür. Gazneli Mahmut ve oğlu Türkçeyi iyi bilir ve konuşurlardı. Ne var ki, daha sonraları başa geçen sultanlar, İran kökenli Samanoğulları gibi Fars kültürünün ve dilinin etkisi altında kalırlar. Bazı hükümdarlar Türkçe bile bilmezler Farsça konuşurlardı. Sasaniler'den kalan bayramları devlet töreni ile kutlarlardı.

GAZNELİLER KÜLTÜRÜ

Gazneliler devleti sultanlar için büyük saraylar yaptırırken, bu büyük yapıların bir yandan da kültür merkezlerine dönüşmesi için çalışıyordu. Gazne sultanları büyük bilginleri, sanatçıları ve ozanları saraylara topluyorlardı. Öyle ki, bir anda dört yüz bilgin ve sanatçının bir arada sarayda barındıkları gözlemlenmiştir. Gazneli Mahmut'un bilim ve sanata önem veren bir kişi olması sarayda böylesine bir gelenek yaratmıştır. Firdevsi'nin Şehnamesi'ne Gazneli Mahmut az para verince ozan saraydan uzak kalmıştır. İbni Sina ise Gazneli Mahmut'u despot olarak gördüğü için ülkeden kaçmıştır. Devlet yönetimi Sünnilerde olduğu için Şiilerin kitaplıkları yakılır. Büyük Türk bilgini Biruni ile hocası Abd el Şamadi Harizm'den Gazne'ye götürülerek hapsedilir, hoca asılır, Biruni ise bilgisinden yararlanılması için affedilir. Bir yandan bilime ve kültüre saray düzeyinde önem verilirken, diğer yandan da bu tür karşı olayların meydana gelmesi gibi çelişkiler Gazneliler devletinin iç istikrarsızlığı nedeniyle ortaya çıkmıştır. Gene de Gazneliler döneminde kültür ve sanat adına birçok şey yapılmıştır.

Gazneliler döneminden birçok sikkeler kalmıştır. Bu sikkelerin üzerinde, Alp Tekin döneminden Hüsrev Malik saltanatına kadar başlıca olaylar yer almaktadır. Farvan'da Sebük Tekin'in bastırdığı sikkeler taklit edilmiştir. Daha sonra Muhammed ve Mesut I'de bunların kullandığı süvari tipini almışlar ve süvarinin üzerine kendi isimlerini koymuşlardır. Bazıları Arapça ve Sanskrit'çe olmak üzere iki dilde yazılmıştır. Hint paralarının yanıbaşında Abbasi halifeleri tarzında dinar ve dirhem basımı da sürdürülmüştür. Selçukluların egemenliğine kadar sikkelerin yapımı sürdürülmüştür.

Son yıllarda yapılan tarih ve bilim araştırmalarında Gazneliler sanatının Selçuklu sanatına kaynaklık yaptığını ortaya çıkarmıştır. Özellikle kökleri hakkında fazla bir şey söylenemeyen Selçuklu figürleri yeni yeni aydınlanmıştır. Selçuklular ile Gazneliler arasında mimarlık tezyinatları açısından önemli benzerlikler ortaya çıkmıştır. Her ikisinde de taş kullanılmıştır. Özellikle Anadolu Selçuklularının sanatındaki motiflerde epeyce benzerlik bulunmaktadır. Gazne kazılarının en ilgi çekici buluntularından olan mermer levha, bir kapı kanadı, bol figürlü tezyinat kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Levhaların sathı bir orta saha ve onu çeviren geniş bordürden meydana gelmektedir. Bordürün iki kenarında kırık dalgalı hatlar kesişerek sekizgen sahacıklar ortaya çıkarmakta, bu sahaları hayvan figürleri doldurmaktadır. Hayvan figürleri arasında çoğunluk grufonlardadır. Bundan başka kanatlı arslanlar, üst köşede bir tavuskuşu ve filler göze çarpmaktadır. Fillerin ucu püsküllü eyerleri vardır. Çoğu hayvan figürleri sakin yürüyüş halinde, ön ayaklarını kaldırmışlardır. Fillerin ise sol ön ayakları arkaya doğru bükülüdür. Gazne kabartmasındaki filler ile Konya surlarına ait bir kabartmanın fil tasviri arasında büyük benzerlik bulunmaktadır. Benzer süslü, püsküllü eyer ve baş koşumları vardır. Konya kabartmasında, fili kovalayarak boynuzunu ona batıran tek boynuzlu efsane hayvanı da Gazne kabartmasındaki efsanevi yaratıklarla aynı dünyadan çıkmış izlenimi vermektedir.

Anadolu Selçuklularının kabartmaları iyice incelendiğinde Gazne sanatının önemli etkileri bulunduğu görülmektedir. Gazne kabartmalarında görülen insan başlı kuş figürlerine Konya'daki Selçuklu eserlerinde de rastlanılmıştır. Bu figürlerin hepsinde gövde profilden, baş cephedendir. Hayvan başları iki sanat alanında da benzer biçimlerde ele alınmışlardır. Gazne kazılarında çıkan çift başlı kartal, Anadolu Selçuklularından kalma tarih kalıntılarında da ortaya çıkmıştır. Sürünerek av peşinde giden hayvan ile onun önünde başını geri çevirerek kaçan hayvan gene hem Gazne hem de Anadolu Selçuklu sanat eserlerinde benzer biçimlerde bulunmuştur. Bitkisel örnekler açısından da iki sanatın arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır.

XII

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

(1040 - 1157)

On birinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar Türkistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan bir imparatorluk kuran Selçuklular, adlarını Oğuzların kurdukları Yabgu devletinin ordu komutanı (Subaşı) iken kendisine bağlı boylarla birlikte Cend yöresine göçeden Selçuk Bey'den almıştır. Selçuk Bey'in babası Dukak da Oğuz Yabgusunun müslümanlara ve Hazarlara karşı girişmek istediği tehlikeli bir sefere karşı çıkmış ve durum ciddi bir çatışmaya kadar gitmiş, diğer Oğuz beylerinin araya girmeleri sonucunda Yabgu ile Dukak barışmak zorunda kalmışlardır. Bir süre sonra Dukak'ın ölümünün ardından yerine oğlu Selçuk Subaşılığa gelmiş, cengaverliği ile genç yaşta büyük ün kazanmış ve bu nedenle de Yabgu ile arası açılmıştır. Yabgunun kendisine bir kötülük yapmasından veya saldırıya geçmesinden kuşkulanan Selçuk Bey, Oğuzların Kınık boyuna dahil olan kendi topluluğu ile birlikte gizlice ülkeyi terkederek Cend kentine gelmiştir. Cend kenti de Yabgunun ülkesine dahildi, ama sınıra yakın olduğu için merkezden uzakta bulunuyordu. Bu kente Oğuz Yabgusunun adamları yılda bir kez vergi toplamaya geliyorlardı. Selçuk Bey ve kendine bağlı boyları böylece Oğuzların saldırılarından uzaklaşmış oluyorlardı.

Selçuk adı etimolojik açıdan küçük sel anlamına gelmektedir. Ayrıca savaşçı anlamında da kullanılmaktadır. Bazı tarihçiler ise, Selçukluların Orta Asya'da Sel-Tağ denilen dağın civarında ortaya çıktıklarını, bu nedenle kendilerine Selçuk dediklerini ileri sürmektedirler. En kesin olan tarihsel veri ise, devletin kurucusu Selçuk Bey'in adıdır.

Selçuk kendine bağlı boylar ile Seyhun ırmağının sol kenarında olan ve gene Oğuzların yaşadığı bir kent olan Cend'e geldi. Bu göç Selçukluların tarih sahnesinde çıkışlarında atılan ilk adımdır. Selçuk bu bölgeye geldikten sonra yeni bir örgütlenme içine girdi. Civar bölgele-

rin halkı ile ilişkiler kurdu, onların nasıl yaşadıklarını inceledi. Halkını tarıma yönlendiren Selçuk, Oğuz Yabgusunun istediği vergileri ödemedi, gelen vergicileri kovarak Oğuzlara meydan okudu. Bir süre sonra bölgesindeki müslüman halkın desteği ile Oğuzlara karşı savaş açtı. Savaşlarda üstünlük sağlayınca, Cend ve bölgesinde Yabgunun egemenliğini kaldırarak bağımsız bir yönetim oluşturabildi. Bağımsız devlet olarak diğer devletler ile ilişkiler kurdu. Karahanlılar ile Samanoğulları savaşına müdahale ederek Karahanlıların kazanmasına yardımcı olunca, bölgede ve müslüman halkın arasında Selçuk Bey'in prestiji çok arttı. Selçuklular yavaş yavaş bölgedeki tüm Türkmen boylarını bir araya getirerek güçlü bir ordu kuruyorlardı. Gazneliler Horasan'a akınlara başlayınca, bu kez de Gazneliler devletine karşı Selçuklular askerî önlemler aldılar. Daha sonraki yıllarda da Horasan ve bölgesini savunmak için çeşitli savaşlara giriştiler.

Selçuk'un Mikail, Arslan, Yusuf ve Musa olarak dört çocuğu vardı. Mikail ölünce onun iki oğlu Çağrı ve Tuğrul'u dedeleri özel olarak yetiştirmiştir. Selçuk'tan sonra başa geçen Arslan erken ölmüştür. Daha sonra Musa başa geçmiş ama Tuğrul ve Çağrı Beyler de bey olarak yönetimdeki yerlerini almışlardır. Tuğrul ve Çağrı Beyler orduda da yönetimi ele geçirerek savaşlara giriştiler. Yardım isteyen Türk boylarının hemen yardımına koşan Tuğrul ve Çağrı Beyler, kısa zamanda Selçukluların askerî gücünü bölgede kanıtladılar. Bir süre sonra kalabalıklaşan Selçuklular kendilerine yeni yerleşme alanları aramaya başladılar. Çağrı Bey bir ordu ile Doğu Anadolu'ya doğru yola çıktı. Çağrı Bey Horasan ve Azerbaycan'dan geçerek Van Gölü civarındaki Ermeni krallığı topraklarına girdi. Ermenileri yendikten sonra Gürcistan'a çıktı. Çağrı Bey'in bu büyük keşif gezisi, Selçukluların bu bölgelere doğru genişleyebileceğini ve buralarda kendilerine karşı direnebilecek herhangi bir ordunun bulunmadığını gösterdi.

Selçuklular bir süre sonra Oğuzların, Karahanlıların ve Gaznelilerin baskıları karşısında Cend yöresinden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Oğuzlarda Yabguluk makamı önceleri Kınık boyunda bulunurken, bir süre sonra Yazır boyunun eline geçmiştir. Selçuk tarihinde önemli yeri bulunan Cend Meliki Şahmelik, Oğuz Yabgusu Baran'ın torunu idi. Selçuklular ile Yabgulular arasındaki mücadele, Kınık boyu ile Yazır boyu arasındaki mücadele görüntüsü almaktadır. Selçuklular Cend'de bulundukları sürece Oğuz Yabgular ile anlaşmazlık içinde olmuşlardır. Cend'den göçettiklerinde ise Yabgulu Oğuzlar yeniden bu kenti ele geçirdiler.

Çağrı Bey'in Doğu Anadolu seferinden sonra, iki kardeşin nüfuzu ile beraber Selçukluların da gücü artmıştı. Selçukluların yeni göçü 992 yı-

lından önce gerçekleşmiştir. Horasan'a doğru göçeden Selçuklular kışları Nur-Buhara'da, yazları da Semerkand yakınlarında olmak üzere 50 yıla yakın bir süre yaşamışlardır. Selçuk ve Mikail'in ölümlerinden sonra başbuğları büyük evlat olarak Arslan Yabgu unvanını alarak başa geçmiştir. Selçuk'un oğulları ve torunları, bir değil birkaç devlet meydana getirmişlerdir. Bunların bazıları büyük imparatorluğa tam olarak bağlı, bazıları ise bağımsız olmuşlardır. Daha sonraki dönemlerde geniş topraklara yayılan Selçuklular, kurdukları devletleri uzun süreler yaşatmışlardır.

İkinci göçlerinde Semerkand ve Buhara bölgesinde yerleşen Selçuklular, görünüşte Yabgu unvanını taşıyan Arslan'ın başbuğluğu altında fakat feodal yaşam gereği her aile başına buyruk yaşamakta, ancak saldırı veya savaş sıralarında bir araya gelmekte idiler. Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler topluluğuna Selçuklular, Arslan Yabgu topluluğuna Yabgulular, Selçuk Bey'in diğer oğlu Yusuf Yınal'ın topluluğuna da Yınallılar denilmekteydi. Bu ayrı gruplar savaş sırasında veya herhangi bir saldırı ortaya çıktığında bir araya gelmekte ve tek bir ordu oluşturarak savaşmaktaydılar. Daha sonraları ise bu topluluklar arasında kaynaşma meydana geldi ve Selçuklu toplumunu oluşturdular.

Karahanlılar Buhara'yı işgal edince Selçuklular ile komşu olmuşlardır, ama aralarında yeterince dostluk ilişkisi gelişmemiştir. Samanoğulları Karahanlılara karşı bir saldırı hazırladıkları zaman Selçuklulardan yardım istemişlerdir. Samanoğulları devleti yıkıldıktan sonra Karahanlılar, Selçukluların üzerine yürümüştür. Tuğrul ve Çağrı Beyler bu saldırı üzerine çöle kaçarak kendilerini kurtarmışlardır. Karahanlılar devleti içinde daha sonra ortaya çıkan kargaşalıklarda bu devlete yardım edilip edilmemesi konusunda Arslan Yabgu ile Tuğrul ve Çağrı Beyler ters düşmüşlerdir.

Çağrı Bey Doğu Anadolu seferinde Horasan ve Rey üzerinden Azerbaycan'a geçiyor, sonra topladıkları ganimetler ile geriye dönerek Tuğrul Bey ile buluşuyor. Anadolu seferinden sonra Türkmen boyları daha büyük ölçüde Tuğrul ve Çağrı Beylerin çevresinde toplanmaktadırlar. Bu çoğalma ve toparlanma diğer devletleri endişeye sürüklemekteydi. Gazneli Mahmut ise Arslan Yabgu'yu davet etmiş ve hile ile yakalatarak onu zindana attırmıştır. Arslan Yabgu ile beraber oğlu Kutalmış da yakalanmış ama bir süre sonra kaçarak Selçuklulara katılmıştır. Arslan Yabgu yakalanınca, ona bağlı olan topluluklar da diğer Selçuklular ile birleşmiştir. Selçuklulardan kurtulmak için Karahanlılar ile Gazneliler bu sıralarda işbirliği yapmışlardır. Gazneli Mahmut 17. Hint seferinden dönünce, Türkmenlerin saldırılarından halkının bıktığısı gördü ve yeni bir sefer düzenleyerek Türkmenlerin üzerine gitti ve çoğunu kılıçtan

geçirdi. Sultan Mahmut 1030 yılında ölünce, gerek Selçukluların gerekse Oğuz Türklerinin gelişmelerini önleyebilecek, gerektiğinde durduracak güç ortadan kalkmış oluyordu. Gazneli Mahmut'un ölümünden sonra çıkan taht kavgalarında bazı Oğuz boyları taraflara yardımcı oldular. Selçukluların bundan sonraki tarihi, komşu devletlerle çatışma ve savaşlar ile doludur. Gazneliler ve Karahanlılar birbirlerine karşı politikalarını hep Selçuklulara bakarak ayarladılar.

Selçuklulara karşı ailevî bir düşmanlık politikası güden Cend Meliki Şahmelik, onların Harezm'e geçişini duyunca bu fırsatı kaçırmadı ve ani bir saldırıya geçerek binlerce Selçukluyu öldürdü, büyük bir ganimet ile geri döndü. Bunun üzerine Selçuklular yurtlarını terkederek ayrıldılar ve yeni yerleşme yerleri aramaya başladılar. Bu olaydan sonra Selçukluların Horasan'a yayılmaları ve yerleşmeleri başlamıştır. Selçukluların yayılmasından çekinen Gazneliler, büyük bir ordu ile saldırdılar ve Selçukluları yenerek büyük miktarda ganimet topladılar. Gazne ordusu ganimetlerin paylaşılması ile uğraşırken, Çağrı Bey arkadan ani bir baskın ile Gazne ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Savaştan sonra Gazne sultanına mektup gönderen Selçuklular, ailelerini ve mallarını korumak için savaştıklarını belirterek özür dilediler. Sultan Mesut bu olaylar üzerine bir ferman ile Ferave'yi İnanç Yabgu'ya, Nesa'yı Tuğrul Bey'e, Dihistan'ı da Çağrı Bey'e verdi. Ayrıca Dikhan unvanını bu üç beye de tanıdı. Bununla beraber, durumun geçici olduğunu bilen taraflar savaş için hazırlıklarını sürdürdüler.

Selçukluların Harzemşahlar ile dostluk kurmasından çekinen Gazne sultanı, bir ordusunu Nişapur'a diğer ordusunu da Herat'a gönderdi. Bu iki ordunun gelmesi üzerine Selçuklular Gazne Sultanına başvurarak, yaşadıkları yurdun kendilerine dar geldiğini belirtip bu nedenle kendilerine yeni bölgeler verilmesini istediler. 1038 yılında Gazne ordusu Selçuklulara yeniden saldırdı. Telhap Savaşı'nda Selçuklular zafer kazandılar ve Gazne ordusu dağıldı. Bu savaştan sonra Selçuklular tüm Horasan'ı ele geçirerek bu bölgede bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı. Bu zafer Tuğrul Bey'in durumunu güçlendirdi ve kendi eşitleri arasında en büyük baş olarak benimsendi. Tuğrul Bey Sultan, Çağrı Bey de Melik unvanlarını aldılar. Selçuklular bağımsızlıklarını kazanmışlardı, ama Gazneliler bunu tanımıyorlardı. Gazneliler yeniden büyük bir ordu toplayarak saldırdılar. Savaş sonrasında Selçuklular geri çekildiler. Geri çekilen Selçuklular ani saldırılar ile Gazne ordusuna zarar verdiler, su kaynaklarını kestiler. Sultan Mesut hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1039 yılında yeniden Nişapur'a saldırdı. Selçuklular savaşmadılar, sürekli geri çekilerek Gazne ordusunu yarma taktiğini izlediler. 1040 yılında iki ordu karşı karşıya geldi. Selçuklular vur-kaç taktiği ile savaşırken, Gaz-

neliler yavaş yavaş savaşarak ilerliyorlardı. Sonunda iki ordu Dandanakan'da karşı karşıya kaldı ve Selçuklular büyük başarı sağlayınca Gazne ordusu çöktü. Bu kez zafer kesin olunca Selçuk devleti kurulma aşamasına gelmişti. Tüm Selçuk beylerinin onayı ile Tuğrul Bey Sultan unvanı ile yeni kurulan devletin başına geçerek ilk Selçuklu hükümdarı oldu. Tuğrul Bey Nişapur ve Batı ülkelerinin, Çağrı Bey Melik unvanı ile Merv ve Gazne'ye kadar uzanan ülkelerin, İnanç Bey de Yabgu unvanı ile Herat merkez olmak üzere Bust ve Sistan'a kadar alınacak ülkelerin başına geçtiler. Her biri kendi ülkesinde Tuğrul Bey'e bağlı hükümdar olacaklardı.

Beylerin her biri kendilerine ait ülkelere gittikten sonra hemen fetihlere başladılar. Çağrı Bey ilk olarak Belh'i kuşattı. Gazne Sultanı Mesut'un oğlu Mavdut'u bozguna uğratarak kenti teslim aldı. Bundan sonra Toharistan kentlerini sırasıyla ele geçirdi. Ancak Harzem'deki olaylar nedeniyle geri çekilmek zorunda kaldı. Harezm üzerine yeni bir sefer hazırlandı. Selçuklu hanedanının düşmanı olan Şahmelik burada öldürüldü. Sistan bölgesi ele geçirildi. Çağrı Bey bu seferden sonra oğlu Alparslan komutasında bir orduyu yeniden Gazne seferine gönderdi. Alparslan ilk çarpışmada Gazne ordusunu bozmayı başardı. Bir süre sonra iyileşen Çağrı Bey de sefere katıldı ve onun desteği ile bütün Toharistan zaptedildi, Bust kenti önüne kadar gelindi. Gazneliler ile savaşlar bir süre daha devam etti, ancak Gazne tahtına Ferruhzat geçince barış yapılabildi. Ne var ki, bu barış da uzun ömürlü olamadı.

Tuğrul Bey Nişapur'a girip devlet düzenini yeniden kurduktan sonra 1042 yılında Taberistan ve Cürcan bölgelerini sınırları içine kattı. Selçuklu devletini güçlendirdikten sonra da Harezm seferine çıktı. Selçuklu orduları, bu sıralarda kendilerini Irak'ta rahatsız eden Oğuz boylarının üzerine gittiler. Irak Oğuzları üzerlerine gelen Selçuklu ordusunu görünce kaçmışlardır. Azerbaycan'a doğru kaçan Irak Oğuzları yolda yakalanarak yenilgiye uğratılmışlardır. Bundan sonra da Tuğrul Bey'in yönetimi altına girmişlerdir. Böylece Selçuklular yavaş yavaş İran ve Irak' daki bölgeleri sınırları içine katıyorlardı.

Selçuklu devleti kurulduktan sonra Asya'nın çeşitli köşelerinden bu devlete doğru bir Oğuz akını başlamıştı. Oğuzlar Selçuklu bayrağı altında toplanıyordu. Bizans krallığı ise Doğu Anadolu'daki küçük Ermeni beyliklerini kaldırınca, Doğu Anadolu'nun Ermeni ve Süryani halkı Bizanslılara düşman olmuştu Ermenileri Bizans'ın zayıf bırakması, Do-Doğu Anadolu'nun kısa zamanda Selçuklu egemenliğine geçmesini sağladı. Selçuklu ordusu düzenlediği akınlarla Doğu Anadolu'yu yavaş yavaş ele geçirdi. Çeşitli pusularda epeyce asker yitirerek Selçuklu orduları Anadolu seferini sürdürdüler. 1048 yılında, İbrahim Yınal'ın başkanlı-

ğındaki Selçuklu seferi Trabzona kadar uzanmıştır. Tuğrul Bey artık merkeziyetçiliğe yöneldiğinden, hanedan üyelerine ele geçirdikleri topraklar üzerinde özerklik vermeğe yanaşmıyordu. İbrahim Yınal aldığı kaleleri Tuğrul Bey'e teslim etmeyince, Tuğrul Bey yüz bin kişilik bir ordu ile yola çıktı. Tuğrul Bey bütün yöreleri ele geçirerek İbrahim Yınal'ı affetti.

Bizans İmparatorluğu 1050 yılındaki barış anlaşmasına uymadığı gibi Türklerin topraklarına da zaman zaman saldırıda bulunuyordu. 1054 yılında, Tuğrul Bey Anadolu seferine çıktı, Malazgirt kalesini kuşattıktan sonra üç ayrı koldan Anadolu içlerine kadar ordularını gönderdi. Öncü üç kol görevlerini yapıp döndükten sonra Malazgirt kuşatmasına geçildi. Şiddetli kış nedeniyle kuşatmadan vazgeçilerek geri dönülmüştür. Bu sırada Bağdat'ta büyük bir Şii-Sünni çatışması çıkınca Tuğrul Bey ordusu ile bu kente doğru yola çıktı. Tuğrul Bey 1057'de harekete geçerek Kuzey Irak'ı Şiilerden temizledi. Bu başarısı üzerine Halife, Tuğrul Bey'e «Dinin temeli ve halifenin ortağı» unvanını verdi. Şii ayaklanmaları bastırılırken, olaylardan yararlanan İbrahim Yınal yeniden ayaklandı. Tuğrul Bey yeniden Musul üzerine sefer açmak zorunda kaldı. İbrahim Yınal Hamedan'a girerek Selçuk tahtını ele geçirmeğe çalıştı. Egemenlik sahası bulunmayan Hanedan üyeleri de İbrahim Yınal ile beraber hareket ediyorlardı. Alp Arslan ise, giriştiği bir savaştan sonra İbrahim Yınal ile yeğenlerini esir ederek sultana teslim etti. Bunların artık affedilmeleri çok zordu. Türk törelerine göre, hanedan üyelerinin kutsal sayılan kanları akıtılamayacağı için kendi yaylarının kirişi ile boğularak öldürüldüler. Tuğrul Bey İbrahim Yınal ayaklanmasını bastırınca, halifelik kavgasının sürdüğü Bağdat'a geri döndü. Bağdat'a giren Tuğrul Bey, halifeyi kurtararak tahtına oturttu ve daha sonra da kızı ile evlenmek istedi, ama bu sırada da Kutalmış ayaklanması başgösterdi. Bu ayaklanmayı bastırdıktan sonra Tuğrul Bey 1062 yılında halifeye damat oldu.

Halifenin kızını gelin olarak aldıktan sonra 1063 yılında Rey kentine dönen Tuğrul Bey hastalandı ve bir süre sonra da öldü. Selçuklular tarihi açısından Tuğrul Bey'in önemi çok büyüktü. Göçebe bir topluluğu devlet yapmış ve daha sonra da imparatorluk düzeyine yükseltmiş büyük bir devlet adamı idi. Tuğrul Bey'in oğlu yoktu. Bu yüzden kardeşi Çağrı Bey'in oğullarından Süleyman'ı kendisine veliaht yapmıştı. Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Süleyman'ın sultanlığı ilan edildiyse de Alp Arslan, Kutalmış ve İnanç Yabgu taht üzerinde hak ileri sürüyorlardı. Kutalmış daha Tuğrul Bey yaşarken ayaklanmıştı. Tuğrul Bey'in ölümü ile serbest kalan Kutalmış, kendisine bağlı Türkmenler ile beraber Rey üzerine yürüdü. Bu sırada Alp Arslan ise amcası İnanç Yabgu'yu yen-

meğe uğraşıyordu. Amcasını yenerek ona ait toprakları ele geçirdikten sonra, Alp Arslan Rey üzerine yürüdü. Horasan bölgesini güvenlik altına alarak rahat bir biçimde başkente yürüdü. 1064 yılında Alp Arslan ve Kutalmış orduları karşılaştılar ve savaştan Alp Arslan kazançlı çıktı. Kutalmış'ın oğulları Süleyman ve Mansur, Anadolu'da Bizans sınırında oturmaya zorunlu kılındılar. Süleyman ve Mansur daha sonraları Anadolu Selçuklu devletinin kurulmasında önemli roller oynamışlardır. Böylece, taht üzerinde hak ileri sürenlerin hepsini ortadan kaldıran Alp Arslan Rey'de tahta çıktı, kendi veziri Nizamülmük'ü imparatorluk veziri yaptı.

Alp Arslan başa geçtikten sonra ilk seferini Kafkasya ve Doğu Anadolu üzerine yaptı, Gürcistan'ı Tiflis ve Çoruh üzerine düşen bölgeleri işgal etti. Ani ve Ahikelek kaleleri ele geçirildi. 1065 yılında oğlu Melikşah'ı veliaht ilan ederek Hazar kıyısındaki Türklerin üzerine sefer düzenledi ve onları egemenliği altına aldı. Gürcistan'a iki kez sefer yaptı ve bu ülkeyi de kendine bağladı. Bundan sonra Suriye ve Anadolu üzerine yeni bir sefere çıktı. Tuğrul Bey ve Kutalmış'ın seferlerinden sonra Anadolu'nun kapıları Oğuzlara açılmıştı. Bizans'daki taht kavgaları ile Balkanlardan gelişen Peçenek, Uz ve Kıpçak saldırıları Oğuzların işini daha da kolaylaştırmakta idi. Açık ve düz arazide savaşmaya alışmış Oğuzlar, Anadolu'nun engebeli topraklarında güçlük çekiyorlardı. Ayrıca kuşatma silahlarına sahip olamadıkları için de kaleleri alamıyorlardı. Tüm zorluklarına karşın Türklerin Anadolu'ya akınları sürmekte idi. Tuğrul Bey zamanında başlayan yerleşme hareketi Alp Arslan zamanında daha da gelişerek sürmüştür. Selçuk beylerinden Afşin, öncü bir ordu ile güneyden Anadolu'ya girdi, Urfa ovası, Amanos dağları ve Antakya yörelerini ele geçirdi. Bizans Anadolu'nun elden gittiğini görünce, en büyük komutanı Romonos Diogenes'i tahta çıkardı. Diogenes Antakya'ya doğru güçlü bir ordu ile harekete geçti. Türk boyları yiyecekleri yok ederek geriye doğru çekildiler. Bizans ordusu Halep önlerine geldi, ama Türklerin yiyecekleri yok etmesi yüzünden açlık tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Afşin Bey ordusu ile geri çekildikten sonra, kuzeyden Sakarya bölgesini işgale başlamıştı. 1069 yılında Konya da ele geçirilmişti.

Selçuk orduları Anadolu'nun içinde her köşeye at koşturur olmuşlardı. Bu arada Fatımiler zayıflamış, karşı olanlar da Şiiliğe son vermesi için Alp Arslan'ı Suriye ve Mısır'a çağırıyorlardı. Durumu elverişli gören Alp Arslan, 1070 yılında büyük bir ordu ile yola çıktı. Malazgirt ve Ercis kaleleri alındı. Diyarbakır üzerinden Halep'e geçildi. Halep emiri Oğuzlar gibi giyinerek Alp Arslan'a geldi ve özür diledi, bunun üzerine Alp Arslan Halep kentini gene onun yönetimine bıraktı. Alp Arslan Mısır'a doğru yürürken, Bizans imparatorunun büyük bir ordu ile Erzu-

rum'a doğru geldiğini ve Malazgirt ile Erciş'i geri istediği haberini alarak geri döndü. Bizans İmparatoru Diyojen, ücretli askerler oluşturduğu büyük ordusu ile Türkleri kesin olarak Anadolu'dan kovmak istiyordu. Bizans ordusu, karışıklıklardan yararlanarak ayaklanan ve Rum halkı ezen Ermenileri kılıçtan geçirerek ilerliyordu. İmparator öncü birliklerini Malazgirt'e gönderdi, bazı birlikleri de Gürcistan'a sürerek arka tarafını sağlama aldı. ve yürüyüşüne devam etti. Bu arada Alp Arslan da az bir askerle Bitlis yöresine gelmişti. İki ordu Malazgirt'te Rahva ovasında karşılaştılar.

Bizans ordusu Selçukluların birkaç misli idi. Bu durumda Alp Arslan askerlerini savaşıp savaşmamakta serbest bıraktı ama hepsi savaş için andiçtiler. Türkler yapma bir saldırı ile geri çekildiler. Bunun üzerine Uz ve Peçenek askerleri Selçukların yanına geçtiler. Selçuklular canla başla döğüşünce Ermeniler de savaş alanından kaçtılar ve akşama doğru Bizans ordusu dağılmıştı. Alp Arslan esir aldığı Diyojen'i serbest bırakmış ve yıllık vergiye başlamıştı. Ayrıca Antakya'ya kadar olan yöreler Selçuklulara terk ediliyordu. Diogenes geri dönerken Bizans tahtına yeni bir imparator olarak Dukas çıktı ve yenik imparatorun gözlerini oydurdu. Alp Arslan bu olaylar üzerine Bizans ile anlaşmayı kaldırdı. Anadolu'nun tümünün ele geçirilmesini Selçuklulara hedef olarak gösterdi. 1071'deki Malazgirt zaferi ile artık Türkler Anadolu'daki varlıklarını pekiştirerek bu bölgeyi yeni yurtları durumuna getiriyorlardı.

Anadolu'nun fethinden sonra Alp Arslan Türkistan seferine çıkmak zorunda kaldı. Karahanlılar ile Harezm ve Toharistan melikleri arasındaki savaşlar bölgenin karışmasına yol açmışlardı. 1072 yılında iki yüz bin kişilik ordusu ile Ceyhun ırmağını geçerek Buhara'ya kadar herhangi bir direniş ile karşılaşmadan ilerledi. Alp Arslan ordusu ile Barzam kalesi yakınına gelince karargâh kurmuştur. Bu sırada kale muhafızı Yusuf, sultanın huzuruna çıkarıldığında ansızın saldırarak Alp Arslan'ı bıçaklamıştır. Ağır biçimde yaralanan Alp Arslan birkaç gün sonra 43 yaşında iken 1072 yılında ölmüştür. Alp Arslan, babasının askeri ve amcası Tuğrul Bey'in de siyasal dehasını birleştiren önemli bir Türk devlet adamı olarak tarihte yerini almıştır. Askerî başarılarının yanı sıra, kültürün gelişmesine ve adaletin gerçekleştirilmesine çalışmıştır. Ayrıca İslam dininin yayılması için de özel bir çaba göstermiştir. Veziri Nizamülmük de büyük devlet adamı olarak Alp Arslan'ın başarılarına yardımcı olmuştur.

Alp Arslan'dan sonra Melikşah dönemi de taht kavgası ile başladı. Alp Arslan'ın kardeşi Kirman Meliki Kavurt Bey, taht üzerinde kendisinin de hakkı olduğunu ileri sürerek harekete geçti. İki tarafın orduları Kereç kentinde karşılaştılar. Melikşah savaşı kazandı ve Kavurt Bey ya-

yının kirişi ile boğuldu. Selçukluların iç karışıklıklar ile uğraşması Karahanlılar ile Gaznelileri harekete geçirdi. Karahanlı kaganı Nasır, Ceyhun ırmağını geçerek Belh ve Tirmiz bölgelerini işgal etti. Selçukluların karşı saldırısı başarısız kaldı ve komutanları ile askerleri Ceyhun ırmağında boğuldular. İç durumunu düzelten Melikşah ilk seferini Toharistan'a yaptı ve bu bölgedeki Gaznelileri geri püskürttü. Gazne hükümdarının oğlu Mesut, Melikşah'ın kızı ile evlenerek iki hanedan arasında akrabalık kurdu. Tirmiz'i aldıkları için Melikşah Karahanlılara savaş açtı. Tirmiz geri alındı ve Semerkand'a kadar gelindi. Bundan sonra Melikşah ilk seferini Kafkasya üzerine yaptı. Selçuklu yönetimini pekiştirmek ve bazı ayaklanmaları kontrol altına almak için böyle bir sefer gerekli görülüyordu. En çok ayaklanma görülen Gürcistan'a girildi ve ayaklanmalar bastırıldı. Melihşah Kafkasya'yı düzelttikten sonra Anadolu ve Suriye'nin denetimini kardeşlerine bıraktı. Kudüs'te bağımsız Türk beyliği kuran Atsız, Selçuklulara bağlandı. Tutuş Atsız'ı yay kirişi ile boğdurdu.

Melikşah'ın Musul seferi sırasında Horasan Meliki olan kardeşi Tekiş isyan etmiştir. 1086 yılında Tekiş'in üzerine yürüyen Melikşah, onu yenerek gözlerine mil çektirip hapse attırdı. Süleyman Şah bu sıralarda Antakya'yı zaptederek Halep'i kuşatmış, karşısına çıkan Müslim'i yenerek Tutuş ile savaşmış ve sonunda yenilerek yaşamını yitirmişti. Melikşah orduları Urfa ve Antalya'yı da alarak Anadolu'da yayılmayı sürdürdüler. Melikşah 1087 yılında Bağdat'ta halifenin elinden taç giydi. 1088 yılında ise, Karahanlılar yüzünden Türkistan seferine çıktı ve Doğu Karahanlılar devletini kendisine bağladı. 1090 yılında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sınırları Altay dağlarından Akdeniz'e kadar genişlemişti. Artık Selçuklular Mısır bölgesini fethetmenin planlarını yapıyorlardı. Bu sıralarda Nizamülmük ile Melikşah'ın arası devlet yönetimi yüzünden bozulmuştu. 1092 yılında ise Nizamülmük bir Batıni tarafından öldürüldü. Nizamülmük öldürülünce, Melikşah ile arasını açan karısı Terken Hatun oğlunu veliaht yapmayı başarmıştır. Vezirinden bir ay sonra Melikşah zehirlenerek öldürülmüştür.

Melikşah'ın ölümü ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu karışmış, Terken Hatun küçük oğlu Mehmut'u Sultan ilan ettirerek adına hutbe okutmuştur. Şam'da Tutuş, İsfahan'da Berkyarık taht üzerinde hak ileri sürmüşlerdir. Terken Hatun'un Berkyarık üzerine gönderdiği ordu yenildi ve Berkyarık Rey kentinde sultanlığını ilan etti. Terken Hatun bu kez Tutuş ile anlaşma yoluna gitti, ama bir suikast sonunda öldürüldü. Bu olaylar olurken Tutuş, Aksungur, Bozan'ı yenerek Doğu Anadolu ve Suriye'yi işgal etti. Tutuş ile Berkyarık'ın orduları karşılaştılar Berkyarık kazandı ve Tutuş savaş alanında öldü. Berkyarık amcası Arslan Hora-

san'da sultanlığını ilan etti. Ordusu ile harekete geçen Berkyarık, amcasını ortadan kaldırdı. Son olarak Gaznelilerin kışkırtması ile ortaya atılan Melikşah'ın amca oğlu Mehmet de ortadan kaldırılınca, beş yıl süren taht kavgasını Berkyarık kazanmış oldu. Berkyarık Mehmet'i Gence, küçük kardeşi Sancar'ı Horasan, Gürboğa'yı da Musul melikliğine getirdi. Uzun süren taht kavgaları imparatorluğu zayıflatmış, Mısır Fatımileri Suriye, Kudüs ve Filistin'i işgal etmişlerdi. Berkyarık imparatorluğu yeni yeni toparlarken, Haçlı seferleri başladı ve Antakya'ya kadar haçlı orduları geldiler. Ermenilerin içten hıyanetleri ile kale kapısını açmaları sonunda Haçlılar içeri girerek tüm müslüman halkı kılıçtan geçirdiler. İç karışıklıklar nedeniyle Selçuklular yardım gönderemedi ve Haçlı orduları Suriye ile Filistin'e doğru yürüdüler.

Haçlılar ilerlerken Gence meliki Mehmet ayaklandı ve sultanlığını ilan etti. Diğer önemli melikler de Mehmet'in yanına geçtiler. Berkyarık, ordusu ile ayaklanan melikleri yendi. Bağdat'a geçerek imparatorluğu oradan yönetmeğe başladı. Mehmet ile Sancar yeniden birlik toplayarak saldırıya geçtiler ve Nihavend Savaşı oldu. Halifenin araya girmesi ile anlaşma sağlandı, Berkyarık sultan kaldı, ama Mehmet Tapar Melik olarak Azerbaycan, Diyarbakır ve Elcezire bölgelerini kontroluna aldı. Böylece bu anlaşma ile merkeziyetçilik sistemi bırakıldı ve Selçuklu İmparatorluğu Tuğrul Bey'in zamanında olduğu gibi ikiye bölündü. Mehmet yeniden ordu topladı, Berkyarık ise beşinci kez kardeşini yendi. Kardeş kavgasına son vermek amacıyla Suriye'den Kafkasya'ya kadar tüm vilayetler Mehmet'e bırakıldı ve böylece imparatorluk resmen ikiye bölündü. Berkyarık 1104 yılında ölünce oğlu II. Melikşah başa geçti, ama Mehmet ordusu ile Bağdat'a gelerek tahta çıktı ve yeniden imparatorluğu birleştirdi.

Mehmet imparatorluğu birleştirdikten sonra Haçlı seferleri ile uğraşma konusunu emirlere ve atabeylere verdi. Selçuklu hanedan kavgaları Haçlılarla Gürcülerin işine yaradı. Haçlılar ile atabeyler uğraşırken, Mehmet yeniden bir Kafkasya seferi düzenledi ve Gürcülerin ayaklanmasını bastırdı. Mehmet bu arada Selçuklular içinde karışıklık yaratan Batıniler ve bunların önderi Hasan Sabbah ile uğraştı. 1118 yılında Mehmet hastalanınca oğlunu küçük yaşta tahta çıkardı. Mehmet ölünce Horasan Meliki Sancar sultanlığını ilan etti.

Sancar sultan olunca ilk iş olarak Gazneliler üzerine yürüdü ve onları yendi. Daha sonra yeğeni Mahmut'un üzerine yürüdü, onu yenerek Batı ülkelerinin sultanı yaptı. Kendisi de Sultanul Âzam unvanını alarak yeğenini kendine bağlı sultan durumuna getirdi. Böylece, merkezi Merv'de olan Büyük Selçuklu sultanlığı ile, merkezi Hamedan'da olan Irak Selçukluları sultanlığı ortaya çıkıyordu. Sultan Sancar, Büyük Selçuk-

lu İmparatorluğunun Melikşah dönemindeki parlak günlerini yeniden geri getirdi. Kendisine İslam dünyasının koruyucusu unvanı verilmişti.

Sultan Sancar Karahanlılar ile de uğraşmak zorunda kalmış ve onları birkaç kez yenerek istediklerini Karahanlıların başına geçirmiştir. 1135 yılında, Sancar'a bağlı olduğu halde vergisini ödemekten kaçınan Gazne sultanı Bahram Şah üzerine sefer yapılarak Gazneliler devleti yeniden imparatorluğa bağlı duruma getirildi. Bu sıralarda Harezm valisi Atsız kendi başına işler yapmaya ve bağımsızlığa hazırlanmaya başladığı için, Sancar 1138 yılında Harezm üzerine bir sefer yaptı. Sancar Atsız ile uğraştığı için, Karahitaylara yeniden Karahanlıların yardımına gidemedi. Sancar Atsız'ı yenerek onu kovdu ve yerine Süleyman Şah'ı Harezm valiliğine getirdi. Atsız bir süre sonra geri döndü Süleyman Şah'ı yenerek yeniden Harezm valiliğini ele geçirdi.

Bu sıralarda Karahitaylar güçlü bir ordu ile Orta Asya'da ilerliyorlardı. 1141 yılında Sancar'ın ordusu ile Karahitay ordusu Katvan bölgesinde karşılaştılar. Selçuk ordusu büyük bir yenilgi aldı. Emirlerin de bulunduğu birçok esir verildi. Ceyhun'un doğusundan Çin sınırına kadar uzanan tüm Türkistan Karahitayların eline geçti. Karahitaylar, Türk ülkelerindeki düzeni değiştirmeden onları kendilerine bağlı duruma getirmişlerdir. Sultan Sancar'ın yenilgisi üzerine Atsız, Selçukluların merkezi Merv'i işgal ederek hazineleri yağma etti, hutbeyi kendi adına okuttu. Sancar yeniden toparlanarak başkenti ele geçirdi ve atsız'ı kovdu. Ardından yeniden Harezm'e sefer yaptı ve Atsız'ı yendi. Özür dilemesi üzerine yeniden affetti. Sancar'ın Karahitaylara yenilmesinde Atsız'ın yarattığı karışıklıkların önemli rolü vardır. Atsız yüzünden sınır bölgeleri zayıf düşmüştü. Sancar daha sonra Karahitaylar ile barış yaparak esirleri kurtarmıştır.

Gurlular Bahram Şah'a karşı ayaklanınca Sultan Sancar 1152'de Gazne seferine çıkmıştır. Sultan Sancar ordusunu güçlendirerek son başarılı seferini bu bölgeye yapmıştır. Bununla beraber, bu sefer Sancar'ın başarı sağladığı son seferdir. Bir sene sonra Oğuz Türkleri ile yaptığı savaş hem kendisinin, hem de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sonu olmuştur. Karahanlılar devleti Karahitayların egemenliği altına girince, Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasında Karahanlılara bağlı olarak yaşayan Oğuz toplulukları, Karahitaylardan destek bulan Karluklar tarafından göçe zorlandılar ve Oğuzlar Batıya doğru, Belh yöresine gitmeğe, burada toplanmağa başladılar. Bu Oğuz toplulukları Üçoklar ve Bozoklar diye iki kola ayrılmaktaydı. Üçokların başında Tuti Bey, Bozokların başında ise Korkut Bey adlı başbuğlar bulunmaktaydı. Her iki kolun da on iki boya ayrıldıkları tarih kaynaklarında belirtilmiştir.

Oğuzlar toplu bir biçimde oturmakta ve Sultan Sancar'a bağlı ola-

rak yaşamakta idiler. Kendi beylerinin yönetiminde her yıl sultana belirli oranlarda vergi ödemekteydiler. Oğuz toplulukları kalabalıklaşınca onları disiplin altına alma görevi Belh valisine verildi. Belh valisi Kumaç'ın yönetimini istemeyen Oğuzlar ayaklanarak karışıklıklar çıkarmışlardır. 1153 yılında yapılan savaşta Oğuzlar Belh valisini ve oğlunu esir alarak yöreyi yağma etmişlerdir. Bunun üzerine yüz bin kişilik bir ordu ile Sancar Oğuzların üzerine yürümüştür. Oğuzların özür dilemesini yanındaki emirlerin ısrarı üzerine kabul etmeyen Sancar, yürüyüşünü sürdürmüştür. Oğuzlar dar bir boğazda 1153 yılında Sancar'ı ve ordusunu kıstırarak yenmişlerdir. Geri çekilen Sancar'ı yakalayarak bir kez daha yenmişlerdir. Oğuzlar Merv'e gelerek bu kenti yağmalamışlar ve Sancar'ı esir almışlardır. Oğuzlar Sancar'a çok saygılı davranmışlarsa da bu yenilgi sonucunda Büyük Selçuklu İmparatorluğu dağılmaya başlamıştır.

Sancar'ın esir düşmesi üzerine Nişapur'a kaçan emirler, Mehmet Tapar'ın oğlu Süleyman Şah'ı sultan yaptılar. Süleyman Şah Merv'e yürüdü, ama askerleri Oğuzları görünce dağıldılar. Bu arada Süleyman Şah'ın yerine Sancar'ın yeğeni ve eski Batı Karahan Kaganı Mahmut geçti. Birçok savaştan sonra Sultan Mahmut ile Oğuzlar arasında 1155 yılında anlaşma yapılmıştır. Mahmut sultan görünmekle beraber, tüm güç aslında Oğuzların emiri Ayaba'nın elinde idi. Bundan sonra Oğuzlar Belh, Merv ve Sarahs bölgelerine yerleştiler. Esir olan Sancar'ın 1157 yılında Merv'de ölmesi ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu da sona ermiş oluyordu.

Doğu ülkeleri Sultan Sancar'ın doğrudan kendisine ayırdığı bölgelerdir. Oğuzlar Sultan Mahmut'u kendilerine hükümdar yaptılar. Mahmut 1162 yılına kadar Oğuzların başında kaldı. Oğuzlar 1162 yılında Gur hükümdarını yenerek Gazne ülkesini ele geçirdiler. Ne var ki, bu sıralarda hem Gurlular hem de Harzemşahlar güçleniyordu. Gazne ülkesi ile Selçuklu toprakları daha sonraları bu iki devletin eline geçti.

Kirman ve Umman bölgeleri Çağrı Bey'in oğlu Kavurt'un elinde kalmıştı. Kavurt Bey'den sonra oğlu Kirman Şah başa geçti. Daha sonra oğlu Turanşah ve onun oğlu İranşah başa geçti. Melikşah zamanında ise Kirman refah içinde yaşayan bir bölge oldu. Onun oğlu Tuğrul Şah ölünce oğulları arasında taht kavgası başladı. 1179 yılında bazı Oğuz boyları Kirman ülkesine geldiler. Oğuzlar Kirman ordularını yenerek güneye doğru indiler. Oğuz beylerinden Dinar Bey Oğuzları düzene sokarak Zerend kentini zaptetti. Selçuklu Melik Mehmet Şah yardım istemek için Irak'a gitti ve bir daha geri dönmeyince, 1185 yılında Kirman Selçukluları devleti sona erdi. Bir süre sonra Oğuzlar Harzemşahlar yüzünden

hükümdarsız kalınca, Kirman bölgesi Salgurlu Fars atabeylerinin egemenliği altına girdi.

Fars, İran'ın güneyindeki bir eyalettir. Alp Arslan zamanında fethedilerek Selçuklu İmparatorluğu'na katılmıştır. Sultan Mahmut ölünce taht kavgası başladı, küçük yaşta melikler başa getirilince ülkeyi atabeyler yönettiler. Seyhun boylarından Türkmen boyu olan Salgurlar Fars eyaletine geldiler. Salgurlar yavaş yavaş bu bölgede egemen oldular ve atabeylik yönetimi kurdular. 1266 yılından sonra da Fars doğrudan doğruya Moğollar tarafından yönetilmiştir. Salgur hanedanı ortadan kalktıktan sonra, onların boyu olan Salgurlar Fars bölgesinde gene yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Sancar'ın Batı ülkelerini yeğeni Mahmut'a bırakması ile Irak Selçukluları tarihi başlar. Arapların Selçuklular ile çekişmeleri Irak Selçukluları tarihini oluşturur. Gürcülerin ayaklanmaları devleti uzun süre uğraştırdı. Sultan ile halife arasındaki anlaşmazlıklar da devletin düzensizliğe ve istikrarsızlığa düşmesine neden oldu. Sultan Mahmut ölünce, yerine geçen oğlu halife tanınmadı. Diğer hanedan üyeleri de hak ileri sürünce taht kavgası başladı. Irak Selçukluları tarihi uzun süren taht kavgaları tarihidir. Halifenin tutumu da bu taht kavgalarının genişlemesine yol açmıştır. Bir Batıni halifeyi öldürünce ortalık karıştı. Sultan Mesut diğerlerini yenerek sultanlığı ele geçirdi ve bir süre düzenli olarak Irak Selçuklu devletini yürüttü. Ondan sonra birbirini tahttan indirmeler ve birisinin tahta geçmesi karşısında ayaklanmalar gibi olaylar çok görüldü. Gürcüler bağımsızlık için ayaklandıkça ve güneye doğru akın yaptıkça, Gürcülerin üzerine seferler düzenlenmiştir. Harzemşahlar güçlendikten sonra, Irak Selçuklularının Kuzey bölgelerini ele geçirmişlerdir. 1194 yılında Irak Selçuklu Sultanlığı'na Harzemşahlar son vermiştir. Irak Selçuklu Sultanlığı Büyük Selçuklu İmparatorluğun'dan kopmuş veya ona bağlı bir parça olmaktan çok onun bir devamı sayılacağından, bu sultanlığın sona ermesi ile de Büyük Selçuklu İmparatorluğu kesin olarak tarihe geçmiş oluyordu.

Suriye Selçukluları devleti, Kınık boyundan Atsız Bey'in 1070 yılından sonra Yabgulu Türkmenlerin başına geçerek Şam ve Kudüs'ü ele geçirmeleri ile ortaya çıkmıştır. Atsız Kahire önlerinde Fatımilere yenilince geri çekilmiştir. Melik Şah zamanında bu yöreler Atsız'ın denetimine bırakılmıştır. Daha sonraları Büyük Selçuklu tahtı için yapılan kavgalar Suriye Selçuklularını da etkilemiştir. Kardeşlerarası çatışmalardan yararlanan Fatımiler Kudüs önlerine kadar gelmişlerdir. İç kavgalar yüzünden Haçlılara karşı tam savaş verilememiş ve Antakya yöresi bu yüzden elden çıkmıştır. Halep halkının çağrısı üzerine Haçlı savaşlarında büyük başarılar elde eden Artukoğlu İlgazi, Halep'e gelerek yönetimi

ele aldı. Suriye Selçukluları böylece ortadan kalktı, Halep'te Artukoğulları, Şam'da Börioğulları beylikleri kuruldu. Böylece Selçuklu İmparatorluğu ortadan kalkarken yerine atabeylikler, beylikler ve emirlikler kuruluyordu. Bunların en başında Fars bölgesindeki Salgurlar gelir. Doğu Anadolu'da Saltuklular, Mengücükler, Ermenşahlar, Yınaloğulları, Sökmenoğulları ayrı beylikler kurdular. Haçlılara karşı savaşan Selahattin Eyyubi'nin kurduğu Eyyubi devleti ise Selçukluların yerini alan en ciddi devlet olmuştur.

SELÇUKLULARDA DEVLET VE KÜLTÜR

Selçuklular bölgesel koşullara ve İslam dininin özelliklerine göre bir devlet örgütlenmesi yapmışlardır. Selçuklu hanedanında bir devlet kuruculuğu anlayışı vardı. Bu yüzden hanedan üyelerinin çoğunluğu taht kavgası vermiş ve kendisine bağlı bir devlet kurmak için çaba göstermiştir. Devlet ve ülke içinde hem adalet anlayışının, hem de müslümanlık ilkelerinin yerleşmesi için Selçuklu sultanları ellerinden geleni yapmışlardır. Atalarının geleneklerine de bağlı olan Selçuklular, eski yaşadıkları vatanlarındaki geleneklerini daha sonraki yurtlarında ve kurdukları devlet düzenlerinde sürdürmüşlerdir. Sonradan müslümanlığı benimsemelerine karşılık, Selçuklular bu dinin taşıyıcılığını da üstlenmişler, yendikleri ordulara ve boylara müslümanlığı benimsetmek için çaba göstermişlerdir. Selçuklu devleti, temelde Türk ve İslam anlayışının birleşmesine dayanan bir yapıya sahipti. İran bölgesinde kurulmasına karşılık, Selçuklu İmparatorluğu geleneksel bir Türk devleti özelliği taşımaktadır. Ortaçağ boyunca bütün Türk ve İslam devletlerinde varolan yerinden yönetim ilkesi Selçuklularda da görülmüş ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Fatih dönemine kadar sürmüştür.

Türkçe, imparatorluğun ana dili olarak benimsenmiştir. Selçuklular gittikleri yörelere kendi dillerini ve kültürlerini de taşıyorlardı. Yerli halkı yönetmek için, gereken yerlerde Arapça veya Farsça kullanılıyor ama resmi tüm işlemlerde ve yazışmalarda kullanılan imparatorluk dili Türkçe oluyordu. Sınır boylarına gönderilen Türkmen boyları aracılığı ile Türkçe yavaş yavaş imparatorluk topraklarında yaygınlık kazanmıştır.

Oğuzların ve Göktürklerin efsaneleri Türkmenler arasında da yaşamıştır. Anadolu'ya gelen Türklere de bir kurtun yol gösterdiğine inanılıyordu. Ok ve yay gibi efsanelerde çok geçen şeyler de Selçukluların simgesi olmuştu. Selçuklu ordusunun sağ ve sol olarak ayrılması, bozkır savaş yönteminin izlenmesi de hep Selçuklulardaki bozkır kültürünün

göstergeleridir. Hanedan üyelerinin öldürülürken kan dökülmemesi ve yay kirişi ile boğulmaları da eski bir Türk geleneğidir. Orta Asya'da var olan günlük yaşam, yemek ve sofra ile ilgili geleneklerin çoğunluğu da Selçuklular döneminde sürmüştür.

Sultan halkının koruyucusu idi. Kendisine bağlı olan halkı korumak, doyurmak ve giydirmek ile sorumlu idi. Halk ise sultana saygı göstermek, ona bağlı olmak ve onun için döğüşmek ile görevli idi. Selçuklu devleti ele geçirdiği toprakların halkına fazla baskı yapmayan bir tutum izlemiştir. Devlet yöneticileri vahşilikten uzak kalmışlar, yerel yönetimlere anlayış gösterdikleri gibi, kendilerine bağlı olan halka ve kavimlere iyi davranmışlardır. Sultanlar bağışlayıcı olmuşlar, vergilerini düzenli olarak ödeyenlere daha da anlayışlı davranmışlardır.

Orta Asya Türklerinde din ve devlet işleri ayrı idi. Müslümanlığın Türklerce benimsenmesinden sonra ortaya çıkan Türk - İslam devletlerinde, din ve devlet işlerinin birleştirildiği görülmektedir. Selçuklularda da böyle olmuştur. Selçuklular halifeye sürekli olarak saygı göstermişler ve ona devlet düzeni içerisinde yüksek bir yer vermişlerdir. Selçuklu İmparatorluğu'nda din ve devlet işlerinin bazı yerlerde ayrılmasının nedeni ayrı bir halifenin varlığıdır. Eski Türk devletlerinin temelini oluşturan dünyayı tek hükümdarın yönetiminde birleştirmek düşüncesi, Selçuklularda da görülmekteydi. Bu yüzden Selçuklu sultanları hiç yerlerinde durmamışlar, sürekli olarak yeni toprakların ele geçirilmesiyle uğraşmışlardır. Dünya hükümdarlığı için Selçuklu hanedanının yeterli asilliği sahip bulunduğu düşüncesi tüm Selçuklu sultanlarında görülmüştür. Horasan'a geldikleri zaman, varlıkları ile tüm bölgeyi rahatsız eden küçük beylikleri ortadan kaldırmakla işe başladılar ve daha sonra da civar ülkelerin fethine giriştiler.

Selçuklu politikasının birinci ilkesi dünya egemenliği kurmaktı. İkinci ana ilke ise Türkmenlerin göçlerini yönlendirmekti. Oğuzların diğer adı da Türkmen idi. Selçuklu İmparatorluğu genişledikçe bir Türk devleti olmaktan çok İslam devletine dönüştü ve sultanlar da başbuğluktan İslam sultanlığına geçtiler. Giderek kalabalıklaşan Oğuz boyları yeni ülkelere göçetmeğe başlayınca, Selçuklular bunları sınır boylarına yerleştirerek müslüman yaptılar. Türkmenler Selçuk orduları için insan deposu görevi görüyorlardı, ama çıkardıkları karışıklıklar nedeniyle de devletin gücünü zayıflatıyorlardı. Oğuz boyu olan Türkmenler, gittiklere yerlere kendi kültürlerinin de taşıyıcısı olmuşlardır. Anadolu'da Türk kültürünün doğmasında ve yerleşmesinde göçeden Türkmen boylarının büyük rolü bulunmaktadır.

Selçuklu devleti, Gazneli devleti örnek alınarak örgütlenmiştir. Hükümdarın yanısıra, saray örgütü ve hükümet bulunuyordu. Divan-ı Sal-

tanat adını taşıyan hükümetten ayrı olarak bir de askerî örgüt olan ordu bulunmaktaydı. Selçuklu adalet örgütü, geleneksel kaza ve dinsel kaza olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Selçuklu ülkesinde halk, eskiden olduğu gibi günlük işiyle uğraşıyor ve devlete vergisini ödüyordu. Halkın günlük yaşamına herhangi bir müdahale olmuyordu. Bu nedenle Selçuklu devleti zenginlik içinde idi. İmparatorluk döneminde Selçuklular Ortaçağın en büyük ordusuna sahip bulunuyorlardı. Toplumda lonca sistemi yayılmıştı. Çalışan kesimler mesleklerine göre bir araya gelerek örgütleniyorlar ve kendi alanlarında örgütsel bir denetim sağlıyorlardı. Ekonomik yaşamın düzeni olarak gelişmesinde bu tür meslek örgütlerinin olumlu rolleri olmuştur.

Selçuklular kısa zamanda tarihin en büyük imparatorluklarından birisini kurmuşlar ama taht kavgaları yüzünden uzun süre yaşatamamışlardır. Gene de Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri açısından önemli bir görev yapmışlardır.

XIII
ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ

(1077 - 1308)

Daha önceleri başlayan Türk akınları ile Anadolu Türkleşme sürecine girmiş ve Malazgirt Meydan Savaşı bu süreç içinde önemli bir aşama yaratmıştır. Selçuklular döneminde Anadolu'nun Türkleşme süreci tamalanmıştır. Bu dönem, Anadolu'nun fethi ve Selçuklu egemenliği olarak iki ayrı özellik göstermektedir. Dandanakan savaşını kazanan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Selçukluları bir imparatorluk düzeyine yükseltmişlerdi. Bundan sonra sürüp gelen Türkmen göçü, Horasan ve Azerbaycan'da büyük Türk nüfusunun birikmesine yol açtı. Selçuklu İmparatorluğu'nun ana politikasını ise Orta Asya'dan göç eden Türk boylarına yeni yurtlar bulmak oluşturdu. Nüfus kalabalıklığı gibi bir zorunluluktan doğan bu siyasal durum Selçuklu sultanlarını batıya doğru hareket etmeğe zorladı. Batıya doğru fetih politikasını sürdüren Selçuklu İmparatarluğu bir süre sonra Anadolu'nun doğu bölgelerine girmeğe başladı. Bu dönemde Anadolu'nun içinde bulunduğu siyasal, ekonomik ve toplumsal durum, bir Türk yayılmasını kolaylaştıracak ortamı hazırlamıştı.

Bizans İmparatorluğu'nun on birinci yüzyılın başlarında Doğu Anadolu'da yaptığı askerî hareketler bu bölgenin etnik ve toplumsal birliğini bütünüyle sarsmıştır. Bizanslı olmayan Ermeni, Süryani ve diğer etnik topluluklar, karışıklıklar nedeniyle Bizans'ın kendilerini Türklere karşı savunamayacağını kesin olarak anlamışlardır. Bundan sonra kendi gelecekleri için Türklerin yanını tutmağa başlamışlardır. Türk göçlerine kadar yerli halka dayanan Bizans ordusu, bu dönemden sonra paralı askerlerle kurulmuştur. Bizans ordusu, yapısı açısından tümüyle hafif süvari niteliğinde olan Türk orduları karşısında atıl kalmakta ve çözümü güçlü surların koruduğu kalelerin arkasına sığınmakta görmekteydi. Türk atlıları ise bu kalelerin önünde oyalanıp zaman yitirmeden Anadolu'nun içlerine doğru sızmaktaydılar. Türk atlıları büyük bir hız-

la Anadolu'nun içlerine girmekte ve Bizans kentlerini yağma etmekteydi. Bizans ordusunun kalabalık olması veya kaleleri savunmasının bu durumda pek bir anlamı kalmıyordu. Ayrıca Bizans devleti ve ordusu içindeki siyasal çekişmeler de Anadolu'daki Türk yayılmasını kolaylaştıran bir öge idi.

Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını bir keşif seferi olarak düzenlendi. 1015 yılında başlayarak 1021 yılına kadar süren bu Selçuklu akını, bölgede bulunan siyasal güçleri çok zor durumlara düşürmüştü. Azerbaycan'a yerleşen Türkmen boyları, o bölgedeki kavimlerin baskısı üzerine daha güneye doğru inmek zorunda kaldılar. Selçuklu orduları önce Azerbaycan'ı daha sonra da Gürcistan'ı işgal ettiler. Melikşah zamanında Türkmenler Azerbaycan'ı yurt olarak seçtiler ve yerleştiler.

Anadolu'ya Selçuklardan önceki dönemlerde de Türk kavimleri gelmişler ve akınlar yaparak çeşitli bölgelere yerleşmişlerdir. Bir azınlık ögesi olarak Türkler Anadolu'ya dördüncü yüzyıldan sonra gelmeğe başlamışlardır. Oğuzlar diye adlandırılan boyların büyük göçü Selçuklular ile başlamış ve Anadolu'nun gerçek anlamda Türkleşmesi de bu dönemden sonra gerçekleşmiştir. Malazgirt savaşı bu dönemde bir dönemeç noktası olmuştur. Selçukluların kazandıkları büyük zafer Anadolu'nun tüm kapılarını Oğuzlara açmıştır.

Türkmen adı müslümanlığı benimseyen Oğuzlar, Karluklar ve diğer Türk boylarına Araplarca verilmiştir. Selçuklular döneminde yirmi dört boya ulaşan Oğuzlar, kendilerini kısaca Oğuzlar diye adlandırmakta ve Orta Asya Türk geleneklerini sürdüren bir biçimde yaşamakta idiler. Çağrı Bey'in 1018 yılındaki öncü seferinden sonra Oğuzların Anadolu'ya akınları hızlanmıştır. İç kısımlara giren Oğuz boyları beğendikleri bölgelerde yerleşiyorlardı. Ülke Bizans kaleleri ile dolu olduğu için, bu kalelerin ele geçirilmesi uzun savaşlar gerektiriyordu. Bizans ordularına dayanamayan bazı Oğuz boyları da Azerbaycan'a geri çekiliyorlardı. Malazgirt olayından sonra Türkleri rahatsız edebilecek bir askerî güç Anadoluda kalmamıştı. Bunun üzerine Horasan'a gelen Türk boylarını, Selçuklular hemen Anadolu'ya gönderiyorlardı. Özellikle Malazgirt savaşı sonrasındaki dönemde bu göçler daha da hızlanmıştı.

Oğuz Türklerinin güçlü savaşçılığı nedeniyle Rumlar Doğu Anadolu'daki kaleleri terkederek geri çekildiler. Rumların bir korku ve panik havasına girmeleri sonucunda Rum halkı malını mülkünü toplayarak batıya doğru göçe başladı ve böylece Anadolu'nun çeşitli bölgeleri Türklerin yerleşebilmeleri için kendiliğinden boşalmış oldu. Türklerin Anadolu'ya göçleri ve topluca yerleşmeleri Moğol istilası başlayana kadar 200 yıl sürmüştür. Moğolların baskısı nedeniyle Türkler Batıda Bizans dev-

letinin sınırlarına saldırıyorlardı. Kitleler biçiminde Bizans topraklarını yağma ediyorlardı. On birinci yüzyıldan sonra Anadolu'da Türk nüfus çoğunluğa geçti, azınlıkta kalan Hıristiyanlar ise geçim sıkıntısı çekiyorlardı. Türkler Anadolu'ya gelirken her şeylerini beraberlerinde getirdiler. Nüfuslarının fazlalığı ve güçlü kültürleri ile kısa zamanda Anadolu'yu Türkleştirdiler. Türkler uzun göç süreci içinde, göçebe, yarı göçebe ve yerleşik yaşayanlardan olmak üzere kümeler biçiminde Anadolu'ya gelirken çadırlarını, hayvanlarını, silahlarını, giysilerini, törelerini kısacası tümüyle kültürlerini de beraberlerinde getirmişlerdi.

Önce Azerbaycan'ın sonra da Anadolu'nun Türkleşmesinin ilk basamağını Selçuklular çağı oluşturmaktaydı, ilk olarak Kıpçak Türkleri Azerbaycan'da atabeylik kurmuşlardır. Daha sonraları da Türkler yerleştikleri bölgelerde beylikler ve küçük devletçikler kurmağa başlamışlardı. Türkler siyasal örgütlenmeğe girişirken, Bizans İmparatorluğu da eski topraklarını geri almaya hazırlanıyordu.

Anadolu Selçuklu devletinin kurucusu Süleyman Şah'tır. Süleyman Şah, Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Anadolu'ya taht kavgaları sonucunda sürülmüş olan Kutalmış'ın oğludur. Anadolu'nun içlerine ilk seferi yapan Artuk Bey'in Anadolu'dan ayrılması ve babaları Kutalmış'ın Alp Arslan'a karşı ayaklanarak saltanat kavgasında yaşamını yitirmesinden sonra, Bizans sınırına sürülmüş olan Süleyman ile Mansur'un ortaya çıkmaları için elverişli bir ortam doğdu. Türkmenlerin bir kısmı da daha önce Tuğrul Bey'e ve Alp Arslan'a karşı çıktıkları için Anadolu'ya sürülmüş olan Yabgu Oğuzları idi. Karışıklıklar sürerken Süleyman Şah İznik'i ele geçirerek 1075 yılında bu kent merkez olmak üzere bir devlet kurmuşlardır. Bu tarih, Anadolu Selçuklu devletinin başlangıcıdır. Bizans sınırları yakınında bir Türk devletinin ortaya çıkışı, bir yandan diğer Türkleri bu devletin çatısı altında birleşmeğe sürüklemiş, diğer yandan da Anadolu'ya yeni göçlerin yapılması için elverişli bir ortam hazırlamıştır. Süleyman Şah devleti kurduktan sonra yavaş yavaş sınırlarını genişletmeğe başlamış ve bir süre sonra Bizans'daki taht kavgalarına karışmıştır. 1078 yılında Süleyman Şah Botaniates'in Bizans tahtına çıkmasına yardımcı olmak için Selçukluların Üsküdar'a kadar ilerlemesini sağlamıştır. Bunun üzerine Melikşah, Süleyman Şah'ı kendisine bağlamak üzere Porsuk Bey yönetiminde bir ordu gönderir, yapılan savaşı Porsuk Bey kazanır ve Mansur yaşamını yitirir. Porsuk Bey halifenin aracı olması sonucunda geri dönmüştür. Süleyman Şah bu savaştan sonra daha da güçlenmek için Anadolu'da fetih hareketine girişmiştir. Selçukların genişleme çabaları Bizanslılar ile aralarının bozulmasına neden olmuştur. 1081 yılında Bizanslılar belirli bir miktir tazminat vererek Türklerin geri çekilmesini önerdiler ve ayrıca bütün Anadolu'yu Türklere bıraktılar.

Bütün Anadolu'nun Türklere bırakılmasından sonra Süleyman Şah'a halife tarafından Sultan unvanı verilmiştir. Süleyman Şah 1082 yılında Kilikya'ya girerek buradaki Ermenileri de kendisine bağladı. Bu sırada Musul Emiri ayaklanınca Musul'u da alarak Halep kentine geçti. Artuk Bey ile birlikte Selçuklu ordusuna komuta eden Tutuş, 1086 yılında Halep'te Süleyman Şah ile savaştı. Bu savaşta Anadolu Selçukluları yenildiler ve devletin kurucusu Süleyman Şah savaş alanında öldürüldü.

Melikşah Süleyman Şah'ın küçük çocukları Kılıç ve Kulan Arslan'ları kendi yanına getirtti ve İznik devletinin kendisine bağlanması için Ebulkasım yönetiminde bir ordu gönderdi. Melikşah'ın ölümü ile başlayan taht kavgaları İznik kuşatmasının kaldırılmasına neden oldu ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu üzerindeki müdahaleleri de sona erdi. Ayrıca serbest kalan Süleyman Şah'ın oğulları İznik'e döndüler ve Kılıç Arslan tahta oturdu. Süleyman Şah'ın doğu seferi ile, Kılıç Arslan'ın tahta oturduğu 1092 yılı arasında kalan on yıllık sürede Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Türkler beylikler kuruyorlardı. Anadolu'da otorite yokluğu nedeniyle her kavim kendi devletini kurma çabası içine girmişti.

Kılıç Arslan tahta çıktığı zaman Anadolu'da tam anlamıyla bir karışıklık bulunmaktaydı. Kılıç Arslan ilk iş olarak Bizanslıları Marmara sahillerinden uzaklaştırmayı başardı. Bizans ile anlaşarak Caka Bey'in kurduğu beyliği ortadan kaldırdı. Bizans ile anlaştığından doğu seferine çıktı ve Ermeni ayaklanmalarını bastırdı, ama Haçlı seferi üzerine geri döndü. 1097 yılında İznik kenti Haçlıların eline düşünce Kılıç Arslan geri çekildi. Eskişehir ve Ereğli civarındaki savaşları da Haçlılar kazanınca Kılıç Arslan gene geri çekildi. Haçlı orduları Antakya'ya kadar gelince, Batı Anadolu ile güney kısımlar Türklerin elinden çıktı. Bunun üzerine devletin merkezini Konya yapan Kılıç Arslan yeniden bir ordu toparlamağa başladı. Danişmentoğulları Haçlı ordusunu tuzağa düşürünce, Avrupa'dan iki Haçlı ordusu daha geldi. Kılıç Arslan bu iki orduyu Amasya ve Ereğli yakınlarında kılıçtan geçirdi. Bunun üzerine Bizans ile yeniden anlaşarak yarım kalan doğu seferine çıktı. Danişmentoğulları ile savaşarak bunların merkezi Malatya kentini ele geçirdi. Sonra Urfa üzerine yürüdü ve bu kenti de aldı. Diyarbakır, Silvan ve Harran yöreleri de kendiliğinden Kılıç Arslan'a geçti. Büyük Selçukluların iç kavgasında yararlanan Kılıç Arslan doğudaki bu genişlemeleri sağlamıştır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu taht kavgalarından bunalma dönemindeyken, Sultan Mehmet Tapar imparatorluğu toplamağa başlamıştı. Musul Emiri Çavlı'yı Sultan Kılıç Arslan'ın üzerine gönderdi. Habur nehri kıyısında iki ordu karşılaştı. Kılıç Arslan'a bağlı beylikler karşı

tarafa geçti ve savaş sırasında nehirden karşıya geçerken Kılıç Arslan zırhlarının ağırlığı nedeniyle suya düşerek boğuldu. Kılıç Arslan'ın oğlu Melik Şah yakalanarak Sultan Mehmet'e götürüldü. İki yıl sonra Melik Şah kaçarak babasının tahtına oturdu. Melik Şah'ın dönemi, kardeşi Mesut ile taht kavgaları içinde geçmiştir. Mesut Danişmentoğullarının yardımı ile tahta oturmuş ve onların denetimine girmiştir. On yıla yaklaşan taht kavgaları sırasında Anadolu Selçuklu devletinin topraklarının bir kısmı elden gitmiştir. Selçukluların taht kavgalarından yararlanan Danişmentoğulları, kurdukları devletin topraklarını genişletmişler ve Anadolu'nun en güçlü devleti durumuna gelmişlerdir. Danişment Bey Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarafından Artuk Bey'in yerine geçmek üzere ve onun aldığı toprakları yönetmek için Anadolu'ya gönderilmişti. Mesut'un tahta geçmesinden sonra Anadolu tarihi Selçuklular ile Danişmentoğullarının ortak tarihidir.

Danişmentoğulları Malatya'yı aldıktan sonra bir de Karadeniz seferine çıkmışlar ve bu sahilleri sınırları içine almışlardır. Danişment ülkesi genişledikçe taht üzerindeki kavgalar da arttı. Bu durumdan yararlanmayı düşünen Selçuklu devleti sultanı Mesut Ankara, Kayseri, Çankırı bölgelerini alarak Sivas'a kadar yürüdü. Elbistan ve Malatya'yı da alarak oğlu Kılıç Arslan'ı bu bölgeye vali olarak atadı. Bu zaferlerden sonra Anadolu'nun dengesi tersine dönmüş ve Danişmentoğulları yeniden Anadolu Selçuklu devletine bağlı bir duruma gelmişlerdi. Anadolu'nun karışıklığından yararlanmak isteyen Bizanslılar yeni bir ordu ile sefere çıktılar, ama Selçuklulara bir kez daha yenilmekten kurtulamadılar. Ne var ki, bu yıllarda gene Haçlı seferleri sürüyordu. Konya ve Denizli yakınlarında iki Haçlı ordusu Selçuklularca yenildi ve Haçlı askerleri geri kaçtılar. Mesut Ermenileri de kendisine bağlayarak Maraş ve civarını sınırları içine kattı. 1150 civarında Danişmentoğullarını da kendisine bağladıktan sonra Mesut, Anadolu birliğini yeniden kurdu. Bu tarihten sonra Batılılar Anadolu'ya «Turkia» demeğe başlamışlardır. Mesut 1156 yılında ölünce yerine oğlu Kılıç Arslan II geçti. 1192 yılına kadar başta kalan bu sultan, dışa dönük bir politika izlemiştir. Kılıç Arslan tahta çıktıktan sonra kardeşleri ile anlaşmazlığa düştü. Kardeşleri, Danişmentliler ile Kılıç Arslan'a karşı birleşmişler, o da ordusu ile bunların üzerine yürümüş ve din adamlarının araya girmeleri ile savaş önlenmiştir. O sırada çıkan Ermeni ayaklanması bastırıldı. Bizans İmparatoru Suriye atabeyi ile Kılıç Arslan'a karşı anlaştı, ama bu anlaşmadan pek bir sonuç alınamadı. Danişmentoğulları da bu anlaşmaya katılınca, tüm düşmanları Kılıç Arslan'a karşı birleşmiş oldu. Kılıç Arslan Artukluoğulları ile işbirliği yaparak Danişmentoğullarını sindirdi. Suriye atabeyi Nurettin ile savaşmak durumunda kalındığında, yeni bir Haçlı seferinin baş-

göstermesi bu savaşı önlemiştir. Çeşitli akınlar ve savaşlardan sonra Kılıç Arslan 1175 yılında Anadolu'da yeniden birliği sağlamıştır.

Anadolu Selçuklu birliğinin kurulması Bizans devletini rahatsız ediyordu. Bazı Türk kavimleri de Bizans sınırından içerilere girerek yağma yapıyorlardı. Bizanslıların topladıkları büyük orduyu Selçuklular Eğridir Gölü yakınlarında pusuya düşürdüler ve bir ok yağmuru ile Bizans ordusunu ortadan kaldırdılar. Miryakefalon denilen yerdeki bu zafer, Malazgirt'ten sonra Türklerin Anadolu'da kazandıkları en büyük zafer idi. Bu savaştan sonra Türk egemenliği artık tartışılmaz bir düzeye gelmişti.

Bir kale anlaşmazlığı yüzünden daha sonra Selçuklular Eyyubilerin üzerine yürüdüler. Bunun üzerine Selahattin Eyyubi Haçlılarla anlaşma yaparak Selçukluların üzerine yürüdü. Kılıç Arslan'ın veziri araya girerek savaşı önledi ve iki devlet arasında Ermenilere karşı anlaşma imzalandı. 1185 yılında Bizans'ta taht kavgaları başlayınca bu ülkenin üzerine sefer düzenlendi ve Bizans imparatoru yıllık vergiye bağlandı. 1188 yılında, yaşlanan Kılıç Arslan Selçuklu ülkesini iki oğlu arasında taksim etti ve her birini melik olarak belirli bölgelere atadı. Büyük oğlu ile arası açık olduğundan, herhangi bir veliaht göstermedi. Büyük oğlu ordusu ile Sivas'tan gelerek Konya'ya girdi ve babasını zorlayarak veliahtlığını ilan ettirdi.

Melik Şah başa geçer geçmez, III. Haçlı seferi başladı ve Barbarossa komutasındaki Haçlı ordusu Selçuklu ülkesi topraklarından geçerek Kudüs'e doğru yol almaya başladı. Bu arada Konya'yı bastılar ve pek çok insanı öldürdüler. Kılıç Arslan ile Melik Şah kaçtılar. Haçlılar bunun üzerine serbestçe Selçuklu ülkesinden geçtiler.

Haçlı tehlikesi geçtikten sonra Melik Şah durumu toparlamak istedi, ama bu kez de kardeşleri karşı çıktılar. Kılıç Arslan küçük oğlu ile Konya'ya yürüyerek yeniden tahta geçti ve küçük oğlu Keyhüsrev'i veliaht ilan etti. Kılıç Arslan'dan sonra Melik Şah da ölünce, diğer kardeşlerinin birbiri ile uğraşmasından yararlanan Keyhüsrev rahatlıkla Konya tahtına oturmuştur. Keyhüsrev Bizans ülkesine yeni bir sefer düzenleyerek pek çok ganimet ile döndü ve bazı toprakları kendisine bağladı. Kendi durumunu güçlendiren ve diğer kardeşlerini devre dışı bırakan Süleyman Şah II, ordularıyla Konya üzerine yürüdü ve Konyayı ele geçirerek tahta oturdu. Keyhüsrev de Bizans ülkesine gitti ve imparatorun konuğu oldu. Yeni sultan önce devletin birliğini kurmağa çalıştı, sırasıyla kardeşlerinin üzerine giderek, onların bölgelerinde kurdukları yönetimleri kendine bağlamağa çalıştı. Bizans gemilerinin sahillerde yaptıkları yağmalarla uğraştı. 1199 yılında Süleyman Şah orduları ile Ermenistan seferine çıktı. Selçuklu taht kavgalarından yararlanarak ilerleyen Erme-

nilerin aldıkları bu toprakları yeniden geri aldı. Süleyman Şah Ermenileri bastırdıktan sonra bu kez de Gürcülerin üzerine yürüdü. Gürcülere yenilen sultan geri döndü ve Ankara'yı kuşatarak aldı. 1204 yılında Süleyman Şah ölünce yerine küçük oğlu Kılıç Arslan III tahta çıkarıldı. Çok küçük yaşta olduğu için halk Keyhüsrev'i göreve çağırdı, ve Keyhüsrev de dönerek ikinci kez tahta çıktı.

Keyhüsrev tahta oturunca büyük oğlu Keykavus'u Malatya, ortanca oğlu Keykubat'ı Tokat'a melik tayin etti. VI. Haçlı ordusu İstanbul'u işgal edince Bizans ülkesi karıştı. Keyhüsrev ilk iş olarak Karadeniz ticaret yollarını kapayan Bizanslıların üzerine yürüdü. 1207 yılında ise yeni bir sefer ile Antalya kentini ele geçirerek Selçuklu donanmasının üssü yaptı. 1209 yılında Kilikya Ermeni Beyliği'nin üzerine yürüdü. Ermenileri ve Rumları yendi, ama savaş dönüşü bir Rum askerinin saldırısı sonucu ölünce, bu kez Ermeniler ve Rumlar toparlanarak yeniden Selçuklulara saldırdılar ve epeyce askeri esir aldılar. Keyhüsrev'in ölümü üzerine kardeşler arasında anlaşmazlık çıktı ve Alaattin Keykubat ordusunu toplayarak Kayseri ve sonra da Ankara'yı işgal etti. Kardeşi Keykavus taht kavgasını kazanarak başa geçti. Keykavus Karadeniz sahillerine yeni bir sefer yaparak Sinop yöresini aldı. Sultan daha sonra, ayaklanma çıkan Antalya ve Ermeni bölgesine de ordusu ile gitti ve bunları bastırdı. Sultan Şam ve Halep seferine hazırlanırken 1220'de öldü. Bunun üzerine Keykubat Sivas'a gelerek tahta çıktı.

Keykubat tahta çıktığında Moğol İmparatorluğu batıya doğru ilerlemeğe başlamıştı. Ülkesine en büyük tehlikenin Moğollardan geleceğini anlayan Keykubat, yeni önlemler aldı ve kaleleri genişletti. İlk seferini yaptığı yer olan Alanya'yı sınırları içine aldı. Yeni sultan egemenliğini pekiştirmek isterken, bazı Emirler de sultanın kardeşini başa geçirmek için hazırlık yapıyorlardı. Karışıklıklar nedeniyle bazı ticaret yollarının güvenliği tehlikeye girince sultan yeni sefer hazırlıklarına başladı.

Keykubat 1224 yılında donanmasını Kırım bölgesine gönderdi ve bu bölge zaptedilerek kontrol altına alındı. Kırım seferinden sonra yeniden bir Kilikya seferi düzenlendi. İçel'e kadar Kilikya bölgesi ele geçirildi ve Ermenilerin üzerine gidildi. Diyarbakır'daki Artukoğullarının Eyyubi'yi sultan tanımaları üzerine ise bu kez Diyarbakır seferi açıldı, bu bölge işgal edildi ve Artukoğulları özür dileyerek sultana bağlılıklarını bildirdiler. Harzemşahlar ile sınır komşusu olunması sonucunda sınır boylarındaki kavimler kıpırdanmağa başladılar ve bazıları baş kaldırdı. Yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında sultan sınır boylarını sağlama almak istiyordu. Erzincan, Erzurum ve Kemah kaleleri yeniden ele alınarak hazırlıklar sürdürüldü. Trabzon Rumları da ayaklanınca, sultan derhal bu bölgeye giderek Rumların üzerine yürüdü ama fırtına yüzünden Trabzon'u alamadan geri çekilmek zorunda kaldı.

Moğollara karşı en iyi savunmanın Harzemşahlar ile yapılabileceğini bilen Keykubat iyi niyet elçileri gönderdi, ama Harzemşahlar buna yanaşmadılar. Harzemşahlar Ahlat yöresine saldırınca Keykubat da Eyyubilerin ordusu ile birleşerek Harzemşahların üzerine yürüdü. Savaş çok zorlu oldu ve Selçuklular başarı kazandılar. Celalettin Harzemşah geri çekilmek zorunda kaldı. 1230 yılındaki Yassıçimen yenilgisinden sonra Moğollar Harzemşahların ülkesine girmeğe başladılar. Celaleddin Harzemşah hem Selçuklulardan hem de Eyyubilerden yardım istedi, ama artık kendisine güvenilmediği için hiçbir yardım kendisine gelmedi Harzemşahlar ülkesini ele geçiren Moğollar Selçuklu ülkesinin sınırlarına dayandılar.

Moğol orduları 1232 yılından sonra Selçuklu ülkesine girmeğe başladılar. Keykubat bir yıl sonra elçi göndererek Moğollar ile dostluk kurmağa çalıştı. Bir yandan sınırlarını güçlendirirken bir yandan da armağanlar göndererek Moğollarla dostluk araması üzerine, Moğol kaganı Ögeday, sultana kendisine bağlanmayı önerdi. Sultan Doğu bölgelerini elden geçirirken Eyyubiler ile arası açıldı. Ahlat bölgesi yüzünden Eyyubiler ile Selçuklular arasında savaş oldu. Eyyubiler için bir sefer hazırlanırken yediği yemekten zehirlenen sultan Keykubat öldü. Bunun üzerine büyük oğlu Keyhüsrev II tahta geçti. Emirlerine güvenmeyen yeni sultan bazı hazırlıklar yaptı. Vezir Sadettin Köpek ise kendilerine sığınan Harezm beylerini hapse attırınca bazı karışıklıklar ve yağma olayları çıktı. Olaylardan yararlanmak isteyen vezir Sadettin taht üzerinde hak ileri sürmeğe başladı. Sultan bunun üzerine vezirini öldürterek, hapse atılan emirleri serbest bıraktırdı. Bu olaydan sonra, Harezm ülkesinden göçeden askerlerin yardımı ile Diyarbakır ve yöresi yeniden alındı.

Devletin işleri yoluna girerken birden Babai ayaklanması başladı. Türkmen şeyhi olan Baba İshak, Amasya civarında tekke kurarak geniş bir inanmış kitlesini de kendisine bağlamıştı. Baba İshak, ülkeye dağılan Harezmlilere bir meşaj göndererek sultanın şarap içtiğini, safahata dalarak yoldan çıktığını belirterek halkı ayaklanmağa çağırıyordu. Baba İshak'ın dediği gün bir ayaklanma başladı. Türkmenler giderek büyüyen bir kitle olarak Sivas'a girdiler ve kenti talan ettiler. Buradan Baba İshak ile buluşmak üzere Amasya'ya giderlerken, Amasya Bey'i, Baba İshak'ı yakalatarak idam ettirdi. Babailer ayaklanması denen bu hareketi sürdürenler Baba İshak'ın ölmeyerek göğe yükseldiğine inandılar ve talanı sürdürdüler. Amasya'dan Konya üzerine doğru talancılar yürüdüler. Doğu sınırlarındaki ordu geldikten sonra ayaklananların hepsi kılıçtan geçirildiler. Ayaklanma bastırıldı, ama bu olay Selçuklu devletinin zayıflığını Moğollara göstermiş oldu.

Bu sıralarda Moğol orduları Doğu Anadolu'nun çeşitli bölgelerini ele geçirmişti. Babai ayaklanması üzerine Selçuklu orduları sınırdan çe-

kilerek Konya'ya gidince Moğol ordusu bu durumdan yararlanarak Selçuklu ülkesine girdi. Ermeniler ve Gürcüler de Moğollara yardımcı olunca Moğol ordusu hızla ilerlemesini sürdürdü. Moğollar Erzurum'u ele geçirerek halkı kılıçtan geçirince Keyhüsrev yeni bir ordu hazırlayarak Moğolların üzerine yürüdü. Kösedağ yöresinde iki ordu karşılaştılar. Ne var ki, iç anlaşmazlıklar ve taktik tartışmaları yüzünden Selçuklular savaşa giremediler ve bir süre sonra da komutanlar ayrı düşünce Selçuklu ordusu geri çekildi. Ermenilerin ihaneti ile Moğollar Sivas ve Kayseri'ye girerek kenti yağmaladılar. Selçuklu vezirleri araya girerek bir anlaşma yapılmasını sağladılar ve Selçuklu devleti Moğollara bağlı bir devlet durumuna geldi. Her yıl yüklüce bir oranda da vergi ödenecekti.

Kösedağ yenilgisi Selçukluların prestijini sarsmıştı. Ülkenin toprak bütünlüğü korunmuştu ama, Ermeniler yer yer ayaklanıyordu. Komşu ülkeler de bazı topraklara göz dikmişlerdi. 1246 yılında sultan ölünce, yerine Keykavus II geçti. Sultanın ilk yılları ayaklanan emirleri yola getirmekle geçti, bu konuda veziri Şemsettin'in büyük yardımlarını gördü. Moğollar, kendilerine bağlı hükümdarları, Karakurum'da toplantıya çağırdılar, Keykavus gitmedi ve kardeşi Kılıç Arslan'ı gönderdi. Moğol kaganı bunun üzerine, Kılıç Arslan'ı tahta geçirdi ve Keykavus'u indirdi. Devletin onurunu korumak isteyen vezir Celalettin Karatay'ın formülüne göre, devleti üç kardeşin ortak yönetmesi düşünüldü ve 1249 tarihinde üç kardeş beraberce tahta çıktılar ve böylece altı yıllık birlikte saltanat dönemi başlamış oldu. Ortak saltanat döneminde hutbe ve paralarda üç sultanın adı beraberce geçti ve vezir Celalettin Karatay üç sultan arasındaki işbirliğini sağladı. Bununla beraber, gene Keykavus II büyük sultan olarak kabul edildi. Keykubat II'nin sultanlığı ise sözde kaldı.

Moğollar yeniden Keykavus II'nin Karakurum'a gelmesini istediler. Sultan tam gidecekken Celalettin Karatay öldü. Aradaki denge ögesinin kalkması üzerine sultan, ülkeyi bırakmak istemedi ve Keykubat II'yi kendi yerine Moğol İmparatorluğu'nun başkentine gönderdi. Keykubat II de bu arada ölünce, emirler derhal ikiye ayrıldılar. Kırşehir civarında iki kardeşin orduları karşılaştı ve Kılıç Arslan II yenilerek hapsedildi. Keykavus böylece yeniden tek egemen oldu.

Büyük Moğol Kaganı Mengü Han, Hülagü'yü İran'a gönderdi, o da karargâhını Anadolu'da kurmak istedi. Keykavus Moğolları Anadolu'dan çıkarmağa karar verdi ve Aksaray'da savaş oldu. Keykavus savaşı yitirerek İznik Sultanı'na sığındı. Kılıç Arslan hapisten çıkarılarak sultan ilan edildi. Ertesi yıl Keykavus yeni bir ordu ile tahtı ele geçirdi, Kılıç Arslan kaçtı. 1258 yıllarında bütün Orta Anadolu Keykavus'un eline geçti. Moğollar ise daha sonra işe karıştılar ve Anadolu'yu ikiye bölerek Batıyı Keykavus'a, Doğuyu da Kılıç Arslan'a verdiler. Selçuklu devleti

1260'da ikiye bölündü. Bir yıl sonra Kılıç Arslan'ın veziri Pervane'ye yenilen Keykavus, Bizans'a sığınınca, bu kez Selçuklu tahtı Kılıç Arslan IV'e kalmıştır. Keykavus önce iyi karşılanmış sonra da hapse atılmıştır. Daha sonra ise Altınordu hanı onu kurtararak Kırım'a getirtmiştir.

Kılıç Arslan tahtta yalnız kaldıktan sonra, sınır boylarındaki Türkmen kavimlerinin ayaklanmalarıyla uğraştı. Bir süre sonra bunlar zorlukla bastırılabildi. Doğu'daki Türkmenler Karaman Bey'in yönetiminde ayaklandılar. Selçuklular bu ayaklanmayı da bastırdılar. Sinop'ta Rum beyi ayaklanınca, vezir Pervane oraya giderek Sinop'u kuşattı ve aldı, daha sonra da Sinop'ta Pervaneoğulları beyliğini kurdu. Pervane daha sonra Moğol beyleri ile işbirliği yaparak sultan Kılıç Arslan IV'ü öldürttü. Bunun üzerine oğlu üç yaşındaki Keyhüsrev III tahta getirildi. Bu tarihten sonra Selçuklu ülkesi karıştı ve beyler birbirleriyle savaşmağa başladı. Pervane kendisine rakip olabilecek beyleri ortadan kaldırmak için saldırılar düzenliyordu. 1276 yılında Selçuklu devletindeki iç karışıklıklar sürerken, Kölemen Sultanı Baybars büyük bir ordu ile Anadolu'ya girmeğe hazırlanıyordu. Baybars, Moğolları ve Selçukluları yenerek Kayseri'ye girdi. 1277 yılında ise karışıklıktan yararlanan Karamanoğlu Mehmet Bey Konya'yı ele geçirerek Keykubat II'nin oğlu Siyavuş'u sultan olarak ilan etti. Bütün emirlerin karşı olması ve erzak gereksinmesi nedeniyle, Kölemen Sultanı Baybars ordusu ile Suriye'ye geri döndü. Bunun üzerine İlhanlılar Anadolu'ya büyük bir ordu gönderdiler. Mogol orduları Karamanoğlu Mehmet Bey ile kardeşleri ve Siyavuş sultanı öldürdüler. Bu tarihten sonra Karamanoğulları ile Selçuklu hanedanı arasındaki kavga başlayacaktır.

1279 yılında Pervane de öldürüldükten sonra Keyhüsrev III Selçuklu devletinin tek egemeni duruma geldi. 1281 yılında İlhanlı imparatoru, Selçuklu ülkesini Keyküsrev III ve Mesut II arasında paylaştırdı. Keyhüsrev Erzincan'da hasta yatarken beylerden biri tarafından öldürüldü. Böylece taht yalnızca Mesut II'ye kalıyordu. 1283 yılından 1297 yılına kadar Selçuklu devleti ile ilgili önemli bir konuya tarihte rastlanılmıyor. Bazı Moğol komutanlarının ayaklanmaları fazlaca büyümeden bastırılmıştır. Mesut'un kardeşi Kılıç Arslan Kırım'dan bir gemi ile Anadolu'ya gelerek ağabeyine karşı savaş açtı, üzerine gönderilen orduları yendi. Mesut yenilmişken, bu sırada araya giren beylerin yardımı ile Kılıç Arslan öldürüldü. Sultan Mesut İlhanlı hükümdarının yanına Hemedan'a gidince tahttan indirildi, yerine Keykavus II'nin torunu Keykubat III çıkarıldı.

Keykubat III'ün tahta geçmesinden sonra Moğol beyleri yeniden ayaklanma içine girdiler. Ayaklanmalar bastırıldıktan sonra, Keykubat III İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın yanına gitti. Daha önceki ayaklanması bastırılmış olan Sülemiş, yeni topladığı ordular ile Anadolu Sel-

çuklu devletinin ülkesine girdi. Gazan Han'ın orduları ile karşılaşan ve onları yenen Sülemiş karşısında Keykubat, Gazan Han'ın yanında yer aldı. Bunun üzerine Gazan Han da Keykubat'a yeniden bütün Selçuklu ülkesini verdi. Sultanın bir süre sonra uygunsuz hareketlere giriştiği görülünce, Gazan Han Rum beyleri ile işbirliği yaparak Keykubat'a karşı önlmler aldı. Rum komutanı Noyan, sultanı yakalayarak Gazan Han'ın yanına gönderdi. Keykubat III Gazan Han taarfından sultanlıktan alındı ve yerine Gıyasettin Mesut II tahta çıkarıldı. 1302 yılında Musul yolu ile Anadolu'ya getirilen Mesut II Selçuklu tahtına sonuncu hükümdar olarak oturtuldu.

Mesut II'nin ikinci kez sultanlığı zamanında Gazan Han öldü ve İlhanlı tahtına Olcayto Han geçti. Rum ülkesi komutanı Noyan, Selçuklu ülkesine seferler düzenledi ve devleti iyice sarstı. Sarsıntı giderek büyüdü ve Selçuklu devletinin hemen her yanında ayaklanmalar ortaya çıktı. Sultan Mesut II, devlet sallanırken hasta oldu ve 1307 yılında Kayseri'de öldü. Onun ölümünden sonra Selçuklu tahtına yeni bir veliaht çıkarılmadı ve 1242 Kösedağ yenilgisinden sonra Moğollara bağlı olarak süren Anadolu Selçuklu Sultanlığı ve bununla beraber Selçuklu hanedanı da tarihe karıştı. Mesut II'nin oğlu Gazi Çelebi, bir süre tahtın varisi olarak ortaya çıkmasına karşın kimse onun sultanlığını benimsememiştir. Kösedağı savaşından sonra Moğol İmparatorluğu'na bağlı olarak yaşayan Anadolu ülkesi, 1308 yılından sonra doğrudan doğruya İlhanlı hükümdarının gönderdiği valiler eli ile yönetilmiştir.

1316 yılında Olcayto Han ölünce yerine Bahadır Han geçti. Bu hanın zamanında Anadolu'da bağımsızlık hareketi genişlik kazandı. Bunları bastırmak için Emir Çoban komutasında büyük bir ordu gönderildi. Ayaklanmalar bastırıldıktan sonra geri dönmeden önce oğlu Demirtaş'ı Anadolu valisi olarak tayin ettirdi. Moğol prensi Hülagü'nün kurmuş olduğu İlhanlı devleti ise fazla uzun ömürlü olmadı. 1256 yılında kurulan İlhanı devleti, Said Han'ın 1336 yılındaki ölümüne kadar sürdü. Moğol İmparatorluğu'nun bölünmesinden ve onun uzantısı olarak kurulan İlhanlı devletinin sona ermesinden sonra Anadolu yeniden bağımsız kaldı ve uzun süren bir karışıklık döneminden sonra Osmanlılar aracılığı ile yeniden Türklerin egemenliği altına girdi.

Selçuklu devletinin, Anadolu tarihi açısından önemi, bu ülkeyi Türkleştirmeleridir. Daha önceleri Rum ve Ermenilerin yaşadığı bu topraklara Selçuklular zamanında Orta Asya ve Kafkasya'dan geniş göçler olmuş ve yeni gelen Türk boyları Anadolu'nun çeşitli köşelerine dengeli biçimlerde yerleştirilerek bu ülkenin kısa zamanda Türkleşmesi ve Türklerin egemenliği altına girmesi sağlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu Selçukluların bıraktığı bu geniş miras üzerine kurulmuştur.

SELÇUKLU KÜLTÜRÜ

Büyük Selçuklular Anadolu'ya hem müslümanlığı hem de Türklüğü getirdiler. Anadolu tarih boyunca süren göçler nedeniyle son derece kozmopolit bir nüfus yapısına sahip bulunuyordu. Batı'da Rumlar, Orta ve Doğu kesimde Ermeniler, Güneydoğuda ise Süryaniler ile Kürtler barınıyordu. Selçuklular imparatorluğun güvencesi açısından Türkleri sürekli olarak sınır boylarına yerleştirmişlerdir. Uzun süren savaşlar ve istilalar Anadolu'nun tüm köşelerini harap duruma düşürmüştü. Sürekli savaşlar Anadolu'daki kentleşmeyi durdurmuştu. Bayındırlık çalışmaları da yapılmıyordu. Anadolu'da kentleşme Sultan Kılıç Arslan II'nin kazandığı Miryakefalon savaşından sonra ciddi boyutlarda başlamıştır. Konar - göçer Türklerin yerleşik yaşam biçimine geçmeleri ve bayındırlık çalışmalarının görülmesi bu savaşın kazanılmasından sonra olmuştur. Üretimi artırabilmek ve tarımsal verimi yükseltmek için Selçuklu devleti Türkmen boylarını zorunlu olarak belirli bölgelere yerleştirdi. Yerleşik düzene geçen Türkmenler zamanla Anadolu'nun çiftçileri olmuşlardır.

Bizans sınırındaki Türkmen boyları ise konar - göçer durumda ve başlarına buyruk biçimde yaşamakta idiler. Türkmen boylarının Bizans devleti sınırları içine girmeleri ve yağma yapmaları, Bizans devleti ile Selçuklular arasındaki bazı savaşların nedeni olmuştur. Sınır boyunca çoban olarak yerleştirilen Türkmenler, Bizans bölgelerine yaptıkları akınlar ile Rum halkını rahatsız ediyorlardı. Bizans devleti aciz kaldıkça, Selçukluların dinsel hoşgörüsüne inanan yerli Hıristiyan halk da Selçuklu devletine sığınıyordu. Devletin diğer dinlere karşı yumuşak davranması, yerli halkı Selçuklu vatandaşı olmağa doğru itiyordu. Türkmen saldırıları karşısında, Selçuklu devleti Bizans'a karşı bir şey yapmıyor ve el altından desteyleyerek sınırlarının genişlemesini istiyordu. Uçlardaki bu konar - göçer Türkmen boylarına Konya Sultanları ancak on üçüncü yüzyılın ilk yarısından sonra söz geçirebilmişlerdir.

Türklerin Anadolu'ya yerleşme dönemi içinde Haçlı seferlerinin başlaması, Türklerin kesin yerleşmelerini en az 100 yıl geriye atmıştır. Ancak on birinci yüzyılın son çeyreğinden sonra Anadolu'nun Türkler tarafından fethi adım adım Türkler yararına gelişmiştir. 1176'da kazanılan Miryakefalon savaşı Anadolu'nun her bakımdan Türkleşmesinde önemli bir aşama olmuştur. Bu zaferden sonra Türkler Anadolu'da çoğunluğu ele geçirerek diğer azınlıklara karşı kesin bir üstünlük kurmuşlardır. Nitekim, bu dönemden sonra Selçuklu devletinin sarsıntı geçirdiği dönemlerde artık Ermeni veya Rum beylikleri değil ama Türk beylikleri ortaya çıkmıştır. Nitekim Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra da Anado

lu'da ortaya çıkan beyliklerin hemen hepsi Türklerin kurduğu beylikler olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu bu beyliklerin birleştirilmesi ile meydana gelmiştir.

Hıristiyan bir ülkede kurulan Anadolu Selçuklu devleti, müslüman bir ülkede kurulan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan büyük farklılıklar gösterir. Özellikle devletin yapısı ve izlediği politika açısından önemli farklılıklar vardır. Türkmenlerin büyük çoğunluğu devletin asıl kurulduğu bölgenin dışında, uçlarda göçebe yaşamaktadır. Anadolu Selçuklu devleti ise İslam geleneğine uygun bir biçimde kentlerde kurulur. Kent, yönetsel ve ekonomik bir merkezdir. Başlarda Türklerin azlığı nedeniyle Hıristiyan halk silahsızlandırılarak çok küçük asker grupları ile kentlerde düzen sağlanmağa çalışılır. Dinsel bağnazlıktan uzak olan Selçuklu sultanları, yerli Hıristiyanları yönetici olarak da kullanırlar. Küçük yerleşme birimlerinde Hıristiyan milis güçlerinden güvenlik işlerinde yararlanılır. Komşu İslam devletlerinden, devlet işlerinde çalıştırılmak amacıyla personel istenir. İslam dini ve bilimi ile ilgili birçok kitap yazdırılır. Kiliseler zaman içerisinde camileştirilir ve halkın dinsel gereksinmeleri için kullanılır. Bu arada Hıristiyanların kilise düzenleri de korunur. İlk Türkmen fırtınaları gelip geçtikten sonra Ermeniler ve Süryaniler gibi Hıristiyan azınlıklar Selçuklu yönetimini Bizans yönetimine yeğ tutarlar.

Süryaniler Araplaşmış Hıristiyanlardır. Bizansın Ortodokslaştırma baskılarına karşı müslüman halifesinin ordularını kurtarıcı sayarlar. Yunan filozoflarından yaptıkları çeviriler ile müslüman uygarlığının yükselmesine katkıda bulunurlar. Bir devlet kurma amacı gütmeyen Süryaniler, cemaat olarak onlara dinsel özgürlük tanıyan Selçuklulara bağlılık gösterirler. Süleyman Şah Antakya'yı alınca bazı Bizans Kiliselerini Süryanilere vererek onların gönlünü alır. Süryaniler, Selçuklular kadar Danişmentlilere de bağlılık göstermişlerdir. Süryaniler daha sonraki yıllarda da Türk yönetimleri ile uyumlu bir yaşam içinde olmuşlardır.

Ermeniler de uzun yıllar Gürcüler gibi İran ve İslam kültürünün etkisi altında yaşarlar. Birçoğu müslüman olarak Türk devletlerinde önemli görevlere gelirler. İran edebiyatı Ermenileri, Gürcüleri olduğu kadar Selçukluları da etkilemiştir. Bu açıdan bir yakınlaşma havası doğmuştur. Türkmen akımlarının ilk şoku atlatıldıktan sonra Ermeniler Selçuklu devletinin sadık uyrukları olurlar. Ermeni kilisesi özgür bırakılır ve İslam vakıfları gibi Ermeni vakıfları da kurulur. Ermeniler öteki İslam devletlerinde görülmedik biçimde dinsel ve toplumsal özgürlüğe sahip kılınırlar. Geleneksel yaşam biçimlerini istedikleri gibi sürdürürler. Ermeniler konumlarını daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu'nda da sürdürmüşlerdir.

Bizans kilisesine bağlı Rumların durumları ise biraz farklıdır. Türkmen akınları nedeniyle önemli miktarlarda Rum Bizans ülkesine göçeder. Bizans devletinin tutumu nedeniyle de Selçuklular Ermeni ve Süryanilere karşı gösterdikleri yumuşak tutumu Rumlara karşı gösteremezler. Orta Anadolu'daki Rumlar yavaş yavaş Balkanlara doğru yola çıkarlar. Göçler nedeniyle ıssızlaşan tarlaları ektirebilmek için, Rumları ve öteki köylüleri kazanmağa Selçuklu devleti büyük önem verir. Bir süre sonra devlet, akıncı Türkmenlere karşı Rum ve Hıristiyan köylünün koruyucusu olur. Özellikle bazı Türkmen boylarının göçebelikte direnmesi, Selçuklu devletinin yerleşik Rum ve Hıristiyan halkı korumasına neden olur. Hatta boşalan bazı bölgelerde tarımı desteklemek için Selçuklu devleti başka bölgelerden Hıristiyan çiftçileri getirerek yerleştirir. Selçuklu devletinin hoşgörülü tutumu üzerine, kaçan Rum köylüleri geri dönerek eski yerlerine yerleşirler ve tarımsal üretimi sürdürürler. Bazı özel konularda bilgisi olan yetişmiş Rumlara Selçuklu devletinin bürokrasisi içinde yer verilir. Bunlar kendilerini göstererek devletin en üst makamlarına kadar çıkabilmişlerdir. Osmanlılarda çok ileri gitmiş olan devşirme yöntemi Selçuklu devletinde de uygulanır. Selçukluların Rumlara karşı iyi tutumu ve Bizans kilisesine özgürlük tanınması daha sonraları Bizans ve Selçuklu dostluğuna kadar gitmiştir.

Selçuklu devletinin özgürlükçü tutumu nedeniyle Anadolu kentleri giderek kozmopolit bir yapıya sahip olur. Değişik dinden ve etnik kökenden gelen insanlar bu kozmopolit yapı içerisinde beraberce yaşayabilirler. Gene devletin yumuşak tutumu nedeniyle Hıristiyan halk zamanla müslümanlığı benimsemeğe başlar. Devletin hiçbir zorlaması olmamasına karşın, Hıristiyan halk kendisini güvence içinde gördüğünden müslümanlığı benimser. Ermeni, Gürcü ve Süryaniler arasında da din değiştirme ve müslüman olma eğilimleri giderek artar. Devletin kurduğu vakıfların gelirlerinin önemli bir kısmı Hıristiyanlara yardıma ayrılır. Selçuklular baskı yoluna gitmedikleri için müslümanlaşma eğilimleri Türkleşme biçiminde gelişmemiştir. Devletin Türk yapısına karşılık halkın Türkleşmesi konusunda hiçbir zaman baskı yoluna gidilmemiştir.

Selçuklular tarımı destekledikleri kadar ticareti de bir devlet politikası olarak desteklemişlerdir. Ticaret yollarını yeniden yaptırmışlar, önemli kavşaklarda yeni kentler kurarak buraları ticaret merkezleri durumuna getirmişlerdir. Ayrıca ticaret kervanlarını desteklemek ve onların gereksinmelerini karşılamak üzere de Anadolu'nun çeşitli köşelerinde büyük kervansaraylar yapmışlardır. Bu kervansaraylar günümüzde bile ayaktadır. Selçuklular Doğudaki müslüman ülkelerle olduğu kadar Batıdaki Hıristiyan ülkeler ile de ticaret ilişkilerini genişleterek devletlerini ekonomik açıdan zengin bir duruma yükseltmişlerdir.

Selçuklularda Türklük ve müslümanlık etkisi kadar yakın komşuluk ilişkileri nedeniyle Bizans etkisi de vardı. Özellikle, Bizans'ın devlet yönetimi ve ekonomik çalışmalar açısından Selçukluları etkilediği gözlemlenmiştir. Ordu düzenlemesinde de Bizans etkisi ile Anadolu Selçuklularının Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan ayrıldığı görülmektedir. Anadolu Selçukluları bir bakıma İslam, Türk ve Bizans sentezini çeşitli alanlarda yapmışlardır denilebilir. Devlet ordunun üst kademesini oluşturan askerî kast sınıfının elinde olmuştur. Selçuklu emirleri hem orduda hem de devlette üst düzeyde etkiliydiler. Ayrıca politikada da söz sahibi olmuşlardır.

Anadolu Selçuklu devleti antifeodal ve merkeziyetçi bir devlet yapısına sahip bulunuyordu. Askerî kast üyeleri eyaletlerin yönetimine egemen bulunuyordu. Her eyaletin baş kasabası askerî komutanın yönetim merkezi olmuştur. Askerî komutan doğrudan doğruya devlet merkezine bağlıdır. Selçuklu kentlerinde feodal beylik düzeninin kurulmasına izin verilmez. Devlete bağlı olan birimler halkın toplumsal ve ekonomik yaşamını düzenlerler. Büyük Selçuklu İmparatorluğu feodal yapı oluşmasını desteklerken, Anadolu Selçuklu devleti feodaliteye karşı çıkarak merkezî bir devlet yapısı oluşturur. Selçuklular devletin, ailenin ortak malı olduğu konusundaki eski Türk inancını sürdürürler. Bazen ülke yönetimi eyaletler biçiminde hanedan üyeleri arasında bölüştürülür ve veliahtların tahta geçmeden önce yöneticilik deneyimi kazanmaları sağlanır. Toprakta devlet mülkiyetinin genel kural olarak benimsenmesi de merkezi güçlendiren önemli nedenlerden birisi olarak sayılabilir. Selçuklular döneminde yaygınlık kazanan askerî dikta sistemine göre, devlete ait vergi alma hakkının askerî komutana bırakılması gündeme geliyordu. Selçuklular özel mülkiyetten çok, aldıkları topraklarda devlet mülkiyetini geçerli kılmışlardır. İkta sisteminde halk askerî komutana vergi verir, o da kendi payını aldıktan sonra topladığı vergiyi devlete aktarırdı.

Selçuklu döneminde Anadolu'da birçok önemli yapı tarihsel eser olarak yapılmıştır. Selçuklu mimarisinde Türk ve müslüman etkileri kadar Bizans ve Batı etkisi de görülmektedir. Kervansarayların yanısıra, camiler, hastaneler, medreseler ve saraylar da yapılmıştır. Konya, Sivas ve Kayseri gibi önemli Selçuk kentleri, Anadolu Selçukluları zamanından kalma birçok tarihsel kültür eserine sahiptir. Bugün ayakta kalan bu tarih eserleri ile Anadolu Selçuklularının mimarlığı hakkında genel bir düşünce sahibi olunmaktadır. Selçuklular zamanında mimarlığın yanısıra birçok bilimsel ve sanatsal eser de yazdırılmıştır. Onların zamanından kalan kitaplardan çok miktarda el yazması kitap günümüze kalmıştır. Bu kitapların günümüz diline çevrilmesi, ile onların kültürü hakkında geniş bilgi ortaya çıkabilecektir. Tarih, çoğrafya, İslam dini, fıkıh

ve edebiyat alanlarında birçok eser Selçuklular zamanında kaleme alınmıştır. Anadolu Selçuklu devleti 300 yıl boyunca önemli bir kültür ve sanat merkezi olabilmiştir. Müslüman ülkelerden birçok öğrenci gelerek Selçuklu merkezlerinde yetiştirilmişlerdir.

Türklerin Anadolu'yu yeni yurt yapmalarını sağlayan Anadolu Selçukluları aynı zamanda, Türk kültür ve uygarlığının da önemli bir temsilcisi olmuşlardır.

XIV
HAREZMŞAHLAR DEVLETİ

(1157 - 1231)

Harezm ülkesinde kurulan bu devletin kurucusu Halaç Türk boyu idi. Konuşma dilleri Türkçe, yazışma dilleri ise Farsça idi. Dinleri müslümanlık olan Harezmşahlar devleti Arap alfabesini benimsemişti.

Devletin adı kurulduğu bölgeden gelmektedir. Aral Gölü'nün güneyinde, Ceyhun ırmağının her iki yanını da kapsayan bölgenin adı coğrafya biliminde Harezm'dir. Milattan önce 1500 yıllarında buranın halkı gelerek yerleşmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise, Orta Asya'dan gelen göçlerle oldukça çeşitli boylar bu bölgeye gelerek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Özellikle Türkmen göçleri döneminde Harezm'in nüfus yapısı oldukça değişmiştir.

Harezmşahlar devleti kurulmadan önce bu bölgede çeşitli topluluklar bağımsız yaşamışlar, daha sonraları ise müslüman orduları ile Araplar gelerek burayı sınırları içine almışlardır. Araplar Harezm'i işgal ettiklerinde Afrig adlı bir kral soyu ülkeyi yöneltmiştir. Samanoğulları devleti kurulunca, Harezm bölgesi bu devletin sınırları içine girmiştir. Çok verimli bir tarım arazisine sahip olan Harezm bölgesi, ilk dönemlerden sonra her zaman tarım ve ekonomik ilişkilerinin merkezi olmuştur. Bölgenin başkenti olan Gürgan kenti ticaretin de merkezi olmağa başlayınca, Samanoğulları buraya sürekli olarak vali atamışlardır. İlk gelen vali Mamun adını taşıdığından, sonraki valilere de Mamunoğulları sülalesi denilmiştir. Yeni gelen valiler ile bölgenin eski egemeni olan Afrigoğulları sülalesi arasında çatışmalar çıktı. Uzun süren savaşlardan sonra Mamunoğulları Afrigoğulları sülalesine son verdiler. Harezm bölgesinin tamamı Mamunoğullarının eline geçince, Mamun 995 ve 997 yılları arasında Harezmşah adı ile hüküm sürdü. Mamun'un kısa süren hükümdarlığından sonra yerine oğlu Ali geçti ve yirmi yıl süre ile Harezm ülkesini yönetti.

Gazneli Mahmut Karahanlılar devletinin iç karışıklıklarından yararlanarak 1017 yılında Harezm bölgesine bir sefer yaptı. Bölgeyi fazla direnme ile karşılaşmadan ele geçirdi ve kendi komutanlarından Altuntaş'ı Harezmşah atayarak Harezm ülkesini kendisine bağladı. Gaznelilerin ülkeye el koymaları ile birlikte Harezm ülkesinin Türkleşmesi süreci de başlamış oluyordu. Bir süre sonra, Altuntaş'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Harun, Gazneliler devletine karşı ayaklandı. Selçuklular ile anlaşarak bağımsızlığını elde etmeğe çalıştı. Gazneliler bu duruma izin vermediler. Gazne Sultanı Mesut'un desteği ile hazırlanan bir komplo sonucunda Harezmşah Harun öldürüldü. Ülkede büyük karışıklıklar çıkınca, Harezm halkı Harun'un kardeşi İsmail'i Harezmşah olarak ilan ettiler. İsmail başa geçtikten sonra Gaznelilere karşı bağımsızlık kavgasını sürdürdü. 1030 yılından sonra Selçuklular ile uğraşmak zorunda kaldı Gazne Sultanı Mesut, Harezm ülkesinde gözü olan Cend Meliki Şahmelik ile anlaşarak eyaletinin yönetimini 1038 yıılnda ona devretti. Şahmelik, 041 yılında yapılan bir savaşta Harezmşah'ı yenilgiye uğratarak Gürgan kentine girdi. Yönetime el koyduktan sonra Altuntaşoğullarının hanedanına son verdi. Cend Meliki ile Selçuklular arasında büyük bir düşmanlık vardı. Dandanakan Savaşı'nı kazanarak imparatorluklarını genişleten Selçuklular, Harezm ülkesinin eski bir düsmanlarının eline geçmesine göz yummayınca, 1043 yılında Harezm ülkesini işgal ederek Şahmelik'i öldürdüler. Bu tarihten sonra Harezm ülkesi Horasan eyaletine bağlı bir bölge durumuna gelmiştir. Başına da Selçuklu valiler atanmıştır.

Selçuklu İmparatorluğu'nun Harezm'i ele geçirmesi Gazneliler döneminde başlayan Türkleşme sürecini hızlandırmıştır. Kısa bir süre sonra bu bölge tümüyle Türk ülkesi durumuna gelmiştir. Büyük Selçuklu imparatoru Melik Şah zamanında Selçuklu sarayı vezirlerinden Anuş - Tekin yeni vali olarak Harezm'e atandı Anuş-Tekin bölgeye atandığında, Gürgan kentinde Kıpçak Türklerinden Ekinci adlı bir vali Harezmşah adı ile oturuyordu. Anuş-Tekin Harezmşahlar devletini kuran ve yöneten sülalenin başlatıcısıdır. Onunla başlayan hanedan Harezmşahlar adı ile anılmıştır. Anuş-Tekin ve sülalesi doğrudan doğruya Türk kökenli idi. Bu açıdan, kurdukları Harezmşahlar devleti için de bir Türk devleti olduğu kesinlikle söylenebilir. Harezmşahların Türklerin hangi kolundan geldikleri ile ilgili görüşler ise farklılık taşımaktadır. Bazıları Harezmşahların Oğuz boyu olduğunu, bazıları Kıpçak olduklarını, bazıları Çiğil Türkü olduklarını ileri sürmektedirler. Ne var ki, ortaya sürülen görüşler içerisinde en çok taraftar bulan düşünce, Harezmşahların Türklerin Halaç boyundan geldiğidir. Boylar konusundaki ayrı düşünceye karşın Harezmşahların Türk olduğu konusunda kesin bir düşünce beraberliği bulunmaktadır.

1097 yılında bir çatışma sonucunda Merv valisi Koad, Harezmşah Ekinci'yi öldürdü ve bölgenin yönetimini eline aldı. Bunun üzerine Selçuklu sultanı Berkyaruk, komutanlarından Habeş'iyi Horasan valisi atayarak ayaklanmayı bastırması için görevlendirdi. Ayaklanma bastırılarak normal düzene geçildikten sonra Habeşi, Anuş-Tekin oğlu Kutbettin Muhammed'i Harezm valiliğine getirdi. 1097 yılında tamamlanan bu atama ile Büyük Harezmşahlar dönemi başlamış oldu. Muhammed başa geçtikten sonra ülkedeki karışıklıkları yatıştırdı ve kendi yönetimini kurdu. Onun zamanında Ekinci'nin oğlu Tuğrul-Tekin ordularıyla Harezm üzerine üzerine yürüdü, ama başarılı olamadı. Harezmşah'ın orduları bu saldırıyı geriye püskürttüler. Başarılı bir hükümdar olan Muhammed Harezmşah, 1128 yılına kadar hem ülkesini iyi yönetmiş, hem de Selçuklu Sultanı Sancar'a bağlı kalarak o dönemin güçlü Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile herhangi bir çatışmanın çıkmasına engel olmuştur.

Harezmşahlar bir unvan olarak eskiden başlayarak Harezm ülkesini yönetenlere verilen isim olmuştur. Harezmşahlar başlıca dört sülaleden gelmişlerdir. 995 yılına kadar Afrigoğulları, 1017'ye kadar Mamunoğulları, 1097'ye kadar Altuntaşoğulları ve bu tarihten sonra da Anuş-Tigin oğulları olmak üzere Harezmşahlar tarihte dört sülale olarak yer almışlardır. Sultan Sancar'ın ölümüne kadar olan dönem Harezmşahların ilk aşamasıdır. Büyük Sultan olarak Sancar, Selçuklu İmparatorluğu'nun son döneminde yönetici olmuştur. Sancar, hükümdar olarak Harezm ülkesinin geleceğini de belirlemiştir. Kendisine bağlı olarak yaşayan Harezmşahlara sahip çıkmış ve onların yönetimini desteklemiştir.

Kutbettin Muhammed 1128 yılında ölünce yerine oğlu Alaattin Atsız Harzemşah oldu. Atsız dönemi iki kısımda incelenebliir. 1135 yılına kadar Atsız, Sultan Sancar'a bağlı ve onun sadık bir yardımcısı olarak Harezm ülkesini yönetti. Nitekim Sancar'ın 1130'da Karahanlılar üzerine, 1132 yılında Irak Selçukluları üzerine yaptığı seferlerde Alaattin Atsız Sancar'ın yanında yer almış ve ordularıyla Selçuklulardan yana döğüşmüştür. Atsız'ın Selçuklular için kazandığı zaferler Selçuklu ileri gelenlerini kıskandırmış ve onunla ilgili çeşitli söylentiler yaymışlardır. Bu söylentiler üzerine daha önceleri Atsız'a güvenen Sancar'ın kafasında kuşkular belirmiştir. Gazne Sultanı Bahram Şah üzerine yapılan sefer sırasında, başına bir dert gelmesinden çekinen Atsız, Sultan Sancar'dan izin alarak ülkesine döndü. Atsız bundan sonra ülkesini geliştirmek için önlemler aldı ve yeni gelen Türkmen boylarını da kendi egemenliğine bağladı. Yeni gelen Türkmen boylarını Atsız'ın kendi egemenliği altına alması Sultan Sancar'ın kuşkularını iyice arttırdı ve bunun üzerine Harezm seferine çıkmağa karar verdi. 1138 yılında Selçuklu ordusu Atsız'ın üzerine yürüdü. Atsız kendi ordusu ile Selçukluları Gürgan kenti yakın-

larında bekliyordu. Selçuklu ordusu bölgeye gelir gelmez Harezm ordusu dağıldı ve Atsız kaçtı. Yakalanan oğlu orada öldürüldü. Esir alınan Harezm askerleri affedildi ve kaçan Harezmşah Atsız'ın yerine Süleyman Şah atandı. Sancar geri dönünce, Atsız ordusu ile yeniden Harezm'e geldi ve Süleyman Şah'ı yenerek onu ülkeden kovdu. Atsız daha sonra Selçuklulara bağlı olan Buhara'ya girdi, kalesini ele geçirdi. Ne var ki, Selçukluların Karahitayların üzerine yürüdüğü sırada, kendi güvenliği açısından yeniden Sultan Sancar'a bağlılık yemini yaptı. 1141 yılındaki savaşı Karahitaylar kazanınca Sultan Sancar kaçmak zorunda kaldı. Selçukluların bozgunu üzerine Atsız hemen Horasan üzerine yürüdü. Önce Sarahs, sonra Merv kentlerini aldı, o bölgelerin halkını kılıçtan geçirdi. Oradan Nişabur'a giderek kenti savaş yapmadan teslim aldı. Atsız ele geçirdiği kentler ve bölgelerde hutbeyi kendi adına okutarak imparatorluğunu ilan etti.

Kısa süre sonra toparlanan Sancar, yeniden topladığı ordusu ile Atsız'ın aldığı bölgeleri geri aldı. Horasan'a egemen oduktan sonra Harezm üzerine ikinci bir sefere çıkan Sancar, ordusu ile ilerlerken Atsız özür diledi. Ve sonunda ele geçirdiği toprakları ve malları geri vermesi koşulu ile Selçuklular ile Harezmşahlar arasında anlaşma yapıldı. Sancar Selçukluların hazinesini teslim alarak geri döndükten sonra Merv'e geldi. Selçukluların başkentlerine dönüşünden sonra Atsız yeniden eski davranışlarına başlayarak Selçuklu Sultanı Sancar'a karşı çıktı ve bazı adamlarını Merv'e göndererek onu öldürtmek istedi. Bunun üzerine Sancar, yeniden üçüncü kez Harezm seferine çıktı. 1147 yılında yola çıkan Sancar Hezareb kalesini kuşatarak iki ay içinde aldı ve Harezm ordusunu dağıttı. Atsız yeniden özür diledi ve Sancar da onu üçüncü kez affederek Merv'e döndü. Atsız daha sonra bölgedeki bazı yerleri kendine bağladı.

Oğuz akınları Selçuklu ülkesini sarsınca ve Sancar 1153 yılında Oğuzlara yenilince Atsız yeniden bağımsız davranmağa başladı. Sultan Sancar'a karşı uzun süredir bağımsızlık savaşı veren Atsız, Oğuz akınlarının Selçuklu İmparatorluğu'nu dağıtacağını görememişti. Vahşi savaş yöntemleri uygulayan Oğuzlar ile tek başına kavgaya girişmek istemiyordu. Atsız daha çok Selçuklu Sultanlarına arkasını dayayarak Oğuzlarla baş etmeyi düşünüyordu. Oğuz yenilgisinden sonra Selçuk emirlerinin başa geçirdiği Karahanlı hükümdarı Mahmut'a bu yüzden bir bağlılık mektubu yollayarak ne istenirse yapacağını bildirmişti. Selçuklu tahtına çıkan Mahmut Han, kendi başına Oğuz boyları ile başa çıkamayınca, bu kez Atsız'dan yardım istemiştir. Atsız büyük bir ordu ile Horasan'a gelerek burada konakladı. Sultan Sancar hapisten kaçınca kendisine bağlılığını bildirdi. Tam bu sırada 1156 yılında Atsız öldü. Atsız, babası gibi

bilgili bir hükümdar olduğundan bilimi, feni ve kültürü korumuş, Harezm bölgesinin yavaş yavaş bir bilim ve kültür merkezi durumuna gelmesine yardımcı olmuştur. Harezmşahlar devletinin yerine oturması Atsız döneminde olmuştur.

Atsız ölünce, Gürkan kentinde Atsız'ın oğlu Süleyman Şah'ı Harezmşah yapma hareketi ortaya çıktı. Ancak, babası ile beraber Horasan'da olan İlarslan'ı komutanlar ve ordu yeni Harzemşah olarak tanımıştı. İlarslan, babasının Sancar'a yazdığı mektubun yanıtını beklemeden, Gürgan kentindeki karışıklıklar üzerine ülkesine dönmüştür. Kardeşini ve onun atabeyini öldürten İlarslan 1156 yılında Harezmşahlar tahtına resmen oturmuştur. Ülkesini düzene koyan yeni Harezmşah, yeniden başa geçen Sultan Sancar'a bağlılığını bildirmiştir. Ne var ki, Sancar öldükten sonra onun yerine gelen Mahmut ile arası zamanla açılmış ve İlarslan yeni sultanı kendisi ile eş değerde görmüştür. Mahmut zamanında Selçuklu İmparatorluğu'nda meydana gelen karışıklıklara ve ayaklanmalara hiç karışmayan İlarslan, kendi ülkesini güçlendirmeğe ve sınırlarını güvence altına almağa çalışmıştır. Karışıklıklardan yararlanarak Selçuklu ülkesine girmeyi düşünmeyen İlarslan Harezmşahların kısa zamanda ilerlemesini sağlamıştır.

Ülkenin doğusunda yeni bir tehlike olarak beliren Karahitaylar İlarslan'ı düşündürüyordu. Karahitaylar Karahanlı devletini ortadan kaldırdıktan sonra sınırlarını genişletiyorlardı. Karahitayların Karahanlı ülkesinden kovdukları Karluk Türkleri Harezm ülkesine gelerek İlarslan'ın koruması altına girdiler. İlarslan Karahitay ordusunun üzerine yürüyünce, Karluk Türklerinin bir kısmının yerlerinde kalmaları sağlanmıştır. Karahitaylar bir süre sonra istedikleri vergiyi alamayınca Harezmşahlarla anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Anlaşmazlığın çıkması Karahitayların Harezm seferine neden olmuştur. Karahitaylar ile Harezmli-ler arasında 1172 yılında yapılan savaşta Harezm ordusu yenilerek dağılmıştır. Savaş sırasında hastalanan İlarslan ise kısa bir süre sonra ölmüştür. İlarslan'ın saltanatı, Doğu İran'da çarpışan eski Selçuklu emirlerinin savaşları ve Türkmen boyları arasındaki çatışmalarda hakemlik yapmak ile geçti. Karahitayların istilasını önlemek için de Selçuklu sultanları ile dostluk ilişkilerini sürdürdü. Karahitaylara vergi vermek yükünden kurtulamayan İlarslan, tüm çabalarına karşılık bu tehlikeyi savuşturamamıştır. Harezmliler her zaman olduğu gibi, bu kez de Karahitay saldırısına karşı ülkelerini su altında bırakmışlardır. Ne var ki, gene de yenilmekten kurtulamamışlardır.

Harezmşah İlarslan öldüğü zaman büyük oğlu Tökiş valisi bulunduğu Cend kentinde bulunuyordu. İlarslan'ın karısı Terken Hatun bu durumdan yararlanarak Harezmşahlar tahtına kendi oğlu Sultanşah'ı oturttu

ve bağlılığını bildirmesi için de valilik yapan Tökiş'i Gürgan kentine çağırttı. Tökiş bu isteği benimsemedi ve kendisine karşı bir ordu gönderildiğini öğrenince de Karahitaylara sığındı. Tahtın kendi hakkı olduğuna inanan Tökiş bunun için kavgaya başladı. Harezm ülkesine her durumda girmek için çaba gösteren Karahitaylar, Tökiş'in isteği üzerine orduları ile ülkeye girdiler. Bu durumu gören Sultanşah ile annesi Terken Hatun kaçtılar ve Irak Selçuklularının naibi bulunan Ayaba'nın yanına geldiler. Ayaba o tarihlerde Horasan bölgesinin tek egemeni idi. Tökiş'e karşı Sultanşah'ın yardım isteğini, Harezm ülkesini de kendisine bağlamak düşüncesi ile kabul eden Ayaba, ordusu ile Karakurum çölünden geçerek Harezm ülkesine yürüdü.

Tökiş gibi çok güçlü bir hükümdarın karşısında Sultanşah'ın başarı şansı pek yoktu. Alaaddin Tökiş Harezmşahlar sülalesinin en büyük hükümdarıdır. Kısa zamanda sağladığı başarılar ile Harezmşahlar devletinin imparatorluk düzeyinde gelişmesini sağlamıştır. Ayaba'nın saldırısını haber alan Tökiş, çölün çıkışında pusu kurarak onu ve ordusunu kıstırdı. Ayaba'yı hemen orada öldürttü. Bu savaştan sonra Terken Hatun ile Sultanşah Dihistan bölgesine kaçtılar. Sıkı bir izleme ile Terken Hatun yakalanarak öldürüldü. Sultanşah ise Gur hükümdarının yanına kaçmayı başardı.

Saltanatının ilk yıllarından başlayarak birçok güçlükler ile karşılaşan Tökiş, iç kavgaların yanısıra dış saldırılarla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Karahitaylar ile pek bir dostluk kurulamamış ve sürekli vergi istekleri gündeme gelmiştir. Tökiş bunun üzerine Karahitayların elçisini öldürtünce Karahitaylar ile birleşerek büyük bir ordu ile Harezm'e girdi. Araziyi Ceyhun ırmağının suları altında bırakmakla düşmanın işini zorlaştırán Tökiş, iç kısımda da büyük savunma önlemleri aldı. Sultanşah Harezm halkının kendisini destekleyeceğini söyleyerek Karahitayları sefere çıkmak için kandırabilmişti. Karahitay ordusu su altında boğulmamak için çırpınırken, bölge halkının Tökiş'i desteklediği de ortaya çıkmıştı. Bu durumda Karahitaylar büyük ordularını geri çekerek, Sultanşah'a bir tümen kadar asker bıraktılar ve geri döndüler. Karahitayların çekilmesinden sonra Sultanşah Merv, Serahs ve Tus kentlerinin civarında küçük bir devlet kurma girişimlerinde bulundu. Bölgedeki Oğuz boylarını yenen Sultanşah durumunu biraz daha güçlendirdi. Zaman zaman kardeşi Tökiş ile de iyi geçinen Sultanşah savaşmaktan geri durmadı. Tökiş Irak seferine çıktığı sırada Harezm ülkesini ele geçirmeğe çalışan Sultanşah ,Serahs kalesinin komutanının ihaneti ile yakalanıp kardeşine teslim edileceği sırada öldü. Çok cesur olan Sultanşah'ın ölümünden sonra onun yönetiminde bulunan bölgeler Tökiş'in egemenliğine geçti. Sultanşah'ın ölümünün ardından oğlu Malikşah Nişapur valiliğine

getirildi. Tökiş bir yandan diğer devletler ile uğraşırken, bir yandan da kardeşinin devlet kurma girişimlerini izliyordu. Sultanşah'ın Horasan' da yeni bir devlet kurma girişimlerinden ürken Gur hükümdarı Giyasettin, Tökiş ile beraber hareket etme noktasına geldi.

Bölgede kendisi için en büyük tehlike olarak Karahitayları gören Tökiş'in ilk hedefi bunların egemenliğini kurmaktı. Karahitayların Harezm'e yaptıkları seferin başarısız kalması, Tökiş'i vergi veren bağlı bir hükümdar olmaktan kurtarmıştı. Ancak Tökiş bununla yetinmek istemiyor, kendisi Karahitayların üzerine bir sefer düzenleyerek onları Harezmşahlar devletine bağlamak istiyordu. Karahitaylara karşı gücünü artırmak amacıyla civarda bulunan tüm Türk boylarını, özellikle de Kıpçakları egemenliği altına almak istiyordu. Ne var ki, bu sıralarda can çekişen Irak Selçuklularının üzerine gitmeyi doğru bulan Tökiş yeni bir sefere çıktı. Sultan Tuğrul bir ara tahtını yitirip hapse girdikten sonra yeniden başa geçebilmişti. Tökiş 1193 yılında Rey kentine saldırarak bu bölgeyi kendi sınırları içine aldı. Bundan sonra Harezmşahların Irak seferi sürdü. Irak Selçuklu ordusu Tökiş'in askerlerini görünce dağıldı ve birkaç kişi ile kalan Sultan Tuğrul'un başı kesilerek Bağdat'a gönderildi. Böylece Harezmşahlar Irak Selçuklu devletini ortadan kaldırmış oluyorlardı. Irak bölgesini ülkesine katan Tökiş yeniden bir düzenleme yaptı ve İsfahan'ı emirlerinden Kutluk İnanç'a, Hemedanı ise Emir Karagöz'e verdi. Oğlu Yunus Han'ı ise tüm Irak'ın tek egemeni olmak üzere Rey kentine getirdi. Büyük oğlu Melikşah'ı ise eski görevi olan Nişabur valiliğine atadı. Tökiş'in Irak Selçuklu devletini ortadan kaldırarak bu bölgeyi kendisine bağlaması İslam halifesi ile arasını açmıştır. Bağdat'ta oturan Abbasi halifesi, Irak Selçuklu sultanı ile savaşırken şimdi de karşısına çıkan Harezmşah Tökiş'i benimsemeyerek Harezmşahların Irak'tan çıkmalarını istedi. Tökiş bu isteği kabul etmeyince de anlaşmazlık doğdu. Irak Selçuklularını ortadan kaldıran Harezmşahlar devleti artık İslam dünyasında da yayılmakta ve genişleme eğilimleri göstermekteydi. Özellikle Tökiş gibi güçlü bir hükümdar devletin geleceği açısından umut veriyordu.

Tökiş ülkesine döner dönmez karışıklıklar çıktı. Önce Emir Karagöz daha sonra da Kutluk İnanç ayaklandılar. Yunus Han, Kutluk İnanç'ı Hemeden yakınlarında bozguna uğrattı. Halifenin yanına kaçan İnanç ondan aldığı yardımlar ile yeniden Hemedan üzerine saldırdı ve 1195'de bu kenti ve arkasından da Save ile Mazdegan yörelerini ele geçirdikten sonra Rey kenti üzerine yürüdü. Harezmşahın komutanı Mayacık, hile ile İnanç'ı öldürttükten sonra ayaklanma bastırılabildi. Harezmşah Tökiş ancak doğudaki işlerini bitirebildikten sonra Hemedan'a yürüdü. 1196 yılında Harezmşahlar Halifenin ordusunu tam bir bozguna uğrattılar.

Hemedan ve yöresi geri alındı. Özbek'i Hemedan valisi olarak bıraktıktan sonra Tökiş geri döndü. Nişabur'da Horasan valisi olarak görev yapmakta olan veliaht Melikşah hastalanarak ölünce Harezm veziri onun yerine atandı. Mayacık 1198 yılında Irak Acemistan bağımsızlık isteyerek ayaklanınca, Tökiş orduları ile yeniden bu bölgeye sefer yapmak zorunda kaldı. Orduları ile Irak üzerine yürüyen Harezmşah Tökiş, ayaklanan Mayacık'ı yakalayarak bir kaleye hapsettirdi. Irak cephesindeki sorunu çözen Tökiş yeniden merkeze döndü.

Harezmşahlar için en büyük tehlikelerden birisi de Kuzey bölgesinde sürekli kıpırdanan Kıpçak'lardı. Sığnak bölgesindeki Kıpçakların önderi Kadir Bükü Han ayaklanınca, Tökiş 1195 yılında bunların üzerine yürümeğe karar verdi. Harezmşah'a bağlı olmaktan kurtulmak isteyen Kıpçaklar hiç rahat durmuyorlardı. Tökiş büyük bir ordu ile Cend kentine yürüyüşe geçtiği zaman Kadir Bükü Han yönetimindeki Kıpçaklar geri çekilmek zorunda kaldılar. Kadir Bükü'nün yeğeni Alp Direk amcası ile arası bozulunca, Harezmşah'a elçiler göndererek kendisine yardım edilirse, amcası Kadir Bükü'yü ortadan kaldırarak onun mülkünü Harezmşahlara verebileceğini bildirmiştir. Tökiş, orduları ile Cend kenti civarında Kıpçakları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Kıpçakların önderi Kadir Bükü'yü tüm komutanları ile beraber esir almıştır. Kıpçaklar sorununu çözen Tökiş yeniden Harezm'e dönmüştür. Ne var ki, bu kez de Kadir Bükü'nün yeğeni Alp Direk huzursuzluk çıkarmağa başlamıştır.

1200 yılında Tökiş Harezmşahlar devletini küçük bir devlet olmaktan çıkararak önemli bir imparatorluk düzeyine getirmişti. Kazandığı zaferlerden sonra sultanlığını İslam halifesine de onaylatarak durumunu güçlendirmiştir. Tam o sıralar bu kez de ülkedeki Batıniler ayaklanma belirtileri gösterdiler. Tökiş Batınilerin üzerine yürümeğe hazırlanırken hastalanarak öldü. Devletin ileri gelenleri büyük bir meclis oluşturarak toplandılar ve sonunda oybirliği ile Tökiş'in oğlu Kutbettin Muhammed'i Harezmşah olarak ilan ettiler. Harezmşah olduktan sonra Kutbettin'in adı Alaaddin'e çevrildi. Muhammed'in Harezmşahlığı da genel kurala uygun olarak saltanat kavgası ile başladı. Tökiş'in ölen büyük oğlunun oğlu olan Hindu Han Muhammed tahta geçince, kaçarak kendi mülkü olarak gördüğü Horasan eyaletine gitti. Merv kentine yerleşen Hindu Han bir yandan da tahtı ele geçirmek için askerî hazırlıklara başladı. Muhammed hiç zaman yitirmeden Merv kentine yürüdü ve Hindu Han Gur hükümdarının yanına sığınmak zorunda kaldı. Gur hükümdarı Gıyasettin Hindu Han'a yardım etmeyi benimsedi ve ordusu ile Horasan'a girerek Merv kentini aldı. Ondan sonra sırasıyla Sarahs, Nesa, Ebiverd, Tus kentleri ele geçirildi. Daha sonra büyük bir kuşatma ile Nişapur kenti sarıldı. Uzun bir çatışmadan sonra Gurlular kenti ele geçirdiler. Gur hüküm

ları Gıyasettin Merv'i Hindu Han'a verdi ve diğer kentlere de valiler atayarak Gur devletinin merkezi olan Herat'a döndü. Gur hükümdarının kardeşi de orduları ile Kuhistan'a yürüdü ve burada yaşayan İsmailileri kılıçtan geçirdikten sonra kendi merkezi olan Gazne kentine döndü.

Harezm ülkesinde karışıklıklar sürerken Irak Acemistanında da olaylar çıkmış, Gökçe adlı bir emir bölgeye egemen duruma gelmiştir. Harezmşah bu karışıklıklar üzerine, kendi merkezi Gürgan kentindeki durumunu sağlamlaştırmaya öncelik verdi. Harzemşah durumunu güvenceye aldıktan sonra saldırıya geçti ve ilk olarak Nişapur kenti önüne geldi. Kenti kuşatarak Gurluları iki ay içinde teslim aldı. Daha sonra Merv kentine döndü. Amcasının kendi üzerine geldiğini öğrenen Hindu Han yeniden Gur hükümdarının yanına kaçtı. Savaş yapılmadan Merv geri alındı. Yürüyüşün sürdürülmesi ile sırasıyla Sarahs, Nesa ve Ebeverd kentleri de kurtarıldı. Giderek büyüyen Gur tehlikesi karşısında hazırlıklarını tamamlayan Harezmşah Muhammed 1202 yılında Gur devletinin merkezi olan Herat'a yürüdü. Herat kenti kuşatılmasına karşın ele geçirilemedi. Gur hükümdarının kardeşi Muizüttin büyük bir ordu ile gelince Harezmşahlar ordusu geri çekildi. 1203 yılında Gur sultanı Gıyaseddin ölünce yerine kardeşi geçti ve Harezmşahlar ile savaşı sürdürdü.

Harezmşah Muhammed 1203 yılında ikinci Horasan seferine çıktı. Merv kenti yeniden kurtarıldı. Bir gün sonra yeniden Gur devletinin başkenti Herat üzerine yürünüldü. 1204 yılında büyük bir kuşatmadan sonra bu kez Herat'ın alınması başarıldı. Gur Sultanı da bu sıralarda Harezm üzerine harekete geçmişti. İki devletin orduları Karasu bölgesinde karşı karşıya geldiler. Savaşta Gurlular çok asker yitirdiler, ama sayıca üstün olduklarından sonunda zaferi kazandılar. Harezmşah bentleri açarak ülkeyi su altında bıraktıysa da Gur Sultanı yürüyüşünü sürdürerek sonunda Gürgan kentini kuşattı. Durumun kötüleşmesi üzerine Harezmşah Karahitaylardan yardım istedi. Karahitaylar ile beraber Semerkand Sultanı Osman da yardıma geldi. Gurlular yardımların gelmesi üzerine hemen geri çekilmek zorunda kaldılar. Harezmşah Gurluları Karakurum Çölü'ne kadar kovaladı ama yakalayamadı. Harezmşah Gürgan kentine geri dönerken Karahitaylar Gurluları kovalamayı sürdürdüler. Ganimet ardında koşan Karahitaylar Gur ordusunu yakalayarak tüm askerlerini kılıçtan geçirdiler. Endhuy kalesinde yakalanan Gur Sultanı çevrildi. Semerkand Sultanı Osman araya girerek Gur sultanını kurtardı, ama Gur hazinesi tümüyle Karahitaylara devredildi. Gurluların bu hezimeti üzerine Gur ve Harezmşah devletleri arasında 1205 yılında barış anlaşması yapıldı.

Gur ve Harezmşah devletleri arasındaki anlaşmaya göre Herat kenti dışarda kalmak koşulu ile tüm Horasan bölgesi yeniden Harezmşahla-

ra bırakılıyordu. Gur Sultanı Muzüddin yenilgiyi bir türlü hazmedemediği için Hindistan'a giderek yeni bir ordu kurdu. Tam bu sırada 1206 yılında Gur Sultanı öldürüldü. Yerine yeğeni Mahmut geçti. Herat valisi Hüseyin yeni Gur sultanına değil ama Harezmşahlara bağlı olmak istiyordu. Bu nedenle de gelerek kenti teslim alması için Gürgan kentine haber gönderdi. Harezmşalı Muhammed kenti teslim alması için ordu gönderirken, Karahitay sınırında bulunan Belh kentinin Gurluların eline geçmesini önlemek üzere kendisi de bu kentin üzerine yürüdü. Uzun süren bir kuşatmadan sonra kent alındı ve böylece hem Belh hem de Herat yeniden Harezmşahlar devletinin sınırları içine girdiler.

Harezmşah Muhammed başarılarını sürdürerek bir yıl sonra Gur hükümdarını yenerek kendisine bağladı. Aynı sıralarda Harezmşah'ın kardeşi Ali Şah da Hazar Denizi'nin güneyinde kalan toprakları devletlerinin sınırı içine katıyordu. Sultan Muhammed dönmeden önce Taberistan ile Mazenderan'ı kardeşi Ali Şah'ın yönetimine bıraktı. Nişabur'u ise Emir Kezlik Han yönetiyordu. Sultanın yeniden Nişabur'a dönüşü sırasında ülkenin bazı yerlerinde yeni olaylar çıktı. Buhara kentini ellerinde tutan Burhanoğulları sülalesi Sancar adlı bir ayaklanmacı tarafından uzaklaştırılmış ve ülke bu maceracı kişinin eline geçmişti. Buharalılar, başa geçen bu zalim kişiden kurtulmak için önce Karahitaylara baş vurmuşlar, yanıt alamayınca da Harezmşahlardan yardım istemişlerdir. Harezmşah Muhammed 1207 yılında ordusu ile Buhara'ya gelmiştir. Semerkant Sultanı Osman bunun üzerine Harezmşahlara bağlılığını açıklamıştır. Harezmşahların bu bölgeye orduları ile gelmesi Karahitayları rahatsız etmiştir. Bunun üzerine gönderilen Karahitay ordusu Harezmşahları yenerek Sultan Muhammed'i tutsak etmiştir. Bir anlaşma ile serbest kalan Harezmşah geri döndüğünde ülkenin çeşitli bölgelerinde ayaklanmalar çıktığı görüldü. Muhammed durumu düzelttikten sonra ayaklanan emirlerin üzerine yürüdü ve onları teker teker bastırdı. Ali Şah ise Gur Sultanı Mahmud'un yanına kaçtı. Ülkesinin iç sorunlarını çözen Harezmşah yenilgisinin intikamını almak üzere Karahitaylar için hazırlıklara başladı. Yenilgiden sonra Karahitayların hem baskısı artmıştı hem de çok miktarda vergi istiyorlardı. Muhammed daha fazla zaman yitirmeden ordusunu toplayarak Karahitayların üzerine yürüdü ve onları büyük bozguna uğratarak askerlerini kılıçtan geçirdi. Karahitay ordusunun kalıntıları Özkent'e kadar kovalandı. Yenilgiden sonra Karahitay devleti karıştı ve taht Güçlük'ün eline geçti. Dağınık olarak yaşayan Nayman kavimlerini bir araya toplayan Güçlük düzenli bir ordu kurmuş ve Harezmşahlara saldırmak için fırsat beklemeğe başlamıştı. Özkent'i Güçlük yağma edince ortalık iyice karıştı. Güçlük kayınpederine karşı Karahitay ülkesini bölüşmek için Harezmşah'a öneride bulundu. Karahitay hükümdarı ise Harezmşah'a güçbirliği önerilerinde bulunuyordu. Ha-

rezmşah durumu kollayarak her iki yanın elçilerine de olumlu yanıtlar gönderdi. Bunun üzerine yardım geleceğine güvenen taraflar bir iç savaşa tutuştular ve hükümdar tutsak edilerek Güçlük Karahitay tahtına geçti.

Muhammed Harezmşah, Gur Sultanının yanına kaçan kardeşi Ali Şah'ı geri istiyordu. Gur Sultanı, Mahmut Ali Şah'ı geri vermeyerek hapse attırdı. Bunun üzerine Ali Şah'ın yanında bulunan Türkmenler ayaklanarak Gur Sultanı Mahmut'u sarayında öldürdüler. Gur tahtı Mahmut'un oğluna geçti. Yeni sultan da Ali Şah'ı hapiste tuttuğundan Türmenler onu da öldürmek istediler, ama çoğu yakalanarak kılıçtan geçirildi. Gur devletinin karışıklık içinde bulunduğunu gören Harezmşah hemen ordusunu bu devletin üzerine gönderdi. Gurlular bunun üzerine bir önlem olarak Harezmşah'ın kardeşi olan Ali Şah'ı Gur tahtına çıkardılar. Ne var ki, bu önlem de bir sonuç vermedi ve Harezmşahlar ordusu Gur ülkesini ele geçirdi. Daha sonra Harezmşahlar Gazne'yi de ele geçirerek ülkelerine kattılar. Gur devletine son verirken Harezmşahların diğer orduları da Kirman, Sicistan ve Umman bölgelerini alarak imparatorluğun sınırlarını daha da genişletmişlerdir. Buralara Harezmşah'ın oğlu Pirşah genel vali olarak atanmıştır. Ayrıca Irak Acemistanı da alınınca, sultanın diğer oğlu Gursançtı da buraya vali yapılmıştır.

Harezmşahlar İmparatorluğu Muhammed'in başta bulunduğu dönemde Çu havzasından Hint sahillerine, Kafkas dağlarından Bağdat yakınlarına kadar uzanıyordu. Harezmşah Muhammed aslında tüm İslam ülkelerini kendi sınırları içinde biraraya getirerek müslümanlığın hükümdarı olmak istiyordu. Halife ile olan eski anlaşmazlığı da onu bu amaca doğru sürüklüyordu. Halife ile anlaşmazlık sürdüğünden Bağdat'ı işgal ederek halifeyi indirmeyi de düşünüyordu. Harezmşah diğer işlerini tamamladıktan sonra Bağdat seferi için hazırlanıyordu. Halife bunun üzerine Harezmşah'ın çok sevdiği Şeyh Sühreverdi'yi elçi olarak gönderdi. Elçi, peygamberin Abbasi ailesine saygılı davranılması konusunda söylediği hadisi hatırlatınca, Harezmşah bizzat halifenin Abbasi ailesinden birçok kişiyi hapse attığını söyleyerek düşüncesinden vazgeçemedi. Elçinin arabuluculuğu sonuçsuz kalınca, Harezmşah 1217 yılında büyük bir orduyu Bağdat üzerine gönderdi. Ancak ordu şiddetli bir kar fırtınası ile karşılaşarak telef olmuş ve geri dönmek zorunda kalmıştır. Muhammed bunun üzerine Hemedan'da fazla durmadan Horasan'a geçmiştir.

Muhammed Harezmşah merkeze dönünce kendisini büyük bir tehlikenin beklediğini gördü. Cengiz'in komutanlarından Cebe Noyan 1218 yılında Karahitay ülkesine girmişti. Karahitay ordusunu dağıtan Cebe Noyan, Güçlük'ü ve ordusunu yok ettikten sonra Karahitay ülkesini tümü

ile işgal etmiştir. Böylece yeni doğan Moğol İmparatorluğu Harezmşahlar İmparatorluğu ile sınır komşusu durumuna geliyordu. Moğol fırtınası artık Harezmşahlar devletinin geleceğini çok yakından sarsmağa başlamıştı.

İki yıl süre ile Moğol ve Harezmşahlar imparatorlukları arasında çeşitli elçiler gelip gitti. Cengiz Han kendi döneminde Harezmşahlar İmparatorluğu'nu güçlü bir devlet olarak gördüğünden, ticaret ilişkilerini geliştirmek istiyordu. Harezmşah Muhammed ise, tüm çabası ile Moğolların gücünü öğrenmeğe çalışıyordu. İki hükümdarın amaçları değişik de olsa, başlangıç için elçilerin aracılığı ile ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi kararlaştırıldı. İlk ilişkilerden sonra bir Harezm ticaret kervanı Moğol ülkesine gitmiş ve iyi bir karşılama görmüştü. Ne var ki, bu iki imparatorluk arasındaki iyi ilişkiler fazla uzun ömürlü olmadı. Moğol askerleri ile Harezmşahlar arasındaki küçük bir çatışma dostluk havasını bozdu. Merkut kavimlerini kendi uyruğu altına almak isteyen Cengiz Han, Kıpçak ülkesine kaçanları kovalamak üzere bir küçük ordu gönderdi ve bunlar da Harezmşah'ın ülkesine girince Harezmşah Moğolların üzerine yürüme kararı aldı. Harezmşahlar ordusu Türkistan'daki Yuğur kentine kadar ilerleyerek Moğolların karşısına çıktı. Harezmşah Moğolları daha fazla güçlenmeden kıstırıp yenmek amacıyla böyle bir saldırı düzenlemişti. Moğolların gücünü yeterince bilmeyen Harezmşah ordusu ile yenilerek Moğollara tutsak olmuştur. Oğlu Celaleddin Harezmşah'ın yerinde işe karışması ile Harezmşah kurtarılmıştır. Gözdağı vermek için kalkıştığı savaşta Moğolları yenemeyen Harezmşah moralman çökmüştür. Cengiz Han bu gereksiz saldırıyı bir savaş nedeni saymayarak ticaretin geliştirilmesine ağırlık vermiştir.

Otrar'da meydana gelen olay ise durumu tümüyle değiştirmiştir. Cengiz Han, Harezm ticaret kervanına karşılık olarak bir Moğol ticaret kervanını da Harezm ülkesine göndermiştir. Ne var ki, kervan sınır kenti Otrar'a gelince, vali Yinal önce kervandakileri tutuklamış sonra da öldürtmüştür. Cengiz Han 1218 yılındaki olayı öğrenince, Harezmşah'a bir elçi göndererek bu işi yapan valinin kendisine teslim edilmesini istemiştir. Harezmşah da Cengiz'in gönderdiği elçileri öldürtmüştür. Harezmşahların bu olumsuz tutumları nedeniyle artık savaş kaçınılmaz bir duruma gelmiştir. Cengiz hırsından en büyük ordusunu hazırlayarak Harezmşahların üzerine göndermiştir. Ünlü Moğol komutanları Subutay, Cebe ve Borcu önde, oğulları Coci, Çağatay ve Ögedey ikinci kademede ve en arkada Cengiz olmak üzere üç koldan saldırıya geçtiler. Cengiz bu savaşa çok önem vermiş ve sefere çıkmadan önce kurultayı toplayarak, eğer ölürse yerine oğlu Ögedey'in geçeceği ile ilgili bir de karar aldırmıştı. Yüz elli bin kişilik ordu ile Harezm ülkesine giren Moğollar girdikleri yerleri yakıp yıkmağa başladılar.

Muhammed'in büyük oğlu Celaleddin, komutanlar ve Sultan savaş için ayrı ayrı düşünüyorlardı. Oğlu asıl ordunun ırmaklar yöresinde tutulmasını, yorgun gelecek Moğolların orada yenilmesini savunurken, komutanlar vur-kaç savaşını benimsiyorlardı. Sultan ise en kötü kararı vererek, her kentin kendisini savunmasını istedi. Sultan daha önceki çatışmanın etkisi ile savaş alanından kaçarken, ülkedeki kentleri küçük lokmalar halinde Moğol ordularına sunuyordu. Bunun üzerine Moğol orduları kentleri teker teker ele geçirerek merkez Gürgan kenti önüne kadar geldiler. Teslim olmayan kentler yakıldı ve halk kılıçtan geçirildi. Başkent Gürgan kenti ise yerle bir edildi Böylece Harezmşahlar imparatorluğu 1221 yılında ortadan kaldırıldı.

Harezmşah Muhammed kaçarak Belh'e gitti. Moğollar ilerleyince Batıya doğru kaçışını sürdürdü. Sultan sonunda Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki Abeskun adalarında izini saklamasını becerdi. Sultan Mahmut adadaki son günlerinde oğlu Celalettin'i Harezmşahlığa getirdikten sonra 1220 yılında öldü. Harezm ülkesi Moğollarca işgal edilirken, Celaleddin'in kardeşleri Akşah ve Uzlag Şah ayaklandılar ve taht kavgası başladı. Celaleddin Moğolları atlatarak Horasan'a geçmiştir. Kardeşleri ise yakalanarak öldürüldüler. Celaleddin Bust ve Gazne kentlerini aldıktan sonra büyük bir ordu kurmuştur. Daha sonra da büyük bir Moğol ordusunu Parvan'da yenmiştir. Bu bozgun üzerine Cengiz büyük bir orduyu yeniden Celaleddin'in üzerine gönderdi. Celaleddin ise Hindistan'a doğru ordusu ile gidiyordu. Moğollar yetişerek Harezmşah'ın ordusunu kılıçtan geçirdiler Celaleddin atı ile İndus ırmağına atlayarak kurtuldu. Moğollar yeni bir düzen kurmadan çekip gidince, Celaleddin üç yıllık Hindistan yaşamından sonra hazırlıklara başladı ve 1224 yılında Kirman'a geçti. Kirman ,Fars, Irak Acemistanı, Kuzistan gibi bölgeleri kendisine bağladı. Bağdat, Tebriz ve Tiflis'i aldı. Bir hiçten başlayarak iki yıl içinde Celaleddin yeniden Harezmşahlar devletini diriltti. 1228 yılında İsfahan önünde Moğol ordusunu büyük bir bozguna uğrattı. Moğollar büyük zarar gördüklerinden geri çekilmek zorunda kaldılar. Celaleddin o tarihlerde Selçuklular ve Eyyubiler ile ortak hareket edebilseydi Moğol tehlikesini tümü ile önleyebilirdi. Böylece, kurulacak bir müslüman dayanışması İslam ülkelerini Moğol işgalinden kurtarabilirdi. Celaleddin zafer sarhoşluğu içerisinde yanlış bir adım atarak İslam kültür merkezi Ahlat'a saldırarak hem Selçukluları hem de Eyyubileri karşısına aldı. Ne var ki, 1230 yılında Yassı-çimen savaşında hem ordusunu hem de ülkesini elinden kaçırdı. 1229 yılında Büyük Kagan seçilen Ögedey Han Harezm saltanatının tümüyle ortadan kaldırılmasına karar vererek büyük bir orduyu Celaleddin'in üzerine gönderdi. Selçuklular ve Eyyubilerden yardım isteyen Celaleddin, eski saldırıları nedeniyle bu ülkelerden yardım alamadı. Selçuklu Sultanı Keykubat I de yakındaki düşmana

yardım etmeyerek uzaktaki düşmana öncelik tanıyordu. Tek başına kalan Celaleddin Mugan bölgesine giderek yeniden asker toplamağa başladı. Burada Moğolların ansızın baskınına uğradı. Tek başına Aras kıyılarına kaçarak yeniden toparlanma çabaları gösterdi. Moğolların sürekli izlemesi nedeniyle dağlık bölgelere doğru kaçan Celaleddin, sonunda Kürtlerin eline geçti. Kendisinin kim olduğunu tanıyan bir Kürt, Ahlat savaşında ölen kardeşinin intikamını almak amacıyla 1231 yılında Celaleddin'i dağda öldürdü. Böylece Harezmşahlar hanedanı da sona ermiş oluyordu.

HAREZMŞAHLAR'DA DEVLET

Harezmşahlar devletinin kurucusu olan sülale, Gazneliler ve Selçuklular dönemlerinde Harezm bölgesinde valilik yapanlardan gelmektedir. Bölgesel gereksinmeler nedeniyle buraya atanan valiler yarı bağımsız bir statüde ve Harezmşah adı ile anılmaktaydılar. Harezm halkı ileri tarım tekniği ile kendini göstermişti. Ayrıca ticaret ve ekonomik ilişkilerde de çok cesur girişimleri sürdürerek tüm komşu ülkeler ile yakın bağlantılar kurmuşlardı. Müslümanlığı benimseyen Harezm halkı, müslüman olmayan Türk kavimlerinin akınlarına karşı kendi dinlerini savunmak için de savaş etmeyi göze alabiliyorlardı. Gürgan gibi büyük merkezlerde bir araya gelen Harezm halkı saldırılara karşı hazırlıklıydı. Harezm ülkesini uzun süre yarı bağımsız yönettikten sonra önce Kutbettin Muhammet ve daha sonra da oğlu Atsız bu ülkeyi bağımsız bir devlet düzenine kavuşturmuşlardır. Selçukluların büyük imparatorluğunun dağılmasından sonra Harezmşahlar devleti müslüman dünyasının en önemli devleti durumuna gelebilmiştir. Yarı bağımsız bir eyalet statüsünden bağımsız devlet düzenine geçen Harezmşahlılar, kısa zamanda eski Selçuk imparatorluğunun toprakları üzerinde genişleyerek imparatorluk düzeyine erişmişlerdir. Harezmşahlılar sürekli savaşlar ve seferler ile uğraştıkları için, kendilerine bağladıkları ülkelerin halkları ile yakın ilişkiler kuramamışlar ve bu yüzden de bazı bölgelerde işgalci gözü ile görülmüşlerdir. Askerî başarılar ile kurulan sert yönetim, Türk boyları arasındaki geçmiş dönemlerin zaferlerine özlem uyandırıyordu. Ele geçirilen ülkeleri devlet merkezine düzenli biçimde bağlayabilmek için uzun bir süreye gereksinme bulunuyordu. Moğol istilası ise kapıya gelip dayandığından, Harezmşahlar imparatorluğu böylesine bir örgütlenme için zaman bulamamıştır.

Gazneliler ve Samanoğulları zamanlarında oluşturulan bölgesel devlet kuruluşları Harezmşahlar devletinin temel örgütlenmesini oluşturmuşlardır. Devlet kuruluşlarının oluşturulmasında ve sarayın örgütlen-

mesinde Selçuklu devletinin modeli asıl temel olarak benimsenmiştir. Harezmşahlar bu açıdan büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yerini alan bir uzantı olarak görülebilir. Ayrıca coğrafi konumu nedeniyle Harezmşahlar devleti Tökiş döneminden başlayarak askerî açıdan göçebe Türk kavimlerinin gücüne dayanmıştır. Göçebe kavimlere dayanmak devletin sınırlarının hızla genişlemesine yardımcı olmuştur. Ne var ki, devlet kurumlarının düzenli bir yapıya kavuşmalarını engellemiştir. Devlet kurumlarının sürekli ve düzenli bir yapıya kavuşamaması da Harezmşahlar imparatorluğunun erken yıkılmasının önde gelen nedeni olmuştur. Harezmşahlar devleti diğer Ortaçağ müslüman ve Türk devletleri ile yakın özellikler taşıyan bir devlet olmuştur.

Ortaçağ müslüman devletinde hükümdar ve ailesi devletin çekirdeğini meydana getirir. Devlet hazinesinin sahibi ve yararlananı hükümdar hanedanıdır. Halkın tümü vergi vermekle yükümlüdür. Sınırlarını korumakla görevli devlet, ücretli bir orduyu sürekli olarak hazır tutar. Kırsal kesimde vergi alma işi sipahilerin üzerindedir. Yönetim, ekonomi ve hukuk işleri ile uğraşan küçük bir memur topluluğu hükümdara bağlı olarak görev yapar. Devletin çekirdeğini oluşturan hükümdarlık hanedanı aynı zamanda devletin sürekliliğinin de simgesidir. Hanedan sona erdi mi devlet de ortadan kalkar. Bir başka hanedan eskisinin yerini alırsa o zaman yeni bir devlet kurulmuş olur. Harezm ülkesinde ise, hanedanlar ile beraber yeni devletler kurulduğu zaman bile memur tabakası aynı kalmıştır. Bazı emirler, kent başkanları, kadılar, bilginler, zenginler, ve şeyhler büyük ayrıcalıklara sahip olarak önemli merkezlerde aristokrasiyi meydana getirirler. Köylerde ve kırsal alanlarda da benzer ayrıcalıklara sahip bulunan zengin şeyh aileleri vardır, Ortaçağ devletleri bu görünümü ile yüzeyde kalan bir yapıda olduğundan, bir devletin yıkılıp yerine yenisinin kurulması daha çok hanedan ve ad değişmesinden öte gitmez, eski siyasal kadro ve kuruluşlar sürekliliklerini korurlar.

Saltanat verasetinin kesin bir kurala sahip bulunmaması, bütün Türk Devletlerini olduğu gibi Harezmşahlar devletini de sürekli bir taht kavgası ile karşı karşıya bırakmıştır. Büyük oğul gibi bir kuralın bulunmaması nedeniyle geride kalan oğullar veya erkek kardeşler içerisinde kim en güçlü çıkarsa o kendini yeni sultan olarak ilan edebiliyordu. Bu yüzden kardeş, amca, yeğen katli gibi olaylar diğer devletlerde olduğu gibi Harezmşahlar'da da görülmüştür. Ne var ki, Selçuklulara bağlı bir eyalet iken kısa zamanda imparatorluk düzeyine gelmesi, Harezmşahlar ülkesinin yerleşik ve sağlam bir yapıya sahip bulunduğunu göstermektedir. Ama, Türk kavimlerinin akınları ve sık sık görülen bölgesel ayaklanmalar bu yapıyı sarsmış ve sürekli bir devlet için yetersiz

bir düzeye indirmiştir. Devletin bürokrasisinin başında bulunan vezir, hükümdardan sonra ikinci adam olarak her konuda yetkiliydi. Devlet yapısının sarsılması, toplumsal otoriteyi emirlerin ve beylerin eline düşürmüştür. Bu durum Moğolların ülkeyi kolayca ele geçirmelerine yol açmıştır. Ordu ve askerî örgütlenme konusunda da Harezmşahlar Selçukluların modelini benimsemişlerdir. Ordunun üst yönetimi vezir ve komutanların katıldığı Divan'dan oluşuyordu. Ayrıca diğer Türk devletlerinde görülen askerî ikta sistemi de benimsenmişti. Ülke bölgelere ayrılıyor ve her bölge bir komutana veriliyor ve o bölgenin vergisini halktan ikta sahibi toplayarak, kendi payını çıkardıktan sonra hükümdara gönderiyordu. Devletin süvari ordusu ikta sahipleri ile ülkenin her köşesine dağılmıştı. Buna karşılık Harezmşah'ın merkezinde büyük bir hassa ordusu bulunuyordu.

Adalet örgütlenmesi ise dinsel kaza ile geleneksel kazanın birbirinden ayrılmasına dayanıyordu. Kadıların geniş yetkileri vardı. Her işten devletin belirlediği harç alınırdı. Kâtipler aracılığı ile düzenli sicil tutulurdu.

HAREZMŞAHLAR'DA KÜLTÜR

Harezmşahlarda büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde gelişen bilim ve kültür yaşamının kalıtına sahip olmuşlardır. Büyük çapta düşünsel ve yazınsal çalışmalar yapılmıştır. Gürgan kenti çağının bilim ve kültür merkezi olmuştur. Oğuz akınları ve ayaklanmalarının yarattığı sarsıntı olmasaydı Harezmşahlar devletinde bilim ve kültür daha da gelişebilecekti. Merv kenti ise döneminin en büyük kitaplığına sahip bulunuyordu. Ayrıca Nişapur kenti de önemli bir merkez olarak gelişti. Harezmşahlar ve hükümdarlık hanedanı her zaman bilim ve kültürün koruyucusu olmuş ve sanatçılar ile bilginlere yardım etmişlerdir. Arapça ve Farsça, bilim ve sanat dili olarak gelişmişler ve eserler bu dillerde yazılmıştır. Devlet Türk olmasına karşın özellikle müslümanlığın ağır basmasıyla Arapça öne geçmiştir. Daha sonraları ise Fars ülkesi ele geçirilince Farsça da önemli bir yere sahip olmuştur.

Harezmşahlar sürekli seferler ve savaşlar ile ilgilendikleri için kendi tarihlerini yazdıracak zaman bulamamışlardır. Bu nedenle Harezmşahlar ile ilgili tarihsel bligilere başka kaynaklarda rastlanmaktadır. Bazı küçük vekayinameler ise yetersiz kalmaktadır. Ayrıca Harezmli bazı ozanların önemli divanları da bulunmuştur. Necip Bakran'ın Cihannüma'sı bunların en tanınmışıdır. Diğer İslam hanedanları ile karşılaştırıldığında ise Harezmşahlar ile ilgili yazıtların çok az olduğu ortaya

çıkmaktadır. Ayrıca Harezmşahlar dönemi ile ilgili belge, para veya benzeri malzeme de çok az sayıda ele geçmiştir. Belgelerin sınırlılığı biraz da Moğolların ülkeyi istila ettikleri zaman her şeyi yakıp yıkmalarından dolayıdır.

Türk tarihi genel olarak incelendiği zaman Harezmşahlar döneminin bilim ve kültür açısından en parlak zamanlardan birisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Harezmşahlar büyük bilgin ve sanatçılar yetiştirdikleri gibi, komşu ülkelerde bulunan İbni Sina gibi önemli bilginlere de kapılarını açmışlar ve onları korumuşlardır.

XV
ALTINORDU DEVLETİ

(1236 - 1502)

Orhun Türk boyları tarafından kurulan Altınordu devleti Çağatay Türkçesini resmi dil olarak benimsemişti. Yazarken Uygur alfabesini kullanan bu devlette din olarak öncelikle Göktanrıcılık ve daha sonra da müslümanlık görülmüştür. Başlangıçta Moğolların çoğunlukta olduğu Altınordu devleti sonraları daha çok Türklerin barındığı bir devlet olmuştur. Altınordu sözcüğü Moğolca «Orda» sözcüğünden gelmektedir. «Orda» sözcüğü Moğolcada çadır anlamına gelmektedir. Hanların ordugâhındaki baş çadırın üzeri altın kaplama olduğu için hanın çadırı anlamına gelen «Altınorda» sözcüğü devletin adı olarak benimsenmiştir. Bu sözcük daha sonraları Türkçe dilinde Altınordu olarak söylenmiştir. Orda sözcüğü, tüm yabancı Batı dillerine «Horde» olarak geçmiştir. Kralın sarayı ve ordugâhı anlamında kullanılmaktadır.

Cengiz Han kurduğu imparatorluğu daha sonraları oğulları aracılığı ile genişletmiştir. 1227 yılında öldükten sonra oğulları onun fetihlerini sürdürmüşler ve Karadeniz'in kuzeyi ile Doğu Avrupa topraklarını da imparatorluklarına katmışlardır. Moğol imparatorluğu yayıldıkça Türk boylarını da içine almış ve zamanla Cengiz imparatorluğu bir Türk - Moğol imparatorluğuna dönüşmüştür. Cengiz'in ölümünden sonra sürdürülen fetihlerle Altınordu devletinin toprakları ele geçirilmiştir. Altınordu devletinin kuruluşu Batu Han'ının bu topraklara sahip olmasıyla başlar. Batu Han Volga ırmağının aşağı kısımlarına kendi ordasını kurması ile Altınordu devleti tarih sahnesine çıkmıştır. Batı Han'ın ilk ordasını kurduğu yer, zamanla Saray kenti olarak yeni devletin merkezi olmuştur. Altınordu devletinin Karakurum'daki Büyük Kaganlıkla ilgisini tümüyle kesmesi ise Büyük Kagan Mengü'nün ölümü olan 1259 yılından sonradır.

Altınordu devleti bir süre sonra Türkleşmiş ve Moğol özelliğini yitir-

miştir. Devletin Türkleşmesi özellikle hükümdar ailesi açısındandır. Ülke halkının çoğunluğunun eskiden beri Türk olması devletin Türkleşmesini kolaylaştırmıştır. Böylece Moğol istilası ile başlayan yeni dönem, bir Türk devletinin daha ortaya çıkmasını sağlamıştır. İstila ordusu olarak gelen Moğollar bu bölgelerin işgalini tamamladıktan sonra çekilip gitmişler ve geriye çok az bir Moğol insanı kalmıştır. Bu bölgelerde eskiden yaşayan Türk boyları bu kez yeni devletin halkını oluşturmuşlardır. Yerli Türk halkı, devletin kuruluşundan sonraki dönemlerde daha da etkili olmuşlar ve Altınordu'yu bir Türk devletine dönüştürmüşlerdir. Güney Rusya'yı işgal eden Moğol hanları ve hanedanları eski Türk kültürünün geniş etkisi altında kalmışlardır. Zaten Altınordu devletinin ordusunun çoğunluğunun Türk askerlerinden meydana gelmesi de böylesine bir dönüşümde çok etkili olmuştur.

Moğol orduları Kuzey Karadeniz'e geldikleri zaman ordunun içindeki Moğol asker sayısı azalmış ve Türk boylarından yeni askerler alınmıştı. Moğollar azınlıkta kalınca bu kez bu bölgede Doğu Türkçesi kullanılmıştır. Çağatayca da denilen Doğu Türkçesinin devletin resmi dili olması gene Türk halkının çoğunlukta bulunması nedeniyledir. İşgalci Moğol ırkı ile yerli veya daha sonra göçetmiş Türk ırkının karışımı Tatarları ortaya çıkarmıştır. Türkler ile Moğolların karıştıkları ve bunun sonucunda ırkların saflıklarını yitirdikleri tarihsel bir gerçektir. Asıl büyük karışma da onsekizinci yüzyılda Kalmukların Çin'den kaçışlarından sonra olmuş gibi görünmektedir. Batu Han'ın orduları ile beraber önemli bir Moğol kütlesi Kıpçakların ülkesine gelmişlerdir. Daha çok işgale yönelen bu hareket, ele geçirdiği topraklarda sürekli yerleşmeyi düşünmemiştir. Bu nedenle Moğolların işgal ettikleri toprakların Moğollaşmalarından söz edebilmek çok zordur. Kıpçak ülkesinin bu açıdan Moğollaştığını söylemek olanağı yoktur. Moğollardan sonra Tatarlar da Kıpçaklar ile karışarak Altınordu devletinin halkını meydana getirdiler. Ülke resmi dil olarak Moğolca yerine Türkçe yaygınlık kazandı. Altınordu devleti, kuruluşundan sonra yaşadığı tarihsel süreç içinde giderek bir Türk devleti olmuştur. Mengü Han'ın ölmesi ve Büyük Moğol İmparatorluğu'nun dağılmasıyla başlayan Türkleşme süreci Özbek Han ile tamamlanmıştır. Özbek Han'dan sonra ise Altınordu devleti tümüyle bir Türk devleti olarak ortaya çıkmıştır.

Büyük Moğol İmparatorluğunda Cengiz Han'ın ölümünden sonra büyük oğlu Ögedey başa geçti. Onun egemenlik dönemi bu imparatorluğun örgütlenmesi açısından önemlidir. Bu amaçla büyük kurultaylar toplanmış ve bazı genel kararlar bu toplantılarda alınarak uygulanmıştır. Kent ve köylerde yaşayan kitlelerin gereksinmeleri doğrultusunda Cengiz'in yasaları yumuşatılmıştır. 1235 yılında toplanan bir kurultayda

Doğu Avrupa topraklarının ele geçirilmesi için bir Batı seferi düzenlenmesine karar verildi. Bu amaçla oluşturulan büyük ordunun dörtte üçü Türk boylarından toplanmıştı. Bu büyük ordunun başına Cengiz'in torunu Batu Han (Cuci oğlu) geçti. Devletin en tanınmış komutanı Subutay da Batu Han ile beraber ordunun yönetimini üstlenmişti. Askerlerin önemli bir bölümünü Orhun, Yayık ve İrtiş bölgelerinden gelen Türkler oluşturuyordu. İlk sefer, sürekli olarak Moğol kıtalarına saldıran Bulgarlar üzerine yapıldı. 1224'de başta Bulgar kenti olmak üzere Bulgarların tüm yaşadıkları bölge yağmalandı. Moğol saldırısından sonra Bulgarların Batıya doğru göçleri başlamıştır. İdil ırmağı kenarında varolan bağımsız Bulgar devleti böylece Moğollar tarafından ortadan kaldırılıyordu. Bulgar devleti yıkıldıktan sonra bazı Bulgar toplulukları gene eski bölgelerindeki yaşamlarını beylerin yönetiminde sürdürmüşlerdir. Ne var ki, bir daha başka Bulgar devleti yeniden aynı yörede kuramamışlardır.

1237 yılında Türk-Moğol ordusu Kuzey Karadeniz bölgelerini istila etmeğe başladı. Bu sıralarda Rus yurdu çeşitli prensliklere bölünmüştü. Kief merkez olmaktan çıkmış, onun yerine Vladimir bölgesi yeni merkez olmuştu. İlmen Gölü'nün kuzey sahilindeki Novgorod kenti de önemli bir ekonomik merkez olmuştu. Bulgar ülkesi ele geçirildikten sonra Batu Han'ın orduları Sura ve Razan bölgelerini istila ettiler. O sıralarda küçük bir kasaba olan Moskova'yı yıktılar. Vladimir, Suzdal, Rostov kentlerini de aldılar. Batu Han'ın ordusu hem açık meydan savaşlarında hem de kale kuşatmalarında çok başarılıydı. Bu nedenle kısa zamanda birçok bölge ele geçirildi. 1238 yılına gelindiğinde bu ordu İlmen Gölü'nün güneyinde Lovat ırmağına gelmiş bulunuyordu. Daha sonraları Don ve Dinyeper ırmakları bölgesine gelindiğinde birinci sefere son verdiler. Böylece Batu Han ordularını yıldırım hızı ile istediği hedeflere ulaşmış bulunuyordu. Bu sefere son verilmesinden sonra yeni ülkede yerleşme hazırlıkları başladı ve böylece Altınordu devletinin temelleri atıldı.

İkinci sefer Kumanlara karşı açıldı. 1224 yılında Kalka boyundaki savaştan sonra Kumanlar Türk - Moğol imparatorluğunun düşmanları arasında sayılıyorlardı. 1239 yılındaki seferden sonra Don boyu ve bütün Kıpçak sahasından Kumanlar kovuldular. Bunların bir kısmı Bulgarların arasına karışmış, bir kısmı da Macaristan'a kaçmıştır. Böylece Kama boyundaki Kıpçak ve Yemenlerin gelmesiyle beraber Bulgarlar da Kıpçaklaştılar. Moğol istilası sonrasında İdil ırmağı kıyısındaki Türk boyları yeni karışmalar yaşadılar ve günümüzdeki Kazan Türkleri bu olaylardan sonra ortaya çıktılar. Kumanların işini hızla bitiren Batu Han 1240 yılında Kief kentini ele geçirdi. Batu Han'ın orduları bir süre sonra

Kuzey Karadeniz'in batı kısımlarını da işgal edince buraların halkı batıya doğru kaçtı. Moğol - Türk orduları kaçanları arkalarından kovaladı ve Macaristan ile Silezya bölgelerine kadar ilerledi. 1241'de karşılarına çıkan Alman ordularını yendiler ama daha ileriye gitmeyerek Macaristan'a döndüler. 1237-1241 yılları arasındaki tüm savaşlar böylece kazanılmış, binlerce kilometre genişliğindeki Doğu Avrupa toprakları ele geçirilmiş, buralardaki tüm siyasal ve askeri varlıklara son verilmişti.

Batu Han 1241 yılında İdil'in aşağı bölgesine dönmüş ve ırmağın sol yanında Orda'sını (Karargâh) kurmuştu. Bu nokta daha sonraları Saray adını aldı ve devletin siyasal merkezi oldu. Bir süre sonra da Doğu Avrupa, Hazar Denizi, ve Aral bölgeleriyle Batı Sibirya'nın en önemli merkezi oldu. Saray kentinin kurulduğu yer büyük ticaret yolu üzerinde bulunduğundan doğru olarak seçilmişti. Ekonomik ilişkiler de Saray kentinin kısa zamanda ön plana geçmesine yardımcı olmuştur. Cengiz oğulları arasında en değerli komutan olarak tanınan Batu Han, imparatorluğun bütünlüğünü bozmamak amacıyla Karakurum'daki hakanı tanımakta ve iyi ilişkilerini sürdürmekteydi. Aslında tümüyle bağımsız hareket eden Batu Han 1255 yılına kadar işgal ettiği topraklarda egemenliğini sürdürmüştür. Batu Han hem devletin topraklarını aldığından, hem de buralarda yeni bir siyasal örgütlenme oluştuğundan Altınordu devletinin kurucusu sayılmaktadır. Bu devletin örgütü Cengiz yasası ve Büyük Moğol - Türk hakanlığında uygulanan ilkelere dayandığından, yerel bazı durumların da gözönünde tutulması gerekiyordu. Altınordu devletinin yararına yeni bir sistem oluşturmak gerekiyordu. Batu Han işini bilen bir hükümdar olarak yeni ülkesinde kurduğu devletini sağlam temeller üzerine oturtmasını bilmiş ve yepyeni bir siyasal örgütlenme meydana getirmiştir. Eski Bulgar ve Rus bölgelerinin yönetimi tümüyle değiştirildi ve yeni ilkelere bağlandı. Bu ülkelerin halkları yeni devlete karşı bazı ek yükümlülüklere sahip kılındılar.

Moğol - Türk orduları fazla kalabalık olmadığından tüm Rus kentleri ve köylerini sürekli işgal altında tutabilme olanağı yoktu. Bu nedenle kendileri için daha elverişli olan bozkır sahaları işgal edilmiştir. Bazı yönetsel ve askerî önlemler ile eskiden var olan bölgesel yönetimleri geliştirdiler. Yerel beyler yönetimlerini sürdürebilmek için Altınordu hanından izin almak zorunda idiler. Onların yanına han kendi yüksek memurlarını göndererek ülkenin genel yönetimini sağlıyor ve bunlar aracılığı ile merkezin emirlerini uygulatıyordu. 250 yıl süren Altınordu egemenliği Rus bölgesinde ve diğer yörelerde silinmez izler bırakmıştır. Ruslar kendi yönetimlerini kurarken Altınordu etkisinden yararlanmışlardır. Batu Han Altınordu ülkesini ele geçirirken buralarda karışıklık egemendi ve kesinlikle halkın güvencesi yoktu. Yeni devlet önce güç-

lü bir disiplin getirdi. Bu doğrultuda iç güvenlik örgütlenmesi kuruldu ve karışıklığa son verilerek halkın yaşama hakkı güvence altına alındı. Cengiz zamanında kurulan yeni yol sistemi ve posta yöntemleri geliştirildi. O zamana kadar para kullanılmayan Rus yurdunda sikkeler bastırıldı. Ülkenin her yerinde devletin parası geçerli oldu. Ekonomik ilişkiler yeniden düzenlendi ve gümrükler düzene konuldu. Altınordu devleti kısa zamanda güçlü bir merkeziyetçi sistem kurdu ve tüm yerel beyleri ve yönetimleri kendine bağladı.

Altınordu devleti içinde Moğol ve Türk karışımı ile meydana gelen Tatar Türkleri giderek ülkenin önde gelen kesimi olmuş ve kendi kültürünü yaratarak yaygınlaştırmıştır. O yöredeki eski devletlere oranla daha gelişmiş ve yumuşak bir devlet sistemi getiren Altınordu, egemenliği altında bulunan boylara ve kavimlere baskı yapmıyordu. Rus beyleri devleti içten yıkmak için Saray kentinde bazı entrikalar düzenlemelerine karşın, Altınordu devletinin tutumu gene de sertlikten uzak kalmıştır. Altınordu'da yumuşak yönetimin yanısıra din, dil ve kültür konularında da hoşgörü vardı. Halktan alınan vergiler de düşük oranlardaydı. Devletin yumuşak tutumu halkın ayaklanmalara yönelmesine şans bırakmıyordu.

Altınordu halkına tarihçiler Moğol veya Türk ayırımı yapmaksızın Tatar adını vremektedirler. Altınordu kültürüne de Tatar Kültürü denmektedir. Zamanla Moğolların erimesine ve Türklerin kalabalıklaşarak çoğunluğu ele geçirmesine karşın Tatar adlandırması gene de sürmüştür. Kuzey Karadeniz ve Hazar bölgeleri 922 yılında müslümanlığı benimsemişlerdir. Batu Han'ın küçük kardeşi Berke Han hükümdar olarak müslümanlığı benimseyince Altınordu devleti de müslüman bir devlet durumuna geldi. Eskiden var olan İslam kültürü devletin politikasının da temeli olmağa başladı. Saray kenti kurulup da Türkistan ile ticaret ilişkileri yeniden güçlendikten sonra ülke ekonomisinde de yükselme görüldü. Müslümanlık Altınordu devletinin bakış açısını da değiştirince, Büyük Moğol İmparatorluğunun merkezi ile ilişkiler iyice zayıfladı ve Berke Han zamanında koptu. Bunun üzerine Berke Han Altınordu devletinin bağımsızlığını ilan etti. Berke Han kendi adına sikke bastırarak bağımsız bir hükümdar gibi davrandı. Ayrıca yeni bir merkez olarak Yenisaray kentini kurdurdu. Berke zamanında Cengiz oğullarının birbiriyle savaşması Altınordu'nun bağımsızlığını güçlendirdi.

Berke ilk önce Kubilay ile Arık Böge arasındaki Büyük Kaganlık savaşında Arık Böge'yi tuttu, Kubilay bu savaştan galip çıkınca imparatorluk merkezi ile tüm ilişkilerini kesti. Bundan sonra Berke Han Harezm'i işgal eden Çağatay Hanı Algu ile bozuşmuştur. Berke Han Kafkasya seferine çıktığında Algu Han Harezm bölgesini Çağatay hanlığına bağlamış-

tır. İlhanlı hükümdarı Hülagü Kafkasya topraklarına girince, bu kez Altınordulular İlhanlılar ile savaşa tutuşmuşlardır. Azerbaycan bölgesi yüzünden Berke Han ile Hülagü'nün arası açıldı. İki hükümdar da bu zengin ülkeyi kendi devletlerinin sınırı içine almak istiyordu. Hülagü'ya yardım gönderen Berke, bunun karşılığında Azerbaycan'ı istiyor, Hülagü ise bunu benimsemiyordu. Anlaşmazlık savaşa dönünce Berke Han'ın orduları Hülagü'yü tam bir bozguna uğrattılar. Hülagü'den sonra başa geçen Abaka Han daha yumuşak davranınca bu bölgeleri Altınordu devleti aldı. Ancak bir süre sonra gene iki hükümdarın arası açılınca savaş çıkmıştır. Berke Han güçlü bir ordu ile savaşa giderken ölünce ordusu da geri çekildi.

Berke Han'ın İlhanlılar ile savaşması, Kölemenler ile Altınordu devleti arasında bir yakınlaşma doğurmuştur. Berke'nin Hülagü ile arası bozulunca, ordusundaki askerlere Kölemen devletine gitmeleri konusunda emir verdiğini tarih kaynakları yazmaktadır. Kölemen Sultanı Baybars ile Berke arasında elçi ve mektup göndermeler olmuş ve böylece bir dostluk havası ortaya çıkmıştır. Bu dostluk üzerine, Altınordu devleti Kıpçak esirlerini Kölemen ordusunu güçlendirmek için Mısır'a göndermiştir. Berke zamanında Altınordu devleti ayrıca Bizans ile de ilgilenmiştir. Berke Han'ın yeğeni Nogay komutasında yirmi bin kişilik ordu 1265 yılında Tuna'nın güneyini geçerek, Bulgaristan'a saldıran Bizans ordusunu kılıçtan geçirmiştir. Altınordu ordusu bu seferi ile İstanbul'da esir olan Keykavus II'yi kurtararak Kırım'a götürmüştür.

Berke Han 1266 yılında ölünce Batu Han'ın torunu Mengü Temür Altınordu hanı olmuştur. Mengü Han, Ögedey ve Çağatay oğulları arasında Orta Asya'da süren savaşlarda Ögedey oğullarını desteklemiş ve Kölemen Sultanı ile dostluk ilişkilerini sürdürmüştür. Mengü Han zamanında ortaya çıkan en önemli olay, emir Noyan'ın Altınordu hanından daha nüfuzlu bir duruma yükselerek devleti yönetmeğe başlamasıdır. Emir Nogay kırk yıl süre ile iktidarda kalmış ve Altınordu hakanlarını tahta çıkaran insan olmuştur. Mengü Temür'den sonra başa geçen Tuda Mengü ve Teleboğa, Emir Nogay'ın nüfuzu altında kalmışlardır. 1291 yılında tahta çıkan Tokta Nogay'ın otoritesinden bıkkınlığa düşerek onunla savaşmış ve 1300 yılında Nogay'ı öldürterek ülkede tek egemen olmuştur. Emir Nogay'ın ölümünden sonra Aşağı İdil, Yayık ve Embe ırmakları boyunda yaşayan ve ona bağlı bulunan boylar ve kavimler Nogaylar adını almışlardır.

Özbek Han, 1312 yılında Tokta Han ölünce onun yerine geçen yeğenidir. Özbek Han zamanında Altınordu devleti artık tümüyle bir Türk devletine dönüşmüştür. Özbek Han tahta çıktığı zaman otuz yaşında ve dinamikti. Her zaman kararlı ve aktif bir politikanın izleyicisi olmuştur.

İktidarı ele almasında hanedandan Kutluğ Temür kendisine büyük ölçüde yardımcı olmuş ve Harezm valisi olarak daha sonra da büyük hizmetler yapmıştır. Özbek Han zamanında Berke Han tarafından yaptırılan Saray kenti devletin merkezi durumuna gelmiştir. Ayrıca Kölemenler ile akrabalık kurulmuştur. Özbek Han müslümanlığa da önem verdi. Saray kenti zamanın önemli din merkezi oldu. Birçok medrese, cami ve tekkeler yapıldı. Çeşitli İslam ülkelerinden çağırılan ustalara büyük sanat eserleri yaptırıldı. Özbek Han güçlü yönetimi ile Altınordu devletini zamanının önde gelen siyasal birliklerinden yapmıştır.

Özbek Han'ın 1341'de ölümü üzerine Altınordu tahtına önce oğlu Tinibeg, ertesi yıl (1342) da diğer oğlu Canıbek geçmiştir. Canıbek Altınordu devletinin sonuncu büyük hükümdarı olarak tanınır. O sıralarda İran'da varolan İlhanlı devleti dağılmış ve Canıbek orduları ile Tebriz bölgesini ele geçirmiştir. Osmanlıların Gelibolu'ya geçmelerinden sonra Altınordu devletinin Kölemenler ile ilişkileri de kesilmiştir. 1357 yılında bir saldırı sonucunda Canıbek öldürülünce Altınordu devleti karışmıştır. 1359 yılında Canıbek'in oğlu Berdibek de öldürülünce Batu Han hanedanının sona erdiğini belirten tarih kaynakları vardır. Bazı kaynaklar ise, Batu Han hanedanından dört hükümdarın daha başa geçtiğini belirtmektedir. 1360 yılında karışan Altınordu devleti yirmi yıllık karışıklık döneminden sonra 1380 yılında Toktamış'ın tahta geçmesi ile bundan kurtulmuştur. Yirmi yıllık karışıklık döneminde on beş hükümdarın başa geçtiği söylenmektedir. Aslında Berdibek'in ölümünden sonra merkezî hükümet ortadan kalkmış, emirlerin her birisi bulundukları bölgelerde bağımsızlıklarını ilan ederek kendi bölgelerinin hanları durumuna gelmişlerdir. Bu dönemin en güçlü adamı ise eskiden Emir Nogay'ın oynadığı rolü üstlenen Emir Mamay'dır. Mamay Özbek hanının oğlu Abdullah'ı hakan ilan ederek başkent Saray'a yürümüş ve orayı ele geçirmiştir. Ne var ki, diğer emirler bu duruma karşı çıkınca ülkede karışıklıklar başlamıştır. 1380 yılında Toktamış Emir Mamay'ı yenerek başa geçince ülke düzene kavuşmuştur. Toktamış Han, Batu Han'ın babası Cuci'nin oğlu Tokay Temür'den gelmektedir. Cuci'nin büyük oğlu Orda'ya düşen toprak üzerinde Akorda denilen topluluk ortaya çıkmıştı. Bu Akorda devletinin başına Orda'nın ölümünden sonra oğulları geçmiştir. Ancak, 1360 yılları civarında Tokay Temür'den indiği bilinmektedir. Bu durumda Akorda hanları Orda oğullarından Tokay Temür oğullarına geçmiştir. Özbek Han 1328 yılında Orda Han sülalesini ortadan kaldırmıştır. Akorda Hanı Han ile Toktamış, Tokay Temür oğlu Öreng Temür'ün iki oğlundan gelmiştir. Toktamış o sıralarda güçlü durumda bulunan Timurlenk'e sığınarak onun yardımı ile önce Akorda hanlığını, sonra da 1380 yılında Altınordu hanlığını ele geçirmiştir.

Altınordu devletinin başına Toktamış geçince Akorda hanlığı bu devlet ile birleşmiş, Cucioğullarından Şeybanoğulları dışarda kalmak üzere gene eski birlik kurulmuştur. Akorda'ya katılmış olan boylar batıya göç ettiklerinden bunlardan boşalan yerlere Şeybanoğulları yerleşmişler ve bir süre sonra da Özbek hanlığını kurmuşlardır. Toktamış her biri ayrı bağımsızlık için savaşan emirleri yeniden otoritesi altında toplamış ve devleti eski güçlü durumuna getirmiştir. Rusları ve Litvanyalıları da yenince büyüklük kompleksine kapıldı, kendisine yardım eden Timur ile anlaşmazlık yarattı. Altınordu devletinin Timur ile savaşa girmesi bir ölçüde sonu olmuştur. 1386 yılında başlayan anlaşmazlık 1395 yılında Terek Savaşı ile sonuçlandı. Savaşı kazanan Timur, Altınordu ülkesine girerek bu bölgeyi yerle bir etti. Bir daha doğrulamayacak duruma düşen Altınordu'nun başına Timur - Kutluk'u geçirerek geri döndü. Toktamış kaçarak Litvanya'ya sığındı ve buranın kralı Witold'un yardımı ile tahtını yeniden ele geçirmeğe çalıştı. Ancak Timur - Kutluk'un koruyucusu olan Edige Mirza Timur'un ülkeyi terk etmesinden sonra duruma egemen olabilmiş ve Litvanyalıları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Timur Kutluk 1401'de ölünce Edige Mirza tahta onun kardeşi Şadi Beg'i geçirmiştir. Edige Mirza ile anlaşmazlığa düşen Şadi Beg bir süre sonra tahtı bırakıp kaçınca onun yerine Pulat Beg geçirilmiştir. Edige 1409 yılında Rusları da bir yenilgiye uğratarak onları boyun eğmeye zorladı. Giderek gücünü yitiren Edige Mirza 1419'da Toktamış'ın oğlu Kerim Berdi'ye yenilerek yaşamını yitirdi. Edige'nin ölümünden sonra Litvanya kralı Altınordu devletinde etkili olmağa başlıyor. Merkezî yönetim zayıflayınca emirler kendilerini bölgelerinin hanı ilan etmeğe başladılar ve ülke yeniden karışıklıklara doğru sürüklendi. Altınordu devleti artık adım adım bölünmeğe doğru yol alıyordu.

Uluğ Mehmet 1437 yılında tahtta iken karışıklıklar sonucunda ülke ikiye bölündü. Kuzeyde Kazan Hanlığı ile, güneyde Büyük Ordu adını alan eski Altınordu devleti olarak iki yeni devlet ortaya çıktı. Ayrıca Saray kenti yöresinde hak ileri süren Toktamış'ın torunu Seyyit Ahmet 1433 yılından sonra Ukrayna'da bağımsız davranıyordu. 1441 yılında Büyük Ordu devletinde yeni bir bölünme ortaya çıktı ve Hacı Giray Kırım Hanlığını kurdu. 1466 yılında Astarhan Hanlığı kuruldu. Bu büyük bölünmelere karşın Büyük Ordu Hanlığı da sürüyordu. Küçük Mehmet'ten sonra Büyük Ordu'nun başına önce oğullarından Mahmut sonra da diğer oğlu Ahmet Han geçti. Bu Han zamanında devletin durumu yeniden iyileşmeğe başladı. Ahmet Han güçlü ordusu ile başa geçtikten sonra Moskova Prensliği'nin üzerine yürüdü. Ne var ki, Litvanyalılar yardıma gelmeyince savaş yapmadan geri döndü. Böylece Moskova Prensliği 300 yıla yaklaşan Türk egemenliğinden kurtulmuş oluyordu. Ahmet Han kışı geçirdikten sonra yeniden Moskova Prensliği'ne saldırmak istiyordu, fa-

kat Şeybanoğulları ansızın yaptıkları bir baskın ile Ahmet Han'ı öldürdüler. Ahmet Han'ın oğulları bundan sonra başa geçmek için kavgaya başladılar. Murtaza ve Şeyh Ahmet kendilerine bağlı bölgeler oluşturdular.

1502 yılında Kırım Hanı Mengi Giray Saray kenti üzerine bir sefer yaptı. Şeyh Ahmet kaçarak Astarhan Hanlığına gitti. Burasını ele geçirmek için uğraştı. Ancak Astarhan Hanı olan Abdülkerim'e yenilerek Kıpçak bozkırlarının batısına doğru çekildi. Şeyh Ahmet Osmanlı padişahı Bayezıt II'den yardım istedi. Kırım Han'ını gücendirmek istemeyen Osmanlılar yardım göndermekten çekindiler. Bunun üzerine yardım almak için Litvanya kralına gitti, ama önce hapsedildi sonra da Kırım Hanı Mengi Giray'ın arzusu üzerine idam edildi. Böylece Altınordu devletinin son hanı Şeyh Ahmet'in öldürülmesi ile bu devletin sonu gelmiş oluyordu. Altınordu devleti 350 yıllık yaşamından sonra tarih sahnesinden çekiliyordu.

Altınordu devleti yıkıldıktan sonra bu devletin topraklarında çeşitli hanlıklar kuruldu. Ne var ki, zaman içerisinde fazla güçlenemeyen bu hanlıklar da bir süre sonra tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmışlardır. Hiçbirisi Altınordu devleti kadar önemli olamamışlardır. Altınordu devleti, zamanında hem Türk dünyasının hem de Doğu Avrupa'nın en önemli devletlerinden birisiydi. Altınordu devletinin yapısında hem Cengiz imparatorluğunun hem de eski Türk devletlerinin özelliklerinden gelme yanlar vardı. Örgütlenme ile ilgili kavramların Uygurca'dan geldiği görülmektedir. Altınordu devleti bir anlamda yasa devletiydi. Ülkede yasalar her şeyin üzerinde kesinlikle uygulanırlardı. Türk devletleri tarihi içerisinde Altınordu devleti en çok yasalara önem veren yönü ile belirginlik kazanmaktadır. Cengiz modeli örgütlenmenin yanısıra, yasalar ve kurallar devlet düzeninde ön planda yer alıyordu. Askerlik, tarım, ekonomi, ticaret, vergi gibi konuların özel yasaları vardı.

ALTINORDU KÜLTÜRÜ

Altınordu devleti, Türklerin göçebelikten yerleşikliğe geçişinde önemli bir adımdır. Devletin yeni kurduğu kentlerde halk çoğunlukla toplanmış ve ülkede yerleşiklik ön plana geçerken göçebelik gerilemiştir. Orta İdil havzasında Türkler daha Hazar devleti sırasında yerleşik düzen oluşturmağa başlamışlardı. Azerbaycan'ın da dahil olduğu bölgede Altınordu'ya ait başlıca yirmi beş kent kurulmuştur. Bunlar arasında; Azak, Batçin, Baku, Büler, Bulgar, Derbent, Gülistan, Kırım, Cedit, Macar, Mahmutabad, Muhşi, Ordu, Bazar, Recan, Saray, Saraycık, Sığnak, Ükek, Tebriz, Tarhan, Şabran, Şabaha önde gelen yerleşme merkezleridir. Bu

açıdan Altınordu devletinin yalnızca bir step impaartorluğu olmadığı ve aynı zamanda yerleşik bir nüfusa dayandığı söylenebilir. Bu kentlerin çoğunluğu büyük ticaret merkezleriydi. Özellikle Saray kentinin büyüklüğü ve güzelliği birçok kitaba konu olmuştur. Daha sonralarda yapılan kazılarda bu kentin önemli binaları ortaya çıkarılmıştır. Kentin altında çok gelişmiş bir su tesisatı olduğu ve tüm evlere ve bahçelere borularla su götürüldüğü ortaya çıkmıştır. Çini süslemecilik ve maden işlemecilik sanatlarının çok gelişmiş olduğu gene kazılar sonucunda ortaya çıkmıştır. Maden eritme ve işleme konusunda Altınordu devleti çağının en ileri teknolojisini kullanıyordu. Saray kenti ve İdil bölgesindeki diğer yerleşme merkezlerinde, maden ve çini sanatının en gelişmiş örneklerine rastlanmıştır. Altınordu kentleri hem ticaret merkezi hem de kültür merkezi görünümündeydi. Ekonomik çalışmaların ve ticaretin sonucunda elde edilen gelir ile kültür ve sanat eserleri bol bol yapılıyordu.

Saray kenti, Altınordu devletinin merkezi olarak Taht İli adını taşıyordu. Batu Han zamanında kurulan Saray kenti, Berke Han zamanında daha elverişli bir yere kaydırılarak Yeni Saray adı altında baştan kuruldu. Bu yeni kente ayrıca Berke Saray adı da veriliyordu. Hanlar Saray kentinin Gülistan denilen banliyösünde yaşıyorlardı. Özellikle kış mevsimini hanlar Gülistan denilen yerde geçirirlerdi. Hanlar yaz aylarında ise Orta Asya'dan gelme bir gelenek olarak yaylaklara çıkarlardı. Genellikle Don ırmağı kenarlarında yaz ayları geçirilirdi. Hanların büyük ve süslü çadırları yaylaklarda da geniş bir kent görünümü sergiliyordu. Keçeden yapılan ve yurt adı verilen büyük çadırların iç kısımları halılar ile kaplanıyor, hanın değerli taşlarla süslenmiş tahtı bu çadırların ortasında yer alıyordu. Bayram ve yortu günlerinde yabancılar törenle hanın huzuruna çıkarlardı. Hanın tahtı çevresinde hatun ve hanedan üyeleri topluca bulunurlardı. Hanzadeler tahtın ayakları yanında, han kızları da tahtın önünde yer alıyorlardı. Hanın her zaman birkaç karısı olurdu. Baş kadın olana Uluhatun adı verilirdi ve devlet kademesinde önemli bir konuma sahip olurlardı. Uluhatunlar devlet yönetimine katılarak etkinliklerini gösterirlerdi. Osmanlı saraylarında görülen Valide Sultan uygulaması bu Uluhatun örneğinden alınmıştır. Hanlar hem Tatar emirlerinin kızlarını hem de civardaki devletlerin prenseslerini hatun olarak alabilirlerdi. Genel olarak Altınordu devletinde kadınların sosyal konumları yüksekti ve eski Türk geleneklerine uygundu. Müslümanlığın kadınları baskı altına alan etkileri daha ortaya çıkmamıştı. Hanın hatunları ayrı saraylarda yaşıyorlar, göç ederken kendilerine özgü çadırlar içinde kalıyorlardı. Ayrıca hatunları korumak için ayrı koruma birlikleri bulunmaktaydı. Kadınlar peçe taşımadıkları gibi, toplum içinde de açık yüzle ortaya çıkarlardı. Altınordu hanları, Osmanlı padişahları gibi giderek

aktif yaşam biçimini bırakarak saraylarda yumuşak bir yaşam biçimini sürdürmüşler ve bunun sonucunda da etkinliklerini yitirmişlerdir.

Altınordu devletinin yönetim biçimi genel olarak eski Türk sistemine ve ilkelerine dayanmaktadır. Özellikle bozkır kültürü ve gelenekleri birinci derecede öneme sahip bulunuyordu. Halkın zamanla toprağa bağlanması, tarım ticaret ve el sanatlarının gelişmesi üzerine toplum yönetiminde bazı ilkelerle düzenleme yoluna gidildi. Altınordu resmi ad olarak «Orduyu muazzam»ı kullanmıştır. Büyükordu anlamına gelen bu ad devletin resmi simgesi idi. Devletin ülkesinde yaşayan halk yavaş yavaş çeşitli uluslar olarak ortaya çıkıyordu. Kuzey Karadeniz'den Kafkasya'ya kadar her bölgenin ayrı ayrı kültürü oluşmakta ve bu süreç te bölge halklarının ayrı uluslar olarak gelişmesine yardımcı olmaktaydı. Uluslaşmada o bölge halkının başında bulunan beg'in önemli rolü vardı. Her bölge halkı başında bulunan beg'in adı ile anılırdı.

Altınordu'nun ordusu da belirli bölümlere ayrılırdı. Tümen en büyük bölümdü. On bin kişiden oluşurdu. Tümen komutanı on bin kişilik orduyu çıkaran bölgenin begi sayılırdı. Ulusların en yüksek Türk yöneticisine Daruga adı verilirdi. Rus topluluklarındaki en yüksek Tatar valisine ise Baskak adı verilirdi. Baskakların yönetim merkezine yurt denirdi. Baskaklara bağlı ordular bulunur ve ayaklanma veya karışıklık anında olayın üzerine giderlerdi. Rus halkından kafa vergisi alındığından nüfus sayımı yapılırdı. Mal ve mülkten ayrıca onda bir oranında aşar alınırdı. Darugalar da benzer biçimlerde çalışmalarını sürdürürlerdi. Yerli Türk halkı da birçok yükümlülüklere sahip bulunuyordu. Ancak han tarafından verilen Tarhan'lık unvanına sahip kişiler bu gibi yükümlülüklere uzaktılar.

Hana devlet yönetiminde Divan adı verilen bir meclis yardımcı olurdu. Genellikle Türk - İslam devletlerinde görülen bu organ, Altınordu devletinde de etkin bir yere sahipti. Divan yazıcıları Bitikçi adı altında çalışarak sürekliliği sağlarlardı. Dış ülkelere gönderilen elçilere ise Keleci adı verilirdi. Ayrıca yol, vergi ve ticaret işlerini yürüten ayrı memurlar han tarafından atanırlardı. Önemli ticaret yolları üzerinde kurulu olduğu için Altınordu devletinde ticaretin önemli bir yeri vardı. Ayrıca para sistemi de düzenliydi. Madeni paranın yanısıra kâğıt para da kullanılıyordu. Ekonomi ve ticareti bilen bir yapıya sahip olması bu devleti kısa zamanda zenginleştirmiştir.

ALTINORDU DEVLETİ'NİN BÖLÜNMESİ

Altınordu devleti kurulduğu bölge açısından birçok yönleri ile Hazar devletini andırmaktadır. İçinde bulunduğu coğrafi konum Hazarla-

rın politikasını izlemelerine yol açmıştır. Altınordulular çok yönlü bir politikayı bu nedenle sürdürmüşlerdir. Bizans, Osmanlı, Kölemen devletleri ile olduğu kadar Litvanya ve Lehistan devletleri ile de yakın ilişkiler kurmuşlardır. Hazar Denizi çevresi ve Harezm bölgeleri nedeniyle Altınordu hanlığının sürekli olarak İlhanlılar devleti ile anlaşmazlığı olmuştur. Bu nedenle Altınordu devleti Kölemenler ve Osmanlılar ile iyi ilişkiler içinde olmuştur. Ayrıca daha sonra ortaya çıkan Timur tehlikesi de Altınordu ile Osmanlı devletini iyice yakınlaştırmıştır. Timur istilası geçtikten sonra da iki devlet arasındaki iyi komşuluk ilişkileri sürdürüldü. Padişahlar ve hanlar karşılıklı olarak birbirlerine armağanlar gönderdiler. Moskova Prensliğinin güçlenmesi üzerine de Altınordu devleti Litvanya ve Lehistan devletleri ile yakın ilişkiler kurdu.

Birçok nedenlerin bir araya gelmesiyle giderek zayıflayan Altınordu devleti, Timurlenk'in arka arkaya indirdiği üç darbeden sonra bir daha toparlanamadı. Timur, başta merkez Saray olmak üzere tüm kentleri yakıp yıktı ve ülkeyi iyice sarstı. Daha sonra hanedan arasında çıkan taht kavgaları, ticaretin giderek azalması ve komşularının zamanla güçlenmesi sonucunda Altınordu hakanlığı battı. Altınordu devletinin son büyük hakanı, Timur ve Bayezıt zamanının hanı olan Toktamış'tır. Karışıklık döneminden sonra başa geçen Şeyh Ahmet Moskova Prensliğini ele geçiremeyince geri çekildi ve ondan sonra da Altınordu devleti tarihe karıştı. Bu devletin yıkıntısı üzerine ülkesinde Kırım, Kazan, Astarhan, Nogay ve Sibir Hanlıkları kuruldu.

Kazan Hanlığı, Altınordu'nun yerine kurulan en önemli siyasal kuruluştur. Türk kavimleri ile Fin-Ugor boylarının karışımından meydana gelen bir halk yapısına sahipti. Kıpçak Türkleri ve Moğollar karışmış Türk boylarının bu bölgeye gelmesi ve karışması sonucunda Kazan Türkleri ortaya çıkmşıtır. 1437 yılında, eski Altınordu hanlarından Uluğ Muhammed Kazan Hanlığını kurmuştur. Geniş bir alana yayılan Kazan Hanlığı, Altınordu devletinin iç taht kavgası sonucunda ortaya çıkmıştır. Tahtını yitiren Uluğ Muhammed kaçarak bu bölgeye gelmiş ve Kazan Hanlığını kurmuştur. Eski Türk - Bulgar hanlığının bulunduğu topraklar üzerinde kurulan bu hanlık, Rusların Kazan yöresine baskıları karşısında bölge halkı için kurtarıcı olmuştur. Uluğ Muhammed kendisini Altınordu hakanı olarak gördüğü için, Rusların üzerine yeni bir sefer açtı ve Rusları yendikten sonra geri döndü. İkinci savaşta Rus Prensliğini tam bir yenilgiye uğratarak yıllık vergiye bağladı. Yeni alınan topraklar Uluğ Muhammed'in oğlu Kasım'a bırakıldı ve bu bölgede Kasım Hanlığı kuruldu. Uluğ Muhammed ölünce yerine Mahmut Kazan tahtına çıktı. Daha sonra Halil Han başa geçti ama önemli bir olay yaşanmadı. Rusların ırmak üzerinden saldırısında Kazanlılar Rus donanmasını ba-

tırdılar. Ruslar artık güçlendikleri için saldırıda, Kazanlılar ise savunmadadır. Kazan'da yavaş yavaş Rus taraflısı bir karşıt grup ortaya çıkarak zaman zaman ayaklanmalar yapıyorlardı. Rus Prensi İvan III 1487 yılında Kazanlı karşıtların da yardımı ile Kazan kentine girdi. Ülke zamanla Rus etkisi altına girdi. Kazan tahtı Şeybani sülalesinin eline geçti. Taht kavgaları sürdü ve kısa aralıklarla birkaç han değişikliği daha oldu. Rus yanlıları ile Türk beyleri arasındaki çatışmalar hiç durmadı. Bir ara Kırım Hanı Giray Kazan ülkesine egemen oldu, ama bu kısa sürdü. Rusların yeni saldırıları ve Kırım Hanlığı ile anlaşmazlıklar Kazan Hanlığının tarihini oluşturdu. Safa Giray başa geçince, kendine karşı olan tüm beyleri öldürerek ülkede düzeni sağladı. Korkunç İvan Rus Prensliği'nin başına geçerek Çar adını alınca yeniden Kazan'a saldırdı ama başarı sağlayamadı. Kazan'ın direnmesi üzerine Çar yeni bir sefer hazırladı ve 1552 yılında Kazan'a saldırdılar. Uzun süren savaşlardan sonra surlarda açılan deliklerden Rus askerleri Kazan'a girmeyi başardılar ve halkın çoğunluğunu kılıçtan geçirdiler. Camiler yakıldı, bazıları kiliseye çevrildi. Direnmeler yer yer sürmüş, ama 1560 yılında Ruslar Kazan ülkesine tam egemen olarak kendi düzenlerini kurmuşlardır. Ruslar Türk halkını buralardan kovarak kendi boylarını yerleştirmişlerdir.

Kasım Hanlığı ise, doğrudan Rusları ve Moskova'yı korumak üzere dışardan gelecek saldırılara karşı bir tampon bölge oluşturmak amacıyla kurulmuştu. Kasım'ın Ruslar ile arası iyi idi. Birbirlerine yardım ediyorlardı. Aslında daha baştan zayıf kurulan bu hanlık Moskova Prensliği'nin elinde oyuncak olmuştu. Kasım'dan sonra başa Danyal geçmiştir. Daha sonra da sırasıyla Nur Devletşah Ali, Mustafa Ali, Uraz Muhammed, Seyit Burhan, Fatma Sultan, başa geçtiler. 236 yıllık yaşamı süresince beş ayrı sülale Kasım tahtına geçtiler. Türklere karşı tampon olarak kurulan Kasım Hanlığı 1681'de Ruslar tarafından kesin olarak ortadan kaldırılmıştır.

Kırım Hanlığı, bir diğer Altınordu kalıntısı hanlıktır. Kırım'ın yerli halkı İskitler'den oluşuyordu. Daha sonra Romalılar ve Grekler de gelmişlerdi. Got akınlarından sonra bazı Kıpçak boyları gelerek buraya yerleştiler. Emir Nogay bölgenin önemini anlayınca, Kırım'ı bağımsız biçimde hakanlara karşı koz olarak elinde tuttu. Kırım Hanlığının kurucusu Hacı Giray, Cuci'nin küçük oğlu Tokay Timur'dan gelmektedir. Hacı Giray zamanında Kırım Hanlığının sınırları epeyce genişlemiştir. Ondan sonra oğulları birbirine düştü. Mengi Giray başa geçince Osmanlıların desteği ile Cenevizlilerin elinden kurtuldu. Sonra Osmanlılara esir düştü. Kaçarak yeniden başa geçti. Kardeşlerini ortadan kaldırdıktan sonra yeniden Altınordu tahtına geçme hazırlıkları yaptı. Altınordu devleti ortadan kalkınca Rusya'nın Kırım'a karşı politikası değişti. Sonra

başa geçen Mengi Giray zamanında Rusların baskıları arttı. Mehmet Giray, Sahip Giray, Devlet Giray, Mehmet Giray zamanlarında gene Ruslarla çatışmalar ve Altınordu devletinin iç çatışmaları ile uğraşmalar sürdü. Osmanlılar da Karadeniz'de egemenlik kurma çabası içine girince, bu kez Osmanlılar ile Kırım Hanlığı arasında bazı ilişkiler doğdu. 1584 yılında başa geçen Gazi Giray bazı beyleri öldürterek ülkede düzeni kurdu, oymakları ve mirzaları egemenliği altına aldı. Osmanlılar Kırımlılardan Avrupa seferleri için asker istemişlerdir. Kırım hanları göndermeyince de anlaşmazlıklar çıkmıştır. Gazi Giray 1607 yılında öldükten sonra Kırım Hanlığının sona eriş tarihi olan 1792 yılına kadar tahta 49 değişik han geçti. İç çatışmalar nedeniyle bazıları ikişer üçer kez başa geçtiler. Kuzey bölgelerinde Rus asıllı Kazaklar çoğalınca Kırım Hanlığı için yeni bir tehlike daha ortaya çıktı. Kazak boyları Karadeniz kıyılarına inerek yağmalara başlayınca Kırım halkı arasında huzursuzluklar başgösterdi. Kazaklar çeşitli tehlikelere karşılık Osmanlılara sığınmak isteyince, Ukrayna bölgesi Osmanlı İmparatorluğu'nun eline geçti. 1683 Viyana Kuşatması'na Kırım ordusu da katılmıştır. Viyana bozgunundan sonra Ruslar bölgede daha etkin olmağa başladılar. Selim Giray bir Rus saldırısını geri püskürttü. Ruslar baskıyı artırınca 1774 tarihli Kaynarca Antlaşmasıyla Kırım, Osmanlı korumasından çıkarak yeniden bağımsız bir statüye kavuştu. Kerç ve Yenikale Rusların eline geçtiği için artık kesin bir Rus tehdidi vardı. Kırım'daki taht kavgaları bir süre sonra Ruslar ile Osmanlıların arasını açtı. Müslümanlar Osmanlı İmparatorluğu'na karışıklıklar sonucunda kaçınca, boşalan yerlere Ruslar kendi boylarını getirerek yerleştiler. 1783'de Rus generali Potemkin ordusu ile Kırım'a girerek Rusya'ya bağladı. Osmanlılar bunu tanımadılar ve yeniden çıkan 1878 Osmanlı - Rus savaşını yitirdiler. Böylece Kırım'ın Rusya'ya bağlılığı kesinleşti.

Astarhan hanlığının adı As kaviminden olan bir Tarhan'dan gelmektedir. Astarhan'ın ilk hanı Küçük Mehmet sülalesinden Kasım'dır. Sonra kardeşi Abdülkerim başa geçti. Kırımlılar Astarhan hanlığını almak isteyince Nogaylar burayı korumuşlardır. Tahta sonra Hüseyin ve Kasımhanlar geçti. Çerkez saldırısıyla Kasım Han öldürüldü. İç çatışmalar sonucunda Nogaylar ülkede güç kazandılar ve başa geçecek hanlara onlar karar verdiler. Murtaza Han, Yağmurcu Han ve Derviş Handan sonra, 1556 yılında Ruslar bir saldırı ile Astarhan hanlığını ele geçirdiler. Böylece on yüzyıldır Türk ırmağı olan İdil ilk kez Rusların eline geçerek Volga adını alıyordu. Astarhan Hanlığının Kırım tarafından alınmasına karşı çıkan Osmanlılar Rusların işini böylece kolaylaştırmış oluyorlardı.

Nogaylar da Altınordu devleti kalıntısı olarak bağımsız yaşadılar. İdil ırmağı doğusundan Seyhun ırmağına kadar olan bölgede Nogay boy-

ları barınıyorlardı. Emir Nogay'a bağlı olan boylar onun öldürülmesinden sonra Nogaylar olarak anıldılar. Nogaylar Rus etkisi ile Büyük ve Küçük Nogay ulusları olarak önce ikiye ayrıldılar. Rus ilerlemesi sürdükçe Nogaylar dağıldılar ve göçettiler. Kuban bölgesindeki Nogayları Ruslar topluca öldürünce diğer boylar Osmanlı ülkesine göçettiler. Böylece 1777 yılında Nogayar dağıldılar. Nogayların dağılmasıyla beraber Altınordu imparatorluğunun son kalıntıları da tarih sahnesinden silinmiş oluyordu.

XVI
TİMUR İMPARATORLUĞU

(1368 - 1501)

Barlas Türk boyu tarafından kurulmuştur. Devletin kurucusu Aksak Timur 8 Nisan 1336 tarihinde Semerkand'ın güneyinde şimdiki Şehr-i Şebz olan Keş kentinde dünyaya gelmişti. Timur'un babası Emir Turagay, annesi ise Tekina Hatun'dur. Babası Emir Turagay Barlas boyunun başbuğu olarak tarih kaynaklarında gösetrilmektedir. Timur döneminin tarihçileri onu Cengiz Han'ın bir silah arkadaşının sülalesinden gelmiş gibi göstermişlerdir. Aslında kendisinin Moğol olmakla hiçbir ilgisi yoktu. Semerkand ve Keş bölgelerine egemen olan Barlas boyu Orta Asya'dan gelen bir Türk kavimi idi. Timur'un döneminde Barlas boyu Orta Asya'dan gelen bir Türk kavimi idi. Timur'un döneminde Barlas boyunun başbuğu amcası Hacı Barlas'tır.

Barlas boyu o dönemlerde Çağatay hanlığının yönetimi altında yaşamaktaydı. Moğollardan kalma bir hanlık olan Çağatay hanlığı ise daha sonraları bir değişim geçirmiş ve Altınordu devleti gibi Türk devleti durumuna gelmişti. Çağatay hanlığı içinde karışıklıklar çıkınca Timur'un amcası Hacı Barlas Keş'den kaçarak Horasan'a geçmiştir. Karışıklıklar sürerken Timur yirmi beş yaşına gelmişti ve ortaya çıkmak için zamanın geldiğini görmüştü. Ülke içinde süregelen olaylar karşısında amcasının boyuna ve beyliğine sahip çıkmıştır. Amcası kaçışı ile ailesini ve boyunu çok zor durumda bırakmıştı. Timur'un vatansever biçimde göreve ve boyuna sahip çıkması karşısında Çağatay Hanı Tuğluk Timur onu kutladı ve destekledi. Çağatay birlikleri başka bölgelere geçince Timur'un amcası Hacı Barlas ordusu ile geri dönmüş ama Timur amcasına karşı çıkmıştır. İlk çatışmada başarı sağlayan Timur'u askerleri daha sonra terk edince o da giderek amcasından özür dilemiştir. Çağatay hanı Tuğluk Timur geri dönünce, Timur'un işleri düzelmeğe başlamıştır. Hanın dönüşü üzerine bütün Türkistan beyleri bağlılıklarını bildirmek

üzere hanın huzuruna çıkmışlardır. Han bu arada eskiden kendisine karşı olan Mir Bayezıd'ı idam ettirdi. Bunun üzerine Hacı Barlas korkuya kapılarak yeniden çekip gitmeyi uygun gördü. Horasan'a geldiğinde ise bazı ayaklanmacılar Hacı Barlas'ı öldürdüler. Böylece bir rakipten kurtulan Çağatay hanı Tuğluk Timur oğlu İlyas Hoca'yı Türkistan valiliğine atadı ve Timur'u da ona yardımcı yaptı.

Timur o zamana kadar Çağataylılara bağlılık ile ilerleme göstermişti. Ne var ki, bununla yetinmiyor ve Çağatay hanlığında birinci derecede bir görev istiyordu. Han, oğlu İlyas Hoca'nın yanına Begcik adında bir emiri birinci yardımcı, Timur'u ise ikinci derecede bir yardımcı olarak atamıştı. Bu duruma kızan Timur daha önce yardımcı olduğu kayınbiraderi Kabil hükümdarı Mir Hüseyin'in yanına gitmiştir. Timur Mir Hüseyin ile birleşerek güçlü bir ordu kurmuş ve Kunduz bölgesinden geçerek Türkistan'a girmişlerdir. Bir Çağatay ordusu onları Vaks ırmağının Taş köprüsünde durdurmağa çalışmıştır. Timur kullandığı bir savaş hilesi ile ırmağı aşarak düşmanı yenmiştir. Daha sonra Timur ve ordusu demir kapılardan geçerek Keş kentini kurtarmışlardır. Çağatay Prensi İlyas Hoca son bir girişimde daha bulunmuştur. Ne var ki, Timur'a ikinci kez yenilerek zorla İli'ye kaçmıştır. Timur ile Mir Hüseyin onu Hocent'ten öteye kadar kovalamışlar ve Taşkent'te durmuşlardır. Böylece Timur'un seferi ile Türkistan Moğol baskısından kurtuluyor, Çağatay hanedanının otoritesi de iyice kırılmış oluyordu. Ne var ki, bölgede Cengizoğullarına bağlılık anlayışı o kadar ileriydi ki, galipler kendilerine paravana görevi yapacak bir Çağataylı aracılığı ile kendilerini halka onaylatmak istemişlerdir. Derviş kılığında gizlenen Kabil-Şah adında Duva'nın oğlunun torununu hükümdar ilan etmişlerdir. Böylece Türkistan hanlığı Cengiz yasasına göre yasallık kazanmış oluyordu. İli'deki İlyas Hoca da Buhara ve Semerkand'ın başında bir Çağataylı bulunduğundan Türkistan işlerine karışacak bir durum göremiyordu. Bu göstermelik hanın arkasında Timur ile Mir Hüseyin rahatlıkla işlerini yürütüyorlardı. İl bölgesinde babasının tahtını devralan İlyas Hoca gene de son bir girişimde bulunmaktan kaçınmadı. 1364'de yeni bir ordu ile gelerek Taşkent ile Çına arasında bataklık savaşında Timur ile Mir Hüseyin'i yenmişti. Mir Hüseyin Kunduz'un kuzeyine, Timur ise Belh'e doğru kaçmış ve Semerkand'ı kuşatan İlyas Hoca'nın istilasına Türkistan bölgesini açık bırakmışlardı. Müslüman din adamlarının kışkırtmalarıyla halk direnişe geçince, İlyas Hoca geri dönmek zorunda kalmıştır. 1365 yılında İli'ye dönen İlyas Hoca bir Duglat emirinin saldırısı ile öldürülmüştür.

İlyas Hoca ölünce Timur lie Mir Hüseyin yeniden Türkistan'ı kurtarmışlardır. Timur, Hüseyin'in kızkardeşi ile evli olduğundan aradaki akrabalık bağı da bu ikiliyi bir arada tutuyordu. Türkistan'ın dışında

Belh, Kunduz, Hulm, Kabil ve Afganistan'da krallığı bulunduğundan Mir Hüseyin daha güçlü görünüyordu. Semerkand ve Keş civarında yerleşmiş olan Timur'un ise çok güçlü bir kişiliği vardı. İlyas Hoca'nın kaçışından sonra devleti yeniden örgütlemek üzere her ikisi de Semerkand'a gelmişti. Hüseyin orada gerçek bir hükümdar gibi davranırken, Timur da beyleri kendi yanına çekmeğe uğraşıyordu. Timur'un karısı ölünce ikisi arasındaki bağlılık sarsıldı ve Hüseyin Timur'u Karaşi'den uzaklaştırdı. Timur ise yavaş yavaş ilerleyerek kenti yeniden ele geçirmiştir ve hemen sonra Buhara'ya sahip olmuştur. Mir Hüseyin ordusu ile Türkistan'ı yeniden fethe çıkınca Timur Horasan'a kaçmıştır. Aksak Timur korkak değildi, ama politik olarak geri çekilmek ve elverişli zamanı kollamak gibi bir anlayışı vardı. Timur Horasan'ın çeşitli bölgelerini dolaşarak yeni bir ordu topladı. Amacına ulaşmak için düşman olduğu Moğolları da kendi yanına çekiyordu. Hüseyin ise Moğolların Türkistan topraklarını yağmalamalarını önlemek için Timur'a barış önermiştir. Dostluk gösterileri ile ikisi arasında bir yakınlaşma olmuştur. Timur dostluk havasında yavaş yavaş ilerlerken, Türkistan'ın Timur'a geçtiğini gören Mir Hüseyin Afganistan'a yerleşti. Timur ise fırsat kollayarak Hüseyin'in üzerine gitmiş ve onu tuzağa düşürerek yakalamıştır. Mir Hüseyin her şeyden vazgeçerek Hacca gitmek sözünü vermiştir. Timur'un bağışlamasına karşın, yanındakiler Hüseyin'i öldürerek Belh halkını kılıçtan geçirmişlerdir.

Belh kentinin alınmasıyla Timur, Türkistan ve Orta Asya'nın hükümdarı olmuştur. Timur kısa zamanda yükselişini kurnazlığına ve politik bilgisine borçlu idi. Otuz dört yaşındayken 1370 yılında kendisini hükümdar ilan etmiştir. Kendisini Cengiz Han'ın ve Çağatay'ın mirasçısı olarak göstermiştir. 1388'de ise Sultan unvanını alarak asaletini de ilan edecektir. Cengiz Han soyundan gelen hükümdarlara karşı yumuşak davranmıştır. Bunları çevresinde hayalet ve kukla hükümdarlar olarak korumuştur. Timur bir oldu bitti ile Moğol egemenliğine son vererek Türk egemenliğini başlatmış ve Moğol İmparatorluğu'nun yerini Timur imparatorluğu almıştır. Orta Asya kavimleri ise Timur'u yeni bir Cengiz Han olarak selamlıyorlardı. Ne var ki, Çağatay hanlığının çöküşünden sonra ortaya çıkan dağınıklık Timur'un imparatorluğunun başlangıçta sağlam olmasını önlüyordu. Timur imparatorluğu kültür bakımından Türk - Fars, yönetsel bakımdan Türk - Cengizhanlı, siyasal ve dinsel açılardan ise Moğol - Arap karışımı bir yapıya sahip bulunuyordu. Bu nedenle imparatorluğun iç yapısı sağlam değildi. Nitekim Timur'dan sonra fazla uzun ömürlü olmayarak dağılma sürecine girmiştir. Cengiz imparatorluğu daha sağlam kurulduğu için uzun süre yaşayabilmiştir. Timur'un egemenlik kurduğu nehirlerarası bölge yanlızca bir coğrafi üstünlük sağlıyordu. Timur'un en büyük özelliği ve gücü kişiliği idi. Cengiz döneminin acımasız kuralları ile yetişen Türkistanlılar sonunda Timur'un ordusu-

na güç katıyorlardı. Çevrede bulunan devletlerin ve imparatorlukların çöküş içinde olmaları, Timur'un fetihlerini kolaylaştırıyorlardı.

Timur'un fetihleri herhangi bir sıra izlemeksizin Volga'dan Şam'a, Ganj'dan İzmir'e kadar yayılmıştır. Düşman saldırıları karşısında da Timur bir yerden diğerine koşup durmuştur. Hiç boş durmamış, sürekli seferlerle uğraşmıştır. Seferleri sonunda ele geçirdiği ülkelerde fazla kalmadan çekildiği için, oraların eski sorunları sürüp gidiyor, yeni çekişmeler öne çıkıyordu. Timur seferleri sonucunda kalıcı bir düzen kurmadığından, geri çekilince hemen eskiye dönülüyordu. Timur'un katliamlarından kurtulanlar yeniden ayaklanmalara kalkışıyorlardı. Böylece her şeye yeniden başlamak gerekiyordu. Bu nedenle, Timur Harezm'i üç kez, İli'yi altı kez, Doğu İran'ı iki kez fethetmek zorunda kalmıştır. Rusya ve Altınordu'ya iki kez sefer düzenlemiştir. Bu koşullar altında Timur'un seferleri sürekli olarak yeniden başlıyor ve o da aralıksız seferlere çıkıyordu. Büyük taktiklerle hazırlanmalarına karşın, bu seferler fazla bir yarar sağlamıyordu. İmparatorluğun düzensizliği askerî başarıları siliyordu.

Timur ilk önce Harezm bölgesini alarak Türkistan krallığının oluşumunu tamamladı. Türkistan tahtına sağlamca yerleştikten sonra eski Doğu Çağatay hanlığının bulunduğu İli ve Yulduz bölgelerine savaşmağa gitti. Bu bölgeleri almak için birkaç kez üstüste seferler düzenlenmiştir. Üçüncü seferde bu ülkenin iç kısımlarına girilerek her yer yağma edilmiştir. Daha sonra Fergana bölgesi ele geçirilmiştir. Doğu Çağatay Hanı Kamereddin, beş sefere karşılık gene de kaçarak kendisini kurtarabilmiştir. Çağatay hanedanının Uyguristan'da kendisine ordu toplamasından çekinen Timur, bu bölgeye girerek buranın hükümdarı Hızır Hoca'yı öldürerek Semerkand'a döndü. Ayrıca Hızır Hoca'nın kızı ile evlenerek Cengiz Han'ın sülalesi ile akrabalık kurdu. Daha sonra Kaşgar'a sefer yaparak burayı ve Aksu kalesini alarak geri döndü.

Timur Türkistan hükümdarlığını pekiştirdikten sonra Doğu İran seferine çıktı. O sıralarda İran parçalanmıştı. Harezm imparatorluğunun dağılmasıyla beraber bu devletin toprakları üzerinde beş ayrı siyasal otorite ortaya çıkmıştı. Parçalanma beraberinde karışıklıklar getirmişti. Ülke ilk kararlı işgalci tarafından fethedilmeye elverişli bulunuyordu. İlhanlılar devletinin yıkılması da İran topraklarını paramparça etmişti. Timur bir yandan da Afganistan topraklarında ilerliyordu. Oralardaki küçük beylikler teker teker Timur'un otoritesi altında birleşiyorlardı. Önemli bir kuşatma ile Herat kentini aldı. Herat'taki Afganlı Kert krallığına son veren Timur, 1381 yılında Doğu Horasan'a yürümüştür. Semerkand üzerinden İran'a geçen Timur birbiriyle çatışan boyları denetimi altına alarak ilerlemesini sürdürmüştür. Doğu İran'ı yavaş yavaş

ilerleyerek ele geçiren Timur daha sonra da Batı seferini kaldığı yerden sürdürdü. Muzafferilerin sultanı Mansur Şah yenilgiye uğratılarak tümüyle Şiraz ve Kirman yöreleri ele geçirildi. Böylece Irak'ın Arap bölgesinin işgali de tamamlanmış oldu. Mardin ve Diyarbakır bölgesinden geçerek Gürcistan'a çıkan Timur, sonunda Tiflis'e geldi. Buradan Toktamış ile savaşmak üzere Kuzey yolunu izledi ve 1396 yılında Semerkand'a döndü.

Üçüncü Batı seferine 1399 yılında çıkan Timur, kışı Azerbaycan'da geçirdikten sonra Gürcistan bölgesini istilaya başladı. Bütün kaleleri alınan bu ülke Timur imparatorluğuna bağlandı. Timur buradan Ardahan ve Kars üzerinden Bingöl'e geçti. Yaz aylarında Sivas ve Malatya kentlerini de ele geçirdikten sonra önce Halep'i ve daha sonra da Hama, Humus, Baalbek ve Şam'ı aldı. İşgal ettiği yerlerde yeni bir düzenleme yapmayan Timur, 1401 yılında Bağdat'ı işgal ederek kenti ve yöresini yağmalattı sonra da kışı geçirmek üzere Tebriz'e döndü.

Dördüncü Batı seferi ise Osmanlılara karşı yapılmıştır. Timur Sivas'ı işgal ettiğinden Osmanlılar ile Timur'un arası açılmıştı. Nitekim daha sonra Yıldırım Bayezıt Sivas ve Erzincan'ı yeniden işgal ederek Erzurum'a kadar ilerlemişti. Ayrıca ayaklanmalara girişen Karakoyunlu Kara Yusuf ile Ahmet Celayir'e sığınma hakkı tanıdığı için Timur Yıldırım Bayezıt'a kızmıştı. Birbirlerine ağır hakaret dolu mektuplar gidip geldikten sonra Timur 1402 yılında Erzurum ve Kayseri üzerinden Ankara'ya yürüdü. İki tarafın orduları 1402'nin Temmuz ayında Çubuk ovasında karşılaştılar. Yıldırım Bayezıt savaşı yitirdi ve esir düştü. Anadolu tümüyle Timur'un eline geçti. O tarihlerde Hıristiyanların elinde bulunan İzmir ve Foça da ele geçirilerek Hıristiyanlardan temizlendi. Bir yıl süre ile Anadolu'da kalan Timur, Osmanlıların kaldırdığı Anadolu beyliklerini yeniden kurduktan sonra geri çekildi. Anadolu'da başkaca yeni düzenleme yapmayan Timur yeniden Gürcistan üzerine yürüdü. Bütün Ermenistan ve Gürcistan'i yağmalayarak bir yıl sonra 1404 yılının yaz aylarında Semerkand'a döndü.

Bu sırada Timur Kıpçak hanlığı ile de uğraşmak zorunda kalmıştır. 1376 yılında Toktamış Semerkand'a gelerek Timur'un huzuruna çıkmış ve Akordu hükümdarı Urus Han'a karşı yardım isteyerek bu devleti ortadan kaldırmak için işbirliği önermişti. Toktamış Altınordu devletini yeniden canlandırmak istiyordu. Cengiz Han hanedanından birisinin kendisine gelmesine sevinen Timur, Orta Seyhun bölgesinde bulunan Otrar, Çabran ve Sığnak kentlerini Toktamış'a vermiştir. Toktamış bu bölgede rahat durmamış ve Akordu hanlığının sürekli saldırıları ile uğraşmıştır. Akordu ile savaşlarında iki kez yenilen Toktamış her ikisinde de Timur'a sığınmıştır. Timur Toktamış'ın bir şey yapamadığını görünce Akordu hü-

kümdarı Urus Han'ın üzerine kendi yürümüştür. Çeşitli savaşlardan sonra Toktamış gene rahat durmamış ve bu kez de Altınordu'nun başına geçmeğe çalışmıştır. Emir Mamay'ı Kalka civarında kesin olarak yenilgiye uğratan Toktamış, Altınordu hanlığını da ele geçirmiş ve Altınordu ile Akordu hanlığını birleştirerek Cuci ulusunu gene tek hanın yönetiminde bir araya getirebilmiştir. 1380 yılından sonra Akordu'yu oluşturan boy ve oymaklar Altınordu devletinin ülkesine doğru göçetmeğe başlamışlardır. Bunlardan boşalan yerlere ise bugünkü Özbeklerin atası olan Şeybaniler gelerek yerleşmiştir. Toktamış kısa zamanda Seyhun ırmağından Dinyester'e, Otrar'dan Kiev'e kadar uzanan büyük bir imparatorluğun başına geçince bu kez Timur'u küçümsemeğe başlamıştır. Timur'un yaptığı yardımları unutarak onu karşısına almıştır. Tüm Altınordu hanları gibi, Azerbaycan'ın zenginliklerini ele geçirmek isteyen Toktamış, Timur başka yerde iken bu bölgeye ordusuyla saldırarak yağmalamış ve Tebriz'e kadar inerek geri dönmüştür. 1386 yılında Timur'un Azerbaycan'ı işgal etmesi iki devlet arasındaki çatışmanın başlangıcını oluşturdu. 1387 yılında Toktamış Derbent üzerinden Azerbaycan'a girince Timur'un oğlu Miran Şah Toktamış'ı önüne katarak kovaladı ve birçok esir ele geçirdi. Timur hiç yapmadığı bir biçimde bu esirleri bağışladı ve Toktamış'a uyarıda bulundu. Toktamış'ın ise gözünü hırs bürüdüğünden Timur'un Batıda bulunmasından yararlanıp Seyhun sınırına saldırarak Çobran kentini kuşattı. Timur'un ikinci oğlu Ömer karşı koyduysa da Toktamış bölgeyi yağmaladı. Bunu duyan Timur geri döndüğünde Toktamış kaçmıştı. Toktamış'ın rahat durmayacağını anlayan Timur bu kez kesin bir ders vermek üzere hazırlıklara başladı. Timur sefere çıkınca Toktamış gene kaçtı. Altı ay süren bir kovalamaca sonunda Timur, Toktamış'ı Yayık ırmağı kenarında yakaladı. 1391 yılındaki savaşta Toktamış yenilerek kaçtı. Zaferden sonra Timur Toktamış'ı izlemeden güneye indi. Saray ve Astarhan kentlerini yağmalayarak Semerkant'a geldi. Timur gene işgal ettiği ülkelerde yeni düzen kurmamış ve eski durumlarında bırakarak geri dönmüştü. Toktamış'ın yerine atadığı kimseleri, Timur ayrılınca Toktamış geri dönerek yeniden aşağı indirmiş ve başa kendisi geçmiştir. Timur'un bundan sonra Toktamış ile yaptığı savaş ikinci Batı İran seferi sırasındadır. 1394 yılında Toktamış Derbent üzerinden Şirvan'a bir baskın yapınca Timur artık kesin olarak Toktamış'ı ortadan kaldırma kararı aldı. Timur Kafkasya'ya girince Toktamış ordusu ile Terek ırmağı kenarında Timur'u bekliyordu. Toktamış gene yenilerek Kazan yöresine kaçınca Ukrayna ve Kiev yönüne yürüyerek onu izlemedi. Kırım ve Azak civarındaki kaleleri ele geçirdi ve Hıristiyan Çerkezleri cezalandırdı. Kış yaklaşınca Kafkasya'ya döndü ve sonra da İran'a indi. Timur'un kuzey seferi ve iki savaş sırasında Altınordu devleti o kadar yorgun düşüp dağılmıştı ki, Timur'un daha fazla bir şey yapmasına gerek kalmadan Al-

tınordu devletinin siyasal yaşamı sona erdi. Timur İran'a geçince Toktamış gene ortaya çıkmıştır, ama karşısında güçlü bir rakip olarak Timur - Kutluk olduğundan başarısız kalmıştır.

Timur başa geçince Çağatay hanlarının Hindistan'ı yağmalama geleneği olduğunu görmüş ve bunu sürdürmeğe karar vermişti. Kuzey ve Batı Hindistan bölgeleri Çağatay hanlarınca av sahası olarak görülmekteydi. Çağatay hanları karşılarında güçlü bir devlet olarak Delhi Türk Sultanlığını gördüklerinden daha aşağı bölgelere inmekten çekinmişlerdir. Timur'un ise, dünyanın en zengin toprakları sayılan Hindistan yöresini yağmalamaktan başka bir amacı yoktu. Timur her zamanki gibi, Hindistan seferine de dinsel bir hava vermişti. İkinci ve üçüncü batı seferleri arasında 1398 yılında Timur Hindistan seferine çıkmıştır. Delhi Türk Sultanlığı da müslüman bir devletti, ne var ki Timur bu devleti putperestlere hoşgörülü davranmakla suçluyordu. Putperestlerin kesinlikle ortadan kaldırılması gerektiğini ileri sürüyordu. 1335 yılında bütün Hindistan'ı ele geçiren Delhi Sultanlığı, Timur döneminde bir bozulma dönemine girmişti. Büyük eyalet valileri Delhi Sultanının denetiminden ayrılarak ayrı ayrı beylikler oluşturmuşlardı. Bazı küçük müslüman devletlerin ayrılması Delhi Sultanlığı'nı Kuzey Hindistan ile sınırlı bırakmıştı. Timur'un karşısında, zengin eyaletleri ayrıldığı için çöküş dönemine girmiş bir Delhi Sultanlığı vardı. Öncü güçler Timur'un torunu Muhammed'in komutasında İndus havzasını ele geçirdiler. Timur ordusu ile 1398 yılının sonlarına doğru Hindistan'a girdiğinde Cumna ırmağı kenarında Sultan Mahmud'un ordusu ile karşılaştı. Hintlilerin savaş filleri Timur'un süvarilerine karşı koyamayınca savaş alanı bir süre sonra kesik hortumlar ve ölü filler ile dolmuştur. Timur büyük bir törenle Delhi kentine girerken Sultan, Gucurat krallığına sığınıyordu. Din adamları araya girince halkın yaşamı bağışlanmış ama halk yağmaya karşı çıkınca kılıçtan geçirilmiştir. Türk sultanlarının 200 yıldır topladıkları büyük hazineler Delhi'de bulunuyordu ve Timur ile bu büyük hazineler Türkistanlıların eline geçiyordu. On beş gün içinde kesilen başlar ile Delhi'nin girişlerinde piramitler kurulmuştur. Hutbeyi Delhi'de kendi adına okutarak Hindistan imparatorluğunu ilan eden Timur iki hafta sonra ganimetler ve filler ile geri döndü. Burada da yeni bir düzen kurmadan Timur geri dönüyordu. Hindistan'ı terk ederken Hindu halkından eline geçenlerin hepsinin derisini yüzdürmüştür.

Dönüşte Keşmir Bey'i bağlılık yemini edince Keşmir'e hiç dokunmadan doğruca Afganistan'a girmiştir. Gitmeden önce Pencap devleti başına Seyyid Hızır'ı bıraktı. Timur Delhi Türk imparatorluğunu yıktıktan sonra yerine bir şey bırakmadan dönüyor ve her zaman olduğu gibi yıktığı ülkeyi kargaşalığa terk ediyordu. Budistlere karşı savaşırken müs-

lümanları da kılıçtan geçirmiş ve Timur her gittiği yere müslümanlığı götürürken, Hindistan'da bu dinin yandaşlarını çok zor bir durumda bırakmıştı.

Yakın Doğu'da Timur'un karşısında iki büyük müslüman devlet olarak Kölemenler ve Osmanlılar vardı. 1250 yılından sonra Mısır ve Suriye'ye egemen olan Kölemenler devleti, burada var olan hanedanı yıkarak kendi kumandanlarını başa geçiren Türk-Çerkes milisinin kurduğu askerî bir devlet idi. 1260 yılında Kölemenler Moğol ordularını durdurarak kendi bölgelerini başarıyla savunmuşlardı. Ne var ki, Kölemen devletinin kumandanlarının iç çekişmeleri yüzünden bu devlet bir zayıflama sürecine girmişti. Enerjik bir hükümdar olan Barkuk, kumandanlarının ayaklanmalarını bastırmak ile uğraşıyordu. Timur bu devlet ile dostluk kurmak için elçi göndermiş ama yaklaşan tehlikeyi sezen Barkuk, Timur'un elçisini öldürtmüştür. Timur'dan kaçan Bağdat sultanı Celayir ve diğer kaçaklar Kölemenlere sığınınca Timur bu devlete savaş açmağa karar verdi. 1400 yılında Malatya'da bulunan Timur Antep yolu ile Suriye'ye indi. Halep önünde Kölemenler ordusunu Hint filleri ile şaşırtarak yenmiştir. Halep kalesinin askerlerinin kesilmiş başları ile gene kuleler dikmiş, yöreyi yağmalatmış ve ondan sonra da Hama, Humus, ve Baalbek kentlerini almıştır. Kölemen sultanı Ferec ordusu ile Şam'a gelmiş ama yenilince geri çekilmek zorunda kalmıştır. Şam'ı ele geçiren Timur bütün zenginliklere el koymuştur. Halep ve Şam ile beraber Suriye'yi yakıp yıkan Timur gene hiçbir düzen kurmadan buradan çıkmış, bu bölgenin bilginlerini ve sanatçılarını yanında Semerkand'a götürmüştür.

İran, Irak, Kafkasya, Altınordu, Suriye, Harezm, Hindistan gibi ülkeleri kendine bağlayan Timur'un önünde en büyük otorite olarak Osmanlı İmparatorluğu kalmıştı. Timur ilk kez kendisi ayarında bir imparatorluk ve sultan ile karşılaşmıştı. Uzun süren karşılıklı denemelerden sonra kaçaklar ve sınır anlaşmazlığı nedenleriyle kaçınılmaz savaş çıktı. Timur Asya'daki fetihlerini, Bayezıt da Avrupa'daki fetihlerini tehlikeye sokmak istemiyordu. Bununla beraber Timur Türklerin gerçek ve tek hükümdarı olarak kendisini görüyordu. Ankara Savaşı'nda Anadolu beyliklerinden gelen askerler Timur'un saflarına geçince sarsılan Osmanlılar savaşı yitirdiler. Timur bundan sonra tüm Anadolu'yu yakıp yıktı. Hıristiyanları ve Ermenileri canlı canlı toprağa gömdü. Osmanlıların yedi yılda alamadıkları İzmir'i Timur iki haftada Rodos şövalyelerinin elinden aldı. Osmanlıların yenilmesi Bizans devletinin ömrünü yarım yüzyıl daha uzatmıştır. Timur kendisine yardım eden Anadolu beylerini yeniden kendi bölgelerinde bey ilan etmiştir.

Türkistan'a 1404 yılında dönen Timur, Cengizoğullarını kovduktan sonra Ming hanedanının elinde bulunan Çin'i ele geçirmek istiyordu.

Karşılıklı elçi ve mektup göndermelerden sonra Timur Çin'i müslümanlaştırmak amacıyla Otrar'da büyük bir ordu topladı. Timur seferi Çin için büyük bir tehlike idi. Çünkü daha önceki istilacı Kubilay, Budizme ve Çin kültürüne saygılıydı. Timur ise her gittiği yeri yakıp yıkan bir fatihdi. Ne var ki, tam Çin seferine çıkacakken Timur Otrar'da hastalanarak 1405 yılında öldü. Cengiz Han'ın ölümünden sonra imparatorluk otuz yıllık bir iç barış yaşamıştı. Ama, Timur'un ölümünden sonra imparatorluğu hemen parçalandı. Oğullar ve torunlar arasındaki savaşlar Timur imparatorluğunu hemen parçalamıştı. Timur arkasında kalabalık bir aile bırakmış, ölmeden önce oğulları ve torunlarının hepsine uygun topraklar bırakılmasını istemiş ve kardeşlerin en büyüğünü veliaht olarak belirlemişti. Büyük oğlu Cihangir kendinden önce ölünce bu kez veliaht olarak Cihangir'in oğlu Muhammed'i seçti. İkinci oğlu da kendinden önce ölünce oğullarına Fars ve Irak bölgelerini bırakmıştı. Üçüncü oğlu Miranşah ise Bağdat ve Azerbaycan fatihiydi, ama attan düşünce dengesiz bir kişi olmuş ve aşırı hareketler yapmağa başlamıştı. Timur'un en dengeli oğlu olan Şahruh ise o sıralarda Horasan valiliği yapıyordu. Timur ölmeden önce yüce otoriteyi torunu Muhammed'e vermişti. Miranşah'ın oğlu Halil ise Semerkand'a yürüyerek hemen tahta oturdu. Muhammed veziri tarafından öldürülmüş, tahta oturan Halil ise hazineyi har vurup harman savurmağa başlamıştı. Emirler bunun üzerine Halil'i tahttan indirerek Horasan valisi olan Timur'un dördüncü oğlunu başa geçirmişlerdir. Şahruh genç, çılgın Halil'e Rey bölgesini bırakmıştır. Şahruh iyi bir komutan ve hükümdar ama barışçıl bir insandı. Kültür ve sanata önem veren, sanatçıları koruyan ve kentleri yeniden bayındır yaptıran karakteri ile Asya'nın önemli imparatorlarından birisi olmuştur. Kırk yıllık hükümdarlığı sırasında kültür sahasında Timur rönesansı denen hareketin en üst noktaya çıkmasını sağlamıştır. Herat ve Semerkant Şahruk zamanında dünyanın önemli kültür merkezleri olmuşlardır. İran'ı yerle bir eden Timur'un oğlu, Fars kültürünün en büyük yücelticisi olmuştur. Şahruh zamanında ayaklanan bazı hanedan üyelerinin hareketleri bastırılmıştır. Diğer bölgelerde düzen sağlanırken, Miranşah'ın oğulları yüzünden Batı İran bölgesi karışmıştı. Karakoyunlular ile Celayirliler yeniden geri dönerek eski düzenlerini kurmağa çalışıyorlardı. Karakoyunlu Yusuf'un çabaları ile Batı İran'da ortaya çıkan Karakoyunlu Türkmen krallığı çok kısa zamanda önemli bir kırallık olmuştu.

Karakoyunluların ilerlemeleri Şahruh'u endişelendirmişti. Büyük bir ordu ile 1418 yılında üzerlerine yürüdü. Ölen Kara Yusuf'un yerine geçen oğlu İskender yenilince geri çekilmiştir, Şahruh geri dönünce İskender Azerbaycan'ı yeniden işgal etmiştir. Şahruh yeni bir ordu göndererek İskender'i kaçırtmış ve onun yerine İskender'in kardeşi Cihanşah'ı geçirtmiştir. Cihanşah sonraları İsfahan, Fars ve Kirman eyaletlerini ele

geçirmiştir. Diyarbakır civarında yerleşen bir başka Türkmen boyu, Akkoyunluların hükümdarı Uzun Hasan da kendi devletini kurarak Batı İran'da egemen oluyordu. Şahruh'un yumuşak davranması yüzünden Batı İran Timur imparatorluğunun elinden çıkıyordu.

Şahruh başa geçtikten sonra kültür ve sanata ağırlık verdiğinden savaşlara ve fetihlere babası gibi önem vermiyordu. Bu yüzden babasının hazırladığı Çin seferinden de vazgeçmiştir. Çin ile karşılıklı elçiler gönderilmiş ve ticaret geliştirilmeğe çalışılmıştır. Şahruh 1447 yılında ölünce yerine oğlu Uluğ Beğ geçmiştir. Uzun süre Türkistan valisi olan Uluğ Beğ çok kültürlü ve bilgin bir kişiydi. Özellikle astronomi bilgini olarak tanınmıştır. Semerkand'ı Fars yazınının parlak bir merkezi durumuna getiren önemli bir ozandı. Ne var ki, hükümdar olarak asla otorite sahibi değildi. Bu yüzden Şeybanların uzantısı olan Özbekler büyük bir sefer düzenleyerek Türkistan'a girmişler ve Semerkand'daki sanat eserlerini yıkmışlardır. Ailesinin oyuncağı olacak denli saf bir adam olan Uluğ Beğ Belh'de ayaklanan oğlu Abdüllatif'in oyununa gelerek 1449 yılında idam edilmiştir.

Uluğ Beğ'in ölümü Timuroğulları arasında yeniden taht kavgasını başlatmıştır. Karışıklıklardan sonra savaşları kazanan Miranşah'ın torunu Ebu Said Semerkand tahtına oturmuştur. Ebu Said tahta çıkarken Özbek hanından yardım almıştır. Bu, Cengiz soyunun Timuroğullarından intikamını alması demekti. Eski Çağatay hanedanı üyeleri de Türkistan sınırlarında ayaklanmalara başlamışlardı. Ebu Said Çağatay birliklerinin komutanı Esenboğa'nın ardına düşerek Talas bölgesinde yakalanmış ve ordusunu dağıtmıştır. 1457 yılında Timuroğlu Babür Mirza'nın ölümü üzerine Ebu Said Horasan'ı almış ve daha sonra Herat kentine girmiştir. Bu noktadan sonra hem Türkistan hem de Horasan'ın imparatoru olarak Timur İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmıştı. Bu sıralarda canlanan Moğolistan imparatoru II. Esenboğa ile çatışmıştır. Timurlular Moğolları bölmek için Esenboğa'nın kardeşi Yunus Han'ı Moğol hükümdarı olarak tanımışlardır. Yunus Han Timur ordusu ile ülkesine girerek ülkenin batı kısmında ayrı bir yönetim kurmuş ve böylece Moğolistan ikiye bölünmüştür. Yunus sağladığı başarılar üzerine Kaşgar üzerine yürümüş ama durdurulunca yeniden Ebu Said'in yanına kaçmıştır. Yeniden Timurlular kendisine yardım etmişler ve İli ile Isıkkul çevresinde Yunus kendi yönetimini oluşturmuştur. Ebu Said Yunus Han'a yardımcı olarak Çağataylıların yeniden güçlenmesini önlemiştir. Çağataylıların yeniden Moğol ülkesinde güçlenmeleri Timurlular devletinin sonu olabilirdi.

Ebu Said doğu sınırlarını düzene koyduktan sonra batıya yönelmiş ve İran bölgesi ile ilgilenmiştir. Timur devletinin batısı, Azerbaycan, İs-

fahan, Fars ve Kirman, Karakoyunlu Türkmen hükümdarı Cihan Şah'a kalmıştı. 1458 yılında Cihan Şah Horasan'a yürüyerek Belh kentini işgal etmiştir. Bir yıl sonra ise, Ebu Said ordusu ile girerek Horasan bölgesini yeniden ülkesine katmıştır. Bundan sonra Semnan kenti Karakoyunlu ve Timur imparatorluğu arasında sınır olarak benimsenmiştir. Cihan Şah o sıralarda kendi topraklarında, Timur döneminden sonra Timuroğullarına bağlılıkları ile tanınmış ve Diyarbakır yöresine yerleşmiş olan Akkoyunlu Türkmen boyu ile çatışma içine girmişti. Akkoyunluların işini bitirmek isteyen Cihan Şah 1467 yılında Diyarbakır üzerine yürümüş ve Muş ile Erzincan arasında kalan Kığı bölgesinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüş, bu olaydan sonra Karakoyunluların elinde bulunan topraklar Akkoyunluların eline geçmiştir. Uzun Hasan Karakoyunluları yenmesinin Timurlular tarafından iyi karşılanacağını düşünürken, Ebu Said de iki boy arasındaki çatışmadan yararlanarak Batı İran bölgesini geri almayı hesaplıyordu. Cihan Şah öldükten sonra kaçan Karakoyunlu Hasan Ali, Ebu Sad'e duruma el koymak üzere çağrıda bulundu. Hasan Ali'nin isteği üzerine Ebu Said ordusu ile Akkoyunlular üzerine sefer açtı ve askerleri Azerbaycan'a girdi. Diyarbakır'a doğru yol alan Ebu Said kış bastırınca Karabağ'da konaklamıştır. Uzun Hasan ise Timuroğullarına Mahmudabad kentinde pusu kurmuş ve Timurluları yenerek Ebu Said'i öldürtmüştür. Böylece Kaşgar'dan Kafkasya'ya kadar Timur imparatorluğunu yeniden canlandırmak isteyen son Timuroğlu Ebu Said'in 1469 yılında ölümü ile Timur imparatorluğunun düşüşü başlamıştır. Düşmanlarından çok hanedan üyelerinin bitmeyen ayaklanmalarından dolayı ortaya çıkan başarısızlık, temelde Timur'un eserinin başarısızlığıdır. Ebu Said'in ölümü ile Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan bütün Batı İran'ı ele geçirmiştir. Tebriz, Bağdat, Şiraz, İsfahan, Sultaniye, Rey ve Kirman'ın tartışmasız efendisi olan Uzun Hasan İran kralı olarak tanınmıştır. Akkoyunlular bundan sonra Tebriz'i başkent yaparak 1502'de Safevi hanedanının ortaya çıkışına kadar İran bölgesinin tek egemeni olacaklardır.

Akkoyunluların ilerlemesi Timuroğullarını iyice geriletmiş ve küçük bir devlet durumuna düşürmüştü. Onların devleti Türkistan ve Horasan'da bölgesel bir hükümdarlık düzeyine düşmüştü. Bu küçük saha da düşman akrabalar arasında parçalanmıştı. Ebu Said'in oğlu Ahmet Sultan ancak Semerkand ve Türkistan bölgesine sahip çıkabilmişti. Bu arada ise Moğolistan'daki Çağatay hanlığı birliğine kavuşarak güçleniyordu. Yunus Han uzun savaşlardan sonra Çağatay hanlığının birliğini sağlayabildi. Artık durum tersine dönmüş ve Timuroğullarının Çağatay kavgasına hakemlik yapması yerine Çağatay hükümdarları Timuroğullarının iç kavgasına karışmağa başlamışlardı. Yunus Han uzun bir süre

sonra Cengizoğullarının parlak dirilişinin simgesi olarak ortaya çıkmıştır. Yunus Han 1487 yılında ölünce, Timur devleti hükümdarı Ahmet Han bu durumdan yararlanarak Taşkent'i almağa çalışmış ama savaşta yenilerek geri çekilmiştir. Çağatay hanlarının korumasıyla ayakta kalabilmiş olan Fergana'nın Timurlu hükümdarı Ömer Şeyh 1494 yılında ölünce, Ahmet Sultan hemen Fergana yöresine el koymağa kalkışmış, ancak tam bu sırada ölmüştür. Böylece Fergana ve yöresi Ömer Şeyh'in oğlu Babür'e kalmıştır.

Ahmet Sultan'ın arkasında bıraktığı kardeşi Mahmud ile üç oğlu, Timurluların Türkistan tahtı için çekişmişlerdir. Ne var ki, bu kavga ile Semerkand tahtı üzerine yerleşme şansını elde edemeden yok olup gitmişlerdir. Sefahat düşkünü Mahmud erken ölmüş, Mesud veziri tarafından kör edilmiş, Baysungur öldürülmüştür. Henüz çok genç olan, geleceğin Hindistan fatihi Fergana hükümdarı Babür ise bu kargaşalıktan yararlanarak 1497 yılında Semerkand kentini ele geçirmiştir. Ne var ki, çatışmalar sürünce Babür Semerkand'da tutunamamış, bu kent Babür'ün yeğeni Ali'nin eline geçmiştir. Timur hanedanının iç savaşları bir istilayı ülkeye çağırıyordu. Cengizoğullarından gelen Özbek boyunun reisi Muhammed Şeybani Türkistan'ı elegeçirmeğe hazırlanıyordu. Son Timuroğullarının kendi aralarındaki çılgın kavgaları Özbeklere bu şansı verdi. Timuroğlu Ali görüşme yapmak isteyince, Muhammed Şeybani Ali'yi öldürterek Türkistan tahtına oturmuştur.

Bu sıralarda bir başka Timuroğlu, Hüseyin Baykara Horasan'da tutunmayı başarmıştı. Taht kavgası sırasında Carcan ve Mazenderan'ı ele geçirerek başkentini Astarabad kentine taşımıştı. Daha önce Ebu Said onu bu topraklardan kovmuş, ama Türkistan hükümdarı ölünce şansı değişmiştir. Herat halkı tarafından hükümdar olarak tanınmış, ölene kadar Horasan'a hükmetmiştir. Kırk yıla yaklaşan uzun hükümdarlık dönemi onu doğu tarihinin en iyiliksever hükümdarlarından birisi yapmıştır. Dönemdaşları arasında yumuşaklığı ile öne geçen Hüseyin Baykara, Herat sarayını son derece parlak bir bilim ve sanat merkezi yapmıştır. Fars ozanı Cami, tarihçiler Mirkond ve Kandemir, ressam Bihzad Hüseyin Baykara'nın sarayına yerleşmişlerdir. Çağatay Türk edebiyatının ilk ve en önemli düşünürü Ali Şir Nevai onun veziri olmuştur. Ali Şir Nevai kullandığı Çağatay lehçesi ile Türkçenin Farsçadan daha ileri bir yazın dili olduğunu ortaya koyabilmiştir. Bu dönemde Herat, Timur rönesansı denilen dönemin Floransası düzeyine yükselmiştir. Böylece tarihin en kanlı Türk cihangirlerinden birisi olan Timur'un dördüncü nesilden torunu yeni bir uygarlığın hazırlayıcısı oluyordu. Herat kenti eski Baykara'nın oğlu Bediüzzaman başa geçtikten sonra sürekli olarak Özbeklerin saldırıları ile karşı karşıya kaldı ve sonunda Muhammed Şeybani

ordusu ile Türkistan'a girerek son Timurlu hükümdarını kovmuş ve Herat kentini almıştır. Buhara ve Semerkand gibi Horasan da Şeybani hanedanından Özbek hanlarının eline geçmiş oluyordu. Bu tarihten sonra kurulan Özbek hanlığı bu ülkelerde sürekli olmuş ve günümüzde var olan Özbekistan'ı zaman içerisinde oluşturmuştur.

TİMURLULAR KÜLTÜR RÖNESANSI

Timur ne kadar kanlı bir fatih ise de, Timuroğulları Türk tarihi içerisinde bilim ve kültüre çok önem veren ve bu alanda yeniden doğuş derecesinde atılım yapan bir devletin hanedanı idiler. Timur imparatorluğunun bu açıdan Türk devletleri içerisinde özel bir yeri bulunmaktadır.

Timurluların Azerbaycan ve İran'da sonraları başarısız kalmalarının nedeni Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi Türkmen boylarının güçlenmesidir. Timurluların bu ülkeleri yağma etmeleri ve yakıp yıkmaları da buraların halkını Türkmenlerle işbirliğine yöneltmiştir. Timuroğullarının yönetimi baskıya kaydıkça halkın ayaklanması gündeme gelmiş ve yerel beyler bundan cesaret alarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Timuroğullarının kalıcı bir düzen kuramamaları da devletin çabuk yıkılmasına yol açmıştır. Ülkenin yalnızca hükümdarı değil ,ama tüm hanedan üyelerine ait olduğu görüşü ise sürekli olarak taht kavgalarını gündemde tutmuş ve bunlar da devletin batışını hızlandırmıştır. Nitekim son dönemlerde hanedan üyesi beyler kendi bölgelerinde küçük küçük devletler kurmuşlardır. Derebeylik düzeni Timurlular devletinin askerî gücünün temelini oluşturmuştur. İlk planda bundan şehzadeler, yüksek askerî komutanlar ve boy reisleri yararlanmıştır. Toprak düzeninde ise askerî tımar sistemi geçerli kılınmıştır.

Timur'un yaptığı yıkıntıların Timurlular dönemi ekonomisindeki etkileri az olmuştur. Timur şehzade ve valilerinin ayrı ayrı yönetimlerinin olumlu sonuçları olmuştur. Kentlerin yeniden bayındırlığı için ekonomiye fazlasıyla önem verilmiştir. Timur'un yaptığı yıkıntılar, Moğollarla karşılaştırıldığı zaman çok hafif kalmaktadır. Özellikle kırsal alanda tarıma dönük olarak sulama tesisleri ile beraber önemli bayındırlık hizmetleri tamamlanmıştır. Moğolların yıktığı tarım tesisleri, yeniden onanlarak tarımsal üretim devletçe desteklenmiştir. Tarımın yanısıra Uzak Doğu ile Önasya arasındaki ticaret yolları onarılarak ticaret ilişkileri de desteklenmiştir. Bizans, Osmanlılar, Kölemenler ve Bizans gibi devletler ile ticaretin geliştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Tarım ve ticaret ile uğraşan halktan devlet Tamga adı altında vergi alırdı.

Devlet dine de önem veriyordu. Timur her gittiği bölgeye müslümanlığın yayıcısı olarak gidiyor ve öbür dinden olanlara zorla müslümanlık benimsetiliyordu. Benimsemeyenlerin çoğunluğu ise kılıçtan geçiriliyordu. Halkın çoğunluğu Sünni idi. Ne var ki Sünniler ile Şiiler arasındaki kavga belirgin biçimde Timurlu devletinde yayılmıştı. Mezhep çatışmaları bazen dinsel nedenlerle bölgesel ayaklanmalara kadar gidiyordu. Bazı boyların Sünni bazılarının ise Şii olmaları mezhep çatışmalarını körüklemiştir. Akkoyunlular Sünni, Karakoyunlular ise Şii idi. Bu Bu kavgayı kazanan Safeviler daha sonra İran'da bir Şii devleti kurmayı başardılar. Özbekler ise daha doğuda Sünni kalabildiler.

Timurlular döneminin kültür ve sanatını ise günümüze kadar gelen birçok eser yansıtmaktadır. Tarihçilerin ve vakanüvislerin kitapları günümüzde Timurlular dönemi ile ilgili bilgileri vermektedir. Tarih eserleri ile beraber matematik ve astronomi kitapları da Farsça yazılmışlardır. Yazın alanında ise Çağatay Türkçesi önplana geçmiştir. Ali Şir Nevai adlı vezir Muhakemat-ül Lugateyn adlı eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırmış ve Çağatay Türkçesinin daha üstün bir dil gücüne sahip olduğunu ortaya koymuştur. Timur dönemi, İran yazınının parlak dönemini sona erdirmiş ve bu bölgelerde yeni bir Türk kültürünü başlatmıştır. Tasavvuf alanında birçok şiir yazılmış ve bu alanın yazını öne geçmiştir. Zamanın yarattığı sorunlar karşısında halkta giderek tarikatlara yönelme eğilimi öne geçmiş ve bu eğilimin de yarattığı etkilerle Tasavvuf yazını önem kazanmıştır. Savaşlar, güvensizlik, yolsuzluk, gibi nedenler halkı sürekli olarak sıkıntılara sokmuştur.

Timur fethettiği yerlerdeki ustaları, sanatçıları ve bilginleri sürekli olarak Semerkand'a getirerek bunları merkezde bir araya getirmiş ve bunlardan yararlanarak Timur dönemi rönesansını Türk kültürüne armağan etmiştir. Bu ustaların yaptıkları mimarlık eserleri günümüze kadar kalmıştır. Timurlu rönesansı denen hareketin İslam sanatı işin büyük katkıları olmuş ve tüm dünyada bu hareket kendisini göstermiştir. Timurlu mimarisinin süsleri ve tekniği mimarlık alanında yeni bir atılım olmuştur. Timurlu sanatı daha sonraları İran'a da geçmiş ve uzun yıllar etkili olmuştur. Yapı sanatlarındaki eserleri ile Timurlu kültürü kendisine seçkin bir yer yapmıştır. Timurlu hükümdarlarının özel çabaları ile saray çevresinde önemli bir resim sanatı da doğmuştur. Özellikle duvar resimleri alanında çok ileri giden sanatçılar yetişmiştir. Minyatür sanatı ise en yüksek dönemlerini Timurlular zamanında yaşamıştır. Ayrıca halı ve kumaş desenleri alanında da ileri gidilmiştir. Timurluların korumasıyla resim dalında dinsel etilerden arınılarak Türklerin eski dönemlerine doğru bir yöneliş eğilimi de görülmüştür. Celayirlilerin ve Muzafferilerin sanat çalışmaları Timurlu resim sanatını geniş ölçüde etkilemiştir.

Timur'un ölümü üzerine birçok sanatçı Semerkand'dan ayrılmış ve yeni kurulan küçük Timurlu devletlerindeki hükümdarların saraylarına sığınmışlardır. Birbirlerinden ayrı çalışmalarına karşın, bu dönemin sanatçıları arasında birçok ortak konu ve eğilim göze çarpmaktadır. Şiraz ve Herat giderek öne çıkmış ve Timur sonrası Timurlu kültürünün merkezleri olmuşturlar. Şiraz ve Herat'ta oluşan okullar zamanla birbirleriyle rekabete girişirek Timurlu kültür ve sanatının gelişmesini sağlamışlardır. Son dönemlerde ortaya çıkan Kemal Bihzad hat sanatı ve kitap ressamlığında büyük bir isim yaptı. Timurlular devleti yıkıldıktan sonra, Bihzad Tebriz'e giderek Safevi sarayında çalışmalarını sürdürdü ve Safevi minyatür sanatını Timurlu resminin uzantısı düzeyine yükseltti. Timur İmparatorluğu Türk kültürünün oluşması ve belirgin özellikler kazanması açılarından tarihsel bir dönemeç olmuştur.

XVII
BABUR İMPARATORLUĞU

(1526 - 1858)

Babür, Timur soyundan geldiği için Babür İmparatorluğu Timurlular ile aynı soy olan Barlas Türk boyu tarafından kurulmuştur. Müslümanlığı din olarak benimsemişler ve bu nedenle de Arap alfabesini kullanmışlardır. Ne var ki, Timurlular döneminde öne geçen Çağatay Türkçesi Babür imparatorluğunun da kullandığı resmi dil olmuştur. Babür imparatorluğu Hindistan'ın bütününü içine alan Türk - Hind imparatorluğudur.

Hind - Türk imparatorluğunun kurucusu olan Zahir al-din Muhammed Babür, Timur'un oğlu Miranşah'ın oğlu Ebu Said'in Ömer Şeyh'in oğlu olup 14 Şubat 1483 tarihinde Fergana'da doğdu. Annesi, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'ın torunlarından Yunus Han'ın kızı Kutlu Nigar hanımdır. Babür kendi anılarından oluşan Babürname adlı kitapta kendisini Türk olarak niteler ve Moğollardan hiç de iyi olarak söz etmez. Babür'ün Türk asıllı olması nedeniyle kurmuş olduğu imparatorluğa Türk - Hind imparatorluğu adı verilir. Babür 1495 yılında 12 yaşında tahta geçmek zorunda kalmış ve hemen akrabalarının saldırılarıyla uğraşmaya başlamıştır. Amcası Sultan Ahmed ile dayısı Mahmud hanı yenerek onlardan kurtuldu. Aslında saltanat yeri Fergana olmasına karşın, olaylar nedeniyle babasının bıraktığı toprakların çok uzaklarında saltanatını kurmak zorunda kalmıştır. Orta Asya ve Türkistan bu sıralarda sürekli savaş içinde bulunduğundan, Babür daha çok güneye inerek Hindistan yöresinde kendi devletine yaşam alanları aramıştır. Babür küçük yaşta akrabaları ile uğraşmaktan başka bir de Türkistan'a inen Özbeklerle de savaşmak durumunda kaldı. Özbek hanı Muhammed Şeybaniye yenilince Taşkent'te bulunan dayısının yanına sığındı. Bu zorluklardan

yılmayan Babür, topladığı yeni Türk ordusu ile dağları aşarak Semerkand'a girdi ve kenti teslim aldı. Özbekler yeniden saldırarak Semerkand'ı alınca Babür kaçarak yeniden Taşkente gitti.

Türkistan'daki durumun karışıklığı nedeniyle Babür ordusu ile kendisine yeni bir yurt aradı ve Horasan'a doğru yola çıktı. 1504 yılında savaşsız biçimde Kabil kentini kuşatarak aldı ve ordusu ile buraya yerleşti. Kabil'i başkent yaparak küçük bir devlet kurdu. Ele geçirdiği toprakları, beraberinde gelen beyler arasında paylaştırdı. Afganistan'ın en yüksek bölgeleri Babür devletinin eline geçmişti. 1505 yılında Babür Sind ırmağı kıyılarına doğru bir sefer düzenledi. Yol üzerinde karşısına çıkan Afgan boylarını kendisine bağladı. Durumunu güçlendirdikten sonra Özbekleri kovmak üzere Horasan'a yürümeğe karar verdi. Hüseyin Baykara'nın oğulları olan Mirzalarla buluştu ve tam sefer başlayacakken Kabil'de çıkan bir ayaklanma üzerine Kabil kentine geri döndü. 1506 yılında Padişah unvanını alan Babür, böylece Timurlular hanedanının en yüksek hükümdarı olduğunu ilan etmiş bulunuyordu. Bazı iç ayaklanmaları bastırdıktan sonra, Şah İsmail'in Özbekleri yenmesi üzerine Safevilerin yardımı ile Semerkand ve Buhara kentlerini ele geçirdi. Ne var ki, Babür Sünni olmasına karşın, yardımları nedeniyle hutbe sikkelerde Şah İsmail'in adını belirtmek durumunda kaldı. Özbeklerle yaptığı iki savaşı yitirince bu kez Hisar kentini elinden kaçırdı. Şah İsmail bu arada Osmanlılara yenilince, Babür Özbeklere karşı çok zor durumda kaldı ve geri döndü. Babür Kabil'den ayrılarak yaptığı bu dört yıllık sefer sırasında Belh yöresini de kendine bağlamış ve egemenliği altındaki bölgelerde yeniden bir siyasal örgütlenme kurmuştu. Bazı ayaklanmaların bastırılması dışında bu dört yıl içinde önemli bir olay olmadı. Babür gittiği bölgelerde vergi vermek istemeyen halka ordusu ile baskı yaparak istediği vergiyi topluyordu. 1518 yılından sonra Kumar ile Sind arasında kalan yörelerin işgaline başladı. Ordusu ile salları kullanarak 1519 yılında Sind ırmağını geçti ve kısa bir sürede Pencap bölgesini ele geçirdi. Timur'un yasal varisi olarak bu bölgelerdeki halktan vergileri toplattı. Babür işgal ve vergi toplamalar sırasında halka iyi davrandı ve askerin yağma ve yıkma yapmasının önledi. Bu sırada aldığı bölgelerdeki egemenliğini tanıtmak üzere Delhi Türk imparatorluğuna gönderdiği elçi yakalanarak hapse atıldı. Babür 1520 yılında yeniden Sind ırmağını geçerek Pencap bölgesine doğru yola çıktı. Kandehar'ı 1522 yılında siyasal bir anlaşma ile geçirdi. Kandehar'ı ellerinde tutan Argun boyu bunun üzerine Sind'in aşağı vadisine sürüldüler. Bu dönemde, iki yıl önce yönetimini on iki yaşındaki oğlu Humayun'a bıraktığı Bedahşan ile beraber Babür'ün egemenliği Seyhun, Sind ve Belucustan arasındaki toprakları içeriyordu.

Babür'ün giderek güçlendiği ve Hindistan'da yayıldığı sıralarda Delhi tahtında oturan İbrahim Lodi, kötü hareketleri ile Afgan beylerini ve halkını çok rahatsız ediyordu. Bu durumda 1524 yılında Lahor valisi Devlet Han, Delhi Sultanı İbrahim Lodi'ye karşı Babür'den yardım istedi. Babür yardım isteği üzerine ordusu ile bu bölgeye geçti ve Delhi devletinin gönderdiği orduyu yenerek Lahor kentini aldı., Pencap bölgesini, kendisini desteklemiş bulunan Devlet Han ile onun oğulları Dilaver ve Gazi Han'lar arasında taksim etti. Ancak Babür bu bölgeden ayrıldıktan sonra Devlet Han ile İbrahim Lodi'nin kardeşi Alaattin, Lahor'u yeniden işgal etmeğe kalktılar. 1525 yılında Babür yeniden Lahor üzerine yürüdü. Devlet Han ve Gazi Han kaçtılar. Dilaver ve Alim Hanlar ise özür dileyerek Babür'e bağlılıklarını bildirdiler. Babür bundan sonra Delhi Sultanı İbrahim Lodi'nin üzerine yürüdü. 1526 yılında Delhi'nin kuzeyinde yapılan savaşta Babür'ün on üç bin kişilik ordusu İbrahim'in yüz bin kişilik ve fillerle destekli ordusunu yenerek dağıttı. Sultan İbrahim Lodi savaş alanında öldü. Babür ordusu bu savaşta elli binden fazla adam öldürdü. Zafer kazanan Babür büyük törenlerle Delhi kentine girdi. Delhi gibi bir devlet merkezi alındıktan sonra Babür bütün Hindistan'ı bir düzene koymak istiyordu. Ne var ki, Hindistan'ın iklimi ile uyuşamayan bazı beyler ve birlikler geri dönmek istiyorlardı. Gitmek isteyenleri Babür özgür bıraktı, ama kendisi ele geçirdiği topraklardan vazgeçmedi. Artık Hindistan'da kurulan Türk imparatorluğunu sağlam temeller üzerine oturtmanın zamanı gelmişti. Babür bu hedef doğrultusunda önemli adımlar atarak bazı önlemler aldı.

Delhi'den sonra Agra kentine de giren Babür yenilenlere karşı yumuşak davrandı. Ele geçirdiği ganimetleri adil biçimlerde dağıttı ve yenilenlere de pay verdi. Babür'den önce karışık bir dönem yaşayan Hindistan'daki azınlıklar çapulculuk yapmağa başlayınca, bunların üzerine gidilerek devlet düzeni sağlandı. Babür adil ve yumuşak davranarak kendisine karşı çıkan bazı boyları devletine bağladı ve yeni düzenlemede bunlardan geniş ölçüde yararlandı. Devletin kuruluş ve toplumun yeniden düzenlenmesi aşamasında Babür ayaklanan Gucurat prensi Bahadır Şah ve Racput beyi Saga ile hesaplaşmanın zamanı geldiğine inanıyordu. 1526 yılında uzun bir savaştan sonra Afgan emirlerini, 1527 yılında ise Racput beyi Rana Saga'yı yenilgiye uğrattı. Bu iki savaşta da büyük başarılar kazanan Babür artık ülkesinin tartışmasız tek egemen otoritesi düzeyine gelmişti. Babür ordusu ateşli silahlar da kullanmağa başladığından teknolojik olarak da üstün bir duruma yükselmişti.

Son zaferlerinden sonra Babür, ordusunda bulunan Bedehşan askerlerinin ülkelerine dönmelerine izin verdi. Kendisi de Agra kentine yerleşti. Putperest Hintlilere karşı kazandığı büyük zaferden sonra müslü-

man halk Babür'e «Gazi» unvanını verdi. Doğu bölgesinde durum tam bir düzene kavuşmamıştı. Gene eskisi gibi Lodileri hükümdar olarak tanıyan Afgan beyleri bulunmaktaydı. Babür 1528 yılında Agra'dan çıkarak Çandari kentine geldi. Buranın kalesi bir kuşatma savaşından sonra ele geçirildi. Ganj ırmağını geçerek, Lodilere sadık kalan iki emiri yenilgiye uğrattı. Bu sırada Şah İsmail'in ölümünü fırsat bilen Özbekler Horasan bölgesini ele geçirdikten sonra Herat kentini kuşatmışlardı. Safevilerin Özbek ordusunu Cam bölgesinde yenmeleri Horasan'ı Özbek işgalinden kurtardı. Bu durumda Babür, oğlu Humayun'a Semerkand'a yürüme emri verdi. Ne var ki, kendilerini toplamış olan Özbeklerin direnmesi ile Hindistan işlerinin yoğunluğu bu seferin başlatılmasına engel oldu. Doğu kesiminde işlerin biraz düzeldiğini gören Babür, tam batıya doğru yeni bir sefer hazırladığı sırada Belucilerin saldırısı ile karşılaştı. Diğer yandan İbrahim Lodi'nin kardeşi Mahmud Lodi, batıdaki, Afgan emirlerine kendisini hükümdar olarak benimsetmeğe çalışıyordu. Babür bu işi çözümlemek için bu kez Mahmud'a karşı yürüdü. Babür'ün seferi karşısında çaresiz durumda kalan Mahmud kaçmak zorunda kaldı. Bu durumda Afgan emirlerinin çoğunluğu Babür'ü yasal hükümdar olarak tanıdılar.

Bengal beyi Nurat Şah'ın kuşku uyandıran tutumundan çekinen Babür bu kez de ordusu ile Bengal yöresine yürüdü. Ganj'ı geçerek Bengal'e girdi Nurat Şah'ı yenerek bölgedeki tüm boyları ve beyleri kendisine bağladı. Dönüşte Luknav kentini yeniden işgal ederek Agra'ya geldi. Bu sıralarda fenalaştı ve sağlığı bozuldu. Bedehşan valisi olan büyük oğlu Humayun, bu sırada babasından izin almadan ülkeyi Özbek tehlikesine karşı savunmasız bırakarak Agra kentine geldi ve annesinin araya girmesiyle Sunbul valiliğine atandı. Humayun altı ay içinde tehlikeli hastalığa tutulunca Babür'ün emri ile Agra'ya getirildi. Babür'ün hastalığı günden güne arttığından, son günlerinde devletin büyüklerini bir araya toplayarak onlara oğlu Humayun'un kendisinden sonra hükümdar olmasını benimsetti. Ve kısa bir süre sonra da 1530 yılının Aralık ayında öldü. Önce Agra'da gömülen Babür'ün cenazesi sonra Kabil'e gönderilerek bu kentte gömüldü. Gömüldüğü yere 1646 yılında Şah Cihan tarafından büyük bir türbe yaptırılmıştır. Babür'ün, oğlu Humayun tarafından zehirletildiği de bazı kaynaklarda belirtilmektedir.

Babür, Batılı ve Doğulu tüm kaynakların belirttiği üzere tarihin gördüğü büyük hükümdarlardan birisidir. Timur ve Cengiz neslinden gelen bu büyük hükümdar, Asya'nın bu iki büyük imparatorunun zalimlikleri dışında tüm büyük özelliklerini kişiliğinde toplamış bir imparatordu. Babür yalnız hükümdar değil, ama diğer özellikleri ile de büyük bir devlet adamı idi. Sırf kendi zekâ ve çabası ile oluşturduğu büyük

saltanat, oğlu Humayun döneminde önemli bir sarsıntı geçirdikten sonra torunu Ekber'in olumlu çabaları ile en yüksek noktalara ulaştı ve uzun süre yaşadı. Daha çocuk denecek yaşta hükümdar olan Babür birçok olumlu yetenekleri kişiliğinde bir araya getirmişti. En kötü durumlarda bile kendine güvenerek büyük işler başarmıştır. Ağırbaşlı ve yumuşak huylu idi. Onun bu tutumu kurduğu imparatorlukta da geçerli bir davranış olmuştur. Ne var ki, gerekli durumlarda en sert davranışlardan da çekinmezdi. Kültür ve sanat adamları ile bilginleri yanında bulundurur ve her konuyu onlarla tartışırdı.

Babür'ün yerine oğlu Humayun tahta çıktı. Babur'ün ayrıca Barbul, Kamran Faruk, Askeri, Şahruk, Ahmet, Hindal ve Alur adlarında başka oğulları da vardı. Humayun tahta oturduktan sonra otoritesini benimsettirmek için kardeşlerine ve akrabalarına geniş araziler ve ödünler vermek zorunda kaldı. Humayun bu konular ile uğraşırken, eski Delhi sultanının kardeşi Mahmut Lodi Afgan beyleri ve bazı yerel Racalar ile birleşerek Cevanpur'u ele geçirmişti. Humayun bunların üzerine giderek Cevanpur bölgesini geri aldı. Bu hareket Bengal ve Gucurat sultanlarından başka, Mahmut Lodi'yi desteklemiş olan Şir Han ile de uğraşmak gerekeceğini Humayun'a anlatmıştı. Humayun babası Babür gibi yetenekli olmadığından Hindistan Türk imparatorluğu sarsılmağa başlamıştır. Bir yandan kardeşlerin taht için kavga etmeleri diğer yandan da kuzey Hindistan'da Afgan beylerinin özerklik istemeleri imparatorluğu iyice sarsmıştır. 1532 yılında Afganlaşmış Kalaç Türklerinin Sur oymağından gelen Şir Hasan üzerine yürüyen Humayun Çunar kalesini kuşattı ama ele geçiremeyince egemenliğini barış yolu ile benimsetmeğe çalıştı. Humayun'a yenilmeyen Şir Han Hindistan'da şöhret ve prestij sahibi oldu. 1535 yılında harekete geçen Humayun, Sultan Bahadır'ı kaçırtarak Gucurat bölgesini işgal etti. Bu ülkenin yönetimini kardeşi Askeri'ye bıraktıktan sonra Malva ve Handeş sultanlarını da ele geçiren Humayun, Agra'ya geri döndü. Bu sıralarda Hindistan Türk imparatorluğu en parlak dönemlerinden birisini yaşıyordu. Çok geçmeden Askeri Gucurat bölgesinde kendi hükümdarlığını ilan etti. Sultan Bahadır'ın karşısında tutunamayınca Gucurat ve Malva elden gitti. Bu kez Agra üzerine yürümeğe kalkınca, Askeri ile Humayun barıştılar. 1537 yılında iç karışıklıklar ile Sultan Bahadır öldürülünce Humayun buraları yeniden işgale hazırlanıyordu. Bu sırada doğuya yürüyerek Bihar ve Bengal bölgelerini Şir Han'ın askerlerinden temizledi. Humayun'un kardeşleri ona yardım edeceklerine birbirleriyle uğraştıklarından Babür imparatorluğu zor durumda idi. Küçük kardeş Mirza Delhi'yi ele geçirerek hutbeyi kendi adına okutuyordu. Diğer kardeşler de ayaklanma için elverişli koşullar araştırıyorlardı. Kardeşlerinin ayaklanmalarını duyan Humayun geri dönerken 1539 yılında Şir Han'ın baskınına uğradı ve ordusunun büyük bir bö-

lümünü yitirdi. Agra'ya dönen Humayun yeniden topladığı ordusu ile Şir Han'ın üzerine yürüdü, ama 1540'da Kaneviç bölgesindeki savaşı ikinci kez yitirdi. Şir Han zafer üzerine Delhi'ye girerken Humayun da Lahor'da kardeşlerini toplayarak durumu tartıştı. Humayun tüm güçlerin birleştirilmesini savunurken, ordusu yıpranmayan Kamran ağabeysinin yerine tahta geçmek istediğinden bu birliği önledi. Şir Han ordusu ile Lahor'un üzerine yürüyünce tüm kardeşler bunun üzerine kaçmak zorunda kalmışlardı. Bu durumda Babür'ün Hindistan'da ele geçirdiği topraklar kardeş anlaşmazlığı yüzünden elden çıkmıştır. 1539 Çavşa zaferinden sonra Şah unvanını alarak Sur hanedanını kuran Şir tüm Hindistan'ın yeni egemeni olmuştur.

Humayun Hindistan'da tutunamayınca İran yolu ile Kabil'e dönmüş ve bu kenti merkez yaparak Afganistan hükümdarı olmuştur. Kardeşlerini yenerek Afganistan hükümdarı olan Humayun, yeniden Hindistan seferi için hazırlıklara başlamıştır. Hindistan'da Afgan egemenliği kurmuş olan Türk asıllı Sur hanedanı iç savaşlar nedeniyle çabuk yıprandı. 1554 yılında Pencap bölgesinde Sur ordusunu yenen Humayun on beş yıl aradan sonra Kuzey Hindistan'a yeniden egemen olmuştur. Bunun üzerine Afganlılar Hintliler ile birleşerek savaşı sürdürmek istemişlerdir. Hindistan'da Sur hanedanını kuran Şir Han 1545 yılında ölünce yerine geçen oğlu İslam Şah 1554 yılına kadar başta kalmış ve tüm zamanı kardeşi Adil Han ile savaşarak geçmiştir. İslam Şah'tan sonra tahtı darbe yapan Mübariz Han devralmıştır. İbrahim Şah ve Ahmet Sur, Sur hanedanının diğer üyeleri olarak Hindistan Türk imparatorluğunun başına gelmişlerdir. Humayun 1555'de geri dönerek Delhi'yi aldığı zaman orada egemen olan Ahmet Sur idi. Bundan kısa bir süre sonra da Sur hanedanı tümüyle ortadan kalkmıştır.

Lahor terkedildikten sonra kardeşlerinin yeniden saldırısına uğrayan Humayun bunları yenerek Kazvin'e geçti. Humayun'u İran hükümdarı Şah Tahmasp karşıladı ve onu Şii yapmağa çalışarak, ülkesini geri alabilmesi için ona bir ordu verdi. Bu yardım üzerine Şiiliği benimseyen Humayun Kandahar'ı da İran'a vermeyi benimsiyordu. Güçlü ordusu ile kardeşlerini teker teker yenen Humayun yeniden Hindistan'a girdi. Kabil'de hazırlıklarını tamamladıktan sonra bütün Hindistan'ı yeniden fethetmek üzere sefere çıktı. 1555'de Ahmet Sur'u yenerek Delhi'ye giren Humayun Babür imparatorluğunu yeniden kurdu. Yerel ayaklanmaların üzerine gitmeğe hazırlanırken kitaplık merdiveninden düşerek 1556 yılında öldü. Oğlu ve veliahtı Ekber, o sıralarda ayaklanan Afgan birlikleri ile savaşıyordu. Hindistan'ı tam o sırada ziyaret eden Seydi Ali Reis'in önerisi üzerine Humayun'un ölümü bir aydan fazla gizli tutuldu. Ekber'in savaşları bitirerek geri dönmesi beklenmişti. On dört yaşında tah-

ta geçmek zorunda kalan Ekber, Türk Hint imparatorluğunu yarım yüz-yıl büyük bir başarıyla yönetmiştir. Tüm Hindistan'ı içine alan sınırlar içinde Ekber iyi bir örgütlenme ile güçlü bir devlet ortaya çıkarmıştır. Yirmi yaşına kadar kendisine en büyük yardımı yapan Bayram Han'ı yedi yıl sonra zorla emekli ederek hacca gönderince Hindistan'ın tek egemeni Ekber olmuştur. İlk yedi yıl boyunca Pencap, Delhi ve Agra bölgelerinde kesin bir egemenlik kuran Ekber, daha sonraları buralar-daki gücüne dayanarak sınırlarını iyice genişletmiştir. 1567'de Çitor'un işgali ile başlayan fetihler sırasıyla Gvalior, Gucurat, Ganj, Orissa, Kabil, Keşmir, Sind ve Kandahar ile Dakkan'ın işgalleriyle 1599'a kadar sürmüş-tür. Ekber 1605 yılında hastalandı ve ölmeden oğlu Selim'in yerine geç-mesini emretti. Ekber, tüm Hindistan'a yayılan bir imparatorluğu yeni-den kurmanın yanısıra önemli bazı düzen değişiklikleri de gerçekleştir-miştir.

Ekber iyi bir yönetim için öncelikle ekonomik kaynakların geliştiril-mesine çalışmıştır. Devletin halk için olduğunu, halkın devlet için olma-dığını olumlu bir anlayış olarak tüm Hindistan halkına benimsetmiştir. Din ayrılıklarını kaldırarak Hinduları da Müslümanlar ile eşit haklara sa-hip kılmıştır. Hinduların da vatandaş sayılarak askerlik ve devlet hiz-metlerine alınmasını başlattı. Hindular ile müslümanların beraberce ya-şayabilmeleri için bazı önlemler aldı. Ekber'in aldığı bu önlemlerin uy-gulanması Hindistan'da önemli bir yumuşama sağlamış ve halk içindeki ayaklanmalar uzun bir süre ortadan kalkmıştır. Ülke toprakları dev-lete bağlı dirlikler olarak düzenlenmiş ve asker besleme ile vergi karşılı-ğında emirler arasında dağıtılmıştır. Ordusunu sürekli olarak sefere ha-zırlıklı tutmak isteyen Ekber, kumandanlarını bazı komşu kalelerin alın-ması ile görevlendiriyordu. Ekber sırasıyla, tüm küçük krallıkları orta-dan kaldırdıktan sonra bütün Hindistan'da müslüman ve Türk bir im-paratorluğun gerçekleştiricisi oluyordu. Ekber Osmanlılar, Safeviler ve Özbek devletleriyle de iyi ilişkiler kurarak dış politikaya da önem ver-miştir. Ekber'in en büyük başarısı, yeniden kurduğu imparatorluğun sürekli yaşayabilmesi için bazı ilkeleri hanedanına ve Türklere benim-settirmesidir. Hindlilere de eşit haklar vererek birkaç milyonluk Türk'ün egemenliğinin sorun yaratmasını önlemiştir. Böylece yönetim yumuşa-tılınca Hindistan'daki Türk egemenliği 300 yıl yaşamıştır.

Ekber öldüğü zaman oğlu Selim Cihangir unvanı ile 1605 yılında tahta çıktı. Ekber dedesi Babür'e benzemesine karşın, Cihangir de dede-si Humayun'a benzemiş ve içki ile eğlenceyi seven gevşek bir hükümdar olmuştur. Hiçbir askerî başarı elde edilemeyen Cihangir döneminde dev-letin ileri gelenleri nüfuz kavgasına sürüklenmişlerdir. 1622 yılında Kan-dahar kentini İranlılara kaptıran Cihangir zamanında Agra ve Lahor ara-

sındaki geniş yol dışında hiçbir olumlu iş yapılmamıştır. Cihangir'in pasifliği yüzünden karıları saray entrikaları çeviriyorlardı. Cihangir tahttan indirilmek üzere iken öldüğünde geride beş oğlu vardı. İlk ikisi ölünce üçüncü oğlu Hurram, Şah Cihan adı ile tahta geçti. Cihangir'in gevşek yönetimi yüzünden Şah Cihan ile babasının arası açılmıştı. Kandahar'ı yeniden almak isteyen Şah Cihan'a babası karşı çıkınca araları açıldı. Kardeşler arasında başlayan taht kavgası Asaf Han'ın araya girmesi ile yatıştırıldı ve sonunda Şah Cihan 1628 yılında Hindistan tahtına geçti.

Cihangir zamanında başlayan Avrupa ülkeleri ile ilişkiler, Şah Cihan zamanında daha da gelişti. Şah Cihan başa geçer geçmez gene Afganlı emirlerin kuzeydeki ayaklanmalarını bastırmakla uğraştı. Doğum yaparken ölen karısının anısına Taç Mahal'i yaptıran Şah Cihan, Ekber'in fetihlerini sürdürdü ve sırasıyla Devledabad, Golkanda, Micapur ve Tibet bölgelerini aldı. Şah Cihan'ın dört oğlu vardı. Oğullarını değişik bölgelere emir yaparak taht için yetiştirdi. 1658 yılında Şah Cihan ağır biçimde hastalanınca oğulları taht için kavgaya başladılar. Şah Cihan'ın iyileşmesine karşın oğullarının ayaklanmaları durmadı. 1658 yılında babası Şah Cihan'ı ve daha sonra kardeşi Murat'ı tutuklatarak hapse attıran Alemgir, Evrengzeb adı ile hükümdarlığını ilan etti. Diğer kardeşleri Dara ve Şuca'nın üzerlerine ordu göndererek onları da yendi ve öldürttü.

Şah Cihan güçlü ve başarılı bir hükümdar idi. Önceleri Özbek Türkleri ile savaşmış, Kabil kentini Özbeklerden geri almıştır. Daha sonra Dekken bölgesinde bulunan iki küçük Türk devlet Nizamşahlar ve Adilşahları kendi ülkesine katmıştır. Şah Cihan bundan sonra Portekizliler ile savaşmak zorunda kalır. Hindistan'ın batı kıyılarında ele geçirdikleri ticaret üstünlüğü ile yetinmeyen Portekizliler doğuya doğru giderek Bengal'e girerler. Bengal kıyısındaki Hugli kasabasını üs yaparak o çevrede korsanlık yapmağa başlarlar. 1632 yılında Şah Cihan ordusu ile Portekizlileri yenerek bu bölgeden kovmuştur. Şah Cihan ayrıca Osmanlı devleti ile de yakın ilişkiler kurmuştur. Şah Cihan ve Sultan Murat arasında iyi niyet elçileri gönderilmiş ve armağanlar verilmiştir. Sultan Murat İran ile savaşın sürdürülmesini isteyince, Şah Cihan bir süre sonra Kandehar kentini geri alarak İran'daki Safevi devletine savaş açmıştır. Özbekler saldırılarını sürdürünce, Safeviler ile savaşı keserek onlara dostluk anlaşması önerir. Özbek hükümdarının oğlu bu sırada karşı ayaklanınca, Şah Cihan oğlu Murat komutasında bir ordu göndererek Belh ve Bedenşah kentlerini ülkesine katar. Babasını yenerek tahta geçen Abdülaziz Han Babür imparatorluğuna saldırınca bu kez savaş yeniden başlar ve uzayıp gidince de alınan yerler geri verilmek koşulu ile barış anlaşması yapılır. Şah Cihan Özbekleri yenemeden geri çekilin-

ce, Safevi devleti hükümdarı Şah Abbas Kandahar'ı yeniden kuşattı. Şah Cihan'ın ordusu yetişemeden Kandahar Safevilerin eline geçmiştir. Bunun üzerine Şah Cihan Osmanlılardan Safevilere karşı yardım istemiştir, ama Osmanlılar yalnızca Taç Mahal'in yapımı için İsmail ustayı göndermişlerdir. Şah Cihan bundan sonra sürekli olarak bölgesel ayaklanmalarla uğraşmıştır. Murata prensliğinin başına geçen Sıvacı adlı prens, Türk egemenliğine karşı ilk kez Hint ulusal direnişini başlatmıştır. Şah Cihan hastalanınca ordunun başındaki Evrengzib tüm kardeşlerini yenerek tahta geçmiş ve babasını Agra'da tutarak devletin gücünü ve babasının otoritesini denetim altında tutmuştur. Şah Cihan ömrünün son yıllarında ülkenin kültür ve bilim sorunları ile uğraşmış ve bu açıdan da kalkınma için çaba göstermiştir.

Evrengzeb hükümdarlığının ilk yıllarında gösterdiği başarılar ile ülkenin denetimini ele geçirmiştir. Daha çok büyük dedesi Ekber'e benzeyen Evrengzeb koyu bir müslüman, iyi bir yönetici, cesur bir komutan ve yeniliklere açık bir devlet adamı idi. Kardeş kavgalarını önleyip hepsini öldürtdükten sonra bu kavgaların yarattığı yıkıntıları kaldırmak için kısa zamanda reformlar yapmıştır. Halk ezilmesin diye alınmakta olan birçok vergiyi kaldırmıştır. Ülkenin her köşesinde düzeni ve huzuru sağlamıştır. Yarım yüzyıllık hükümdarlık yaşamında komşu Türk devletleri ile fazla bir sorunu olmamıştır. Osmanlı devletine yardım etmek için iyi niyet elçileri göndermiştir. Müslümanlık nedeniyle Mekke ile ve Türklük nedeniyle Türkistan ile yakın ilişkileri olmuştur Özbeklerin askerî gücünden çekindiği için Türkistan ile her alanda iyi ilişkiler geliştirmiştir. Hükümdarlığının ilk yıllarında Potanların ayaklanmalarını bastırdı. Sonraki yıllarda ortaya çıkan ayaklanmalar ise Babür imparatorluğunun gücü nedeniyle cılız kaldı ve başarıya ulaşamadı. Evrengzeb 1707 yılında öldüğünde Babür imparatorluğu en geniş sınırlarına ulaşmış bulunuyordu. Bu tarihten sonra gerileme dönemi başlamıştır. Evrengzeb Hindistan'ı bütünüyle Türk egemenliği altında birleştirmeyi başarmıştı. Evrengzeb oğlu Ekber ile anlaşmazlığa düşmüş, onu yenince de Ekber Maratalar bölgesine kaçmıştır. Evrengzeb'i en çok uğraştıranlar İngilizler olmuştur. Portekiz ve Hollandalıları kısa zamanda geride bırakarak İngilizler, ticaret amacıyla fermanlarla yeni haklar elde etmişler ve bu haklara dayanarak da yoğun çalışmalar yapmışlardır. Elde ettikleri ayrıcalıkları genişletmek ve örgütlemek amacıyla Doğu Hindistan Kumpanyasını kuran İngilizler bu şirket aracılığı ile adım adım ilerleyerek bir süre sonra Hindistan'ı ele geçirmişlerdir. 1705 yılında Evrengzeb hastalanınca şehzadeler arasında taht kavgası başlamış, bir süre sonra iyileşince bu taht kavgasını yatıştırmıştır. Torunlarına daha yakın ilgi göstererek şehzadeler arasında denge sağlamaya çalışmıştır. Ömrünün son yıllarındaki çabalarına karşı gene de üç oğlu arasındaki taht

kavgalarını önleyememiş ve 1707 yılında ölünce de taht kavgası yeniden ortaya çıkmıştır. Evrengzeb Hindistan Türk imparatorluğunun en âdil padişahı olarak yarım yüzyıldan fazla başta kalmıştır. Ölümünden sonra devletin nasıl yönetileceği ile ilgili on iki maddelik bir vasiyetname bırakmıştır. Buna göre, tahta geçecek olanın adamlarına iyi davranması gerektiği, din adamlarının politikadan uzak durması, hükümdarın sürekli olarak seferde bulunması ve bir yerde kalmaması, ülkede olup biten her şeyin hükümdar tarafından sıkı biçimde izlenmesi gibi konular kurallaştırılmıştır. İyi bir komutan olan Evrengzeb'in en büyük kusuru olarak Türkistan'dan yeteri kadar asker getirmemesi ileri sürülmüştür. Oğullarına ve beylerine karşı aşırı kuşku ile davranmış ama adaleti ve yumuşaklığı ile sempati toplamıştır.

Evrengzeb'in ölümünden sonra hanedan üyeleri arasında onun kadar değerli birisi bulunmadığından ülke yeniden taht kavgalarına sürüklenmiştir. Evrengzeb'in beş oğlu vardı. Ölümünden sonra yerine Muhammed Azam geçti. Üç ay sonra kardeşi ile yaptığı savaşta öldürülünce yerine kardeşi Muhammed Muazzam Şah, Alem Bahadır adı ile geçti. Bahadır Şah hükümdarlığının ilk günlerinde devletin ileri gelenlerini bir araya getirmeğe ve iç karışıklıkları önlemeye çalışmıştır. Bu konuda başarı sağlayamayan yeni hükümdar bir süre sonra da Racaların ayaklanmaları ile karşılaşmıştır. İki yıl süre ile onlarla savaşan yeni hükümdar, bunların bir kısmını yenerek yeniden kendisine bağlamıştır. Bu savaşların arkasından kardeşi Muhammed Kam ile karşılaşan Bahadır Şah onu yenerek öldürtmüştür. Artık ülkenin tek egemeni olan Bahadır Şah başkentte rahat oturma şansına sahip olamamış ve bir süre sonra da Sihlerin ayaklanmaları ile karşılaşmıştır. Ayaklanmanın üzerine giden Bahadır Şah beş yıllık bir saltanattan sonra yolda hastalanarak ölmüştür. Bahadır Şah fetih yapmamış ama devletin büyüklüğünü ve bütünlüğünü koruyabilmiştir.

Bahadır Şah'ın ölümü ile devlet tam bir iç karışıklığa sürüklenmiştir. Önce oğlu Azimüşşan tahta geçmiş ama kardeşine yenilip ölmesi üzerine Cihandar Şah başa geçmiştir. Kardeşlerarası taht kavgalarına beyler ve komutanlar da katıldığından devlet çok zayıf bir duruma düşmüştür. Bu durumdan yararlanmak isteyen Marvar Racaları, Sihler ve Çatlar yeniden ayaklanmışlardır. Yeni hükümdarın beceriksizliği yüzünden ayaklanmalar bastırılmamış ve devlet ödünler vererek ayaklanmacılar ile anlaşma yoluna gitmiştir. Bu sırada tahta geçen Ferruh Siyer ise ayaklanmacıların elinde oyuncak olmuştur. Bunun üzerine yeni hükümdar tahttan indirilerek Ebulberakat başa geçirilmiş, ne var ki, hastalıklı olan bu kişi tahta geçer geçmez ölünce bu kez de yerine 1719 yılında kardeşi Refiüddevle başa geçirilmiştir. Padişah veziri ile beraber aynı yıl

içinde gizlice öldürülünce bu defa da başa Bahadır Şah'ın oğlu Ruşen Ahter, Muhammed Şah adı ile geçmiştir. Tüm bu taht değişiklikleri sırasında hükümdarlar Seyyid Kardeşlerin elinde oyuncak durumunda idiler. Bu durum halkı ve komutanları rahatsız ediyordu. Sonunda Türk komutanları bir araya gelerek devleti Seyyid Kardeşlerin elinden kurtarmışlardır. Muhammed Şah devleti rahat yönetme şansını elde etmiş, ne var ki, eğlenceye düşkünlüğü nedeniyle uzun süren saltanatında devlet yavaş yavaş yavaş gerilemiştir. Onun veziri Çin Kılıç Han ise güçlü bir devlet adamı olarak bazı önlemler almağa çalıştı. Özellikle devlet yönetiminin yeniden düzenlenmesi, üst makamlara değerli kişilerin atanması ve vergi işlerinin yeniden düzenlenmesi gibi konularda önemli çalışmaları oldu. Muhammed Şah ise çevresini saran harem ağaları ve eğlence düşkünü bir grup üst makam sahibi kişilerin etkileri ile vezirin önlemlerine karşı çıkmıştır. Aradaki anlaşmazlık giderek büyümüş ve vezirin orduları devletin ordusundan ayrılarak ayrı sefere çıkınca Hindistan - Türk imparatorluğu ikiye bölünmüştür. Haydarabat kentini kendisine merkez yapan Çin Kılıç Han Muhammed Şah'ın ordularını yenerek Gucerat ve Malva bölgelerini de ele geçirmiştir. Böylece iki devletin arası iyice açılmıştır. Bu durumdan en çok yararlananlar ise, her geçen gün güçlenen ve Hint ulusalcılığını geniş kitlelere yayan Maratalar olmuştur.

Çin Kılıç Han Delhi'de bulunanlardan daha yetenekli bir devlet adamı olduğundan Maratalar ile başarıyla savaşmıştır. Onları kesin olarak yenemeyince bu kez anlaşma yoluna gitmiştir. İki Türk devleti birbiriyle anlaşacakları yerde Hint asıllı Maratalar ile birbirlerine karşı anlaşma yoluna başvurmuşlardır. Böylece ikiye bölünen Türk yönetimi iyice darbe yemiş ve sarsılmıştır. Elde ettikleri ödünlere dayanarak Delhi'ye kadar akınlar yapan Maratalar her yeri yıkıp yağma etmişlerdir. Maratalar ile savaşta zor durumda kalan Çin Kılıç Han, bazı bölgeleri bu Hint asıllı kavime devretmeyi benimser. Bu arada iki Türk devleti Hintlilere karşı gene birbirlerine yardımcı olmazlar. Maratalar böylece Hint yarımadasında genişlemelerini sürdürürler.

Hindistan Türk devletinin içine sürüklendiği bu çıkmazdan en çok yararlanacak olanlardan birisi de Afganlardı. Afganlar ise o sıralarda iç karışıklıklar ile uğraşan İran üzerine yürüyerek bazı bölgeleri ele geçirmişlerdi. İran'daki Afgan üstünlüğüne son veren ise Türkmen boylarından Afşar beyi Nadir Şah idi. Afganları İran'dan kovan Nadir, onları izleyerek daha sonra Kandehar yöresini ele geçirmiştir. Nadir'in Afganlar ile anlaşmazlığı ancak Kabil ve Gazne kentlerini aldıktan sonra sona erebilmiştir. Bu yerlerin alınması, Nadir'e Hindistan'a iniş kapısı olarak görülen Hayber Geçiti'nin denetimini de kazandırmıştır. Nadir Şah'ın Peşaver'i de almasından çekinen Muhammed Şah bir mektup yazarak

ona ne yapmak istediğini sorar. Nadir Şah ise bazı isteklerde bulunur, bunlar da benimsenmeyince orduları ile Lahor'a girer. Bunun üzerine Muhammed Şah Çin Kılıç Han'dan yardım ister. Bu duruma çok kızan Nadir Şah Muhammed Şah'a savaş açar ve bu savaşı kolaylıkla kazanır. Muhamed Şah Çin Kılıç Han'ı elçi olarak gönderir ve Nadir Şah ile Çin Kılıç Han 1739 yılında bir anlaşma yaparlar. Önceleri yakınlaşma ortaya çıkmışsa da halk arasında Nadir Şah'ın öldürüldüğü dedikodusu yayılınca Nadir Şah da tüm Delhi halkını kılıçtan geçirterek, Hindistan - Türk imparatorluğunun hazinesinin 700 milyon rupilik kısmına el koyar. Gene bir Türkmen hanedanından geldiği için Muhammed Şah'a tahtını geri vermiş ve büyük bir ganimet ile geri dönmüştür. Nadir Şah'ın istilası ile Hindistan - Türk imparatorluğu iyice çökmüştür.

Muhammed Şah'ın başta kalması bir iç savaşı önlemiştir, ne var ki, devlet yönetimi iyice zayıflamıştır. Nadir Şah'ın ölümüne kadar Muhammed Şah Osmanlılara mektup yazarak onlardan İran'ı işgal etmelerini istemiştir. Böylece Afgan tehlikesinden uzak kalabileceklerini düşünüyordu. 1748 yılında hem Muhammed Şah hem de Çin Kılıç Han ölmüştür. Onların yerine Delhi'de Ahmet Şah, Haydarabad'a ise Nasır Ceng başa geçtiler. Bu sıralarda Ahmet Han Afganistan devletini kuruyordu. Afganlılar devletlerini kurduktan sonra Hindistan'a saldırmışlar ve Lahor ile Keşmir'i ele geçirerek ülkelerini genişletmişlerdir.

Hindistan - Türk imparatorluğunun yeni hükümdarı Ahmet Şah beceriksiz bir devlet adamı olduğundan ayaklanmaları bastıramıyordu. Ayaklanmalar sürdüğünden Afganlar yeni bir Hindistan saldırısına hazırlanıyorlardı. Bu sırada ise Delhi'de büyük bir iç savaş patladı. Ahmet Şah indirilerek yerine II. Alemgir geçirildi. Afgan Şahı Ahmet Han ordusu ile Hindsitan'a girdi, Delhi'yi işgal ederek büyük bir ganimet topladı ve sonra ülkesine döndü. Afganlar çekilince ayaklanmacılar Maratalar ile anlaşarak hükümdarı öldürdüler ve yerine III. Şah Cihan'ı geçirdiler. Böylece devlet üzerinde Hint asıllı Marataların baskısı daha da artmış oluyordu. Bir süre sonra Afgan hükümdarı Ahmet Şah Maratalarıı ağır bir yenilgiye uğratarak II. Şah Alem'i Hindistan tahtına çıkardı.

II. Şah Alem dönemi Hindistan - Türk devletinin ızdıraplı yılları olmuştur. Devletin ve hükümdarın hiçbir otoritesi kalmamış, Maratalar ile beraber İngilizler de ülkeyi yavaş yavaş ele geçirmişlerdir. Gözleri kör edilen II. Şah Alem İngilizlere sığınmış ve onların elinde ölmüştür. Onun yerine geçen II. Ekber Şah işbaşında kaldığı sürece İngilizlerin kuklası gibi davranmıştır. Timuroğullarının Hindistan'da kurdukları Türk imparatorluğunun son hükümdarı II. Bahadır Şah da 1857 ayaklanmasına kadar İngilizlerin bir sığıntısı olarak hüküm sürmüştür. Ayaklanma ile

ilgisi nedeniyle İngilizler tarafından Rangun'a sürgün edilmiş ve bundan sonra da Hindistan İngiltere İmparatorluğu'na katılmıştır.

Haydarabad Türk devletinin sonu da Delhi'deki Türk devletininki gibi olmuştur. Haydarabat önce Maratalarıın işgaline uğramıştır. Afganlara yenilmelerinden sonra ise iç kavgalar bu devleti de iyice sarsmıştır. En sonunda komşu ulusların saldırılarına karşı Haydarabad Türk devleti bir anlaşma ile İngilizlerden yardım istemiş ve İngiliz denetimi altına girmiştir.

İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi, İngiliz donanmasının desteği ile tüm Avrupalı rakiplerini yenerek ülkeyi ele geçirdi. Bengal, Bihar ve diğer önemli bölgeler de onların kontrolü altına girdi. 1830'larda ortaya çıkan Afgan saldırıları ve 1840 yılında Sih devletinin ortadan kaldırılması ile İngiliz egemenliği iyice pekiştirilmiştir. İngilizler sömürgeci olarak geldiklerinden Hindistan'ın tüm kaynaklarına el koymuşlardır. İngiliz sömürüsü ve onların desteği ile gelen Hıristiyan misyonerlerin davranışları kısa zamanda müslüman halkta ve Hintlilerde hoşnutsuzluklar yaratmıştır. İngilizlerin Afganistan'ı işgal girişimlerinin büyük bir yenilgi ile sonuçlanması onların bölgedeki prestijlerini de sarsmıştır. İngilizlere karşı ülkenin her yanında ayaklanmalar başgösterince, İngiliz yönetimi son Türk hükümdarı Bahadır Şah'ı kurtarıcı olarak görmeğe başlamıştır. Ayaklanan halk Delhi'yi almışsa da Bahadır Şah, İngilizlerin kuklası olmaktan kurtularak bu durumdan yararlanmasını bilememiştir. Böylece Hindistan Türk devletinin yeniden canlandırılma şansı da yitirilmiştir.

Hindistan - Türk devletinin sona ermesinden sonra ülkede bulunan beş milyonluk Türk kitlesi zamanla müslüman halk ile karışmış ve günümüzdeki Pakistan devletinin halkını meydana getirmişlerdir.

HİNDİSTAN TÜRK İMPARATORLUĞUN'DA KÜLTÜR

Sayıca az olmalarına karşın Hindistan gibi büyük bir ülkede devlet ve egemenlik kuran Türkler kültür, sanat ve bilim alanlarında da büyük ilerlemeler göstermişlerdir. Özellikle Babür'ün güçlü kişiliği ve onun kültür ve bilime önem veren tutumunun, devletin resmi politikası durumuna gelmesinin bu durumda büyük rolü bulunmaktadır. Babür büyük bir savaşçı ve devlet adamı olmanın yanısıra aynı zamanda düşünce ve kültür adamı idi. İyi bir yazar olduğu kadar güzel sanatların her alanına ilgi göstermiştir. İyi sa çalar ve besteler yapardı. Daha ileri giderek «Hatt-ı Baburi» diye bir yazı türü de bulmuştu. Tüm özelliklerinin yanısıra en çok yazına ağırlık verdiği Babürname adlı eserinden

anlaşılmaktadır. Babürname Çağatay Türkçesi ile yazılan önemli bir eserdir. Tam anlamı ile otobiyografik bir yapıttır. Kendi döneminin her cephesini anlatan Babür, bu eserinde açık bir tutumla yaşamının eleştirisini de yapmıştır. Gördüğü ve yaşadığı tüm önemli şeyleri not eden Babür, Türk nesrinin en güzel örneklerinden birisini vermiştir. Babürname'nin yanısıra bir Aruz Risalesi, Hanefi fıkhına ait Mübeyyen adlı bir kitap, Tasavvuf ahlâkına ait Risale-i Validiye ve Divan gibi önemli eserler bırakmıştır.

Babür dönemi dışında kültür ve sanat alanındaki eserlerin dili ne yazıktır ki Türkçe olmamıştır. Türkçe resmi devlet dili olarak hanedan, ordu ve bürokraside kullanılmış, Farsça ve bir süre sonra da Urduca dili kullanılmıştır. Babür'ün başlattığı geleneğe sahip çıkan hükümdarlar sanatçıları ve kültür adamlarını hep saray çevresinde korumuşlar ve barındırmışlardır. Devletin destek olan tutumu nedeniyle büyük ozanlar ve sanatçılar yetişmiştir. Ebul Feyzi, Senai, Mirsa Kulu, Derviş Behram ve Müşfiki bunların önde gelenlerindendir.

Hindistan Türkleri arasından ise, Gülbeden, Allami, Din Ahmed, Cihangir, Hadi Han, Gayret Han, Lahveri, Muhammed Kazım, gibi önemli tarihçiler çıkmıştır. Bu yazarların yardımı ile Hindistan - Türk imparatorluğunun tarihi açıkça bilinmektedir. Yazın alanı yanısıra tarih alanında da Türkler dünya tarihine katkıda bulunan önemli eserler bırakmışlardır.

Türkler Hindistan'ı yeni baştan imar etmişlerdir. Hindistan'ın büyük kentlerinde Türk imparatorluğu döneminden kalma birçok tarihsel anlam taşıyan eser günümüzde bile yaşamaktadır. Hindistan'daki eserlerin mimarisi Türklerin geleneksel üsluplarına çok benzeyen özellikler taşımaktadır. En tanınmış eser olan Taç Mahal, Şah Cihan döneminin simgesi olarak dünyanın sayılı tarihsel zenginlikleri içinde önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Osmanlı ve Babürlü mimarileri arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Osmanlılar da büyük ustalarını göndererek Hindistan Türk imparatorluğunun mimarisine katkıda bulunmuşlardır. Büyük kentler arasında geniş yollar açılmış, ülkenin birçok köşesi camilerle donatılmış, hanlar ve kervansaraylar yapılmıştır. Hindistan - Türk mimarlığı geleneksel Türk mimarlığının olduğu kadar bölgesel özelliklerin de yansıtıldığı önemli bir sentez olarak sanat tarihi içinde yerini almıştır. Hindu anlayışının sembolizmi de bu mimarlığı zenginleştirmiştir.

Babürlüler kültür ve sanat alanında dünyada açık bir tutum izlemişlerdir. Bunun en açık örneğini Taç Mahal'in yapımında görmek olasıdır. Osmanlı mimarlığının ustalarından Mehmet İsa Efendi bu eserin kubbesini, Settar Han hattatlığını, Semerkand'lı Muhammed Şerif ile

Ağralı Muhammed Hanif taşçı ve duvarcı ustalığını, Şirazlı Emanet Han tuğracılığını yapmıştır. Yirmi yılda yapılan bu eser için otuz milyon rupi zamanın parası olarak harcanmıştır. Şah Cihan'ın eşi Mümtaz Mahal için yaptırılan bu eser, Türk uygarlığının önde gelen yapıları arasında haklı bir önceliğe sahip bulunmaktadır.

Türkler Hindistan'da yüzyıllar süren bir imparatorluk kurmuşlardır, ne varki, bu bölgenin nüfusunu Türkleştirmediklerinden ve devletlerine toplumsal bir taban oluşturmadıklarından, İngiliz emperyalizminin saldırısı karşısında tutunamamışlar ve bu zengin bölgedeki egemenliklerini yitirmişlerdir. Hint - Türk imparatorluğu Türk tarihi içinde çeşitli açılardan önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Bu devlet, ordusu, bürokrasisi ve kurmuş olduğu düzen ile de önemli bir devlettir.

Babür çok güçlü bir ordu ile Hindistan'ı fethedebildiği için Hindistan - Türk imparatorluğu temelde askerî güce dayanan bir siyasal örgütlenme olarak doğmuştur. En az yüz bin kişilik ordu sürekli olarak sefere hazır tutulmuş ve devletin yöneticileri, hükümdar da başında olmak üzere belirli bir yerde kalmamışlardır. Orduların başına geçerek ya fethe çıkmışlar ya da ayaklanmaları bastırmışlardır. İmparatorluk askerî otokratik bir yönetimden oluşuyordu. Şehzadeler en üst düzeyde olmak üzere, kumandanlıklar on atlıdan beş bin atlıya kadar belirli rütbelere bağlanmıştı. Belirli resmi günlerde ordu törenleri yapılır ve askerler kumandanlarıyla hükümdarın önünden geçerlerdi. Şehzadeler ile üst komutanların bağlı ordularından başka bir de hassa birlikleri bulunuyordu. Atlı kumandanların bir kısmı tımar sahibiydi, bir kısmı da ücretini devletin hazinesinden alırdı. Atlı askerler toplumda önde bir konuma sahiptiler, piyadelere ise fazla değer verilmezdi. Toplar ve topçuluk da Hindistan - Türk ordusunda önemli bir yere sahipti. Osmanlı devletinin gönderdiği komutanlar bu topçu birliklerini yönetirlerdi. Filler de savaşlarda önemli roller oynarlar ve bu amaçla özel olarak yetiştirilirlerdi. Ordunun başkomutanı olarak imparator savaş ile ilgili her türlü kararı vermek hakkına sahipti. Barış dönemlerinde ordunun atıl kalmaması için, av seferleri ve belirli yetiştirme hareketleri düzenlenirdi.

Hindistan - Türk imparatorluğnunu ekonomisi genellikle tarıma dayanıyordu. Demir, bakır, önde gelen madenler olarak kullanılırdı. Kömür bilinmezdi ama kireç çok kullanılırdı. Tarım toplumu olduğu için halk genellikle toprağa bağlı ve köylerde bir reisin yönetiminde yaşardı. Sebzecilik, tütüncülük, afyonculuk çok yaygındı. Tarım alanında öküz çok kullanılırdı. Pamuk çok yetiştiği için dokumanın temeliydi. Çeşitli alanlarda küçük el sanatları yaygındı Pamuklu kumaşlar ve el ürünleri Avrupa ülkelerine çok miktarda satılırdı. Ticaret her yoldan yapılırdı. Kara ticareti Kabil ve Kandahar yolu ile Batıya giden kervan yolun-

dan yürütülürdü. Tibet ve Çin ile küçük oranlarda ticaret vardı. Gucurat bölgesi ise Avrupa ve Afrika ile yürütülen deniz ticaretinin merkezi idi. Hindistan - Türk devletinin ticaretteki asıl amacı, o dönemin geçerli ölçülerine göre, ülkeye altın ve gümüş çekebilmekti. Ülke kendine yeterli bir ekonomiye sahip olduğundan dışardan çok az şey alınırdı. Ülkenin iç ulaşımı pek gelişmemişti. Daha çok ırmak yolları kullanılırdı, Şose yollar ise son zamanlara doğru yapılmıştır. Kölelik yaygın bir uygulama olarak vardı. Halkın çoğunluğu yoksuldu, ama onların bağlı bulundukları beyler zenginlik içinde yüzüyorlardı. İmparatorluğun refahı, yağışların fazlalığına, iç güvenliğin yerinde olmasına ve vergi yönetiminin iyi işlemesine bağlı bulunuyordu. Yağmurlar düzensiz olursa ülkede kıtlık başgösterirdi. Ülkenin genelinde memurlara dayanan bir ikta sistemi yürütülürdü. Padişahın atadığı her memur, kendisine bağlı bulunan askerlerin gideri ile üzerine düşen vergiyi her yıl karşılamak zorunda bulunuyordu. Ülkede kadılar aracılığı ile dinsel hukuk uygulanırdı. Altın, gümüş, bakır sikkeler bastırılırdı. Türk - Hint imparatorluğu zamanının en zengin devletleri arasında yer alıyordu.

XVIII
OSMANLI İMPARATORLUĞU

(1299 - 1922)

Altı yüz yıldan fazla yaşayan bir imparatorluk kuran Osmanlıların kaynağı sorunu bazı yönleri açık diğer yönleri ise tartışmalıdır. Genel olarak Osman oğullarının Oğuzların Kayı boyundan oldukları ve Anadolu'ya Türk göçleri sırasında gelerek Söğüt ve çevresine yerleştikleri benimsenmektedir. Osmanoğullarına adını veren Osman Bey'in babası Ertuğrul Gazi idi. Ertuğrul Gazi ise Gündüz Alp adını taşıyan bir Oğuz beyinin oğluydu. Gündüz Alp'in bağlantıları ile ilgili olarak ileri sürülen düşünceler arasında tarih kaynaklarında bir tutarlılık yoktur ve bu nedenle de Osmanoğullarının daha önceki geçmişi tartışmalıdır. Osmanoğulları Türkiye'ye ilk geldiklerinde bir süre Ahlat dolaylarında konaklamışlardır. Bu sırada Anadolu Selçuklu devleti hükümdarı Alaattin Keykubad ile Yassıçimen Savaşında Celaleddin Harezmşah'a karşı savaşmışlardır. Osmanlıların yardımı ile Selçuklular bu savaşta Harezmşahları yenilgiye uğratmışlardır. Bu savaştan sonra diğer Oğuz boylarından ayrılan Osmanlılar Ertuğrul Bey'in başkanlığında Ankara civarına geldiler. Sultan Alaaddin, savaşta yardım ettikleri için Selçuklu devletinin sınır uçlarında Eskişehir, Bilecik, Kütahya illerinin bulunduğu bölgeleri Osmanlılara yurt olarak verdi. Osmanlılar 1235 yıllarında bu bölgeye yerleşmeğe başlamışlardır. Ertuğrul Gazi 1281 yılında öldüğünde Osmanlıların elinde beş bin kilometrekarelik bir alan vardı. Bu toprakların bir kısmını da Osmanlılar Bizanslılar ile savaşarak ele geçirmişlerdir. Osmanlılar dünya tarihinde ilk kez görüldüğü üzere, 300 yıl içinde bu topraklarını yirmi bin kez büyüterek geniş bir imparatorluğun sahibi olacaklardır.

Osmanlılar başlangıçta uç beylerinin en büyüğü olan Kastamonu'daki Çobanoğullarına bağlıydılar. Daha sonraları bir süre Germiyanoğullarına bağlı yaşamışlar ve ancak Osman Bey'in zamanında Selçukluların

başkenti Konya'ya bağlı bir uç beyliği düzeyine çıkabilmişlerdir. Osmanoğullarının atalarının başında bulundukları Kayı boyu Merv yöresinden Ahlat bölgesine gelmişlerdir. Selçuklular Horasan'a geçtikleri dönemde Osmanlılar da göçe çıkmışlardır. Osmanlılar böylece Merv'den kalkarak uzun bir yol izlemişler ve Söğüt bölgesine yerleşmişlerdir. Ertuğrul Gazi ölünce yerine geçen Osman Bey 1324 yılına kadar tam 43 yıl saltanat sürmüştür. 1300 yılına kadar babası gibi Çobanoğullarına bağlı bir bey olarak yaşayan Osman Gazi, bu tarihten sonra Konya'ya bağlı bir uç beyi düzeyine çıkabilmiştir. Böylece Osmanlı devleti ilk kuruluş yıllarında 69 yıl Kastamonu Çobanoğulları beyliğine bağlı olarak yaşamıştır. 1308 yılında Anadolu Selçuklu devleti yıkılınca, Osman Bey doğrudan doğruya Tebriz'de oturan İlhan'ın büyük uç beylerinden birisi olmuş ve İlhanlı devletinin Anadolu genel valilerinin denetimi altına girmiştir. 1335 yılına kadar Osmanlılar İlhanlı devletinin yönetimi altında yaşamışlardır. Osman Gazi topraklarını yirmibin kilometrekareye çıkararak beyliğini 1324 yılında Orhan Gazi'ye devreder. Selçukluların oluşturduğu ulusal birlik dağılınca Anadolu'nun her köşesinden bir beylik doğmuştur. Şimdi Anadolu Türkleri kırk parçaya bölünmüştü. Orhan Gazi 1326 yılında Bursa'yı alarak beyliğine merkez yaptı. Daha sonra Osmanlılar Bizans topraklarını alarak Karadeniz'e çıktılar. Bu tarihten sonra Orhan Gazi artık gerçek bir hükümdar, Osmanlılar da devlet oluyordu. 1335 yılından sonra Osmanlılar, İlhanlılara bağlı olmaktan kurtularak tam bağımsız bir devlet düzenine girerler. Orhan Gazi'nin kırk yıla yakın süren saltanatı sürekli olarak Bizans topraklarını fetihlerle geçer. Dış politikasında izlediği başarılı diplomasi ile Anadolu beylikleri içerisinde Osmanlıları öncelikle bir duruma getirir. Orhan Gazi zamanında İznik ve yöresi ele geçirilir, Balıkesir çevresindeki Karasioğulları Beyliği Osmanlı devletine katılır ve 1354 yılında oğlu Süleyman Paşa aracılığı ile Osmanlılar Gelibolu üzerinden Avrupa'ya geçerler. Şehzade Süleyman Paşa attan düşerek ölünce yerini I. Murat alır ve onun Avrupa'da başlattığı fetihleri sürdürür. I. Murat 1362 yılında babasının yerine geçerek Edirne'yi alınca artık Osmanlı devleti bir imparatorluk düzeyine çıkmaktadır. Böylece Osmanlılar yüz otuz yılda Sakarya'da Meriç ırmağına ulaşmışlardır. Osmanlılar Anadolu'nun yeni sahibi olarak ortaya çıktıkları gibi, aynı zamanda da bir Avrupa devleti oluyorlardı.

1. Murat Balkanların fatihi olmuştur. Onun zamanında bütün Balkan yarımadası parça parça Osmanlı egemenliği altına girmiştir. Sırbıstan ve Macaristan orduları yenilerek ilerleme sürdürülmüştür. Balkanlarda hızla gelişen Osmanlı imparatorluğu artık Anadolu topraklarında da genişlemek zorundaydı. Özellikle Karamanoğulları Osmanlılara karşı direnme gösteriyorlardı. Sultan Murat Osmanlılara karşı düzenlenen üçüncü Haçlı savaşı sırasında Kosova'da şehit düştü. Bunun üzerine Os-

manlıların başına oğlu Yıldırım Beyazıt geçti. Osmanlı imparatorluğunun sınırları o sıralarda beş yüz bin kilometrekareyi geçmişti. Kuzey sınırlarında Tuna ırmağına kadar ulaşılmıştı.

Yıldırım Beyazıt 1390 yılında kendisine «Yıldırım» adını getiren bir hızla Anadolu beyliklerini Osmanlı sınırları içerisine kattı. Osmanlıların giderek büyüyen gücü karşısında Anadolu beyliklerinin çoğu karşı koyamadı. Karamonoğulları en çok direnen beylik olduğundan bunların üzerine iki kez gidildi ve savaş alanında Karamanlılar ezildiler. Bayezıt daha sonra ilk Bizans kuşatmasını yaptı. 1391 yılında ise Güney Romanya prensliğinin bulunduğu Eflak bölgesi Osmanlı egemenliğini tanıyınca, Osmanlı imparatorluğunun sınırları Tuna nehrinin kuzeyine çıkmış oluyordu. 1396 yılında Yıldırım Osmanlılara karşı saldırıya geçen dördüncü Haçlı ordusunun yüz otuz bir kişilik askerini Niğbolu'da yendi. Bizansı korumak isteyen Avrupa devletleri sürekli olarak Haçlı orduları hazırlayarak Osmanlıların üzerine gönderiyorlardı. Bayezıt, Yunanistan ve Mora'yı aldıktan sonra Karaman ve Canikoğulları beyliklerine son verdi. Kadı Burhanettin devletini yıktıktan sonra Maraş bölgesine doğru sefere çıktı. Sonra dönerek Bizans'ı dördüncü kez kuşattı. Timur Anadolu seferine çıkma kararı alınca Bizans, Osmanlı saldırılarından kurtuldu. 1402 yılında Timur ve Osmanlı orduları Ankara yakınında Çubuk Ovası'nda karşılaştı. Yıldırım yenilerek kaçtı ve bir yıl sonra Akşehir'de öldü. Zafer kazanan Timur merkez Bursa'yı işgal etti ama Osmanlıların Avrupa topraklarına geçmedi. Anadolu'dan çıkmadan önce Timur kendisine Ankara savaşında yardımcı olan eski beylikleri daha güçlü olarak yeniden canlandırdı. Timur seferinden sonra Osmanlı imparatorluğu ve Anadolu bir karışıklıklar dönemi yaşamıştır. Şehzadelerin birbirleriyle savaştığı bu döneme tarihte Fetret dönemi adı verilir. On yıl süre ile Yıldırımın oğulları taht kavgası yapmışlardır. O sıralarda tüm şehzadeler Timur'a bağlı olarak yaşarlarken, Yıldırım'ın büyük oğlu I. Süleyman Edirne'yi taht kenti seçerek saltanatını Rumeli yakasında sürdürmüştür. Süleyman 1411 yılında öldürülünce kardeşi Musa tahta geçmiş, o da 1413 yılında I. Mehmet tarafından ortadan kaldırılmıştır. 1413'e kadar Amasya'da hüküm süren Çelebi Mehmet Fetret dönemine son vererek Osmanlı birliğini ve egemenliğini yeniden kurmuştur. Timur seferi, gerçekleşme yolundaki Anadolu Türk birliğini bir süre geciktirmiş ve Bizans devletine zaman kazandırmıştır. Çelebi Mehmet 1421 yılına kadar bazı beylikleri alarak ülke topraklarını genişletmiştir.

Daha sonra başa geçen II. Murat on beş yıldan fazla dedesi Yıldırım'ın çizgisine gelmek için çalıştı. Timur'un oğlu Şahruh'un ölümü ile Doğu Türk imparatorluğu çözülme dönemine girince Osmanlılar dünyanın en büyük devleti durumuna geliyorlardı. Bu arada yapılan iki Bizans ku-

şatması da sonuç vermedi. II. Murat Karamanoğulları ile çok uğraştı, Venedik ve Macar orduları ile savaşlar yaptı. Oğlu Fatih Mehmet için tahttan vazgeçerek yorgunluğunu gidermek üzere Manisa'da dinlenmeye çekildi, ama bu sırada bir Haçlı seferi daha olunca bu kez ordunun başına geçerek Haçlıları Varna'da ağır bir yenilgiye uğrattı. II. Murat yeniden tahta geçerek II. Kosova savaşında yeni bir Haçlı ordusunu yendi. Osmanlıları Avrupa'dan çıkarmak için yapılan Haçlı seferleri bu yenilgiden sonra artık duracaktır. Sultan Murat Arnavutluk seferine çıktıktan sonra ölünce yerine II. Mehmet genç yaşta tahtta geçti. Sultan Murat, Timur döneminde yapılan kültür ve sanat alanındaki rönesans gibi bir atılımı Osmanlı İmparatorlu'nda başlatan ilk padişahtır. II. Mehmet babasının yanında çok iyi yetişmiş bir padişahtı. Deneyimi ve cesareti vardı. Karaman seferinden sonra Bizans sorununu çözmek için hazırlıklara başladı. Rumelihisarı'nı yaptırarak Boğaz yolunu kestikten sonra ve 1453 yılında kendi hazırlattığı topları ile beraber yola çıktı. İstanbul adalarını aldıktan sonra Haliç'e indi. 29 Mayıs günü yapılan son saldırı ile İstanbul kenti ele geçirildi. Bu tarih çeşitli açılardan Orta Çağın sonu olarak benimsenir. Yirmi bir yaşında Fatih olan Sultan Mehmet, bu zaferinden sonra Avrupa'ya karşı cephe aldı. Böylece Osmanlı imparatorluğu artık bir dünya devleti düzeyine yükseliyordu. Ankara savaşının getirdiği yaraların hepsi sarılmış ve artık Osmanlı İmparatorluğu tam anlamıyla yükselme dönemine girmişti. Dünya politikasında etkin olmak için denizlere açılmak ve Venedik'in üstünlüğünü ortadan kaldırmak gerekiyordu. Bizans'ın düşmesinin Avrupa'da çeşitli tepki ve hazırlıklara yol açacağını hesaplayan Fatih hazırlıklarını sürdürüyordu. Cenevizlilerden Enez alındıktan sonra Osmanlı donanması Kırım'a gönderildi. Kuzey Ege adaları alınarak ikinci kez Belgrat kuşatıldı ama alınamadı. Mora'daki prenslikler ortadan kaldırıldı ve daha sonra da Sırbıstan devletine son verildi. Böylece Bizans kalıntılarının son parçaları da temizlenmiş oluyordu. Sinop'taki Candar Beyliği de Osmanlılara katıldıktan sonra Trabzon'da bulunan Rum devleti kuşatılarak teslim alındı. Böylece Gürcistan'a kadar bütün Güney Karadeniz bölgesi Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içine katılmış oluyordu. Fatih buradan döndükten sonra Eflak'da ayaklanan Kazıklı Voyvoda'nın üzerine yürüyerek onun da İşini bitirdi On dördüncü seferini Bosna üzerine yapan Fatih bu bölgenin önce bir kısmını, ikinci seferinde de tamamını ele geçirdi. Daha sonra Karaman, Midilli, Arnavutluk üzerine seferler yapan Fatih, denizlerde Venedik donanmasını yendikten sonra İtalya'yı fethetmek istiyordu. Fatih'in bu projesine karşı bütün Avrupa devletleri ayaklandılar. Doğudaki Türk devletlerini kışkırtarak Osmanlılara savaş açmalarını sağladılar. Avrupa devletlerinin yanısıra, Akkoyunlu Türk imparatorluğu da Osmanlılara karşı savaş açtılar. Fatih kendisine karşı oluşturulan

bu büyük koalisyona karşı yirmi yıla yakın bir süre dayandı. Bazen teker teker bazen de gruplar halindeki düşman ordularını yendi.

Venedik Cumhuriyeti Osmanlılara karşı savaş açınca Macaristan da bu savaşa katıldı. Fatih Venediklileri Ege adalarından kovdu. Avrupalılarla işbirliği yapan Akkoyunlu Uzun Hasan, Osmanlıların doğu sınırlarına saldırdı. Fatih bunun üzerine iki yüz bin kişilik bir ordu ile hareket ederek Doğu Anadoluya geçti. Erzincan yakınlarında Otlukbeli bölgesinde Osmanlılar ile Akkoyunlular orduları karşılaştı. Tarihte ilk kez topları taktik silah olarak kullanan Fatih Akkoyunlu ordusunu darmadağın etti. Osmanlılar bu zafer üzerine rahatladılar ve yeniden Avrupa'ya yöneldiler. Fatih'in akıncı birlikleri civar ülkelerin içlerine sızıyorlardı. Fatih ordularına İtalya fethinin başlangıcı olarak Otranto kentini işgal ettirdi. Ne var ki, tam o sırada 1481 yılında zehirlenerek öldü. Fatih otuz yıllık padişahlığında imparatorluk sınırlarını iki buçuk milyon kilometrekareye çıkarmıştı . Karadeniz'den, Anadolu'dan İtalya'ya kadar olan bölgeleri Türk egemenliği altına almıştı. Fatih Sultan Mehmet Türk donanmasını birkaç kat büyüterek dünyanın bir numaralı deniz gücü durumuna getirdi. İstanbul'da Üniversiteyi kurarak da Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni merkezini bir bilim merkezi durumuna getirdi. Sanat ve bilim koruyucusu, büyük bir devlet düzenleyicisi ve adamı olarak Osmanlı İmparatorluğu içerisinde haklı bir yere sahip bulunmaktadır.

Yerine büyük oğlu II. Bayezıt geçince kardeşi Sultan Cem buna karşı çıktı. 1495 yılına kadar Cem sorunu sürdüğünden Osmanlı imparatorluğu dış dünya ile yeteri kadar ilgilenemedi. Fatih'in başlattığı İtalya'nın fethinden vazgeçildi. II. Bayezıt Macaristan, Boğdan ve Arnavutluk üzerine üç sefer yaptı. 1485 yılında Kölemenler ile altı yıl sürecek olan bir savaş başladı. Osmanlıların Akdeniz'deki üstünlüğü bu dönemde de sürdü. Ne var ki, Endülüsteki son müslüman devleti Gırnata'nın düşmesi önlenemedi. Kemal Reis Osmanlı donanmasının yetiştirdiği ilk büyük amiral olarak Akdeniz'de önemli başarılar sağladı. Sultan Cem'in Napoli'de zehirlenerek öldürülmesinden sonra Bayezıt rahat bir nefes aldı, ama babasınınki gibi fetihler yapamadı. Polonya seferi başarı ile sonuçlandı ve Osmanlı ordusu Varşova'ya girdi. 1499 yılında Osmanlı donanması Sapienza savaşında Burak Reis komutasında Venedik donanmasını batırdı. 1502 yılında Venedik devleti ile barış yapıldı. Aynı yıl İran'da Akkoyunlu hanedanı düştü ve yerine Safevi devleti kuruldu. Yeni hanedan Şii olduğu için, Sünni Osmanlılara pek de iyi gözle bakmıyorlardı. Şah İsmail sürekli olarak Anadolu'ya saldırıyordu. II. Bayezıt yaşlandığından oğlu Yavuz Sultan Selim adına tahtından vazgeçti.

Yavuz Sultan Selim imparatorluğu titizlikle korumasını bilmiştir. Trabzon sancak beyi olarak savaşlarda kazandığı deneyimle, başa geçer

geçmez önce İran sorununu gündeme aldı. 1514 yılında Üsküdar'dan harekete geçti. Güney Azerbaycan'da Çaldıran sahasında Şah İsmail'in yüz bin kişilik ordusunu yendi ve Safevi devletinin başkentine girdi. Bu zaferden sonra Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak, İranlıların elinden alındı. Böylece Çaldıran savaşından sonra bütün Anadolu Osmanlı yönetiminde Türk birliği içine giriyordu. Osmanlılar artık Diyar-ı Acem konusunu çözdüklerinden sıra Diyar-ı Arab'a gelmişti. Bu sıralarda Türkleşmiş Çerkeslerin elinde olan Kölemen devleti bu topraklarda egemenlik kurmuştu. Kölemenler o sıralarda dünyanın en güçlü birkaç devleti arasında yer alıyordu. Kutsal kentler elinde olduğu için ayrıca dinsel açıdan da büyük bir güce sahip bulunuyorlardı. 1516 yılında Mısır seferine çıkan Yavuz Sultan Selim yolda Adana civarındaki Ramazanoğulları beyliğini ortadan kaldırdı. Kölemen Sultanı Kansu Halep yakınlarında Mercidabık ovasında Osmanlıları bekliyordu. Savaşta Kölemenlerin ordusu yok edildi ve Sultan Kansu öldü. Zaferden sonra Yavuz Halep'e girdi. Abbasi hailfesi de esir düştüğünden, Halep'te kendisini İslam halifesi de esir düştüğünden, Halep'te kendisini İslam halifesi ilan ettiren hutbesini okuttu. Böylece Arapların elinde olan İslam dininin önderliği Osmanlılar aracılığı ile Türklerin eline geçmiş oluyordu. Suriye, Lübnan ve Filistin'i yıldırım hızı ile fetheden Yavuz sonra Mısır fethinin son hazırlıklarını tamamlayarak harekete geçti. 1517 yılında Kahire yakınlarında Ridaniye'de Mısır ordusunu ikinci kez dağıttı. Son Kölemen sultanı Tomanbay idam edildi. Osmanlı donanması da sefere katıldı. Daha sonra Mekke ve Medine ile beraber Hicaz da Türk toprakları arasına katıldı. Kutsal emanetler İstanbul'a gönderildi. Yavuz daha sonra Kahire üzerinden İstanbul'a 1518 yılında döndü. İki yıl süren bu sefer Osmanlıların en uzun seferidir.

Sekiz yıl içinde birçok toprak fetheden Yavuz, Edirne yakınlarında yeni bir seferin hazırlıkları içinde iken öldü. Yavuz, dedesi Fatih ve oğlu Kanuni'den sonra Osmanoğullarının en büyük bilgini ve devlet adamıdır. Osmanlı dünya devletinin temellerini Fatih atmış Yavuz da geliştirmiştir. Ayrıca, Yavuz döneminde Cezayir bölgesi de Barboros'un çabaları ile Osmanlı imparatorluğu sınırları içine girmiştir. 1517 yılında Cezayir kentini fetheden Oruç Reis orada bir beylik kurmuş ve İspanya ile savaşa girmiştir. Savaşlarda ölünce, yerine geçen kardeşi Hızır Reis Barbaros Hayrettin Paşa adını alarak savaşı kazanmış ve bu toprakları Osmanlı İmparatorluğu'na katmıştır.

Yavuz öldükten sonra yerine tek oğlu Kanuni Sultan Süleyman geçmiştir. Avrupa'da işler karışınca babasının İran ve Turan seferinden vazgeçmiştir. Avrupa'da ortaya çıkan Charles Quint, İspanya ve Almanya'dan sonra Macaristan'ı , da denetimi altına almıştı. Bunun üzerine Kanu-

ni Belgrad'a yürüyerek burasını aldı. Daha sonra ikinci seferini Rodos üzerine yaptı ve burasını da ele geçirdi. Kırım, Kazan ve Astarhan Türk hanlıkları Osmanlıya bağlı olduklarından Doğu Avrupa'da durum iyi görünüyordu. Almanya ve İspanya birliğinin Avrupa'da ilerlemesi Osmanlılar için birinci derecede tehlike gösteriyordu. Fransa kralı I. Fransuva tutsak düşünce, Osmanlılardan Charles - Quint'e karşı yardım istedi. Bu durumda Kanuni üçüncü seferini Macaristan üzerine yaptı. Mohaç'ta 1526 yılında Macaristan ordusunu dağıttı. Kanuni Budapeşte'ye girince Macaristan ve Transilvanya bölgeleri Osmanlılara geçti, Çekoslovakya ise Almanya'nın oldu. Almanlar Macaristan'ı almak için saldırılara başlayınca Kanuni de dördüncü seferini Almanların taht kenti Viyana üzerine yaptı ve bu merkezi kuşattı. Bütün Avusturya ve Güney Almanya Türk akıncılarınca yağma edilmesine karşın, Viyana kenti ele geçirilemedi. Bir yıl sonra ikinci bir sefer ile Osmanlılar Graz kentini alınca Almanlar Osmanlıların üstünlüğünü benimsediler ve 1533 yılında İstanbul Antlaşması imzalandı. Yedinci seferinde Kanuni Korfu ve Otranto'yu aldı. Sekizinci sefer Moldavya, dokuzuncu sefer ise Budin üzerine açıldı ve bu bölgeler kesin olarak Osmanlı egemenliği altına girdi. Kanuni'nin en son Estergon gibi en önemli Alman kalesini almasından sonra Almanlar düzenli olarak Osmanlılara vergi ödemeyi benimsediler. Kanuni'nin başarıları karşısında Charles Quint tahttan vazgeçti ve kardeşi Ferdinand Almanya kralı, oğlu Felipe ise İspanya kralı oldular. Kanuni'nin savaşları olmasaydı Charles protestanlığı ezebilirdi, ama savaşlarla uğraştığından bunu başaramadı. Kanuni on üçüncü ve son seferini gene Almanya üzerine açtı, ne var ki, 1566 yılında Zigetvar Kalesi önünde öldü.

Kanuni Sultan Süleyman dönemi Osmanlıların en yüksek dönemidir. Türk tarihinin en büyük hükümdarlarından birisi olarak sayılan Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı İmparatorluğunu kendi zamanında dünyanın en güçlü devleti düzeyine çıkarmıştır. Elli yıla yakın bir süre başta kalan Kanuni, Osmanlı padişahları arasında en bilgili ve usta devlet adamlarından önde gelenidir. Kanuni Avrupa seferlerine öncelik tanımakla beraber Doğu sınırları ile ilgili olarak da belirli bir doğu politikası izlemiştir. Kafkasya ve Basra körfezlerini kesin olarak ele geçirmek istiyordu. İran'daki Safevi imparatorluğu Osmanlıları uğraştırmasa Osmanlılar Almanya'yı işgal edebilirdi. İran ordusu bütünüyle Türkmenlerden oluşan savaşçı bir yapıya sahipti. Osmanlılar ise akıncılar ve topçular ile savaşlarda üstünlük sağlıyorlardı. Çaldıran'ı unutmayan İranlılar yeni bir meydan savaşından kaçınıyorlardı. 1534 yılında Kanuni düzenlediği doğu seferi ile Safevilerin başkenti Tebriz'i ve daha sonra da Abbasilerin merkezi Bağdat'ı ele geçirdi. Buralar Osmanlı eyaleti yapılarak Basra Körfezi'ne kadar inildi. İkinci bir sefer ile yeniden İran'a giren Kanuni

Van yöresini Osmanlı topraklarını kattı. 1553'de ise üçüncü doğu seferi düzenledi ve Halep üzerinden Nahçıvan bölgesine gidildi. 1555 yılında Safeviler ile Amasya Andlaşması imzalandı.

Doğu bölgesinde fetihler sürdürüldü. Özdemiroğlu Osman Paşa büyük kahramanlıklar göstererek Azerbaycan, Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun bazı yörelerini 1580 yıllarında Osmanlı imparatorluğunun sınırlarına kattı. Safevilerin Tebriz'e saldırıları ile Türkiye - İran savaşı başladı. Osmanlı ordusu yenilince Safeviler Tebriz, Revan ve Bağdat kentlerini geri aldılar. İranlılar Kafkasya'ya girince bu ülke ikiye bölünmüş oldu.

Bu dönemlerde Osmanlılar denizlerde de dünya egemenliğine çıkmışlardı. Barbaros aracılığı ile Akdeniz bir Türk gölü durumuna geldi. 1538 yılında Preveze önlerinde Barbaros birleşik Avrupa donanmasını taktik bir savaştan sonra batırdı. Avrupalılar bunun üzerine Cezayir'e bir saldırı düzenlediler, ama buradan da Osmanlılar tarafından geri püskürtüldüler. Osmanlıların yardımı karşılığında Fransa kralı Tulon kentini Osmanlılara bıraktı ve Barbaros bir süre bu kentte kaldı. Bu arada Salih Paşa komutasındaki Osmanlı donanması Fas'ı alınca, Osmanlı İmparatorluğunun sınırları Büyük Okyanus'a kadar uzandı. Barbaros'un yanında yetişen Turgut Reis ise önce Trablus'u, Tunus'u, Malta ve Korsika'yı fethetti. Piyale Paşa 1558'de Elbe Adası'na çıktı. Balear adalarının yağmalayarak Batı Akdeniz'de Türk egemenliğini açıkça gösterdi. Cerbe Adası yakınlarında birleşik Avrupa donanmasını Piyale Paşa ikinci kez yenilgiye uğrattı. Osmanlılar Akdeniz'in yanısıra Hint Okyanusu'na da önem vermişler ve burada sürekli bir donanma bulundurmuşlardır. Kıkızıldeniz ve Aden Körfezi Osmanlıların denetimine geçti. Osmanlı donanması Hindistan'a çeşitli dönemlerde seferler düzenledi. Kanuni'nin yerine geçen oğlu II. Selim döneminde de deniz seferleri sürdürüldü. Süveyş Kanalı ile Volga ve Don Kanalı düşünüldü ama yapılamadı. 1571 yılında bir deniz seferi ile Kıbrıs Adası fethedildi. Denizaşırı politika daha sonra başa geçen III. Murad döneminde de sürdürülmüştür. İspanya gibi Portekiz'le de savaşan Osmanlılar, Avrupa dengesi açısından Fransızlar kadar İngilizlere de hoşgörü göstermişlerdir. Nitekim bu devletler Osmanlıların tutumundan yararlanarak sömürge savaşlarında öne geçn işlerdir.

Kanuni'nin zamanında zirveye çıkan Osmanlı imparatorluğu, bu padişahtan sonra gerileme dönemine girmiştir. İmparatorluk, bağlı ülkeler ile beraber yirmi milyon kilometrekareye çıkmıştı. O dönemlerde dünya nüfusu beş yüz milyon kişi civarında idi. Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde ise yüz milyondan fazla insan yaşıyordu. Her beş insandan birisi Osmanlı uyruğunu taşıyordu. On altıncı yüzyılda hem Osmanlılar

hem de diğer Türk devletleri en güçlü dönemlerini yaşamışlardır. Uzun süren Avrupa bölgesindeki savaşlar Osmanlı imparatorluğunu bir yıpranma sürecine doğru sürükler ve devlet içinde bazı sarsıntılar ortaya çıkar. 1596 yılında Almanların büyük yenilgiye uğratıldıkları Haçova Meydan Savaşı Osmanlıların son büyük askerî başarısıdır. Düşman ordusu yok edilmekle beraber Avusturya'ya girmeyi Osmanlılar düşünemezler.

Kanuni'den sonra imparatorluğun başına zayıf padişahların geçmesi gerileme dönemini hızlandıran ana nedenlerden birisi olmuştur. 1600'lerin hemen başında ortaya çıkan Celali ayaklanmaları da devletin iç otoritesini oldukça sarsar. Bazı önemli paşaların özel çabaları ile uzun zamanda bu ayaklanmalar bastırılabildi. I. Ahmed'in genç yaşta ölümü, I. Mustafa'nın deliliği Osmanlıları sarstı. Başa geçen II. Osman köklü reformlara kalkışınca bu kez o da öldürüldü. Padişahın öldürülmesi üzerine ordunun bir kısmı ayaklandı ve ülkede anarşi yayıldı. IV. Murat çocuk yaşta padişah oldu. Annesi Kösem Sultan saltanatın sahibi oldu. Karışıklıklar birbirini sürekli olarak izledi. Bu karışıklıklar içinde yetişen IV. Murad bir sert darbe ile iktidarı ele geçirdi. Çok sert bir yönetim sürdüren IV. Murat devlet içinde otoriteyi yeniden sağladı. Bu padişah, devletin ömrünü aldığı önlemlerle en az yarım yüzyıl uzatmıştır. IV. Murad bir doğu seferi yaparak Safevilerin eline geçmiş olan Bağdat'ı yeniden aldı. 1639 yılında Safeviler ile yapılan Kasrı Şirin Anlaşması ile Irak Osmanlılara geçiyor ve Kafkasya iki Türk imparatorluğu arasında paylaşılıyordu. Bu zaferleri kazanan IV. Murat'ın genç yaşta ölümü Osmanlıları yeniden sarstı. Yerine geçen kardeşi İbrahim zamanında ilk birkaç yıl işler iyi gider ama sonra bozulur.

Sultan İbrahim bir darbe ile tahttan indirilir ve ağabeyi II. Osman gibi öldürülür. Yerine yedi yaşındaki IV. Mehmet padişah olur, ama iktidar elden ele dolaşır. Venedik ile uzun süren bir deniz savaşı başlatılır. Gerçek iktidar Kösem Sultan aracılığı ile yeniçeri ağalarının eline geçer. Kösem Sultan iktidarı onlarla paylaşır ve böylece devlet zayıflamağa başlar. Kösem Sultan öldürülür. Bunun üzerine onunla işbiriği yapan kırk yeniçeri ağası idam edilir. Kösem'in yerine başa geçen Tarhan Sultan akıllı bir politika ile denge hesapları yaparak sürekli sadrazam değiştirir. Sonunda Köprülü Mehmet Paşa'ya yetkiyi devreder. IV. Murat'ı zulmü ile beraber taklid eden Köprülü zamanında devlet otoritesi yeniden kurulur. İç durum ile beraber dış durum da düzelir ve Kırım hanı Rusları büyük bir yenilgiye uğratır. Beş yıllık iktidarında devleti düzelten Köprülü ölünce yerine oğlu Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa sadrazam olarak başa geçer. Almanya'ya 50 yıl sonra yeniden savaş ilan edilerek Uyvar kalesi ele geçirilir. Üç yıllık savaştan sonra Girit sonunda

1669 yılında fethedilir. Yeni bir sefer ile Polonya ve Galiçya bölgeleri alınır. Köprülü Fazıl Ahmet Paşa yaptığı seferler ile Osmanlıların Avrupa'daki konumunu düzeltir.

İlk Osmanlı - Rus savaşı, Rusların Ukrayna'ya girmeleri nedeniyle 1677 yılında yapılır. Edirne Anlaşması ile Osmanlılar Ruslara karşı üstünlük sağlarlar. Köprülülerden Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Viyana kuşatmasında ordunun bölünmesi nedeniyle başarısızığa uğrar. Bunun üzerine Belgrad'da padişah Merzifonluyu astırır. Tarhan Sultan'ın ölmesi üzerine padişah IV. Mehmed dalkavukların etkisi altında kalmağa bşalar. Böylece Köprülüler dönemi 1683 yılında sona erdikten sonra Osmanlı imparatorluğu 250 yıl sürecek olan bir gerileme dönemine düşer. Önce Osmanlılar 100 yıl boyunca bir duraklama dönemi yaşarlar. Viyana kuşatması bütün Avrupa'yı Osmanlılara karşı birleştirmişti. Bu durum-Osmanlıların duraklama ve gerilemelerinde önemli bir etken olmuştur. Almanya'nın yanısıra Rusya'nın büyük devlet olarak ortaya çıkması, Polonya krallığı ve Venedik cumhuriyeti sürekli olarak Osmanlıları Avrupa bölgesinde uğraştırmışlardır. IV. Mehmed tahttan indirildikten sonra sırasıyla başa II. Süleyman ve II. Ahmed geçtiler. Bu sırada Osmanlılar Belgrad'ı geri aldılar, ama Almanlar da Transilvanya bölgesini ele geçirdiler. Venediklilerin saldırısından kurtarılan Sakız Adası yeniden imparatorluğun sınırlarına katıldı.

II. Mustafa zamanında Macaristan geri alınmak istendi, ama Avrupalıların rüşvet yedirdiği bazı sadrazamların ve komutanların karşı çıkması yüzünden sefere çıkılamadı. 1699 yılında imzalanan Karlofça Anlaşması Osmanlıların ilk toprak verdikleri yazılı belgedir. Buna göre, Macaristan, Slovenya, Slovakya, Transilvanya, Mora ve Padolya bölgeleri Avrupa ülkelerine geri verildi. Bu anlaşmadan sonra II. Mustafa Edirne ayaklanması ile tahttan indirildi. III. Ahmed İstanbul'u başkent yaparak buraya yerleşti ve bunun zamanından sonra padişahlar orduya kumanda etmekten vazgeçtiler. Savaşlara orduları komutanların yönetiminde gönderdiler. Bu durum da ordunun savaşlarda güçsüz ve moralsiz kalmasına neden oldu.

On yedinci yüzyıldan sonra Avrupalılar güçlenmeğe başlayınca, dünya çapında sömürgeciliği gündeme aldılar. Bunun sonunda Hindistan'daki Türk imparatorluğu birden çöktü. Anadolu ve Rumeli'ne dayanan Osmanlı imparatorluğundaki çöküntü ise daha yavaş gelişiyordu. III. Ahmed döneminde dış politika Karflofça Anlaşması ile verilen yerlerin geri alınması üzerine oturmuştur. Venedik'e verilen yerler geri alınmış ama Rusya'ya verilen yerler alınamamıştır. Polonya'ya verilenler ise alınmak istenmemiştir, çünkü Osmanlılar Almanya ve Rusya'ya karşı bu devleti desteklemeyi yeni bir politika olarak benimsemişlerdi. III. Ahmed'in

son dönemi Lâle Devri olarak adlandırılır. Bu dönemde, savaşlardan bıkan Osmanlılar kendilerini yaşamağa ve yaşamın zevklerine vermeğe başlamışlardır.

İran'da Safevi hanedanı çökünce Batı İran, Kafkasya ve Dağıstan bölgeleri Osmanlıların eline geçti. 1730 yılında III. Ahmed tahttan indirilince yerine I. Mahmud geçti. Onun döneminde Almanya ve Rusya'ya karşı yapılan savaşlar kazanıldı ve böylece Osmanlılar son mutlu dönemlerini yaşadılar. Belgrad Anlaşması ile 1739 yılında Almanya'ya verilen topraklar geri alındı. Doğudaki savaşlar ise 1639 Kasrı Şirin Anlaşmasının ilkelerine dönülmesi ile sona erdi. Rusya ile yapılan 1768 - 1774 savaşı Osmanlı imparatorluğunun yaşamında önemli bir dönüm noktasıdır. Ordunun bozulması ve yeniçerilerin ayaklanması sonucunda Osmanlılar ilk kez Rusya'ya yenilmişlerdir. Çeşme'de bu sırada Türk donanmasını Batılılar tümüyle yaktılar. Böylece Osmanlılar dünyanın en büyük devleti olmaktan çıkıyor ve yerini İngiltere, Fransa ve Rusya'ya bırakıyordu. Karadeniz artık bir Türk gölü olmaktan çıkarak Ruslar ile paylaşılmıştı. 1783'de Kırım'ı işgal eden Ruslar yüz binlerce Türk'ü kılıçtan geçirdiler. Canlarını kurtaranlar Osmanlı imparatorluğuna sığındılar. 1788 yılında yapılan ikinci savaşı da Osmanlılar yitirince Ruslar son kalan Türkleri de kestiler. I. Abdülhamit bunu duyunca üzüntüsünden felç oldu ve öldü.

III. Selim başa geçince, düzensiz ordu ile hiçbir şey yapılamayacağını anladı. Amacı devleti ve orduyu yeniden düzenleyerek savaşlara başlamaktı. On beş yıl süre ile devlet ve ordu içindeki yeni düzenlemelerini sürdürdü. Napolyon bu sırada Mısır'a çıkınca Osmanlılar sarsılırlar, ama onun üzerine bir ordu göndererek bu ülkeyi geri alırlar. 1806'da Sırp ayaklanması başlar ve aynı yıl Ruslar ile yeniden savaş başlar. Kabakçı ayaklanması bu ortamda ortaya çıkınca, yeni düzen kaldırılır ve III. Selim indirilerek yerine IV. Mustafa tahta çıkarılır. Fransa'nın başında bulunan Napolyon bu sıralarda dünyaya egemen olmak istemektedir. Yeni düzen yanlıları Alemdar Mustafa ile İstanbul'a yürüyünce, IV. Mustafa III. Selim'i öldürtür ama gene de kurtulamaz. Alemdar Mustafa ve yanlıları padişahı indirerek yerine II. Mahmut'u çıkarırlar. II. Mahmut, amcası III. Selim'in yanında onun oğlu gibi ve düşünceleriyle beslenerek büyüdüğünden yenilikleri sürdürmek ister. Alemdar Mustafa Paşa da hatalar yapınca bu kez yeniçeriler ayaklanarak saraya yürürler ve Alemdar'ı öldürürler. Donanma da savaşa katılınca İstanbul'da büyük bir iç savaş olur. Büyük çatışmalardan sonra II. Mahmut yeniliklerden vazgeçeceğini söyler ve yeniçeriler de bunun üzerine padişaha yeniden bağlanırlar. II. Mahmut bunun üzerine yavaş yavaş kendi adamlarını yeniçeri ocağına yerleştirir. Onun döneminde 1812 Rus savaşı olur ve Osman-

lılar Besarabya'yı elden çıkarırlar. Belgrad ve çevresinde ayaklanan Sırplara ise otonomi tanınır. 1821 yılında ise Yunan isyanı başlar. Romanya'da ayaklanma çıkaran Yunanlılar ezilir, ama Ege Adalarında savaşlar sürer gider. Osmanlılar Yunanistan seferine hazırlanırken bu kez Avrupa devletleri işe karışırlar. 1826 yılında işi olgunlaştıran II. Mahmut yeni Osmanlı ordusunu kurarak yeniçerileri ortadan kaldırır.

Yeniçeri ocağının kaldırıldığı 1826 yılındaki Vakay-i Hayriye, Osmanlı imparatorluğundaki yenileşmelerin başlangıcıdır. Tanzimat ise bütünüyle II. Mahmut tarafından düşünülmüş ama onun ölümü üzerine yanında yetiştirdiği adamı Reşit Paşa tarafından uygulanmaya konulmuştur. 1827'de Avrupalıların Osmanlı donanmasını Navarin'de yakmalarıyla beraber Yunan ayaklanması yeniden başlamıştır. Orduyu yenilediği için zor durumda kalan Osmanlı imparatorluğu saldırılar ile karşılaşır. Ruslar Doğu Karadeniz kıyılarını ele geçirirler. Osmanlılar ordu göndermediklerinden Gürcistan'ı Ruslara bırakırlar. Eflak, Boğdan ve Sırbıstan Ruslara bağlanır. Buna karşılık Ruslar da Romanya, Bulgaristan, Edirne, Kars ve Erzurum bölgelerinin Osmanlılarda kalmasına rıza gösterirler. 1830 yılında İngiltere ve Fransa'nın desteğinde Yunanistan bağımsızlığını küçük bir krallık olarak ilan eder. Sultan Mahmut giderek merkeziyetçi bir yönetim kurarak, eyaletlerdeki feodal ailelere karşı savaş açar. Çok büyük karşı koymalara karşın Sultan Mahmut tüm devlet yönetimini ve orduyu yeniler. Yeni yüksek okullar kurar ve bu yüzden halk kendisine «Gâvur Padişah» adını takar.

Osmanlıların güçsüzlüğünü gören Fransa Cezayir bölgesini 1830 yılında işgal eder. Son yıllarında II. Mahmut Kavalalı ayaklanmasıyla karşılaşır. Mısır ordusu Kütahya'ya kadar ilerleyince Osmanlı ordusu bozulur. Kanuni'den sonra gelen büyük hükümdarlardan birisi olan II. Mahmut, bir anlamda Türkiye'deki yenileşme hareketinin başlatıcısıdır. Çöküntünün eşiğine gelen imparatorluğu yeniden düzenleyerek 100 yıl daha yaşamasını II. Mahmut sağlamıştır. II. Mahmut, Mehmet Ali dışında kalan tüm valileri merkeze bağlamasını ve denetlemesini bildi. Mısır ayaklanması Osmanlı hanedanına son verebilecek nitelikte bir tehlike idi. Devleti yeni bir düzenleme ile canlandırırken, sürekli artan dış saldırılar buna izin vermiyordu. Tanzimat Fermanı II. Mahmut'un başlattıklarının resmen dünyaya ilan edilmesidir.

II. Mahmut'tan sonra başa I. Abdülmecit ile Abdülaziz adlarını taşıyan iki oğlu geçtiler. Mustafa Reşit Paşa büyük diplomatik oyunlar ile Mısır sorununu çözümler. Buna göre Mısır ve Sudan eyaletleri Mehmet Ali sülalesine bırakılır. Ama gene eyalet olarak Osmanlılara bağlı kalacaklardır. Reşid Paşa'nın zamanla yönetimi eline geçirmesi, yenilikçi olarak Ali Paşa, Fuat Paşa, Cevdet Paşa, Vefik Paşa, Mehmet Paşa gibi ko-

mutan ve devlet adamlarının işbaşına gelmelerine yol açar. Avrupa 1848 ayaklanmalarıyla uğraşırken, Reşit Paşa'nın olumlu politika ve diplomasisiyle Osmanlı imparatorluğu bu dönemi kazasız ve belasız atlatarak dünya çapında yeniden prestij kazanır. Reşid Paşa Osmanlı imparatorluğunun rahatlayabilmesi için Rusya'ya büyük bir darbe indirilmesi inancı ile bazı hazırlıklara girişir. Reşit Paşa'nın girişimi ile Kırım'da Rusya savaşı başlar. Osmanlılar Rus ordularını Romanya'da bozguna uğratırlar. Reşit Paşa'nın yaptığı anlaşmalar ile Avrupa devletleri de savaşa katılırlar ve donanmalarını Kırım'a gönderirler. Müttefikler 1856 yılında Kırım'a çıkarlar ve Sivastopol kalesi düşünce Rusya yenilgiyi kabul eder. Paris Antlaşması ile Rusya'nın Karadeniz'de donanma ve tersane bulundurmama maddesi Osmanlılara rahat bir nefes aldırır. Bu savaştan sonra müslüman olmayan Osmanlılara da eşit haklar tanınır. En yüksek devlet görevlerine müslüman olmayan uyruklar arasından atamalar yapılır. Reşit Paşa'dan sonra göreve gelen onun yardımcıları Ali Paşa ve Keçecizade Mehmet Paşa imparatorluğu ayakta tutma politikasını izlerler. 1863 yılında Abdülaziz'in Fransa gezisi tarihte ilk ve son kez yapılan bir iş olarak son derece başarılı geçer. Sonraki yıllarda Prusya'nın Fransa'yı yenerek Alman imparatorluğunu ilan etmesi Avrupa'daki dengeyi değiştirir. İngiltere'den sonra Almanya dünyanın ikinci büyük devleti olarak ortaya çıkar. Bu durumdan yararlanan Rusya, Paris Anlaşmasını tanımadığını ilan eder. 1871'de Ali Paşa'nın ölümü ile de Tanzimat yönetimi sona erer ve devlet içinde yeni bir kaos dönemi başlar.

Abdülaziz başa geçince modern bir ordu ve üstün bir donanma için çok paralar harcar. Bu çabalar sonunda Osmanlı donanması dünyanın üçüncü büyük deniz gücü durumuna gelir. Osmanlılar bu yeni donanma ile Kırım'ı geri almak isterler. Bu arada İngiltere ve Fransa'dan alınan borçlar ile Türk hazinesi iflasın eşiğine gelir. Rusya'nın kışkırttığı Panislavist ajanlar Balkanlardaki Türk topraklarında ayrılıkçılığı körüklerler. Bu ortamda Abdülaziz tahtan indirilince devlet iyice karışır. Yerine getirilen V. Murat akıl hastası çıkınca, işler karıştı ve gene bir indirme olayından sonra II. Abdülhamit başa geçirildi. Balkanlardaki ayaklanmalar ve yaklaşan Rus savaşı Osmanlıları iyice zor bir durum düşürmüştü. Osmanlı imparatorluğunun mozaik yapısının dış baskılara açık olması, iç karışıklıkların giderek artmasına yol açıyordu. Yenilik arayışları sürekli olarak gündeme geldiğinden, II. Abdülhamit hiç inanmadığı halde I. Meşrutiyet'i ilan etti. Değişen dünya konjonktürü Osmanlıları kendilerini yenilemeğe doğru sürüklüyordu.

Karadağ, Sırbıstan ve Romanya ayaklanarak savaşta Rusların yanında yer aldılar. 1877'de Rusların Tuna ırmağını geçmeleri ile savaş başlamıştır. Ruslar orduları ile ilerleyerek Plevne, Şıpka, Sofya, Niş gibi

kentleri aldıktan sonra Edirne'yi de ele geçirerek Yeşilköy'e kadar geldiler. Doğu cephesinde ise Kars düştü. Osmanlıların yeni ordusu iyi savaşlar çıkarmasına karşın, komutanlar arasındaki çekişmeler ve kopukluklar Rus savaşının yitirilmesine yol açtı. Abdülaziz'in büyük özveriler ile kurduğu ordu yeterince kullanılamadı. Abdülhamit savaşı Yıldız Sarayı'ndan yönettiğinden fazla etkili olamadı. 1878 yılında Edirne Anlaşması imzalandı ve Ruslara işgal ettikleri yerler bırakıldı. Bu yıldan sonra II. Abdülhamit otuz yıl süre ile baskı yönetimini sürdürmüştür. Meşrutiyet anayasası kaldırılarak Mithat Paşa ve arkadaşları sürgüne gönderilmiş, padişahın kesin otoritesi ile imparatorluk yönetilmiştir. İngiltere ve Fransa gibi imparatorluklar anavatan ve sömürge ayırımı yapmakta ve sömürgelerden temsilcileri meclislerine almamaktaydı. Osmanlılar ise her eyaleti bir tutarak bu ayırımı yapmadıklarından bütün bölgelerin halkına eşit temsil hakkı tanıyorlardı. Tam bu sırada Rusların baskısı ile imzalanan Ayastefanos Anlaşmasına Avrupalılar tepki gösterince, bu kez 1878 yılında Berlin'de bir konferans toplanarak daha hafif koşullarda bir anlaşma imzalandı. Türklerin Balkanlardaki durumunu güçlendiren Berlin Anlaşmasını padişah, Kıbrıs'ı İngiltere'ye kiralayarak sağlayabildi. Berlin anlaşması ile Sırbistan, Karadağ ve Romanya Osmanlı imparatorluğundan ayrılıyordu. Ayrıca iç işlerinde otonom bir Bulgaristan prensliği ile Doğu Trakya eyaleti oluşturuluyordu. Ayrıca Bosna - Hersek, Kars ve Artvin ile Tunus bölgeleri de elden çıkıyordu.

Osmanlı imparatorluğunun içine düştüğü kötü durum baskı yönetiminin artmasına elverişli bir ortam hazırlamıştır. Yönetim hükümetten çıkarak padişahın tekelinde toplandı. İflas eden hazineye bir de Ruslara ödenecek tazminat bindirilince Osmanlılar iyice yoksulluğa düşmüşlerdir. Ordu ve donanmayı ayakta tutabilecek parasal güç kalmamıştır. Dış baskılar artınca, bu sıralarda Ermeniler de ayaklanarak karışıklık çıkarmışlardır. Doğu Anadolu'da ayaklanan Ermeniler Türk ve Kürt köylerini basarak binlerce müslümanı öldürmüşlerdir. Osmanlıların Ermeni ayaklanmalarına karşı takındıkları tavır sert olmuş ve bazı önemli önlemler almışlardır. Ayaklanmalar karşısında II. Abdülhamit'in sert önlemler alması yüzünden Avrupalılar kendisine «Kızıl Sultan» adını takmışlardır. Yirminci yüzyılın başlarında Makedonya bölgesinde karışıklıklar çıktı. Bulgarlar çetecilik yaparak halkı rahatsız ediyorlardı. Nüfusu karışık bir bölge olan Makedonya'da, büyük devletler kendilerine yakın buldukları nüfus topluluklarını Osmanlılara karşı destekliyorlardı. 1902 yılında Selanik'te bulunan Osmanlı ordusu Makedonya ayaklanmasını bastırdı.

Karışıklıklardan yararlanmağa çalışan Fransızlar Tunus bölgesini

1881 yılında işgal ettiler. Yunanlılar saldırıya geçerek Teselya bölgesini Avrupalıların destekleriyle ele geçirdiler. Avrupanın baskılarıyla Bulgaristan prensliği ile Doğu Rumeli eyaleti birleştirildi. Parçalanmalar ve kopmalar birbirini izlerken,, Abdülhamit giderek baskısını daha da artırıyordu. Baskının dayanılmaz bir noktaya gelmesi, toplumda ayaklanmalar ve tepkilerin genişlemesi üzerine 1908 yılında Abdülhamit yeniden Meşrutiyeti ilan etti ve eski Anayasayı yürürlüğe koymasıyla beraber II. Meşrutiyet dönemi başladı. Baskı rejimine karşı toplumsal tepkiyi örgütleyen İttihat ve Terakki kuruluşu iktidara gelmiştir. Rejimin değişmesi imparatorluğu kurtaracağına zayıf düşürmüş ve bu kez Osmanlı imparatorluğuna dönük saldırılar yoğunlaşmıştır. Tümüyle monarşiyi ve Osmanoğullarını savunan İttihatçılar bir süre sonra Enver, Talât ve Cemal üçlüsü olarak imparatorluğu yönetmişlerdir. İttihatçıların beceriksizliği ortaya çıkınca, imparatorluk bunların yönetiminden birçok yara almıştır.

Ülkede geniş bir özgürlük havasının egemen olduğu dönemde İttihatçıların hataları yüzünden 1908 yılında Bulgaristan krallık olarak Osmanlılardan ayrıldı. Aynı dönemde Bosna - Hersek eyaleti de Avusturya - Macaristan imparatorluğunca işgal edildi. Yunanistan da karışıklıktan yararlanarak Girit eyaletini tazminat karşılığında topraklarına kattı. 31 Mart Olayı üzerine Abdülhamit tahttan indirildi ve yerine V. Mehmet başa geçirildi. 1911 yılında İtalya'nın saldırısı üzerine Osmanlılar Trablusgarp savaşına girdiler. Hemen sonra da Balkanlar karıştı ve uzun sürecek olan Balkan savaşı çıktı. 1912 yılında Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ Rusya'nın desteği ile Osmanlılara karşı savaş açtılar. Bu ortak hareket karşısında Osmanlılar yenilerek geri çekildiler. Düşman birlikleri Çatalca'ya kadar geldiler. Yanya, İşkodra ve Edirne kaleleri kendilerini büyük başarılar ile savundular. Altı ay dayanan Edirne açlıktan Bulgarlara teslim oldu. Beklenmeyen Osmanlı yenilgisi karşısında Batılı devletler işgal edilen toprakların terk edilmesi için Osmanlılara baskı yaptılar. Bu baskılar üzerine Osmanlılar 600 yıl sonra Rumeli'yi terk etmek zorunda kaldılar. Savaş sırasında İttihat - Terakki Babıâli baskını düzenleyerek Mahmut Şevket Paşa'yı sadrazam yaptı. Türklerin çekilmesi üzerine Balkan ülkeleri anlaşmazlığa düştüler ve en güçlü durumda bulunan Bulgaristan'ın üzerine yürüyerek bazı yerleri aldılar, Sırbistan ve Yunanistan bundan kazançlı çıktı. Türkler de Edirne'yi geri aldılar.

Böylece Türklerin Adriyatik kıyılarından Meriç ırmağına çekilmesiyle sona eren Balkan savaşı, Osmanlıların Avrupa egemenliğinin sona erdiğini gösteriyordu. İstanbul ve civarı dışında Osmanlılar Avrupa ülkesi olma konumunu yitirmişlerdi. Balkan savaşı sonucunda Osmanlılar

yedi büyük eyaleti ellerinden çıkarmak zorunda kaldılar. Mahmut Şevket Paşa yönetimi elinde toplarken, İttihatçılar onu öldürttüler. Bunun üzerine saraya damat olan Enver Paşa Harbiye Nazırı oldu. Güçlü bir ordu kurmasına karşın bir yıldan fazla dayanamadı. Birinci Dünya Savaşı çıktığında Osmanlılar hazırlıksız bir durumda bulunuyorlardı. Baskılar üzerine Osmanlılar Almanya yanında savaşa girince İngiltere, Mısır, Sudan, ve Kıbrıs'ı işgal etti. Almanya'nın denizlerde İngiltere ile sömürge yarışına çıkması yüzünden patlak veren savaşta, Osmanlılar en zararlı çıkan devlet olmuştur. Böylece elde kalan son ülkeler de yabancıların istilasına uğramıştır. Rusya sürekli olarak Balkan ülkelerini Osmanlılara karşı kışkırtarak bu imparatorluğun batışını hızlandırmak istemiştir. Avusturya veliahtının Saraybosna'da Sırp teröristi tarafından öldürülmesi sonucu Rusya Avusturya'ya, Almanya Rusya'ya, Fransa da Almanya'ya karşı savaş açtılar. İngiltere ve Amerika işe karışınca Almanya ve Avusturya yenildiler. Yıldırım savaşı ile Fransa'yı alacağına inanan Almanya daha sonra da Rusya'ya saldırmayı planlıyordu, ama sonunda iki cephede birden savaşmak zorunda kaldı. Almanya zor durumda kaldığı sırada Enver Paşa Osmanlı devletini savaşa soktu. Birinci Dünya Savaşına girmek Osmanlı imparatorluğunun sonu oldu. Savaştan sonra bütün dünyanın siyasal haritası değişti. Savaşın yıkıntılarından yararlananlar Rusya'da komünist bir ayaklanmayı başararak yönetimi değiştirdiler. Yüzlerce yıllık Osmanoğulları, Habsburglar, Hohenzolern ve Romanoflar gibi hanedanlar yıkıldı ve ulusal devletler kuruldu. Savaştan yenik çıkan ülkelerde otoriter rejimler kısa zamanda kuruldu. Komünizm ve Faşizm tarihin en büyük otoriter yönetimlerini kurdular. Bugün sayıları 170'i bulan devletlerin üçte biri İngiliz İmparatorluğu'nun çatısı altında toplandı. İngilizlerin artan sömürgecilikleri yeryüzünde emperyalizme karşı genel bir uyanış havası yarattı. Çok az ülke sömürge olmaktan yakalarını kurtarabildiler. 1911'den 1922'ye kadar süren çeşitli savaşlarda milyonlarca Türk öldü ve ülkenin insan ögesi büyük bir sarsıntı geçirdi.

Düşman orduları Osmanlının merkez yurdu Anadolu'nun içlerine kadar geldiler, Anadolu kentlerinde nüfus yarının altına düştü. Birinci Dünya Savaşı'nda Türk orduları, Çanakkale, Kafkasya, Galiçya, Makedonya, Yemen, Hicaz, Filistin ve Irak cephelerinde kahramanca döğüştüler, ama yandaşları yenildiği için Osmanlılar da yenik sayıldılar. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yenilen ülkelere yapılan büyük baskılar ve haksızlıkla kısa zamanda ikinci bir dünya savaşının doğmasına neden oldu. 1918 yılında imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlılar Birinci Dünya Savaşı'ndan çıktılar. 1920 yılında İstanbul İngilizler tarafından işgal edilince, Osmanlı Meclisinden milletvekilleri kaçarak Ankara'ya geldiler ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetini kurdular. Bu aşamadan son-

ra Anadolu'da Ulusal Kurtuluş Savaşı Mustafa Kemal'in önderliğinde başladı. 1 Kasım 1922 tarihinde Millet Meclisi saltanatı kaldırdı. Son padişah Vahdettin İngiliz gemisi ile kaçınca Abdülmecit halife oldu. 1923 Ekim'inde Cumhuriyet ilan edildi. 3 Mart 1924'de halifelik de kaldırıldı. Böylece 640 yıl süren Osmanoğulları saltanatı sona erdi ve batan bir imparatorluktan çağdaş bir Cumhuriyet ortaya çıkarıldı. Selçuklular ile başlayan Türkiye tarihinin ikinci dönemi olan Osmanlılar dönemi kapanınca, ulusal bir devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti ile üçüncü dönem başlıyordu.

OSMANLI İMPARATORLUĞU KÜLTÜRÜ

Osmanlılarda Padişah devletin ve ulusun temsilcisi idi. Bütün ülke ve bağlı topraklar onun mülkü olarak sayılıyordu. Çeşitli uluslardan meydana gelmiş Osmanlı ulusunun bir arada bulunması padişahın varlığı ile gerçekleşebiliyordu. Yavuz Sultan Selim'den sonra padişahlar aynı zamanda halife olarak da tüm müslüman dünyasının tinsel önderi oluyorlardı. Dünya devleti olarak Osmanlılar kendilerine bağladıkları birçok ülkede bölgesel hanedanları yerlerinde bırakmışlar, bunlar Osmanlı uyrukluğu yolu ile devlete bağlanmışlardır. Eski Türk hakanları gibi padişah da egemenliğini yeryüzünde Tanrının temsilcisi olmaktan alırdı. Tanrının temsilcisi ve gölgesi olarak padişahlar imparatorluk yönetiminde kesin bir otoriteye sahip bulunuyorlardı. Ülkede ve devlette her şey padişah adına yapılırdı. Her şey padişahın olduğundan gene her şeyden padişah sorumluydu.

Osmanlı imparatorluğunda padişahın baba tarafından Osmanlı hanedanından gelmesi ilk koşuldu. Osmanoğullarından gelen prenslere şehzade, prenseslere ise sultan adı verilirdi. Padişahın anası yaşıyorsa hemen Valide Sultan ilan edilir ve ana kraliçe statüsünde padişahtan sonra ikinci sırada gelirdi. Padişahlar harem sahibi olarak birçok kadınla evlendiklerinden bunlara kraliçelik statüsü verilmez, ama Hanım Efendi adı ile devlet protokolunda yer sahibi olurlardı. Padişahın hükümranlık simgeleri olarak Hutbe, Sikke, Sancak, Tuğ, gibi uygulamalar vardı. Cuma namazı kılınırken hatibin padişahın adını hutbe okurken anmasına hutbe denirdi. Padişah Sikke adı altında çeşitli madeni paralar bastırırdı. Bayrak ve sancak bağımsızlık simgesi olarak benimsenmiştir. Tuğ ise, at kuyruğunun mızrağa geçirilmesinden oluşur ve sancağa yakın bir saltanat simgesidir. Padişah ayrıca saltanatının ilk Cuma günü kılıç kuşanır ve yapılan törene kılıç alayı adı verilirdi.

Osmanlı imparatorluğunda en çok ordunun başarısına ve zaferleri-

ne değer verildiğinden, bu imparatorluğa askerî bir devlet gözü ile bakılabilir. Askerî başarılar olmasa imparatorluğun varolamayacağına herkes inanırdı. Devlet gelirlerinin çoğunluğu ordunun yetiştirilmesi ve korunması için harcanırdı. Padişahlar saraylarda yaşarlardı. Kendilerine bağlı olarak çalışan devlet adamları da saraylarda görevlerini yürütürlerdi. Savaşlardan sonra ele geçirilen hazineler ve değerli eşyalar sarayların hazine dairesinde korunurdu. Saraylar Harem, Endurun ve çalışma yerleri olmak üzere başlıca üç kısımdan meydana gelirdi. Haremde padişahın kadınları ve hizmetçileri yaşardı. Enderun ise saraydaki üniversitedir ve devlet adamları bu okulda yetiştirilirdi. Devşirme yöntemiyle toplanan yetenekli gençlere Enderunda askerî bir eğitim verilirdi. En yüksek devlet görevleri için genç subaylar özel eğitim yöntemleri ile yetiştirilirlerdi. Birun adı verilen çalışma yerlerinde ise protokol işlerinin başı olan Çavuşbaşı yetkili yöneticiydi. Sarayın gereksinmelerini karşılamak için çeşitli fabrikalar ve atölyeler vardı. Her alanda çeşitli ustalar ve uzmanlar hassa birlikleri çerçevesinde sarayın gereksinmelerini karşılarlardı.

Dünya egemenliği düşüncesi Osmanlılara eski Türk imparatorluklarından geçmiştir. Osmanlı padişahları aynı zamanda dünya hükümdarı olarak da anılmışlardır. Osmanlılar ve bağlı uluslar genellikle Osmanlı padişahlarını dünyanın en güçlü hükümdarı olarak görürlerdi. Padişah tüm dünyaya karşı Osmanlı devlet anlayışının ve gücünün temsilcisidir. Bu nedenle padişahın emirlerine kesin olarak uyulması zorunluluğu vardır. En büyük suç padişahın emirlerine karşı gelmektir ve bazen ölümle cezalandırılır. Padişah demek devlet demek olduğundan onun emirleri yasa demekti. Devlet imparatorluk olarak dünyanın en güçlü ordusu ve donanması ile ayakta tutuluyordu.

Padişaha bağlı olarak çalışan bir de hükümet vardır. Hükümetin başında vezir-i âzam adı altında bir başvezir görev yapmaktaydı. Divan-ı Hümayun adı verilen bakanlar kurulu padişahın emirleri doğrultusunda çalışır ve görev yapardı. Vezir düzeyine ulaşan devlet adamları arasından, padişah uygun gördüğü kişileri sadrazam olarak seçerdi. Sadrazam olabilmek için en önemli koşul müslüman olmaktır. Sadrazamlar daha çok, yetenekli orta tabaka ailelerinden gelen ve enderundan yetişenler arasından seçilirdi. Osmanlıların imparatorluk hükümetine önceleri Divan-ı Hümayun denirken sonradan Bab-ı Âli adı verilmiştir. Fatih'ten sonra devlet ve hükümet başkanlıkları kesin olarak ayrılmış ve padişah Divan-ı Hümayun toplantılarına başkanlık etmemiş ama kenardan dinlemiştir. Divan-ı Hümayun kararları padişahın onaması ile kesinleşir ve bir daha değiştirilmesi söz konusu olmazdı. Hükümet üyelerine Kaptan-ı Derya, Sadaret Kethudası (içişleri bakanı), Yeniçeri Ağası (ordu

komutanı), Nişancı (devlet bakanı) Başdefterdar (maliye bakanı), Reisülküttap (dışişleri bakanı) gibi adlar verilirdi. Divanın yargılama yetkisi üst düzeyde vardı. Divan toplantılarının tutanaklarını yeminli kâtipler tutarlardı. Dışişleri ile Divan ile beraber padişah da ilgilenirdi. Devletin arşivi nişancının emrindeydi. İmparatorluk arşiv sistemi zamanın en gelişmiş yöntemleri ile düzenlenirdi. Bu sistem günümüzde Başbakanlık arşivi olarak yeniden düzenlenmektedir.

Maliye işleri Başdefterdara bağlı olarak yürütülürdü. Her eyaletin defterdarı ve ayrı bir maliye örgütü bulunuyordu. On dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlılar dünyanın en geniş maliye örgütüne sahip bulunuyorlardı. Başdefterdarlığın Başmuhasebe denen örgütünden daha sonraları Divan-ı Muhasebat denilen Sayıştay doğmuştur. Başdefterdarlar çoğunlukla siyasal kişiliğe sahip bulunanlardan seçilir ve devletin mali politikasından sorumlu tutulurlardı. Merkezde her eyalet için ayrı ayrı def-
Bakı adı altında maliye müfettişleri bütün ülkeyi gezerek denetlerlerdi.
Bakı adı altında maliye müfettişleri bütün ülkeyi geçerek denetlerlerdi.
Başdefterdarın imzası olan tezkere ile ancak hazineden para çekilirdi. On yedinci yüzyıldan sonra Osmanlı maliyesi bütçe yapmağa başlamıştır. Merkez ve eyaletlerin bütçeleri birbirinden ayrı olarak yapılırdı. Eyaletler kendi bütçelerini yaparlar ve padişahın onayına sunarlardı. Gelir fazlaları hazineye gönderilirdi. Merkezde devletin ve padişahın hazineleri ayrı ayrı bulunurdu. Tımar sistemi devletin gerçek gelirlerinin belirlenmesini daha da karmaşık bir duruma getirirdi. Devlet birçok eyalette toprak gelirlerinin bir kısmını tımarlı sipahi denilen süvarilere bırakmıştır. Süvariler devletten ücret almaz, kendilerine bırakılan toprakların geliri ile yaşarlardı. Akıncılar ve korsanlar da ganimetlerle geçinirlerdi.

Devlet vatandaşın canını, malını, namusunu korumak ve savunmakla yükümlü olarak kabul edilirdi. Devletin görevlerinde düzeni sağlamak, vatanı ve vatandaşlarını korumak önde gelen görevlerdir. Ancak askerî amaçlarla devlet bayındırlık işlerini üstlenirdi, geri kalan bu tür hizmetler bölge halkına bırakılırdı. Adalet hizmetleri devletin bütçesi içindeydi, ama din işleri dışında kalıyordu. Bu nedenle büyük bir vakıflar bütçesi olgusu Osmanlı imparatorluğunda ortaya çıktı. Devlet bütçesinin amacı asker ve memur kesimlerini ayakta tutmaktı. Vakıflar bütçesi arttıkça bayındırlık, eğitim ve din hizmetleri gelişiyordu, ama savunma bütçesi geriliyordu. Dinsel nedenlerle sosyal adalet ve yardım düşüncesi toplumda gelişince bu kez vakıf sayısı hızla arttı. On dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar zenginlik kaynağı toprak ve tarımsal üretimdi. Bu yüzyılın sonlarına doğru ilk endüstri atılımları Osmanlılarda görülmeğe başlandı. Batıda çok önceleri ortaya çıkan endüstri devrimi, Osmanlıların

geri kalmasına yol açan süreci başlatmıştır. Endüstri devrimi ile ortaya çıkan yeni teknoloji ve üretim biçimleri Batı ekenomisini canlandırırken ayrıca askerî üstünlüğü de beraberinde getirmiş, Osmanlılar doğulu bir toplum olarak bu atılımın dışında kalmışlardır. Yirminci yüzyılın başında Fransız ve İngiliz sermayesinin desteği ile endüstrisini kuran Rusya, son anda trene yetişir ve endüstrileşme sürecine girer. Sömürgeciliği en ileri düzeylerde kullanabilen Batı, kısa zamanda sermaye birikimi ile endüstri devrimini destekler ve dünya egemenliğine soyunur. Batı açık denizlere açılırken, Osmanlılar Akdeniz'e hapsolurlar ve giderek gerilerler. Endüstri ve deniz ticareti yeni tür sermaye birikiminin ve servetlerin kaynağı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu da bundan yoksun kalarak gerilemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu askerî bir devlet olarak orduya önemli bir yer vermekteydi. Eski Türk devletlerinden gelen bir gelenek olarak Osmanlılarda asker ulustu. Büyük bir askerî disiplin hem devletin hem de ordunun temelini oluşturuyordu. Bu disiplin sayesinde Osmanlı ordusu dünya çapında bir imparatorluğun kurucusu ve koruyucusu olabilmiştir. Müslümanlığın en üstün din olduğuna inanan Osmanlı askerleri, bu dinin yayıcılığını üstlenmişlerdi. Dinsel bağ da Osmanlı ordusunun güçlü bir siyasal güç olarak ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur.

Osmanlı ordusunun gereksinmeleri üst düzeyde karşılanıyordu ve bakımı dünya standartlarının üzerindeydi. Ordunun eğitimi ile ilgili olarak seferde ve barışta ayrı ayrı yöntemler uygulanırdı. Osmanlılar askerliği meslek olarak benimsediklerinden sürekli bir orduyu savaşa hazır tutarlar ve beslerlerdi. Avrupalıların Osmanlılara karşı zayıf kalan yanı bu noktada çıkıyordu, çünkü onların meslek olarak besledikleri bir asker sınıfı ve orduları yoktu. Gerektiği zaman çeşitli yöntemlerle asker toplarlardı. İşi yalnızca savaşmak olan bir asker sınıfının ücretli olarak sürekli beslenmesi Avrupalıları şaşırtmıştır. Eski Türk devletlerinden gelen bir gelenek olarak ordusunu sürekli kılan Osmanlılar, bu sayede kısa zamanda döneminin en güçlü devleti düzeyine yükselebilmiştir. Savaşlar önce politik olarak hazırlanır ve daha sonra son derece gizli biçimde lojistik hazırlıklar tamamlanırdı. Osmanlı ordusunun silahları özel fabrikalarda hazırlanırdı. Kendi dönemine göre üstün silahlara sahip bulunuyorlardı. Tam 300 yıl Osmanlılar dünyaya topçuluk dersi vermişlerdir. Ne var ki, on sekizinci yüzyıldan sonra askerî üstünlük ile beraber silah üstünlüğü de Avrupalıların eline geçmiştir. Fatih zamanında develer üzerinde seyyar bir tophane İşkodra'ya taşınmış ve burada kurulan fabrikada dökülen toplar ile savaşlar kazanılmıştır. Osmanlı imparatorluğu en güçlü dönemlerinde yarım milyon askerden oluşan büyük bir orduyu beslemiştir. Ne var ki, ülkenin dağınık bulunan topraklarını

korumak için birlikler de dağınık biçimlerde barındığından hiçbir zaman bu kadar asker topluca savaşa götürülememiştir. Sürekli olarak eğitim gören Osmanlı ordusu çok hızlı hareket edebilme yeteneğine sahipti. Osmanlı ordusunun büyüklüğü, Türklere geniş bir imparatorluk kazandırmıştır. Uzun savaşlardan sonra bir çöküntü dönemine sürüklenen Osmanlı ordusu, II. Mahmut'un çok cesur girişimleri ile ortadan kaldırılmış ve yerine modern anlayışı uygun daha gelişmiş bir ordu kurulmuştur. Böylece Osmanlı ordusunun üstünlüğü uzun bir süre daha sürdürülmüştür.

Osmanlıların büyük bir asker kitlesini besleyebilmesinin yolu tımarlı sipahi sistemidir. Birkaç yüz bin asker, çeşitli eyaletlerde oluşturulan tımar sistemiyle tımar sahibi beyler tarafından beslenir ve devlete yük olmazdı. Osmanlı atlı ordusu Anadolu ve Rumeli olarak ikiye ayrılmıştı. Savaş hangi yakada olursa o yakadaki ordu sefere çıkardı. Zamanla piyade sisteminin gelişmesi karşısında tımarlı sipahiler gerilemişlerdir. Devşirme ve Kapıkule denen sınıfların en önemlisi olarak Yeniçeri Ocağı önem kazanmıştır. Ne var ki, on altıncı yüzyıldan sonra devşirme sisteminin gerilemesi, yeniçeri ocağını da zayıflatmış ve giderek gericiliğin yuvalandığı darbeci bir merkez durumuna düşürmüştür. Sık sık padişah indirme gibi girişimlerde bulunan yeniçeri ocağının devletin başına büyük bir sorun olarak dikilmesi karşısında, II. Mahmut haklı olarak bu ocağı kaldırarak yerine modern bir ordu kurmuştur. Askerî alanda ayrıca kapıkulları, topçular, akıncılar, cebeci denen donatımcılar gibi diğer yan sınıflar da vardı. Akıncılık önemli bir meslek düzeyine erişmiştir. Gözüpek gençler Avrupa topraklarına ve komşu ülkelere akın yapmak için orduya yazılırlardı.

Türkler Orta Asya'dan çıktıklarından tarihlerinde denizcilik geleneği yoktu. Ancak Anadolu'ya geldikten sonra on birinci yüzyılda denizciliği öğrenmişler ve denizlere açılmışlardır. Açık denizden hoşlanmadıkları için fetihlerini daha çok kara bölgelerinde sürdürmüşlerdir. Bizans ve Venedik donanmalarının ele geçirdikleri kıyı bölgelerine saldırmaları karşısında Osmanlılar da kendi donanmalarını kurmak zorunda kalmışlardır. Selçuklular döneminde Sinop ve Antalya bölgelerinde iki ayrı donanma kurulmuştur. Osmanlılar daha sonraları kıyı beyliklerini ele geçirince, onların donanmalarını Osmanlı bayrağı altında birleştirir. Akdeniz'de egemenlik kurabilmek için Osmanlı donanması Venedik, İspanyol ve diğer Avrupa donanmaları ile birçok deniz savaşı yapmak zorunda kaldı. Osmanlılar sonradan öğrendikleri denizcilikte de ileri giderek on beşinci yüzyılda dünyanın en büyük donanmasına sahip olabilmişlerdir. Barbaros kardeşler döneminde Osmanlı donanması altın dönemini yaşamış ve onların katkısı ile Cezayir, Tunus ve Fas gibi Kuzey Afrika

ülkeleri Osmanlı imparatorluğu sınırları içine girmiştir. Donanmanın yardımları ile Osmanlılar kara ordusu göndermeden Kuzey Afrika ülkelerini fethederek sınırlarını Büyük Okyanus'a kadar genişletmişlerdir. Yalnızca Kanuni döneminde deniz politikasına kara politikasından daha çok önem verilmiş ve bu yoldan Kuzey Afrika'da imparatorluk sınırları genişletilmiştir. Donanmanın başı Kaptanı Derya adı ile Divan üyesiydi ve Divanın verdiği kararlarda ağırlıklı bir yere sahipti. Osmanlılar büyük bir donanma kurduktan sonra Hint Okyanusu'na da önem vermişler ve bu bölgede de ayrı deniz birliği bulundurmuşlardır. Bazen Hindistan Türk imparatorluğuna yardım göndermişler, bazen de Endonezya ve Filipinler gibi ülkelere giderek bu bölgeler ile ticaretin gelişmesine yardımcı olmuşlardır. Avrupa'nın içlerine yayıldıktan sonra Osmanlılar ayrıca Karadeniz ve Tuna'da görev yapmak üzere bir de Tuna donanması kurmuşlardı. Bu donanma, Osmanlıların Avrupa seferlerine Tuna üzerinden yardımcı oluyordu. Tuna'da görev yapan donanmaya İnce Donanma adı veriliyordu. Türk tarihinde donanmaya kara ordusunun yanında yer veren tek Türk devleti Osmanlı imparatorluğudur. Osmanlı donanmasının kendi tersaneleri bulunurdu ve kendi gemilerini kendileri yaparlardı. İstanbul'dan sonra en büyük tersaneler Gelibolu ve Cezayir'de kurulmuştur. Devlet gemi yapımı için olduğu kadar gemi donatımı için de büyükçe paralar harcardı. Eskiyen gemiler yabancı ülkelere satılırdı. Donanmanın en güçlü olduğu on altıncı yüzyılda Osmanlı donanması için üç yüz bin kişi çalışıyordu. Tersanelerde teknik ilerlemeye önem verildiğinden Osmanlı donanması son dönemlere kadar en gelişmiş gemilere sahip olabiliyordu. İstanbul tersanesinde ayda altı veya yedi gemi yapılabiliyordu. Türklerin gemi yapımında ilerlemeleri, sonucunda Türk donanmaları Batıda Amerika'da Doğuda ise Japonya'ya kadar gittiler.

Osmanlı imparatorluğu müslüman bir devlet olmasına karşın, Türklerin geleneksel hoşgörüsünü diğer dinlere karşı göstermiş ve ülke uluslar mozayiği olduğu kadar dinler mozayiğini de korumuştur. Padişahın İslam halifesi olmasından sonra din Osmanlı imparatorluğunda daha önem kazanarak öne geçmiştir. Osmanlı ordusu halifenin askerî gücü olarak her gittiği bölgeye müslümanlığı da beraberinde götürmüştür. Ne var ki, ele geçirilen yeni ülkelerin yerli halkına müslüman olmaları için baskı yapılmamıştır. Yerli halk kendi dinsel yaşamlarını istedikleri biçimde sürdürebilmiştir. Devletin maddi gücü olarak ordu, tinsel gücü olarak din görülüyordu. Devlet düzeni ve toplum yaşamı müslüman dininin ana ilkelerine göre düzenlenmişti. Osmanlı yönetimi için bir din devleti denebilirdi. Din adamları zümresi devletin içinde önde gelen bir yere sahiptiler ve tüm adalet ile eğitim işleri onların yetkisi içinde bulunu-

yordu. Dinsel yaşam da din adamları aracılığı ile halife olan padişaha bağlı idi. Tarikatların çalışmaları devlet tarafından denetleniyordu.

Müslümanlık devlet yaşamını olduğu kadar toplum yaşamını da etkisi altına almıştı. Özellikle geçerli olan ahlâk anlayışı tümüyle dinsel ilkelere dayanıyordu. Aile ilişkileri ve toplumsal yaşamda tümüyle müslümanlık anlayışı geçerliydi, ama müslüman olmayanlara da kendi dinlerine uygun bir yaşam biçimi tanınıyordu. Aile Türklerde en kutsal toplumsal kurum olarak başta geliyordu. Müslümanlıktan önce daha çok ulusalcı bir tutum Türk toplumlarında egemendi, ne var ki müslümanlık anlayışı, yaşam biçimini değiştirmiştir. Osmanlı ahlâk sisteminde hoşgörü asıl olduğundan bağnaz tutumlara izin verilmez. Değişik dinlerden vatandaşları ortak bir uyum içinde beraber yaşarlardı. Tarikatçılığın son dönemlerde giderek artması ve imparatorluğun merkez otoritesinin sarsılması sonucunda, dine dayalı çeşitli bağnaz ve gerici hareketler yer yer görülmüştür. Osmanlı toplumu çağının en özgür toplumu olarak yaşamış ve dışardan gelen yabancılara karşı da anlayışlı olmuştur.

Osmanlı imparatorluğu dine dayanmakla beraber hiçbir zaman kesin anlamda bir şeriat devleti olmamıştır. Eski Türk hukukundan gelen hakanlık sistemi, devletin yüksek çıkarlarını kollayarak yasama yetkisini padişaha bırakıyordu. Medeni hukukta geniş ölçüde dinsel hukuk ilkeleri uygulanmasına karşın, kamu ve ceza hukuklarında bunun dışında hakanlık yönetiminin geleneksel hukuku uygulanıyordu. Müslümanlığın Hanefi mezhebinin anlayışı dinsel kaynaklı hukukta asıl alınıyor, uygulama ve kararlar buna göre yürütülüyordu. Padişah halife olarak tüm mezheplerin önderi olmasına karşın Hanefi mezhebindendi. Ülkenin batısında Hanefilik, doğusunda Şafilik, Afrika'da ise Malikilik mezhepleri yaygın olarak bulunmaktaydı. Devletin yüksek çıkarları için padişahın emirleri yasa olarak benimsenir ve kesin olarak uygulanırdı. Padişah bazı yasalar için en büyük din adamı olan Şeyhülislam'dan fetva alırdı. Ülkede yalnızca doğuştan Osmanoğlu olanlar ayrıcalıklıydı. Bunun ötesinde herkese eşit işlem yapılırdı ve en yoksul gençler bile çalışarak imparatorluğun en üst makamı olan sadrazamlığa çıkabilirlerdi. Devletin görevlisi olmak ancak müslüman halkın hakkı idi. Müslüman olmayanlar daha sonraları Tanzimat ve Islahat fermanları ile müslüman halk ile eşit haklara sahip olabilmişlerdir. Osmanlıların son dönemlerinde devlet otoritesi zayıflayınca, Batılıların baskılarıyla müslüman olmayan vatandaşların hakları çok genişletilmiştir.

Osmanlı devletinde üç ana sınıf vardı. Bunlar Seyfiye, İlmiye ve Kalemiye'dir. Ordu mensupları seyfiye içinde, bürokratlar kalemiye içinde, bilim ve eğitim ile uğraşanlar da ilmiye sınıfı içinde yer alırlardı. Bi-

limle uğraşanlara genel olarak ulema adı da verilirdi. Daha sonraları ise maliye, hariciye ve dahiliye olmak üzere daha net bir ayırım devlet düzeninde görülmüştür. Bu sınıflar arasında yer değiştirmek çok zordu ve belirli ilkelere bağlı bulunuyordu. Ancak yüksek dereceli medrese bitirenler ve devletin liyakat sistemine uyanlar ve bilginler topluca ulema denilen sınıfı meydana getiriyorlardı. Şeyhülislâm ulemanın başı olarak padişaha karşı sorumlu bulunuyordu. Rumeli ve Anadolu kazaskerleri Şeyhülislâmın yardımcısı olarak görev yapıyorlardı. Ülkede bilim ve adalet işlerinin yürütülmesi ulema sınıfının omuzları üzerindeydi. Ülkenin her önemli merkezinde ise adalet işlerini yürütmekle görevli bir kadı çalışırdı. Kadılar bulundukları yerin müftüsüne danışarak karar verirlerdi. Kadıların kararları ancak kazaskerler veya Divanı Humayun düzeyinde temyiz edilebilirdi. Sancak beyleri veya beylerbeyinin kadı üzerinde denetim veya azil yetkisi yoktur. Kadılar doğrudan doğruya Osmanlı devletinin otoritesini temsil ederlerdi. Bölgesel zabıta birlikleri kadıya bağlı olarak çalışırdı. Adaletin bağımsızlığını sağlamak amacıyla, bölgesel yöneticilere kadı üzerinde denetim yetkisi verilmemiştir. Kadı olabilmek için en yüksek medreseden mezun olmak birinci derecede aranan koşuldu. Osmanlı imparatorluğu en büyük döneminde iki bin beş yüz ilçeye ayrılmıştı ve her ilçede bir yetkili kadı adalet işlerini yürütürdü. Her eyaletin başında Beylerbeyi, her ilçede de Sancak beyi bulunurdu. Davalarda davacı davasının hangi mezhebe göre görüleceğini belirleme hakkına sahipti. Kadılar Hanefi olmakla beraber diğer mezheplerin anlayışlarını da isteğe göre uygularlardı. Kadılar bir din adamı olarak değil ama devletin resmi yetkilerini taşıyan bir yargıç olarak görev yapmışlardır. Osmanlı düzeninde adalet işlerinde hızlılık ana ilkeydi. Hemen dağıtılmayan adaletin adaletsiz olarak sayıldığı bir hukuk düzenine sahiptiler. Küçük anlaşmazlıklar eşrafın ileri gelenleri tarafından çözüme kavuşturulur, ancak önemli konularda kadıya başvurulabilirdi. Osmanlı toplum yapısının bu tür dayanışması dava sayısının azlığını sağlarken, koca imparatorluk üç bin civarında kadı ile adalet hizmetleri açısından yürütülebiliyordu. En büyük kadı İstanbul kadısıydı. Hem belediye başkanı hem de en büyük kadı olarak Divan-ı Hümayun toplantılarına katılırdı.

Eğitim alanında Osmanlılarda Medrese sistemi geçerliydi. Medresenin ortaokul, lise ve üniversite düzeyinde üç ana bölümü vardı. Medrese dışı yüksek öğrenimin başlıcası sarayda bulunan Enderun adlı yüksek okuldu. Enderun geniş anlamda örgütlenmiş bir saray üniversitesiydi. Bir çeşit Harbokulu olduğu kadar güzel sanatları öğreten kısımları da bulunmaktaydı. Bazı büyük kentlerde tekkeler ve özellikle Mevlihaneler de yüksek eğitim veriyorlardı. Birçok vezir sarayında da eğitim kuruluşları vardı. Bu tür okullarda değerli devlet adamları yetişmiştir. Med-

rese dışında kuran kursları ve cami dersleri ile dinsel eğitim toplumda yaygınlaşmıştı. İmparatorluğun son yüzyılında Batı türü okullar ülkenin çeşitli köşelerinde kurulmağa başlanınca, bu kez medreseler ve medrese eğitimi yavaş yavaş halkın gözünden düşmeğe başladı. On sekizinci yüzyıldan sonra askerî ve teknik okullar açılmağa başlandı. II. Mahmut yüksek dereceli subay yetiştirebilmek için özel eğitim kurumları oluşturdu. Tanzimat dönemi ise bütünüyle bir değişiklik getirdi. Batı usulüne göre ortaokul, lise ve teknik okullar açıldı. Tanzimat'tan önce eğitim genellikle erkek çocuklar için yapılıyordu. Kızlar ilkokuldan sonra okutulmazdı. Saray ve çevresinde yetişen kadınlar ise kendi olanakları çerçevesinde özel eğitimden geçerlerdi. Tanzimat uygulaması bu alanda da bir yumuşama getirmiştir. Eğitim yapan kişiler ve öğretmenlerin toplum düzeninde çok önemli bir saygınlığı vardı. Osmanlı toplumu eğitime ve bilime geleneksel olarak saygılı davranırdı. Medreselerde ilkokuldan sonra on iki derece eğitim yapılırdı. Son iki derece doktora eğitimine karşılıktı. Softa adını alan yüksek medrese öğrencisi diplomasını almadan hocası tarafından Danişmend seçilirse, asistan olarak akademik kariyere geçebiliyordu. Doktorasını veren Danişmend Muid adıyla başasistan olurdu. Daha sonra da bilimsel bir sınav verilerek bugünkü doçentlik karşılığı olarak mülazım unvanı alınırdı. Daha sonra müderris olabilmek için işe bir jüri sınavı gerekli görülüyordu. İstanbul'da Fatih ve Süleymaniye medreseleri Osmanlıların en büyük üniversiteleriydi. Diğer büyük kentlerde de medreseler bulunurdu. On altıncı yüzyıldan sonra Osmanlıların gerileme dönemiyle beraber medrese eğitiminin düzeyi de çok düştü.

İlköğretim bütün ülkede çok yaygındı. Türkçe, aritmetik, iyi yazı yazmak, Kuran okumak ve gerekli yaşam bilgilerini vermek ilkokulun temel amacıydı. Bazı aileler çocuklarını ilkokula bile vermez, yalnızca kuran kursları ile yetinirlerdi. Genellikle her mahallede bir ilkokul vardı. Ayrıca vakıf okulları da benzeri bir eğitim verirlerdi. İlkokulu bitirebilenler diğer okullara giderek eğitimlerini sürdürebilirlerdi. Tanzimat Fermanı'ndan sonra Osmanlı imparatorluğunda hemen her alanda okul açıldı ve bu okullarda Batı yöntemlerine uygun eğitim verildi. Böylece askerî okulların önemi ikinci sıraya düştü ve tıp ile mülkiye eğitimleri ön plâna geçti. Osmanlı eğitim sisteminde çeşitlilik içine girildi.

Vergi devletin tüm vatandaşlarına düşen bir ödevdi. Yalnızca memurlar vergiden bağışık tutulurlardı. Devletin bayındırlık alanında görevleri kuramsal olarak yoktu. Bu tür eserlerin yaptırımı daha çok varlıklı kişilerin yardımı ile gerçekleşebiliyordu. Osmanlı toplumunda sosyal yardım anlayışı temel bir felsefe olarak benimsenmişti. Devletin en zengin adamı olarak padişah sosyal yardım alanında başı çeker, diğer

zenginler de onu izlerlerdi. Sosyal yardım anlayışının üst düzeylerde gelişmesi Osmanlı imparatorluğunda vakıf olgusunu büyük bir önemle geliştirmiştir. Ne var ki, Osmanlı devletinin giderek zayıflaması ve önemli ülkelerin elden çıkması sonucunda, vakıf eserlerinin çoğu son yüzyıllarda bakımsız kalmıştır. Toprakların yitirilmesi vakıfların gelirini de düşürdüğünden, bakımsızlık doğal bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır. Çok çeşitli konu ve amaçlarda vakıflar kurulmuştur. Bunların içerisinde hayvanların bakımını üstlenenler bile vardır. Vakıfların aracılığı ile kurulan büyük kervansaraylarda yoksullara ve yolculara yemek verilirdi. Aç ve açıkta kalan kimselerin bakımları yapılırdı. Özellikle din amaçlı vakıflar çok büyük aşamalara gelmişlerdir. Camilerin yaptırımı, din eğitiminin örgütlenmesi ve bazı tarikat işlerinin yürütülmesi amaçlarıyla kurulan vakıflar sonraları çok büyümüşlerdir. Bazı büyük kentlerde ise, vakıfların desteği ile oluşturulan külliyelerde cami, kitaplık, medrese, hastane, yurtlar ve benzeri sosyal tesisler bir arada bulunurdu.

Osmanlılar üç kıtaya birden yayıldıkları için, değişik etkiler sonucunda karma bir kültüre sahip olabilmişlerdir. Osmanlılara bağlı olan çeşitli uluslar nasıl ki Türk kültürünün etkisinde kalmışlarsa, onlar da Osmanlı kültürünün oluşumunda önemli rollere sahip olmuşlardır. Özellikle Osmanlı egemenliği altında uzun yıllar yaşamış olan Balkan ülkelerinde on binlerin üzerinde Türkçe sözcük barınmaktadır. Balkan dillerinin her birinde Türkçe sözcükler çok önemli yere sahiptir. Osmanlı dili zaten eskiden gelme Türkçe, Arapça ve Farsça karışımı olduğundan, bağlı uluslar da bu karma dili benimsemekte zorluk çekmemişlerdir.

Mimarlık Osmanlıların en çok ileri gittikleri bir alandır. Osmanlı üslubu ile yapılan çeşitli büyük yapıları Asya, Afrika ve Avrupa'da görmek olasıdır. Osmanlılar girdikleri ve aldıkları her ülkede kalıcı bayındırlık eserleri yapmışlardır. Osmanlılar son yüzyıllara kadar bazı bilim dallarında dünya çapında ileriydiler. Özellikle coğrafya, tıp, anatomi, mekanik, astronomi gibi bilim dallarında Osmanlı bilginleri önemli eserler vermişlerdir. Coğrafya alanında Osmanlı kaptanlarının, özellikle Piri Reis ve Seydi Ali Reis'in haritaları bugün bile geçerlidir. Son dönemlerde Osmanlı bilginleri yabancı dil öğrenerek Batının bilimsel ilerlemelerini de izlemişlerdir. Osmanlı biliminde Orta Asya'dan gelen eski Türk bilimi ile müslümanlıktan sonra ilerleyen Arap biliminin de önemli katkıları olmuştur. Osmanlılar devraldıkları bu önemli bilimsel mirası iyi kullanarak bilimsel alanda da önemli çalışmalar yaparak insanlığa katkıda bulunmuşlardır.

Osmanlı kentlerindeki yaşam on sekizinci yüzyıla gelene kadar Avrupa kentlerinden üstün bir düzeydeydi. Geniş topraklarıyla iç ticareti

geliştiren Osmanlı devletinde köylünün ekonomik durumu da eline iyi para geçtiği için iyi bir düzeyde olmuştur. Osmanlı toplum yapısında endüstri gelişmediği için esnaf ekonominin belkemiği idi. Bu nedenle de esnafın durumu çok iyiydi. Her esnaf kendi iş alanında kurulan loncalarda üye olur ve bu loncaların geliştirdiği meslek kurallarına uyarak çalışmalarını sürdürürdü. Loncalarda çıraklık ile başlayan meslek yaşamı daha sonraları belirli aşamalardan geçerek kalfalık ve ustalık ile sürer giderdi. Kalfalık ve ustalık, belirli sınavlardan geçenlere lonca yönetiminin izni ile verilirdi. Ekonominin can damarı olarak esnaf toplumda saygı gören ve refah içinde yaşayan bir sınıftı. Endüstrileşmenin olmaması ekonomiyi tümüyle esnafın omuzları üzerine bindirmişti.

Osmanlı imparatorluğu zengin bir devletti. Hiçbir devlete borçlu değildi. Bütçe hazırlanırken dış yardım alınmadığından ekonomi tümüyle ulusal kaynaklara göre yönlendiriliyordu. Osmanlı ekonomisi kendi kaynakları ve gereksinmeler doğrultusunda kendi kendine yeten bir ekonomiydi. On sekizinci yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı imparotrluğu dünyanın en zengin birkaç devletinden birisiydi. Özellikle dış ticarete açık bulunan limanlar en zengin kentlerdi. Osmanlılar zenginliklerini tüm kentlere eşit olarak bölüştürmeğe dikkat ederlerdi. Bu nedenle eyaletler arasında büyük bir yaşam düzeyi farkı yoktu. Osmanlıların geniş toprakları, savaş yılları dışında bu ülkenin zengin ve bolluk içinde yaşamasını sağlayabiliyordu. On altıncı yüzyıldan sonra toprak düzeni bozulmaya başlayıp tımar düzeni sarsılınca, toprağa bağlı olarak yaşayan köylü sınıfı ekonomik açıdan zor durumlarda kaldı. Ağır faizli borçlanmalar köylünün toprağını elinden çıkarmasına yol açtı. Azınlıkların sürekli ayaklanmaları da toprak düzeninin eskisi gibi işlemesini önledi. Tımarlı sipahinin denetiminden uzak kalan topraklarda tarımsal verim çok düştü. Eşraftan sermaye sahibi olanlar, boşalan bu topraklar üzerinde çiftçilik yapmaya başladılar ve büyük çiftlikler kurdular. Padişahın uyruğunda olanların toprak sahibi olmak hakkı vardı. Yabancılara bu hak hiçbir zaman verilmedi. Zamanla saraya dayanan bir toprak ağası kesimi ortaya çıktı. Toprak ağalığının ön plana geçmesiyle beraber, imparatorluğun köylü sınıfı bu ağalara bağlı bir duruma düştüler. Ekonomik durumu sarsılan köylünün son dönemlerde ağaların kölesi gibi görüldüğü bilinmektedir.

Devlet yeni doğmaya başlayan endüstriyi kendi elleriyle kurmağa çalışıyordu. En büyük işletmeleri devlet kuruyordu, ama bunun yanısıra sermayesi olan Osmanlı vatandaşlarına da özel kuruluşlar oluşturma hakkı tanınıyordu. Madenleri hem devlet hem de özel kişiler işletebiliyordu. Devlet daha çok ordunun ve devletin gereksinmelerini karşılamaya dönük ekonomik işlere yöneliyor ve bu alanlarda fabrikalar ku-

ruyordu. Tersane ve gemi yapımı konularında devlet özel sektörü destekleyen bir tutum takınarak kısa zamanda önemli adımların atılmasını sağlamıştır.

Ticaret alanında ise Osmanlılar tarihteki diğer Türk devletleri gibi önemli atılımlar yapmışlar ve her türlü ticareti desteklemişlerdir. Önemli ticaret yolları üzerinde kurulan imparatorluk bu nedenle hem Ortadoğunun hem de Asya ile Afrika ve Avrupa'nın ticaretini bir bakıma elinde tutuyordu. Transit ticaretinden alınan paylar da Osmanlı imparatorluğunun önemli gelir kaynaklarından birisiydi. Türklerde ticaret geleneksel olarak kara ticareti biçiminde vardı. Denizciliği sonradan öğrenen Osmanlılar hiçbir zaman Avrupa ülkeleri kadar deniz ticaretinde ileri olamamışlardır. Osmanlı devleti tüccarlara belirli alanlarda destekler sağlayarak ve onları koruyarak ülkede ticaretin gelişmesine çalışmıştır. Ticaret yollarının gelişmesi için devlet önlemler almış ve her türlü kervanın geçebileceği büyük yollar yapılmıştır. Selçuklulardan kalma kervansaray geleneği sürdürülmüş ve büyük yol kavşaklarında kervansaraylar kurularak ticaret kervanlarının gereksinmeleri karşılanmıştır. Osmanlı imparatorluğu elinde bulundurduğu ticaret yollarından son yüzyıla kadar yararlanmıştır. Ne var ki, deniz ticaretinin gelişmesi ve Avrupalıların eline geçmesi, Ümit Burnu yolunun deniz ticareti açısından çekici bir duruma gelmesi karşısında Osmanlılar ticaret alanındaki eski konumlarını yitirmişlerdir.

Batı dünyasının karşısında günden güne gerileyen Osmanlı imparatorluğu içinde son birkaç yüzyıl yenilik çabaları ve atılımları içinde geçmiştir. Yurt dışına gidip gelen üst düzey görevlilerinin oluşturduğu yenilik atmosferi sarayı da etkilemiş ve II. Selim, II. Mahmut gibi padişahların önemli çabaları ile yenileşmeye giden yol açılmıştır. Yüzyıllarca süren devlet, ordu ve toplum düzeninin eskimesi ve giderek ilerlemeye karşı ayakbağı olması gerçeği karşısında bu iki önemli padişahın atılımları ile Osmanlı imparatorluğu bir yenileşme dönemine girmiştir. Nitekim bu ikisinin attığı adımlar ile ülke Tanzimat dönemine girmiş ve daha sonraları da Batılıların baskıları ile Islahat ve Meşrutiyet dönemleri yaşanmıştır. Yenilik çabaları ile Batının ileri kurumları Osmanlı imparatorluğuna adım adım girmiştir. Osmanlıların yenileşmesinde ilk bilinçli adımlar bir safahat dönemi olan Lâle döneminde atılmıştır. Dış ülkelere giden elçilerin gördüklerini anlatmaları üzerine başkent İstanbul'da yeni düzenlemeler başladı. Baskı sanatı ülkeye bu dönemde girdi ve ilk basımevleri kuruldu. Üç yüz yıl gecikme ile basımevinin Türkiye'ye gelmesi gene de önemli bir adım olmuştur. Yenileşme önce ordu içerisinde başladı. Ordunun yan kuruluşları tümüyle Batıdaki gibi düzenlendi. III. Selim'in tahta çıkışı ıslahat ve yenileşme hareketlerini birden hızlandır-

dı. Yeni padişah, topçu ocağından başlayarak tüm askerî alanlara el attı ve sonunda yeni bir ordu kurdu. Ne var ki, III. Selim kısa zamanda yenilikçiliğe karşı olanların başlattığı Kabakçı ayaklanmasıyla tahttan indirildi. Yeniçeri ocağı tüm yenilik hareketlerine karşı çıkarak, imparatorlukta çürüyen eski düzenin savunmasını yapıyordu. II. Mahmut sonunda bu ocağı kaldırarak modern bir ordu kurmayı başardı. Yeni orduya Batının savaş sanatını bilen subaylar komutan olarak atandılar. Bu amaçla da yeni askerî yüksek okullar açıldı. Harbiye, Mülkiye ve Tıbbiye gibi yüksek okullar bu tür girişimlerin sonucunda açılabildiler. Padişah bu yenilikleri başarınca daha güçlü oldu ve tüm alanlarda yenileşme çabaları yoğunlaştı. Ne var ki, tam bu sırada Mısır Paşası Mehmet Ali ayaklanması devletin bu atılımlarını sarstı.

Yenilik hareketleri, bunları savunan bir aydın kesimi yarattı. Avrupa'da öğrenim gören gençlerin oluşturdukları Genç Osmanlılar ve Jön Türkler gibi örgütler yeni düşüncelerin imparatorluğa getirilmesine ve tartışılmasına yardımcı oldular. Nitekim bu güçlerin çabaları ile Tanzimat'tan sonra Islahat ve Meşrutiyet dönemleri yaşandı. Zayıflayan Osmanlı imparatorluğunu bölmek isteyen Batılılar giderek azınlıklara sahip çıktılar ve bunların hakları doğrultusunda önemli ödünler kopardılar. Batılıların baskıları da ülkedeki yenileşme ve batılılaşma akımlarını destekledi. Yeni düşünceler, ülkedeki siyasal rejim, devlet biçimini tartışma alanına getirdiği gibi, varolan toplumsal düzenin değiştirilmesi yolunda da önemli adımların atılmalarını sağladı. Ülkedeki eğitim ve hukuk düzenleri yeniden gözden geçirildi. Yeni Osmanlıların örgütlediği aydın muhalefetinin yanısıra imparatorluğun çeşitli köşelerinde türlü gizli veya açık örgütler kuruldu. Bunların bir kısmı ayrılıkçılık yaparken, bir kısmı da batılılaşma doğrultusunda bütünleşme istiyordu. Dinsel kesimler ise, var olan düzeni savunurken giderek gericileşmeğe başlamıştı. Nitekim siyasal alanda ortaya çıkan bağnaz tutumlar ve gerici eylemler hep dinsel kökenli akımların eseri olmuştur. İmparatorluğun seçeceği yol tartışılmağa başlandığında ortaya Turancılık, Osmanlıcılık, Batıcılık, İslâmcılık gibi akımlar çıkmıştır. Nitekim II. Meşrutiyet sonrası bu akımların şiddetli çatışmaları ile geçmiştir. Bu akımlara sonradan bazı Batı devletlerinin manda yönetimini isteyenler de katılmıştır.

İttihad ve Terakki kurulan örgütler içerisinde en ciddisi ve güçlüsü olarak bir süre imparatorluğun yönetimine el koymuştur. Ne var ki, kısa zamanda yaptıkları büyük hatalar ve imparatorluğu I. Dünya Savaşına sokmaları sonucunda Osmanlı yönetiminin batışını çabuklaştırmışlardır. Ülkede önceleri padişah yönetimine karşı varolan muhalefet, bu kez İttihatçılara karşı gelişmiş ve yenilik arayışları imparatorluğun batışı gerçeği karşısında ulusal kurtuluş amacına yönelmiştir. Mustafa Ke-

mal ve arkadaşlarının ülke gerçekleri doğrultusunda başarıyla örgütledikleri bu akım, uzun süren bir Ulusal Kurtuluş Savaşı döneminden sonra batan imparatorluktan çağdaş bir Cumhuriyet çıkarabilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti bir buçuk yüz yıllık yenilik arayışı ve çabalarının ürünü olarak Türklerin ikinci anavatanı olan Anadolu'da kurulabilmiştir. I. Dünya Savaşı sonrasında diğer hanedanların yokoluşu gibi Osmanlılar da tarihin sayfaları arasında yitip gitmişlerdir.

XX
AZERBAYCAN CUMHURİYETİ

(28 Mayıs 1918 - 28 Nisan 1920)

Azerbaycan Cumhuriyeti Türklerin Asya'da ilk kurdukları cumhuriyet devletidir. Yaşamı kısa olmasına karşın, Türk tarihi içerisinde konumu açısından önemli bir yere sahiptir. Azerbaycan Cumhuriyetini yeterince anlayabilmek için öncelikle Azerbaycan bölgesinin tarihine kısaca göz atmakta yarar vardır.

Bu gün Azerbaycan adı verilen topraklar, ancak Milattan önce 4. yüzyılda belirli bir bölge olarak siyasal ve tarihsel açıdan önem kazanmıştır. Bu dönemden başlayarak Azerbaycan tarihte boy göstermiştir. Sınırları ve genişliği zaman zaman değişen Azerbaycan doğudan ve kuzeyden batı ve güneye doğru göçeden veya fetihlere girişen kavimlerin uğrak yeri olduğundan ve ayrıca çevredeki ülkelerin güvenliği ile ticaret bakımından stratejik önemi bulunduğundan yüzyıllar boyunca elden ele geçmiş, karışık bir tarihsel görünüm kazanmıştır. Azerbaycan önce Med devletinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Büyük İskender'in ölümünden sonra imparatorluk toprakları paylaşılırken onun komutanlarından Atropates bu bölgede bağımsız bir krallık kurmuştur. Bu krallığın adına Sasaniler, kurucusuna dayanarak «Azurbazagan» demişlerdir. Daha sonraları Süryaniler «Azerbargan» adını vermişler, Bizanslılar ise «Adrobigan» demişlerdir. Bizanslılardan Araplara bu bölgenin adı «Azerbaycan» olarak geçmiştir. Atropaten krallığı yıkıldıktan sonra bu bölgede, Milattan önce ikinci yüzyılda Selvkosluların egemenliği görülmüştür. Daha sonraları Romalılar Anadolu'daki küçük krallıkları kaldırdıktan sonra Azerbaycan'a kadar ilerlemişlerdir. Azerbaycan toprakları Parthlarla Romalılar arasında bir tampon bölge durumuna gelmiştir. Parth sülalesi çöktükten sonra İran'da başa geçen Sasaniler 227 yılında bütün Azerbaycan'ı ele geçirmişlerdir. Erdebil kenti merkez olmuş ve Zerdüşt mezhebi taraftarlarınca Azerbaycan kutsallık kazanmış ve eski Gazaka

kenti kutsal kent olarak ilan edilmiştir. Bizans imparatoru Heraklios 624 yılında Sasani ordularını bozguna uğratarak Azerbaycan ülkesine girmiştir. Bizanslılar daha sonraları Araplar ile savaştığından Azerbaycan ile yeteri kadar ilgilenememişlerdir.

Türkler Azerbaycan'a Milattan önce altıncı yüzyılda İskitler ve Sakaların büyük göçleri sırasında ilk kez gelerek yerleşmişlerdir. Bu bölgeye gelerek yerleşen Utilerin Türk kökenli oldukları çeşitli kaynaklarda dile getirtilmektedir. Milattan sonra dördüncü yüzyılda ise, Kafkasya ve Azerbaycan'a Hun boyları gelerek yerleşmişlerdir. Bulgarlar, Hazarlar ve Sabirler de daha sonraları Azerbaycan'a gelerek yerleşen en belirgin Türk boylarıdır. Hazarlar ile akraba olan Uygurlar da dördüncü yüzyılda Azerbaycan'a girmişlerdir. Sabirler ise Hazarlar'ın başka bir kolu olarak bu bölgeye beşinci yüzyılda gelerek yerleşmişlerdir. Daha sonraları ise Sasaniler bu bölgeye egemen olmuşlar ve İranlıları getirerek yerleştirmişlerdir. Sasaniler savaşta yendikleri ve esir aldıkları Göktürk ordusunun bazı kalıntılarını da Azerbaycan'a yerleştirmişlerdir.

Yedinci yüzyılda İslâm devleti kurmak için yola çıkan Araplar Azerbaycan'a da gelerek ele geçirmişlerdir. Halife Osman zamanında 624 yılında Azerbaycan'ın müslümanlar tarafından fethedilmesi tamamlanmıştır. Emevi ve Abbasilerin egemenliği sırasında ayrı bir eyalet sayılan Azerbaycan'a Arap valiler atanmıştır. Araplar döneminde Meraga kenti Azerbaycan'ın merkezi olmuştur. Arap egemenliği altındaki dönemde de Türklerin Azerbaycan'a göçleri sürmüştür. Daha sonraları ise Türk kökenli Muhammed Sul Azerbaycan valisi olmuştur. Hazar devletinin sonlarına doğru bazı Hazar boyları Azerbaycan'a gelerek yerleşmişlerdir. Hazarlar yıkılınca da bölgeye gelen Hazarlar Azerbaycan'da çoğunluğu oluşturmuşlardır. Azerbaycan adının «Hazar» sözcüğünden geldiğini de ileri süren önemli tarihsel kaynaklar da vardır.

Abbasiler döneminde İslam imparatorluğu gerilemeğe başlayınca Azerbaycan'da bazı yerli hanedanların yönetimi ortaya çıkmıştır. Saciler şimdiki İran Azerbaycanında bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıl, Azerbaycan'da yerli hanedanların egemenliğinin görüldüğü dönemlerdir. Azerbaycan bu durumda iken Bizanslılar yeni bir sefer yapmışlardır. Ne var ki, kısa bir süre sonra Selçukluların bölgeyi istilası başlamıştır. İlk kez Selçuk Bey'in torunu Çağrı Bey Oğuzlardan aldığı destek ordular ile Azerbaycan'ı ele geçirmiştir. Bölgede yerel hanedanlar ile devletçikler yıkılmış ve Ani kaleleri ele geçirilmiştir. Selçuklular ile Gazneliler arasındaki sürekli savaşlar nedeniyle kacan bazı Oğuz boyları Azerbaycan'a gelerek yerleşmişlerdir. Oğuz birlikleri daha sonraları Bizans topraklarına geçerek akınlar yapmışlardır. Selçukluların bölgeye gelmeleri ülkedeki dengeyi değiştirmiş ve kısa za-

manda bir Selçuklu egemenliği kurulmuştur. Azerbaycan'da kendi yönetimlerini kuran Selçuklular bu bölgeyi bir merkez yaparak Anadolu üzerine seferlerini başlatmışlardır. Kutalmış Azerbaycan'da bağımsızlık ilan edince, Selçuklular yeniden bu ülkeye ordularıyla girmişlerdir. 1064 yılında Alp Arslan'ın seferi ile Azerbaycan kesin olarak Selçukluların ülkesi olmuştur.

Selçuklu imparatorluğunun parçalanması ile Atabeyler dönemi Azerbaycan'da görülmüştür. On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Pehlivanoğulları Azerbaycan'da egemenlik sürmüşlerdir. Eski Kıpçak ordusu komutanlarından Şemsettin İldeniz bu hanedanı kurmuştur. Sultan Tuğrul'un oğlunu yetiştirdiği için ve ona Atalık yaptığından Selçuklular İldeniz'e atabeylik vermişlerdir. 1146 yılında İldeniz Gence kentini merkez yaparak Azerbaycan'da bağımsızlığını ilan etmiştir. Yerine geçen Muhammed, Azerbaycan atabeyi olarak yiğitlik ve kahramanlık gösterdiğinden kendisine «Cihan pehlivanı» denmiş ve bu nedenle hanedan Pehlivanoğulları adı ile anılmıştır. Abbasi imparatorluğu Salahattin Eyyubi ile Muhammed'in bağımsızlığını resmen tanıyordu. Azerbaycan atabeyliğine üçüncü olarak Kızıl Arslan geçmiştir. Kızıl Arslan sultan adını alarak hükümdarlığını pekiştirmiştir. Öldürülünce kardeşi Ebubekir başa geçmiş ve iç karışıklıklar ile uğraşmıştır. Hapisten kaçan Selçuklu Tuğrul bu atabeyliği çok uğraştırmıştır. Sonra başa geçen Özbek zamanında Azerbaycan iyice karışmış ve 1225 yılında Celaleddin Harezmşah'ın Tebriz'i almasıyla Azerbaycan atabeyliği sona ermiştir. Atabeylik zamanında İran Irak'ı da Azerbaycan atabeyliğinin denetimi altında olmuştur. Atabeyliğin sona ermesiyle beraber Azerbaycan bölgesi Harezmşahlar devletinin egemenliği altına girmiştir.

Harezmşahlar yönetiminin başlamasıyla beraber Moğol saldırıları da gündeme gelmiştir. Moğol birlikleri Azerbaycan'a girdiklerinde Celaleddin Harezmşah geri dönerek onları kovmuştur. Daha sonra ise büyük Moğol orduları gelerek Azerbaycan'ı almışlardır. 1230 yılında Moğol egemenliği altına giren Azerbaycan, Cengiz'in ölümü üzerine Altınordu devletine bağlandı. Daha sonra ise İlhanlı devleti Azerbaycan'ı almıştır. İlhanlılar zamanında doğudan gelen birçok Türk boyu Azerbaycan'a yerleşmiştir. Ayrıca bu dönemde Azerbaycan eskiye oranla daha da gelişen ticaret yollarının merkezi olmuştur. Yeni oluşan merkezlerde bilim ve sanat adamları bir araya gelmiştir. İlhanlılar'dan sonra Azerbaycan Celayirliler devletinin sınırları içerisine girdi. 1358'de kurulan bu devlet Timur istilasına kadar yirmi beş yıl yaşadı. 1384 yılında ise Timur orduları ile Azerbaycan'ı almış ve yönetimini oğlu Miranşah'a bırakmıştır. Timur'un ölümünden sonra Celayirli devleti yeniden canlandırılmak istenmiş, ama Kara Yusuf güçlenerek bu bölgede Karakoyunlular devletini 1410

yılında kurmuştur. Daha sonra ise Uzun Hasan Akkoyunlular devletini güçlendirince Azerbaycan Akkoyunluların denetimi altına girdi. 1502 yılında ise Şah İsmail bu bölgede Akkoyunlu egemenliğine son vermiştir.

Anadolu'nun siyasal birliğini kuran Osmanlılar kendilerine karşı olan Safevi devletine karşı açtıkları savaşlarda sürekli olarak Azerbaycan bölgesine girmişlerdir. Yavuz Sultan Selim Çaldıran zaferinden sonra Tebriz kentini işgal ederek birçok Azerbaycanlı sanatçıyı beraberinde İstanbul'a getirmiştir. 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman Bağdat seferine çıktığında Azerbaycan'dan geçmiş ve bu toprakları Osmanlı imparatorluğuna katmıştır. Osmanlılar ise 1549 yılında Gürcistan'ı Kara Ahmet Paşa ordusu ile ele geçirmişlerdir. Ne var ki, uzun süren savaşlara son vermek isteyen Kanuni, 1515 yılında Amasya Anlaşması ile Güney Azerbaycan'ı İranlılar'a bırakmıştır. III. Murat zamanında ise, bu bölgede ayaklanmalar çıkınca Osmanlı orduları buraya giderek bütün Azerbaycan'ı ele geçirmişlerdir. 1603 yılında Celali ayaklanmaları Anadolu'da gündeme gelince, Azerbaycan'da da bazı olaylar olmuş ve İranlılar yeniden ülkenin güney kısmını işgal etmişlerdir. 1639 Kasrı Şirin Anlaşması İranlılara güney Azerbaycan'ı bırakmıştır. 1722'de İran karışınca Osmanlı ordusu yeniden güney bölgesini geri almıştır.

I. Petro zamanında Rusya Hazar Denizi'ni donanma ile geçerek Azerbaycan'a karışmağa başlamıştır. Ruslar Safevi devleti ile anlaşarak Osmanlıları Azerbaycan'dan çıkarmağa çalışmışlardır. İran'da giderek güçlenen Nadir Şah Osmanlı ordusunu 1729 yılında Tebriz yakınlarında bozguna uğratmıştır. 1731'de ise Osmanlılar yeniden Tebriz'i almışlardır. 1734'de Nadir Şah yeniden Azerbaycan'ı almış ve onun ölümünden sonra da Azerbaycan hanlıkları dönemine geçilmiştir. Aras'ın aşağısında Kaçarlar bir hanlık kurmuşlardır. Ayrıca Karabağ ve Gence hanlıkları da kurulmuştur. Kafkasya'yı istilaya çalışan Rusya en çok bu hanlıklar ile uğraşmıştır. Gence kalesi uzun süre direnmiştir. 1813 yılında Rusya ve İran arasında Azerbaycan yüzünden savaş çıkmıştır. Daha sonra Rusya ve İran arasında imzalanan anlaşma ile Azerbaycan'ın durumu netlik kazanmıştır. Rusya böylece, Kuzey Azerbaycan'a girmiştir. Ruslar yavaş yavaş Hazar Denizi'ni de kendi egemenlikleri altına almışlardır. Şeki, Şirvan, Karabağ, Nahcivan, İlişu hanlıkları anlaşma ile Rusya'ya bağlı duruma gelmişlerdir.

Azerbaycan egemenliğini yalnız Ruslar'a karşı değil, aynı zamanda İranlılara karşı da korumasını bilmiştir. Atabeylik yapan Pehlivanlılar ile Şirvanşahlar sülaleleri Azerbaycan'ın bağımsızlığının simgesi olmuşlardır. Ondokuzuncu yüzyılın başlangıcında başlayan Çarlık Rusyası'nın Kafkasya istilasında savaşlar, isyanlar ve siyasal mücadele, Azerbaycan'da İlisu sultanlığının da ele geçirilmesiyle son bulmuş ve dağlılar ile

olan savaşlar Rusların bu bölgeleri ordularıyla ele geçirmesi sonucunda bitmiştir. Ondokuzuncu yüzyıldan biraz önce Ermeniler ile Gürcülerin savaşları bırakması, Kafkasya ve Azerbaycan için cesaret kırıcı olmuştur. Azerbaycan çok çetin ve kanlı savaşlar ile ancak yarım yüzyıllık bir süre içerisinde Çarlık Rusyasının denetimi altına alınabilmiştir. Çarlık Rusyasının Azerbaycan'ı işgal etmesi, hukuk anlamında bu ülkenin egemenliğine zorla son vererek yapılan askerî bir işgaldir.

Azerbaycan'ın bağımsızlık savaşı Rus işgalinin ortaya çıktığı günlerde başlar. Bundan 150 yıl önce Rusların bölgeye girmesiyle beraber Azerilerin bağımsızlık savaşı başlamıştır. Azeriler çok kanlı savaşlar vererek Rusların kendi ülkelerinde yerleşmelerine izin vermemişlerdir. Yaklaşık on yüzyıldır halkı Türk olan ve bir Türk ülkesi durumuna gelen Azerbaycan, aynı zamanda da bir müslüman ülkesidir. Gürcülerin ve Hıristiyan Ermenilerin saldırı politikası uygulaması Rusların işini kolaylaştırmış ve bütün bölge zamanla Rus denetimi altına girmiştir. Şiilik ve Sünnilik rekabeti yüzünden Osmanlı ve İran ordularının yıllar süren savaşları da Rusların bu bölgeyi ele geçirebilmeleri için elverişli bir ortam yaratmıştır. Ruslar Azerilerin direnişini kırabilmek için bazı Rus kölelerini azad ederek bu bölgeye yerleştirmeğe çalışmışlardır. Daha o sıralarda petrolü elinden alınan, ticaret gelirlerine el konan ağır vergilerin yükü altına sokulan Azeriler, Rusların baskı sömürüsüne karşı zaman zaman ayaklanmışlardır. 1890 yılında Nebi adındaki bir Azeri köylüsünün direnişi ile ulusal bir direniş düzeyine gelen Kaçak hareketi bir süre sonra İran Azerbaycanı'na da sıçramıştır. Rus ve İran hükümetleri bir araya gelerek, ayaklanmanın elebaşıları ile beraber birçok Azeri'yi de öldürmüşlerdir. Ayaklanma bastırılmış ve Azeriler daha çok ezilmeğe başlanmıştır. 1905 yılında Rusya ve İran'da meydana gelen ayaklanmalar Azerilere yapılan baskıları birz olsun yumuşatmıştır. Azerbaycan'ın bölünmesi, iki devleti Azerilere karşı bir araya getirmiştir. Rusların giderek artan baskıları, Azeri Türklerinin ulusal bağımsızlık düşüncesini güçlendirmiş ve alevlendirmiştir. Özellikle kendi dil ve kültürlerine sıkı sıkıya bağlı olan Azeri Türkleri bu durumun yardımı ile kısa zamanda siyasal açıdan bilinçlenmişlerdir. Güney bölgesinde ise benzer baskıları İran devleti de sürdürmüştür.

1917 yılında Rus devrimi olunca Rusya'nın iç durumu karışmış ve bu durumdan yararlanmak isteyen Azerbaycanlı düşünür ve aydınlar vatana dönerek ulusal kurtuluş savaşına kalkmışlardır. Bağımsızlığın diğer Kafkas halkları ile beraber kazanılmasının daha gerçekci olduğu düşünülerek harekete geçilmiştir. 28 Kasım 1917 tarihinde diğer Kafkas ulusları ile beraber ortak bir bildiri yayınlanarak Maverayı Kafkasya Komiserliği kurulmuştur. Bu komiserlikte görevli olan ve bildiriyi imzalayanlar

arasında Mehmet Yusuf, Melik Aslan, Halil Has gibi Azerbaycanlı Türkler bulunmuştur. Bu komiserliğin ilk amacı, bir an önce Türkiye ile ilişki kurarak savaşı sona erdirmek olmuştur. Nitekim bunun üzerine 18 Kasım 1917 tarihinde Erzincan'da Türkiye ile bir ateş kes anlaşması yapılmış ve bu yoldan Kafkasya ulusları ile Türkiye arasında bir dostluğun ve yakınlaşmanın temeli atılmıştır. Çarlık Rusyası ise, Kafkasya ordusu komiseri ile Türkiye askerî komutanlığı arasında yapılan bu ilk ateşkesten sonra 14 Ocak 1918 yılında, Kafkasya cephesi komutanı Vehip Paşa, Kafkasya orduları komutanı General Odişelidze'ye mektup yazarak Erzincan ateşkes anlaşması gereğince, bir an önce Albay Lütfi Bey ile ilişki kurularak Türk ve Kafkasya ulusları arasında barış konuşmalarına başlanmasını istemiştir. Bunun üzerine Mavera'yı Kafkasya Komiserliği Rus devriminin gelişmelerini ve alacağı biçimi beklemeyi uygun görmüştür. Sonunda Komiserlik 26 Şubat 1918 tarihli bildirisinde Türkiye ile barış yapılmasına hazır olduğunu ve görüşme yeri olarak Trabzon kentinin seçildiğini her iki tarafa da bildirmiştir. Politik deneyimi olmayan Mavera-yı Kafkasya Uluslar Komiserliği, işi biraz geciktirerek bazı çıkarlar elde edebileceğini hesaplıyordu. Ne var ki, bir barış anlaşması yapan Türkiye, Brestlitovsk Anlaşması ile Çarlık orduları işgali altında bulunan Erzincan, Erzurum ile birlikte Ardahan, Kars ve Batum illerinin de boşaltılmasını sağlamıştır. Kafkasya Komiserliği Türkiye ile Rusya arasında imzalanan bu anlaşmayı protesto etmesine karşın hiçbir olumlu sonuç elde edememiştir. Türkiye bu aşamada Anadolu'da iç birliğin ve düzenin gerçekleştirilmesine öncelikle önem vermiştir. Özellikle Batılı devletlerden Anadolu'nun çeşitli bölgelerine asker çıkartmaları karşısında, Türkiye o dönemde Kafkas ulusları ve Azerbaycan ile yeteri kadar ilgilenememiştir.

İlk kuruluşunda Kuzey Kafkasya olan Komiserlik, Vehip Paşa'nın ciddi istekleri karşısında, tüm Kafkasya uluslarını içeren bir federatif devlet biçimini almıştır. Yasama gücünü «Seym» adlı mecliste toplamıştır. Hükümet kadrosu genişletilmiş, Kuzey Kafkasya temsilcileri ile beraber Azerbaycan kadrosu da artırılmıştır. Zaman içerisinde yasama meclisi olan Seym, yavaş yavaş Türk delegelerin etkisi altına girmiştir. Türklerin giderek artan üstünlükleri Gürcüleri kuşkulandırmış ve geri çekilmelerine neden olmuştur. Bir süre sonra, tüm Kafkas ulusları demokratik bir barış yapılabilmesi için anlaşmaya varmışlar ve içlerinden seçtikleri yetkili bir kurulu Trabzon'a göndermişlerdir. Türkiye ile başlayan barış görüşmeleri olumlu gelişmeler gösterince Kafkasya ulusları da bağımsızlığa yönelmişlerdir. Daha önce Kafkasya uluslarının resmen Rus toplumundan ayrılmaları isteği bu tutumu geniş ölçüde desteklemiştir. Bu hava içerisinde Kafkasya ulusları teker teker bağımsızlıklarını

ilan ederek özgürlüklerine kavuşmuşlardır. 28 Mayıs 1918 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti de bunlardan birisidir.

Bağımsızlık ilanı ve yeni cumhuriyetin kurulması, tüm Azerbaycan Türklerini ayağa kaldırdı. Azeri ulusu savaş alanında bir araya gelerek harekete geçmişti. Ne var ki, silahların çoğu ve askerî malzeme daha önce Gürcistan'a Rusların verdirdiği Tiflis kentinde kaldığından, Azerbaycan ordusunun durumu çok zayıftı. Tiflis'teki askerî malzeme paylaşıldıktan sonra Azerbaycan'ın payına on iki sahra topu, on iki dağ topu ile bir zırhlı tren kalmıştı. Askere alınamayan Azerbaycan halkının hem silahı hem de düzenli bir askerî disiplini yoktu. Her işe yeniden başlamak zorunlu görünüyordu. Eskiden Rus ordusunda görev yapmış çeşitli Türk subayları Azerbaycan ordusunun yeniden kurulmasında görev aldılar. Gence kenti Azerbaycan'ın bağımsızlık savaşının merkezi olarak seçildi. Burada kurulan Türk ordusu ile Şirvan, Bakü ve Lenkaran kentlerindeki Rus birlikleri ülkeden çıkarılmağa çalışıldı. Yeni ordunun donatımı için, Kafkasya cephesinden dönen Rus ordusundan kalan silahlar kullanıldı. Ne var ki, Ruslar Kafkasya cephesinden çekilirken her şeyi yakıp yıkıyor, yağmalıyor ve çok kan akıtıyorlardı. Bir kısım Kafkas halkı da rehine olarak Rusya'ya götürülüyordu.

İlkbaharın gelmesiyle beraber Gence ve yöresinde toplanan Azerbaycan Türkleri kadını ve erkeği ile savaşa girdiler. Sonunda Şemkir bölgesinde Rus ordularını yenen Azerbaycanlılar onların araç ve gereçlerine el koyarak Rusları ülkelerinden kovdular. Şamhor savaşlarında temeli atılan Azerbaycan Türk Cumhuriyeti, Türkiye devletinin büyük yardımı ve desteği ile oluşturduğu müslüman ordu gücü ile askerî zaferler kazanıyordu. Böylece ulusal bağımsızlığa giden yolda önemli bir aşama geçiliyordu. İlk Azerbaycan Türk ordusuna Nuri Paşa, Yusuf İzzet Paşa, Nazım Bey gibi önemli Türk generalleri gelerek katılmışlardır.

Bu sıralarda daha önce yapılan bir anlaşma gereğince, Nuri Paşa komutasında bir Osmanlı - Türk ordusunun yardım için Bakü kentine girmesi Azerbaycan Türkleri arasında bayram yaratmış ve onlara bağımsızlık yolunda moral kazandırmıştır. Türk orduları bölgeyi Rus kalıntılarından ve Ermeni ayaklanmacılardan temizlemiştir. Türk ordusunun gelmesi üzerine, Azerbaycan Başbakanı «Türkler için yüzyıllardır süren ayrılık döneminin sona erdiğini, Azerbaycan Türklerinden sonra Orta Asya Türklerinin de kısa zamanda bağımsızlılkarına Türk orduları sayesinde kavuşacağını» ilan etmiştir.

Doğu Orduları komutanı Vehip Paşa'nın uyarı ve çabaları ile başlayan Azerbaycan ulusal kurtuluş hareketi, kısa sürede Anadolu Türklerinin büyük yardımına sahip olmuştur. Anadolu'nun her köşesinden çeşitli yardımlar Azerbaycan'a gönderilmiştir. Türk yardımının yanısıra,

Azerbaycan bağımsızlığını hazırlayan bir örgütlü hareket de vardı. Müsavat Partisi adı altında Azeri Türkleri 1911 yılında bir araya gelerek örgütlenmeğe başlamışlardır. Kuzey Azerbaycan'da olduğu kadar güney bölgesinde de bağımsızlık hareketi ortaya çıkmıştır. İran'daki meşrutiyet hareketine katılan Azerbaycan Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade, çeşitli baskılara dayanamayarak İstanbul'a geçti. Mehmet Emin İstanbul'da iken, Bakü kentinde Azerbaycan hareketinin öncüleri bir araya geldiler. Taki Nakioğlu ve Abbas Kazımzade öncülüğünde Müsavat Partisini kurdular. Gürcülerin, Rusların ve Ermenilerin gizli siyasal partileri olması gözönüne alınarak Türkler de Müsavat Partisi'ni kurdular. Hüseyin Sadık, Seyit Musa ve Yusuf Ziya gibi önde gelen yazar ve aydınlar da partinin kurucusu oldular. Balkan savaşı sırasında bu partinin yayınladığı bildiri, kısa zamanda Türkler arasında sempati havası yarattı. Müsavat Partisi gizlice Azerbaycan'ın her köşesinde yayılmağa başladı. Partinin ilk programında; tüm müslüman ve Türklerin bağımsızlığının sağlanması, düşmanın yenilmesi için her türlü hazırlığın yapılması, ulus ayırımı gözetmeden tüm müslümanların bir araya getirilmeleri, bu doğrultuda çalışan diğer parti ve gizli örgütlerle dayanışma sağlamak, Rusya'ya karşı kurulan diğer tüm kuruluşlar ile işbirliği içerisine girmek, kısa zamanda savaş araç ve gereçlerinin sağlanması gibi ilkeler bulunuyordu. Mehmet Emin ülkeye döndükten sonra Müsavat Partisi'nin başına geçerek bu kuruluşu dinci bir kuruluş olmaktan çıkarıp Türkçü bir yapıya kavuşturdu. Din birliğinden önce ulus birliğinin temel olması benimsendi. Müsavat Partisi'nin birinci kurultayında Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan diğer Türkler ile ilişki kurulmasına ve Türkiye ile yakın dayanışma sağlanmasına karar verildi. Müsavat Partisi Bakü ve çevresinde çalışmalar yaparken, Nasip Yusuf adlı önder de Gence bölgesinde önemli siyasal etkinlikler gösteriyordu. Nasip Bey daha sonra Türk Ademi Merkeziyet Partisi'ni kurdu. 1917 yılında Bakü'de toplanan İslam Kurultay'ında iki partinin birleştirilmesi kararı alındı. Böylece Azerbaycan'ın bağımsızlığını sağlayan Türk Ademi Merkeziyet Müsavat Partisi ortaya çıkmış oluyordu. Başkan olan Mehmet Emin, partinin Rus baskısına karşı, tüm Kafkasya ulusları içinde eşitliği sağlayacak bir politika izleyeceğini ilan ediyordu. Böylece Müsavatçılık kısa zamanda Kafkasya ulusları arasında yayılmağa başladı.

1917 Devrimi Rusya'da başlayınca, Çarlık baskısından kurtulan müslümanlar Moskova'da «Rusya Müslümanları Kurultayı»nı topladılar. Kurultay'da iki ayrı görüş ileri sürüldü. İkisinin arasında taktik ve strateji açısından önemli ayrılıklar vardı. Liberal ulusalcılar Rusya müslümanlarının bütünlüğünü bozmadan kültürel bağımsızlığın sağlanmasını savunurken, devrimci ulusalcılar ise bölgelere göre Ulusal devlet tezinin Rusya müslümanları için sağlam bir kurtarıcı yol olduğu görüşünü ileri

sürüyorlardı. Devrimci ulusalcıların görüşünü Milli Müsavat Partisi'nin önderi Mehmet Emin Resulzade büyük bir güçle savunuyordu. Böylece, kurultaya katılan yedi yüz üyenin önemli çoğunluğunun oyları ile ulusal devlete gitmek düşüncesi benimsendi. Bu teze göre, önce her Türk bölgesi kendi bağımsızlığını kavuşmalı daha sonra da bu bölgeler bir araya gelerek birleşmelidir. Milli Müsavat Partisi'nin çalışmaları, kurultayda ulusal devlet tezinin benimsenmesine yardımcı olmuştur. Rusya'daki 1917 Devrimi'nin özgürlükçü havası tüm ülkeleri sarınca, bu durumdan en çok Türkler yararlanarak kendi bağımsızlıklarına kavuşabilmek için büyük çabalar gösterdiler. O sıralarda iç karışıklığın önüne geçebilmek için, işbaşına gelen komünistler bir bildiri yayınlayarak her ulusun kendi geleceğini kendisinin belirleyebileceğini ilan ettiler. Komünistler bir taktik olarak böyle bir bildiri ile havayı yumuşatırken, dğer yandan da ülkede denetimi ellerine geçirmek için çaba gösteriyorlardı. Tam bu sırada Azerbaycan Türkleri ve diğer Kafkas ulusları bir araya gelerek Tiflis kentinde Kafkasya devletini kurduklarını ilan ettiler. Milli Müsavat Partisi'nin çalışmaları Kafkasya devletinin kurulmasında büyük rol oynadı. Kafkasya üzerindeki haklarından vazgeçmek istemeyen yeni Rusya yönetimi, yeni bir Kafkasya komiserini göreve atadı. Şaumyan adlı yeni Kafkasya komiseri Tiflis'e geldi ve istediklerini yerine getiremeyince hemen Bakü'ye geçti. Oradaki Ermenilerden yararlanarak bir gün içerisinde yirmi bine yakın Türk'ü öldürttü. Yeni kurulan Kafkasya devleti Rusların Türklere yaptığı bu katliam karşısında aciz kalınca, Azerbaycan temsilcileri Kafkasya Meclisi olan Seym'den ayrılarak 28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'ni kurdular.

Azerbaycan halkının demokratik biçimde seçmiş olduğu milletvekilleri bir araya gelerek 28 Mayıs 1918 günü altı maddelik bir «Ulusal And» ilan etmişlerdir. Buna göre: Azerbaycan halkı bağımsız yaşama hakkına sahiptir ve artık bundan sonra Azerbaycan hukuksal olarak bağımsız bir devlettir. Devletin yönetim biçimi halk cumhuriyetidir. Azerbaycan Cumhuriyeti ulus ayırımı yapmadan, tüm vatandaşlarına eşit işlem yapar, tüm devletlerle dostluk ilişkileri kurabilir. Azerbaycan Cumhuriyeti toprakları içerisinde yaşayan diğer uluslara yaşama alanı tanır. Yeni bir Meclis toplanana kadar geçici bir hükümet oluşturulmuştur. Geçici hükümetin başkanlığına ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlığına Milli Müsavat Partisi Başkanı Mehmet Emin Resulzade getirilmiştir.

Ulusal Ant ile kendi devletlerini kuran Azerbaycanlılar bunu bütün dünyaya ilan etmişlerdir. Böylece doğu bölgesinde ilk kez bir Türk - İslam devleti Cumhuriyet yönetimi olarak kurulmuş oluyordu. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin parlamentosunda, en sağ muhafazakâr «İhrar» partisinden başlayarak Sosyal Demokrat ve Komünist milletvekilleri de de-

mokratik biçimde bulunmaktaydı. Ayrıca devrimci sosyalistlerin temsilcileri de mecliste vardı. İktidar ise, ulusal demokrat bir kuruluş olan Müsavat Partisi ile bağımsız milletvekillerinin elindeydi. Basın özgürlüğü, sendika hakkı, toplanma ve dernek hakkı, vicdan özgürlüğü gibi temel haklar tanınmış ve kadın erkek eşitliği sağlanmıştı. Ulusal bir Azerbaycan Türk ordusunun temelleri atılmış, üniversite ve teknik okullar kurulmuştu. Petrol, balıkçılık, maden ve tarım gibi alanlarda hemen yeni düzenlemelere gidilerek kısa zamanda olumlu sonuçlar alınmıştı. Yeni doğan Türk devleti kısa zamanda yaşama ve ilerleme sürecine girmişti.

Azerbaycan bağımsızlığının temelinde Türklük ve müslümanlık gibi ögeler bulunduğu kadar ekonomik gerekçeler de vardı. Doğal kaynaklar açısından çok zengin bir ülke olan Azerbaycan, uzun yıllar Rusya'nın sömürgesi gibi kullanılmış ve kendi zenginliklerinden yararlanamamıştı. Cumhuriyet kurulur kurulmaz, bu nedenle hemen ulusal kaynaklara yönelindi. Petrol, tarım, balıkçılık ve maden gibi alanlarda ulusal yönetim biçimleri oluşturuldu. Ülkenin zenginliği nedeniyle Rusya, Azerbaycan'dan vazgeçmek istemiyordu. Nitekim daha sonraki tavrı ile de vazgeçmediğini ortaya koymuştur. Azerbaycan'da ayrıca ipekçilik, dokumacılık gibi alanlarda gelişmiş endüstri tesisleri de kurulmuştur. Tarımsal üretimin yanısıra, bağcılık ve şarapçılıkta da Azeri Türkleri ileri gitmiştir. Ülkenin ticaret yolları ağzında bulunan coğrafi konumu da Rusya'nın bu bölgeyi sömürgeleştirmesinin nedeni olmuştur. Rusya'nın ekonomik baskısına dayanamayan Azerbaycan halkı biraz da bu nedenle bağımsızlık için savaşmıştır. Türkler kendi ülkelerinin zenginliklerine kendileri sahip olmak ve kısa zamanda kalkınmak istiyorlardı.

Azerbaycan Cumhuriyeti kurulur kurulmaz, Osmanlı İmparatorluğu ve Anadolu'daki Türkler ile yakın ilişkiler oluşturdu. Osmanlılar ile kurulan ilişki ile Nuri ve Mürsel Paşalar komutasındaki on bin kişilik bir Türk ordusu Azerbaycan'a yardıma koştu. Gönüllü Türk birliklerinin de yardımı ile bu Türk ordusu kısa zamanda Bakü kentini Rus ve Ermenilerden temizledi. Bu zafer üzerine Azerbaycanlılar, Anadolu Türklerine Ulusal Kurtuluş Savaşında yardımcı olmağa çalıştılar. O sıralar son dönemlerini yaşayan Osmanlı devleti karşısında Azerbaycanlılar Anadolu Türklerinin bağımsızlığına çaba gösterdiler. Böylece Azerbaycan ve Anadolu ilişki düzeni kurulmuş oldu. Birinci Dünya Savaşı'nı yitiren Osmanlılar her bölgeden ordularını geri çekerken, Azerbaycan yöresinde benzer bir durum ortaya çıkmıştır. Osmanlı askeri bu bölgeden geri çekilmek istenirken, Azerbaycanlılar Anadolu'da yeni başlayan ulusal bağımsızlık hareketi ile diyaloğ kurdular.

Türk askerinin Bakü'yü kurtarmasından sonra Cumhuriyet devle-

tinin merkezi Gence kentinden Bakü kentine aktarılmıştır. Bakü'nün başkent olmasından sonra Avrupa ülkeleri de Azerbaycan Cumhuriyeti'ni resmen tanımış ve bunun üzerine Bakü'de büyük törenler ve geçitler düzenlenmiştir. Ne var ki, Rus tehditi durmuyordu. Kızılordu'nun bazı yan güçleri Kafkas bölgesine gelerek Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerine saldırılara başlamıştı. Bu sırada hapisten kaçan Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa Bakü'ye geldi ve Azerbaycan hükümetinin kararı ile Kızılordu'ya karşı savaşan dağlı askerlerin başına komutan oldu. Azerbaycan hükümeti ayrıca, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan ülkelerinde kurulan yeni devletlere de maddi açıdan yardımcı oluyordu. Nuri Paşa komutasındaki askerler Rus ordusunu geri püskürtmeyi başarmıştır. Bu zafer üzerine, Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı'na sokarak batıran İttihatçı önderler Anadolu'da başlayan kurtuluş hareketinin başına geçemeyince, Kafkasya'ya kaçmışlardır. Rusya'nın yeni yönetimi, Enver Paşa, Cemal Paşa Halil Paşa, Talat Paşa gibi İttihadçı önderleri, hem İngilizleri kaçırtmak için müslüman halklar arasında kullanmak, hem de Anadolu'da yeni oluşan ulusal bağımsızlık hareketini komünistleştirmek için yedekte tutuyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yapailan anlaşmalar çerçevesinde İngiliz orduları geri çekilince, İttihatçı Halil Paşa Bakü kentine geldi. Bu sırada Nuri Paşa'nın orduları Kafkasya'da başarı sağlamıştı. Ruslar çekildikten sonra ayaklanan Dağıstanlılar ise Nuri Paşa'nın ordusunu uğraştırıyordu.

Azerbaycan Cumhuriyeti o sıralar çok karışık bir duruma gelmişti. Anadolu ve İstanbul'dan kaçan İttihatçılar, Osmanlı yönetimini canlandırmak isteyenler, Mustafa Suphi'nin önderliğini benimseyen Türkiyeli kömünistler ve Ruslar ile işbirliği yapan bazı kaçak Türkler hep Azerbaycan bölgesinde toplanmışlardı. Azerbaycan Cumhuriyeti bu yeni gelenlerin konumu nedeniyle çok güç bir duruma düşmüştü. Azerbaycan hükümeti Anadolu'daki Mustafa Kemal hareketine yardımcı olmağa çalışıyor, ama bu gelenler nedeniyle yapamıyordu. Yardım için Azerbaycan'ın o zamanki durumu elverişliydi. İngiliz hükümeti ise sürekli olarak Azerbaycan'a sığınan Osmanlı paşalarının teslim edilmesini istiyordu. Kâzım Karabekir'in o sıralar Kars ve Ardahan'ı Ruslardan kurtarmasını Azerbaycan Türkleri sevinçle karşılarlar. Bu sırada Karabağ'a saldıran Ermeni askerlerini Azerbaycan ordusu yenerek geri püskürtür. Azerbaycan Cumhuriyeti bir yandan iç sorunlarla uğraşırken diğer yandan da İngiltere ile Rusya arasında kalır. Her geçen gün bağımsız bir devlet olarak ayakta kalmanın koşulları giderek zorlaşıyordu.

Anadolu'da bir ulusal kurtuluş savaşını başlatan Mustafa Kemal, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına çok önem veriyordu. Sakarya Meydan Savaşı'nı kazanarak kendisini bütün dünyaya kabul ettiren

Mustafa Kemal, aynı zamanda Rusya'ya karşı duyarlı davranıyordu. Rusya ile iyi ilişkiler kurmağa dikkat ederken, Anadolu'daki komünist hareketleri de yakından izliyordu. Eski İttihatçı Halil Paşa'nın Türkiye Şuralar Fırkası adı altında bir örgüt için çalıştığını görünce onu hemen sınır dışına sürmüştür. Bu sırada Kuvay-ı Milliye kendisini kanıtladıktan sonra Rusya ile dostluk anlaşması imzalamıştır. Ruslar bir yandan Türkiye'ye Sovyet benzeri bir rejimi kurdurmak için yoğun çabalar gösteriyorken, Türkler ise öncelikle Batılı emperyalistleri ülkeden kovmanın uğraşısı içindeydiler. Anadolu Türklerinin arasında genellikle Azerbaycan Cumhuriyetine karşı büyük bir sempati yaygındı.

Azerbaycan Türk Cumhuriyeti kurulur kurulmaz Mehmet Emin'in devlet başkanlığına getirilmesinin yanısıra, Meclis başkanlığına Rusya Müslümanları Dayanışması Başkanı Ali Merdan, Başbakanlık ve dışişleri bakanlığına Fethali Han getirildiler. Bir süre sonra ise Nasip Bey Yusufbeyli başbakan oldu. Devlet tümüyle Milli Müsavat Partisi'nin Türkçü ideolojisine dayanıyordu. Devlet kurulduktan sonra yapılan seçimlerde Milli Müsavat Partisi halkın oyları ile iktidara gelerek, parti programı çerçevesinde yeni bir hükümet programı oluşturdu. Yeni hükümet çevre saldırılarına karşı güçlü olabilmek için, yirmi bin kişilik yeni bir ordu kurdu. Türkiye'den çok sayıda öğretmenler getirerek ulusal bir eğitim sistemi kurdular. İstanbul lehçesi Türk halkına benimsetilmeğe çalışıldı. Böylece Azerbaycan ve Türkiye ilişkileri çok yönlü biçimde gelişmeler gösteriyordu.

Azerbaycan hükümeti, tüm zorluklara karşın Anadolu'daki Kemalist bağımsızlık hareketine yardım sağladı. Azerbaycan başbakanı Nasip Bey'in emri ile Mehmet Ali Hanzede tarafından, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın bakanlarından Ahmet Muhtar'a Ankara'da on dokuz bin Osmanlı lirası, bir milyon Fransız Frangı ve çok miktarda petrol poliçesi maddi yardım olarak verildi. Azerbaycan hükümetinin bu yardımı Mustafa Kemal ve arkadaşlarının en güç döneminde yapıldığından, anlamı çok büyüktü.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız yaşamı iki yıl sürdü. Bu süre içinde hem devlet örgütlenmesi tamamlanmağa, hem yeni bir ordu oluşturulmasına, hem de ekonomik kalkınma çabalarının sonuç vermesine çalışıldı. Ne var ki, özellikle petrol yüzünden Rusya Azerbaycan'dan vazgeçemiyordu. Rusya'da iç savaşı kazanan komünist yönetim, Kafkasya ve Azerbaycan için büyük bir ordu hazırladı. Yeni kurulan Kızılordu Kafkasya'ya doğru yürüyüşe geçtiği zaman Azerbaycan Cumhuriyeti Anadolu Türklerinden yardım istedi. Onlar yardım için üzerlerine düşeni yapmışlardı, şimdi sıra Türkiye'de idi. Rusya ile işbirliği yapan Türk komünistlerinin ise, Anadolu ile Azerbaycan'ın birbirlerine yardım etme-

lerini önlemeğe çalıştıkları görülüyordu. Bu arada Rusların yeniden Azerbaycan'ı işgale hazırlandığını gören İngilizler de Türk subaylarının Azerbaycan'a gidebilmeleri için yardımcı oldular. Bunun üzerine Rusya ile işbirliği yapan çevreler, Azerbaycan hükümetini İngilizlere bağlı göstererek Anadolu Türkleri ile aralarını açmağa çalıştılar. Azerbaycan hükümeti başbakanı Nasip Bey, Heyet-i Temsiliye adına Rauf Bey'in Bakü'ye gönderilmesini isteyince, karşıt yayınlar Anadolu'da kafaları karıştırmaya başladı. Özellikle bazı komünist çevreler iki ülke arasında ayrılık çıkararak, Türkiye'de Sovyetlere bağlı bir komünist rejim oluşturabilmenin ortamını hazırlıyorlardı. Azerbaycan hükümetini İngiliz işbirlikçisi olarak gösteriyorlar ve Rusların gönderdikleri yardımı engellemekle suçluyorlardı. Bu yoldan Anadolu Türkleri arasında bazı kuşkular yaratmayı başarmışlardı. Ayrıca Anadolu'yu paylaşmağa çalışan Batılı devletlerin Rusları Kafkasya ve Azerbaycan'ı işgale kışkırttıkları gibi bir hava da esiyordu.

Azerbaycan'ın Kızılordu askerlerince işgalinden bir süre önce, Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade, bütün Türk kesimlerine uyarıda bulunarak birleşmeğe çağırdı ve Rusların Anadolu bağımsızlık hareketine yardım görüntüsünde Azerbaycanı işgal edeceğini ileri sürdü. Komünistler ise Türkleri bölerek, Rus ordusunun yeniden Azerbaycan'ın işgali için elverişli ortamı yarattılar. Rus ordularının sınırı geçerek ülkeye girmesinden sonra Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Mecliste bir konuşma yaparak, tüm dünyayı Azerbaycan'ın bağımsızlığı için yardıma çağırdı. Ruslar İttihatçıları ve kendilerine bağlı Türk komünistlerini kullanarak istedikleri amaca ulaşmışlardı. Rus orduları bütün ülkeyi ele geçirdikten sonra Azerbaycan'ı yağma etti ve bu zengin ülkeden ele geçridiklerini Moskova'ya gönderdi. Ruslar daha sonra Güney Azerbaycan'a girerek orada Şeyh Hıyabani'nin kurduğu Azadistan Cumhuriyetini de ortadan kaldırdılar.

Azerbaycanlılar yeni Rus işgalini elde silahla karşıladılar. Bütün hükümet üyelerini Ruslar öldürünce bu kez Azerbaycan halkı toptan ayaklanarak savaşa başladı. Kızılordu birliklerine karşı ülkenin iki yüz bölgesinde halk savaşı verildi. Halk savaşı uzun süre bitmezken, bir yandan da Milli Müsavat Partisi yeralti çalışmalarına başladı. Gizli Müsavat örgütü diğer Kafkas uluslarının gizli örgütleriyle işbirliği yaparak çalışmalarını sürdürdü. Türk ulusculuğu doğrultusunda sürdürülen bağımsızlık çalışmaları aralıklar halinde gündeme gelmiş ve İkinci Dünya Savaşı'nda açıkça ortaya çıkmıştır.

Ruslar Azerbaycan'ı işgal ettikten hemen sonra bir komünist hükümet kurarak «Sovyet Sosyalist Azerbaycan Hükümeti»ni ilan ettiler. Ne var ki, iki yıl sonra 12 Mart 1922'de Ermenistan ve Gürcistan ile beraber

Azerbaycan'ı da Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir üyesi durumuna getirmişlerdir. Yeni kurulan Sovyet yönetimi de Ankara hükümetiyle ilişkilerini sürdürmüş ve burada bir büyükelçilik açmıştır. 20.10.1921 tarihinde Ankara'da açılan Azerbaycan elçiliğinde bayrak çekme töreni yapıldı. Bu törene Mustafa Kemal de katıldı ve önemli bir konuşma yaptı. Mustafa Kemal konuşmasında; Azerbaycan ile Türkiye arasında sarsılmaz bir kardeşlik ve yakınlık bulunduğunu, Anadolu'nun mazlum uluslar dünyasının emperyalist Batıya karşı çıkan bir uzantısı olduğunu, Anadolu'nun emperyalistlerce parçalanmak ve yıyıkılmak istendiğini, ama saldırının gerçek hedefinin mazlum Doğu ulusları olduğunu, Anadolu Türklerinin Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan başarıyla çıkacağını ve gelecekte tüm mazlum ulusların uyanarak bağımsızlıklarını kazanacağını, böylece dünyada barış ve huzurun görülebileceğini dile getirdi.

Sovyet yönetimi altına girdikten sonra Azerbaycan'daki Türklerin Türk dünyası ile ilişkileri kesilmeğe çalışıldı. Kısa zamanda Azerbaycan bağımlı bir ülke durumuna geldi, yabancı ülkelerde açtığı elçilikleri kapattı. Ruslar hızla Ermenilere göç olanakları sağlayarak bu ülkenin nüfusunu bir milyondan dört milyona çıkardılar ve iki Türk ülkesi arasına tampon bir devlet olarak Ermenistan'ı çıkardılar. Ayrıca da Azerbaycan'a başka yörelerden değişik insanlar yerleştirerek Türklerin azınlıkta kalmalarını sağladılar. Bir Türk kenti olan Bakü'de Türklerin nüfusunun dörtte bire düşmesini gerçekleştirdiler. Böyle bir kez daha Azerbaycan'da bağımsızlık eyleminin görülebilmesini engellediler. Ne var ki, Milli Müsavat Partisi üyeleri yurt dışına kaçarak parti çalışmalarını zamanımıza kadar düzenli olarak sürdürmüşlerdir. Azerbaycan'da günümüzde altı milyondan fazla Türk Sovyet rejimi altında yaşamaktadır. İran'da kalan güney Azerbaycan'da ise bugün yirmi beş milyon Türk vardır.

AZERBAYCAN TÜRK KÜLTÜRÜ

Azerbaycan Türkleri kültür alanında çok ileri gitmişlerdir. Azeri kültürü Türk dünyasının önde gelen kültürlerinden birisidir. Her yönü ile zengin olan bu kültür, diğer Türk ülkelerinin kültürlerini de etkilemektedir. Türkiye'de bile Azerbaycan kültürünün önemli etkileri bulunmaktadır. Ondokuzuncu ve yirminci yüzyılda Azeri kültüründe önemli gelişmeler görülmüştür. Türk kültürünün önde gelen kahramanlarından Köroğlu, Dede Korkut, Kerem ile Aslı, Leyla ile Mecnun, Azerbaycan kültürü içerisinde de önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Bunun yanısıra Azerbaycan'da Türk kültürünün önde gelen adları da yetişmiştir.

Bunlar içerisinde onaltıncı yüzyılda Nizami, Habibi, Şah İsmail ve Fuzuli, onyedinci yüzyılda İbrahim Mirza, Bağdadi, Sadık Bey, Mesihi, Tebrizi; onsekizinci yüzyılda ise Vidadi ve Vakıf en çok tanınmış adlardır. Ondokuzuncu ve yirminci yüzyılda yetişen Azeri yazarları ise Mirza Feth, Mirza Şefi, Abbas Kulu, Kasım Beg, Necef Beğ, Celil Mehmed, Ali Ekber Sabir, Mehmed Hadi, Melikzade'dir. Bu yazar ve sanatçılar Azerbaycan kültürünün canlanmasına ve giderek bağımsızlığa yönelmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Yirminci yüzyılda ortaya çıkan Mehmed Emin, Hüseyin Cevid, Cafer Cabarlı, Seyid Hüseyin, Süleyman Sani ise, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna çok büyük katkılarda bulunmuşlardır. İçlerinden Mehmed Emin cumhurbaşkanlığı yapmıştır. İkiye bölünen Azerbaycan'ın güneyinde İran dili, Kuzeyinde ise Rus dili zorunlu olarak geçerli sayıldığından, son yarım yüzyılda Azerbaycan yazınında önemli yazar veya sanatçı yetişmemiştir.

Azerbaycan'ın güneyinde bugün yirmi beş milyon Türk asıllı insan yaşamaktadır. Kuzey Azerbaycan'ın Türk nüfusu ise altı milyon civarındadır. Günümüzde bütün Azerbaycan'da toplam otuz milyondan fazla Türk asıllı insan yaşamaktadır. Bunları bir arada tutan en güçlü bağ, köklü bir Türk kültürünün bu bölgede oluşmasıdır. Azerbaycan'ın, tarihi kadar eski, klasikleşmiş bir yazını bulunmaktadır. Tarih boyunca çeşitli devletlerin egemenliği altında yaşamış ve sürekli olarak Orta Asya'dan gelen göçlerle beslenmiş Azerbaycan Türklerinin gelişmiş bir yazınları vardır. Gence kenti tarih boyunca önemli bir kültür merkezi olmuş ve birçok yazar ve sanatçıyı yetiştirmiştir. Doğu yazınının önde gelen konularına Azerbaycan yazın eserlerinde de rastlanılmaktadır. Azeri yazınında yazar ve ozanların yanı sıra, halk ozanları ve bestecilerinin de çok önemli payı vardır.

Yazın alanından başka Azerbaycan'da tiyatro ve müzik sanatları da çok ileri düzeydedir. Azeri müziği, tüm Doğu ülkelerinde en çok beğenilen müzik türü olarak kendisine haklı bir yer yapmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti zamanında kurulan ulusal tiyatro da kısa zamanda önemli bir kültür merkezi olarak zamanının en iyi örneklerini vermiştir. Azerbaycan Türk kültürünün önde gelen özelliklerinden birisi de halkbilim alanında çok ileri olmasıdır. Yaşamları ve gelenekleriyle göç ettikleri Orta Asya'nın değerlerine sahip olan Azeriler, kendi bölgelerinde önemli bir kültürel bireşime varabilmişlerdir. Azerbaycan, kültür alanında Asya'nın önde gelen merkezlerinden birisidir. Halkının büyük çoğunluğu Türk olan bu ülke, Türk kültürünün de zenginleşmesinde rol oynamıştır. 1500 yıldır Türklerin vatanı olan Azerbaycan, bu kadar uzun bir geçmişin zengin kültürel kalıtını da yaşatmaktadır. Ulusal cumhuriyetin sona ermesinden sonra ise Azerbaycan kültürünün eski canlılığı kalmamıştır.

Yüzyıllar boyunca birçok savaş ve sorun içerisinde yaşama kavgası veren Azerbaycan halkının en büyük sanatlarından birisi de mizahtır. Mizah alanında Azeri Türkleri dünya literatürüne önemli eserler kazandırmışlardır. Azerbaycan küçük bir ülke olmasına karşın çeşitli imparatorlukların yönetimi ve baskısı altına girince, mizah sanatı da gelişmek için elverişli bir ortam kazanmıştır. Özellikle yirminci yüzyılın başlarında ve bağımsız cumhuriyet kurulmadan önce mizah sanatı çok ileri düzeylerde gelişmiş ve halkın ulusal açıdan bilinçlenmesine katkıda bulunmuştur. Yirminci yüzyılın başları ile bağımsız cumhuriyetin sona erme dönemi arası Azerbaycan mizah sanatının altın dönemidir. İkinci kez Rus yönetimi altına girdikten sonra Azerbaycan mizah sanatının gelişimi engellenmiştir. O dönemde «Molla Nasrettin», «Keşkül», «Tuti», Zenbur» gibi dergiler mizah sanatının odakları olmuşlardır. Rus yönetimi bu dergileri kapattıktan sonra yeni dergi çıkmasına izin vermemiştir.

Türklerin ana vatanlarından birisi olan Azerbaycan, çeşitli Türk imparatorluklarının egemenliğinden sonra ancak iki yıl bağımsız bir cumhuriyete sahip olabilmiş ve sahip olduğu önemli konumu nedeniyle de günümüzde Sovyet Rusya imparatorluğunun sınırları içerisinde zorunlu olarak kalmıştır.

XXI
BATI TRAKYA CUMHURİYETİ
(1913, 1917, 1919)

Batı Trakya Cumhuriyeti, Türk tarihinde kurulan ilk cumhuriyet devletidir. 1913 tarihinde kurulan bu cumhuriyet devletinin yaşamı pek uzun olmamıştır. Savaş yılları içerisinde Batı Trakya bölgesinde yaşayan Türklerin bir araya gelerek Bulgar ve Yunan baskısına karşı bağımsızlıklarını ilan etmesiyle Batı Trakya Türk Cumhuriyeti kurulmuştur. Savaşın geçici koşulları içerisinde kurulan bu devlet, gene koşulların değişmesi ile sona ermiştir.

Yirminci yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu topraklarını yavaş yavaş elinden kaçırmağa başlamıştı. Ekonomik açıdan zayıflamış, devlet mekanizması yozlaşmış ve sürekli yenilgilerin yarattığı moral bozukluğu Osmanlıların Avrupa topraklarında gerilemesi, bu bölgelerde yaşayan milyonlarca Türk'ün yurtlarını terk ederek göç etmelerine yolaçmış ve Rodop Dağları ile Doğu Trakya arasında kalan Batı Trakya bölgesinde kısa zamanda önemli nüfus artışları yaratmıştı. O sıralarda Balkan yarımadasında beş milyondan fazla Türk nüfus yaşıyordu. Rus ordularının Yeşilköy'e gelmeleriyle imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na Rumeli'de yaşayan Türkler karşı çıktılar. Rodop bölgesinde yaşayan Türkler bir araya gelerek ortak bir bildiri yayınladılar ve Osmanlı egemenliği dışında başka hiçbir ülkenin yönetimi altına girmeyeceklerini İstanbul'a ve diğer Avrupa uluslarına bildirdiler. Trakyalı milletvekillerinin öncülüğü ile yüz Türk yerleşme bölgesinin temsilcisi toplanarak Rus, Bulgar ve Yunan girişimlerine karşı çıktılar. Rodop Türkleri savaşmak için İstanbul'dan silah istemekte, ne var ki, II. Abdülhamit yönetimi bu istekleri karşılayamamaktaydı. İstanbul'un sessizliğine karşı Rodop Türkleri düzenli birlikler kurarak savaşa hazırlanıyorlardı. 4 Mart 1878 tarihinde Sultanyeri kazasının Karatarla köyünde Rodop Türk geçici hükümeti kuruldu. Ahmet Timirski, Hacı İsmail, Hidayet Paşa ve Kara Yusuf'un kurucu üyesi olduğu geçici hükümetin, ayrıca bir de otuz kişiden oluşan Temsilciler Meclisi vardı. Rodop bölgesinde istilaya kalkı-

şan Rus ve Bulgarlara karşı on yıl süre ile savaşan geçici Türk hükümeti, sonunda padişah tarafından feshedildi. Bulgarlar Doğu Rumeli genel valisi Reşit Paşa'yı öldürünce, II. Abdülhamit bu durumda Rodop Türkleri Geçici Hükümeti'ni feshederek Bulgarların bu bölgedeki egemenliğini tanıdı. Kısa zamanda iki yüz elli bin kişilik bir ordu kuran ve önemli başarılar elde eden Rodop geçici hükümetinin bir suikast sonucunda feshedilmesi, II. Abdülhamit'in çok büyük bir hatası oldu ve bölge kısa zamanda Bulgarların denetimi altına girdi. O sıralarda Bulgaristan'da iki buçuk milyon Bulgar'a karşılık dört milyon Türk yaşıyordu. Türkler Bulgar ve Rus yönetimi istemiyorlar ve yer yer ayaklanmalar örgütlüyorlardı. Ahmet Timski'nin başkanı bulunduğu geçici hükümet ilk ayaklanmayı Filibe bölgesinde gerçekleştirmiştir. Osmanlı yönetiminden başka yönetim istemeyen ayaklanmacıların üzerine Rus orduları gitmiştir. Ruslar bütün bölgelerde Bulgarları destekliyorlar ve Türk ayaklanmacıların üzerine gidiyorlardı. Ayastefanos Antlaşması Balkanlardaki bütün Türkleri ayağa kaldırmıştı. Rodop ayaklanması giderek diğer Türk bölgelerine de yayılmağa başlayınca, istilacılar büyük bir direnişle karşılaştılar. Süleyman Paşa'nın ordusundan bazı nizamiye taburları da Rodop ayaklanmasına katılınca Türklerin gücü daha da arttı. Türkler ayaklanma sonucunda Rodop bölgesini kendi denetimleri altına alabildiler. Mestanlı ve Kırcaali arasındaki bölge Türk askerlerinin yönetimi altındaydı. Hacı İsmail'in komutası altındaki Türkler Gabrova ve Köprülü bölgelerini de aldılar. Rodop Türklerinin amacı Ayastefanos antlaşmasının kaldırılmasını sağlamaktı. Rus ordularının girdikleri bölgelerde Türk halkına yaptıkları baskı ve insanlık dışı uygulamalar Türklerin ayaklanmalarını daha da sertleştiriyordu. Rodop ayaklanması üzerine Avrupa devletlerinin araya girmesiyle yeni bir anlaşma yapılmasına çalışıldı.

Temmuz 1878 yılında Berlin Kongresi'nde konu ele alındı ve Balkan sıradağlarının güneyinde Doğu Rumeli adı altında bir vilayet kurulmasına ve Osmanlı devletine bağlanmasına, Osmanlı ordusunun bu bölgeyi savunacağına, Osmanlıların yapacağı tüm anlaşmaların bu bölgede de geçerli olacağına karar verildi. Böylece, Rumeli Türkleri direnmeleri sonucunda Ayastefanos anlaşmasının ağır hükümlerinden kurtulmuşlardı. Anlaşma imzalanmasına karşın Rus ordularının Türk köylerine olan saldırıları sürüyordu. Doğu Rumeli eyaletinin yönetimi de bu durumda Türkleri silahlandırıyordu. Osmanlı paşası Aleko Paşa Bulgarları tutup destekleyince, Doğu Rumeli bölgesinde Bulgarlar Türklere karşı üstünlük sağladılar. Eylül 1885 tarihinde ise Doğu Rumeli eyaletinin yöneticileri Bulgaristan ile birleştiklerini ilan ettiler. Rus Çarı Türklerin haklarının korunacağını bildirmesine karşın Türklere yapılan baskılar artarak sür-

dü. Rodoplu Türkler ise Doğu Rumeli eyaletinin birleşme kararını tanımadıklarını ilan ettiler.

Rodoplu Türklerin ayaklanmasını yöneten Hacı İsmail, Gümülcine'ye inerek buranın yöneticileriyle görüşmüş ve Rodop Türklerinin Hasköy'ü alarak Filibe üzerine yürümeğe hazır olduklarını ve bu amaçla Osmanlılardan yardım istediklerini bildirmiştir. Gümülcine yönetiminin pasif tutumu üzerine İstanbul'a telgraf çekerek her türlü direnişi göstereceklerini bildirdiler. Bunun üzerine 1886 Nisanın da toplanan İstanbul Konferansı'nda Kırcaali ve Rapcoz kazaları Osmanlı yönetimi altına geçti. Osmanlı İmparatorluğu'nun düşüş döneminde tüm toprakları elden çıkarken, Rodop yöresi halkının direnişi ile bazı toprakların geri alınması önemli bir olaydır. Bu olay Osmanlıların Rumeli'nde gerilemelerini bir süre için durdurmuştur. Ne var ki, Balkanlarda başlayan savaş hiç bitmiyor, sürekli olarak çeşitli bölgelerde çatışmalar çıkıyordu.

Bulgaristan Doğu Rumeli eyaletini aldıktan sonra Trakya ve Makedonya bölgelerine göz dikmişti. Osmanlılar Balkan devletlerini küçümsediğinden Trakya'da güçlü bir ordu bulundurmuyordu. Nitekim, bu karışıklıktan yararlanan Bulgaristan 1908 yılında bağımsızlığını ilan etti, Avusturya Bosna - Hersek'i aldı, Girit ise Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan devletlerinin bir araya gelmesini sağlamıştı. Yapılan çeşitli savaşlar sonucunda Osmanlı ordusu Çatalca'nın gerisine çekilince, tüm Rumeli Balkan devletlerinin işgali altına girmişti. Rumeli Türkleri ve Osmanlı devleti yöneticileri düşman askerlerini nasıl kovacaklarını araştırırken, Rumeli topraklarını paylaşamayan Balkan devletleri de kendi aralarında çatışmaya başladılar. Bulgarlar eski dostları Sırbıstan ve Yunatistan'a savaş açmak için büyük bir ordu hazırlıyorlardı.

Balkan savaşlarından yararlanan Osmanlı orduları Enver ve Eşref beylerin komutasında Edirne ve civarını düşman işgalinden 23 Temmuz 1913'de kurtardılar. Edirne'yi alan Osmanlı birlikleri, Eşref Bey'in komutasında daha sonra Ereğli ve Tekirdağ yöresini ele geçirdi. Bulgar ordusu Çorlu civarında yenilerek geri püskürtüldü. Ne var ki, Osmanlı ordusu bu başarılarından sonra Meriç ırmağını geçmemişti. Bu durumda Rodop bölgesindeki Türkler ile halkının yüzde doksanı Türk olan Batı Trakya bölgesi Bulgarlara terk edilmiş oluyordu. Bu durumda Binbaşı Enver Be-yin izni ile Kuşçubaşı Eşref Bey on altı subay ve yüz er ile Rodop yaylalarına geçti ve bu bölgedeki kurtuluş savaşını başlattı. 15 Ağustos 1913 tarihinde Batı Trakya'da milis güçleri ile bağımsızlık eylemi başladı. Türk birlikleri sırasıyla 31 Ağustos'da Gümülcine'yi, 1 Eylül'de İskeçe'yi ve çevresini, 2 Ekim'de Dedeağaç'ı kurtardılar. 31 Ağustos 1913 günü Gümülcine kentine giren Türk birlikleri, Salih Efendi'nin başkanlığında

Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'ni kurdular. Bu yeni devleti ilk olarak Bulgaristan başkanı Wraslav ile Yunanistan başbakanı Venizelos tanıdılar.

Türkiye tarihinde ilk kez bağımsız bir Türk cumhuriyeti bütün yasal kurumları ile tarih sahnesine çıkmış oluyordu. Balkanlardaki bu yeni cumhuriyetten diğer Hıristiyan devletler korkacağı yerde, o dönemin Osmanlı Başbakanı Sait Halim Paşa, İçişleri Bakanı Hacı Adil, ve İttihad Terakki'nin önde gelen önderleri Cemal ve Talat Paşalar çekiniyorlardı. İttihat ve Terakki hükümetinden düş kırıklığına uğrayan Osmanlı aydınları ve bazı askerler yavaş yavaş Batı Trakya Cumhuriyeti'nin topraklarına geçerek bu yeni devletin çatısı altında örgütleniyorlardı. Zamanla Batı Trakya Türk Cumhuriyetinin İttihat ve Terakki hükümetine cephe almasından çekinen yöneticiler, Talat ve Cemal Paşaları bu yeni Türk devletini ortadan kaldırmakla görevlendirdiler. Osmanlıların bu yeni Türk cumhuriyetine sahip çıkacak yerde, İttihat Terakki'nin iktidar hesapları nedeniyle karşı çıkması, bu ilk bağımsız Türk cumhuriyetinin çok kısa ömürlü olmasına neden olmuştur. İttihat ve Terakki Osmanlı İmparatorluğu'nu batırdığı gibi, Batı Trakya Cumhuriyeti'nin de ortadan kalkmasına neden olmuştur.

Batı Trakya Cumhuriyeti'nin kurulduğu bölgede hem Bulgarlar hem de Yunanlılar istekliydiler. Bulgaristan Ege Denizine inmek için çaba gösteriyor, Yunanistan ise Megalo ideası doğrultusunda eski Bizans'ı canlandırmak için genişlemek istiyordu. Bu nedenle Yunanistan Sırbıstan ile anlaşınca Bulgaristan yalnız kaldı. Avrupa devletleri ise Balkanlarda güçlü devlet istemediklerinden, Balkan devletlerinin birbirlerine düşmesine yardımcı oldular. Fransızlar Romanya'yı, İngilizler de Yunanistan'ı destekleyince, Bulgaristan iyice zor durumda kalarak geri çekildi. Bulgaristan'a karşı birleşen Yunanistan ve Sırbistan Makedonya yüzünden birbirlerine düştüler.

Edirne'yi alan Eşref Bey'in askerî girişimlerine İstanbul hükümetinin karşı çıkması, Batı Trakya kurtuluş eylemini başlatan önemli olaylardır. İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinin katılmamasına karşın Enver Paşa, Eşref Bey'in askeri girişimlerini desteklemiştir. Edirne'yi alan Eşref Bey, işi bitirmek için Batı Trakya'nın da kurtarılmasına inanıyordu. Eşref Bey'in komutasındaki ordu yeni yeni yerler alarak ilerlemesini sürdürüyordu. Batı devletleri Midye - Enez hattını Osmanlı sınırı olarak benimsettirmeğe çalışıyorlardı. Üst kademede devletlerarası görüşmeler sürerken, Eşref Bey ve milis güçleri Batı Trakya bölgesinde bağımsızlık eylemini geliştiriyorlardı. Bulgar askerleri ile olduğu kadar çeteleri ile de savaşıyorlardı. İstanbul hükümetinin sahip çıkmaması ve işi savaşmak yerine msaa başında çözme yöntemini seçmesi Batı Trakya

Türklerini Eşref Bey'in ordusu gibi ayağa kaldırmıştı. Bulgar çetelerinin yok edilmesi üzerine daha önce kaçan Türkler geri dönerek Eşref Bey'in ordusuna katılıyorlar ve çeşitli bölgelerde savaşı sürdürüyorlardı. Kaçan Bulgarların bıraktığı silah ve cephaneye el konarak, Batı Trakya'nın çeşitli bölgelerinde çarpışan milis güçlerine dağıtıldı. Sami Bey komutasındaki bir birlik Kırcaali kentini Bulgarlardan kurtardı ve orada hemen bölgesel bir yönetim kurularak başına Belediye Başkanı yetkisiyle Mustafa Bey getirildi. Eşref Bey ve arkadaşlarının başarıları üzerine başkent İstanbul'da büyük çalkalanmalar oluyordu. Bazı devlet adamları Batı Trakya'nın kurtuluş savaşının desteklenmesi için çaba gösteriyorlardı.

Enver ve Talat Paşalar bu durum üzerine Ortaköy'e gelerek Eşref Bey ile bir görüşme yapıyorlar ve Eşref Bey'in hastalığı nedeniyle İstanbul'da bir hastanede yatması gerektiğini öneriyorlar. Eşref Bey kendisinin geri çekilmesini sağlayacak olan bu oyunu hemen anlayarak öneriyi geri çevirdi. Daha sonra Sami Bey ile buluşan Eşref Bey, bağımsızlık savaşının sürdürülmesine arkadaşları ile beraber karar verdi. Eşref Bey ve Sami Bey'in zaferleri üzerine, Batı Trakya Türkleri arasında artık bağımsız bir Türk hükümeti kurulması inancı yaygınlaştı. Tam bu sırada Eşref Bey'i üç bin altın karşılığında öldürmek üzere gelen bir Rus casusu yakalandı. Bulgarların arkasında bulunan Ruslar bağımsızlık girişiminin önderinden kurtulmak ve böylece Türkleri yönetimleri altına girmeğe zorlamak istiyorlardı.

Durumun karışık olduğunu gören Eşref Bey ve arkadaşları, bir Kafkas gönüllü birliğinin baskını ile kısa zamanda Gümülcine'yi teslim aldılar. Daha sonra Dimetoka kenti de benzer bir baskın eylemi ile Türklerin eline geçti. Bu aşamadan sonra birkaç gönüllü birliğinin çabaları ile bütün Batı Trakya bölgesi Türklerin eline geçmiş oluyordu. Bütün başarı ve zaferlere karşın, İstanbul yönetiminin karşı tutumu sürüyordu. Padişah ve İttihad Terakki yönetiminin Batı Trakya'nın Türkler tarafından geri alınmasına karşı çıkması üzerine, Eşref Bey diğer komutanlarını toplayarak böyle bir hükümete karşılık bağımsızlığın ilan edilmesini ve Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'nin kurulmasını görüştüler ve oybirliği ile karar verdiler. Bu devletin kurulması kesinleşti, ne var ki, komutanların devlet yönetiminde deneyimleri yoktu. Tam bu sırada İttihad ve Terakki'nin karşıt kısmına katılmayan Enver Paşa, Eşref Bey'e gizlice haber göndererek Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'ni destekleyeceğini bildirdi. Enver Paşa'nın gizli de olsa desteklemesi bağımsızlık savaşını sürdüren komutanları yüreklendirdi. Eşref Bey, başladıkları bu savaşı sonuna kadar sürdürecekleri konusunda tüm askerleri ile beraber yemin etti.

Bağımsız devlet kurma düşüncesi benimsendikten sonra bu kez sınır-

ların belirlenmesi konusunda anlaşmazlık çıktı. Selim Sami Bey Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'nin sınırlarının Adriyatik kıyılarına kadar uzanması gerektiği konusunda ısrarlı davranıyordu. İstanbul'un uzak kalan, hatta zaman zaman karşı çıkan tutumuna karşı sınırların belirlenmesinde öncelik İskeçenin alınmasına verildi. İstanbul Batı Trakya'nın bağımsız eylemini, sürekli olarak bir çete savaşı olarak görmeyi sürdürüyordu. Sait Halim Paşa'nın Edirne kentini ulusal sınırlar içine almayı benimsemesi biraz olsun bir yumuşama havası yarattı.

Eşref Bey bağımsızlık savaşını sürdürürken her bölgede çeşitli güçlüklerle karşılaşıyorlar ve onların üzerine gidiyordu. Ağır hasta olmasına karşın başlarındaki komutanlarının cesur savaşı Batı Trakya ordusunu da yüreklendiriyordu. Bölgenin karışıklığı nedeniyle jurnalcılık çok ilerlemişti. Eşref Bey gittiği yörelerde halkı bir araya getirerek birlik havası yaratmağa çalışıyor ve jurnalciliğe karşı çıkıyordu. Her bölgenin halkı bir araya getirilerek oluşturulan milis birlikleri kısa zamanda İskeçe yöresini de ele geçirdiler. Bunun üzerine Eşref Bey Milis komutanlığını bırakarak Kuvay-ı Milliye Genel Komutanı unvanını aldı.

Batı Trakya Cumhuriyeti'ni yöneten komutanlar, bağımsızlıklarını koruyabilmek için o güne kadar işgal edilmemiş olan ve Yunanlıların elinde kalan Dedeağaç liman kentini de almaları gerektiğine inanıyorlardı. O sırada Balkan devletleri arasında toprak anlaşmazlığı gergin biçimde sürdüğünden, Yunanlılar ile Bulgarların arası iyi değildi. Bu dudurumda Yunanlılar Osmanlılar ile Bulgarların anlaşmalarını önleyebilmek için, 2 Ekim 1913 tarihinde Dedeağaç kentini ve limanını Batı Trakya Hükümetine teslim ettiler. Yunanlılar Dedeağaç kentini Batı Trakya Cumhuriyetine teslim ettikten sonra yeni kurulan bu hükümet ile ilişki kurmuşlar ve Mesta karasuyunu Batı Trakya devleti ile Yunanistan arasında sınır olarak benimsemişlerdir. Yunanlılar daha da ileri giderek, Bulgarlara karşı kullanılmak üzere Batı Trakya hükümetine askerî yardım da önermişlerdir. Ayrıca Bulgarlar ile savaş sürdürülürse, Batı Trakya ordusuna yardım etmek üzere Yunan milis birliklerinin Gümülcine'ye gönderileceği bildirilmiştir.

Dedeağaç kentinin Batı Trakya Cumhuriyeti'nin eline geçmesi sonucunda yeni kurulan devletin ekonomik kaynakları genişlemiş ve egemenlik alanı da artmıştı. Dedeağaç kentinin ele geçirilmesinden sonra Batı Trakya hükümeti kendi elinde bulunan tüm kentlerde ayyıldızlı, yeşil, beyaz ve siyah renklerden oluşan bayrağını dalgalandırmış ve posta yönetiminde kendi pullarını kullanmağa başlamıştır. O zamana kadar Batı Trakya Hükümeti Başkanı ve Genelkurmay Başkanı olarak görev yapan Süleyman Askeri Bey bütün Batı Trakya'nın savunmasını ve yönetimini üzerine almıştır. Kuşçubaşı Eşref Bey ise ordu komutanı olarak Batı Trakya Türklerinin kurtuluş savaşını sürdürüyordu.

Batı Trakya hükümeti bundan sonra hızla yeni devletin organlarını oluşturmağa başladı. Öncelikle dış dünyaya sesini duyurabilmek ve ilişkilerini sürdürebilmek amacıyla Batı Trakya Ajansı resmen kuruldu. Hükümete bağlı olarak bakanlıklar ve bazı devlet kuruluşları örgütlendi. Batı Trakya Türklerinin haklı davalarını dünya kamuoyuna yansıtabilmek için, bazı önemli temsilciler batı ülkelerine gönderildi. Cumhuriyetin ilanından sonra geçen birkaç ay içinde artık Batı Trakya'da bir devlet var denebilirdi. Bütün Batı Trakya kentlerine yeni devletin bağımsızlık bildirisi duyuruldu ve kentler yeniden düzenlendi. Bakanlıklara bağlı birimler kentlerde açıldı.

Yeni kurulan Batı Trakya hükümeti yoğun bir çalışma dönemine girerken, Yunanistan ve Bulgaristan orduları da çarpışmalarını sürdürmekte idiler. Bulgarlar hem Yunanlılar hem de Sırplar ile savaştıklarından zor durumda idiler. İki ayrı cephede savaşan Bulgarlar sonunda yenildiler. Bunun üzerine Bulgaristan'da hükümet düştü. Yeni başa geçen Bulgar hükümeti kısa zamanda büyük bir ordu toplayarak Yunan askerlerini topraklarından dışarı attılar. Almanya ve Avusturya yandaşı Vradislav'ın başbakan olması Rusya'nın Bulgaristan'daki gücünü sarstı. Yunanistan'da ise olaylar başka türlü gelişiyordu. Seçimleri Venizelos büyük bir fark ile kazanmıştı. Venizelos seçimden hemen sonra Bulgaristan ile tüm ilişkilerini kesebilmek amacıyla Batı Trakya Cumhuriyeti'ni tanıdı. Yunanistan'ın bu kararı Avrupa'da şaşkınlıkla karşılandı. Yunanistan ise izlediği politika açısından Bulgaristan ile aralarında bir tampon devletin bulunmasını çıkarlarına daha uygun buluyordu. Böyle bir tampon devlet hem Bulgar saldırısını önler, hem Batı Trakya'nın Bulgaristan'a geçmesine olanak tanımaz, hem de ileride koşullar olgunlaştığında kolayca Yunanistan sınırları içine katılabilirdi.

Batı Trakya hükümeti ve Eşref Bey bir yandan ülkeyi yeniden düzene koyarken, diğer yandan da dış gelişmeleri yakından izliyorlardı. Başta Rusya olmak üzere Avusturya, İngiltere, Fransa ve Macaristan gibi Avrupa devletleri yeni kurulan Batı Trakya Cumhuriyeti'ni tanımak istemiyorlardı. Bu devletler ile yakınlaşma sağlamağa çalışan Osmanlı devleti de barışın sağlanması için Batı Trakya Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılmasının doğru olacağını düşünüyordu. İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinden Cemal Paşa ve Talat Paşa ise, aslında Batı Trakya hükümetinin başarı sağlaması durumunda, İstanbul'a da egemen olarak Osmanlı devletinde yönetim değişikliği yaratacağından çekiniyorlardı. Zaten çok yıpranmış bulunan İttihat ve Terakki yönetimi, Edirne'yi kurtaran Eşref Bey ve ordusunun giderek yayılan prestijinden de çok ürküyorlardı.

Durumun giderek karıştığını gören Cemal Paşa, gizlice Batı Trakya

bölgesine geçerek Eşref Bey ile ilkeler ve politikalar üzerine görüşme yaptı. Cemal Paşa Batı Trakya Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılması için Eşref Beyi ikna etmeğe çalıştı. Aksi durumda Rusya'nın Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermenistan devletini destekleyeceğini söyleyerek anlayış göstermelerini bekledi. Eşref Bey ise Ortaköy, Kırcaali, Makas, Mesta, İskeçe, Gümülcine, Dedeağaç, Karaağaç bölgelerini içine alan Batı Trakya Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde hiçbir düşman birliğinin kalmadığını belirterek, akıtılan bu kadar kandan sonra geri dönülemeyeceğini Cemal Paşa'ya bildirdi. Ayrıca, eğer bu devlet ortadan kaldırılırsa bu bölgenin bir daha hiçbir zaman Türklerin yönetimine geçemeyeceğini de Cemal Paşa'ya sert bir dil ile anlattı. Eşref kurtarılan kentlerin bütün evlerinde bayram yapıldığını, her evde yeni bayrağın dalgalandığını, yüzde yüz Türk olan bu bölgenin artık düşmana bırakılamayacağını da anımsattı. Cemal Paşa'nın konuşmalarından Osmanlı yönetiminin karşı tutumunu iyice anlayan Batı Trakya yöneticileri, kesinlikle geri dönülmemesine karar verdi.

Cemal Paşa döndükten sonra, İskeçe yöresinden toparlanan birkaç bin kişilik ordu ile Manastır ve Sıçanlı yöreleri düşmandan kurtarılarak Batı Trakya Cumhuriyeti'nin egemenliği altına alındı. Bulgar çeteleri yok edilirken, Yunan birlikleri geri kaçmak zorunda kalmışlardır. Batı Trakya ordularının bu zaferleri üzerine Makedonya bölgesinde büyük karışıklıklar oldu. Batı Trakya Cumhuriyeti'nin hedeflediği doğrultuda savaş ve eylemlerini sürdürmesi üzerine bu kez de Talat Paşa bölgeye geldi. Osmanlı devletinin bir barış anlaşması imzalamak zorunda olduğunu, hazinenin beş parasız kaldığını, hükümetin düşebileceğini, ülkede iç güvenliğin kalmadığını bildirerek Batı Trakya Cumhuriyeti'ne son verilmesini istedi. Batı Trakya hükümeti sivil başkanı Salih Bey'i bu konuda ikna etmek için çok çaba gösterdi. Talat Paşa ayrıca, Batı Trakya'dan Osmanlı ülkesine göç etmek isteyenlere bu şansın tanınacağını, kalacaklara ise hiçbir baskı yapılmayacağı üzerine barış anlaşmasında madde olacağını belirtti. Talat Paşa'nın ısrarlı çabaları ile Batı Trakya Cumhuriyeti sonuna doğru yaklaşıyordu.

Batı Trakya Hükümeti başkanı Süleyman Askeri Bey, Eşref Bey ile beraber bu sıralarda ülkenin savunulması için önemli önlemler alıyorlardı. Bulgarlar yeni hükümetin kurulmasından sonra büyük askerî birlikler toplayarak saldırıya hazırlanırken, Batı Trakya Cumhuriyeti de Darıdere bölgesinde üç - dört bin kişilik yeni bir ordu topladı. İkinci aşamada Kırcaali bölgesinde üç bin kişilik ikinci bir ordu oluşturuldu. Mestanlı ve Eğridere gibi ileri bölgelerde bazı öncü birlikler oluşturularak düşman saldırısına karşı önlem alındı. Bu öncü birlikler ilk olarak savaşacaklar, zor durumda kalırlarsa Kırcaali ve Darıdere bölgelerine çe-

kileceklerdi. Gümülcine, İskeçe ve Dedeağaç gibi bölgelerde iç güvenliğin sağlanabilmesi için bazı birlikler görevlendirilmişti. Batı Trakya Cumhuriyeti'nin bu aşamada beş bin kişilik tüfekli ordusu vardı. Top veya makinelitüfek gibi daha ileri savaş malzemeleri bulunmuyordu. Tam bu sırada İstanbul'dan Dimetoka'ya üç bin tüfek ile beş yüz sandık cephane gönderildi. Arkadan da iki bin tüfek daha gönderileceği haberi verilmişti. İstanbul anlaşması hazırlanırken, bir yandan da Batı Trakya'nın savunulması için yaklaşık on bin kişilik bir tüfekli ordu hazırlanıyordu. Bu sırada Yunan ve Sırp ordularına yenilen Bulgarlar ciddi bir saldırıda bulunamayacaklarına göre, Batı Trakya Cumhuriyeti ordusu böylesine bir olanak içerisinde ülkesini uzun bir süre savunabilirdi. Kırcaali ve Rodopluların kahramanlıkları da bu duruma eklenirse, Batı Trakya Cumhuriyeti'nin geleceği pek de karanlık değildi. Bu sırada İstanbul basınında ise, Batı Trakya'da otuz bin kişilik bir ordunun ülkeyi savunmak için hazır beklediği konusunda haberler çıkıyordu.

Batı Trakya Cumhuriyeti, o bölgede yaşayan bütün Türklerin temsilcilerinin Gümülcine kentinde bir araya gelerek oluşturdukları kongre sonucunda ilan edilmiş ve Gümülcine Belediye Başkanı Salih Efendi yeni devletin başkanlığına getirilmişti. Süleyman Askeri Bey ise Genelkurmay başkanı olmuştu. Yeni devlet örgütlenirken, Osmanlı imparatorluğunun kaza örgütleri korunarak yeni düzenleme yapıldı. Her kentin bir belediye başkanı olacak ve bunlar merkez Gümülcine'ye bağlı olarak çalışacaklardı. Cumhuriyetin ordusu ve iç güvenliği sağlayan kolluk birlikleri Süleyman Askeri Bey'e bağlı olarak çalışıyorlardı. Kısa zamanda yeni düzen oturtulmuştu.

Ne var ki, İstanbul hükümetinin sürekli baskıları nedeniyle 1913 yılının Temmuz ayı ortalarında kurulan bu devlete gene aynı yılın Eylül ayı içinde son verildi. Osmanlıların gerçekleştirmek istedikleri barış İstanbul anlaşması ile gelince, bu anlaşma ile Batı Trakya Cumhuriyeti'ne son verildi. Bu anlaşma hükümlerinin Batı Trakya'da uygulanması pek de kolay olmadı. Batı Trakya Türkleri bağımsızlık için direnirken, Osmanlı hükümeti Batı Trakya bölgesinin hiçbir direnme olmadan Bulgar birliklerine teslim edileceği konusunda söz vermişti. Buna karşılık Bulgaristan Batı Trakya Türkleri için büyük sözler vermiş ve hiçbir baskı yapılmayacağını anlaşma ile benimsemişti. Batı Trakya halkı direnişini sürdürdüğünden, İstanbul hükümetine Batı Trakya'yı olaysız olarak Bulgarlara devretmek düşüyordu. Bunun üzerine Cemal Paşa yeniden Batı Trakya bölgesine giderek İskeçe ve Gümülcine'de bazı toplantılar düzenledi ve halkı anlaşmanın uygulanması ile ilgili olarak ikna etti. Bütün binalara çekilen Batı Trakya bayrağı halkın gözyaşları içerisinde indirildi. Eşref Bey, uğruna çok savaşlar verdiği Batı Trakya'yı,

Bulgarlara terk edemeyeceğini, eğer böyle bir şey isteniyorsa bunu Cemal Paşa'nın yapması gerektiğini söyleyerek ülkeyi terk etti. Eşref Bey ve arkadaşları halkın gözyaşları arasında Batı Trakya'yı terk ederken Cemal Paşa da Bulgar komutanı General Toşaf'a bu toprakları teslim etmek üzere Gümülcine'ye gelmişti.

Osmanlı hükümetini yöneten İttihad ve Terakki'nin o zamanki uyuşukluğu nedeniyle halkının yüzde doksanı Türk olan ve uğruna çok kan akıtılan Batı Trakya elden kaçırılmış oluyordu. Daha sonra Yunanistan'ın eline geçecek olan Batı Trakya, Osmanlıların gözden çıkarması yüzünden iki yıl boyunca Bulgaristan'ın egemenliği altında kaldı. Bulgarlar anlaşma ilkelerinin dışına çıkarak binlerce Türk'ü öldürdüler. Selanik yüzünden Bulgaristan ile Yunanistan savaşa tutuştular ve Yunanlılar bu savaşı kazandılar. Savaşın yeniden başlaması üzerine Batı Trakya Türkleri 30 Temmuz 1915 tarihinde Drama'nın Radiolos köyünde Yüzbaşı Fuad Balkan, Şakir Zümre ve Cevad beylerin önderliğinde Batı Trakya Kurtuluş Komitesini yeniden kurdular. Bu komite daha sonra bir cunta yönetimine dönüştü. İkinci kez bağımsızlık ilanına girişen cunta hükümeti, yirmi bin kilometrekarelik alanda üç yüz bin nüfusu yönetiyordu. Mülki açıdan dokuz müfettişliğe ayrılan Batı Trakya'da İskeçe, Kavala, Drama, Nevrokop ve Serez 27 Eylül 1917 tarihine kadar Batı Trakya Cunta yönetimince yönetilmiştir. Bu sıralarda I. Dünya Sava'şına katılan Osmanlı İmparatorluğu ilk olarak sınırlarının dışında bir Türk yönetimini varlık olarak benimsedi. Cunta yönetiminin askerî gücü otuz bin kişiyi buluyordu. I. Dünya Savaşı'nın Galiçya cephesinde Osmanlı Ordusunun 15 inci kolordusunda 18.000 Batı Trakyalı asker yer alıyordu. Birinci Dünya Savaşı sürerken Yunanistan ilk kez Batı Trakya bölgesine saldırmıştır. Yunanlıların dördüncü kolordusu Kavala ve Drama bölgelerine saldırınca, Yüzbaşı Fuad Balkan ve üç milis taburu Yunanlıları yenerek dördüncü kolordularını esir almıştır.

Yunanlıların ilerlemesi karşısında Batı Trakya Cunta yönetimi zaman zaman Bulgarlar tarafından da desteklendi. Osmanlı hükümetinin politikası ağır bastırınca, Batı Trakya'da ikinci kez kurulan Cunta yönetimi yine dağılmak zorunda kaldı. Osmanlı hükümeti 27 Eylül 1917 tarihinde, bölgeye vali olarak atadığı Abdülkerim Paşa'yı geri çekince ikinci Cunta yönetimi kendisini feshetmek zorunda kaldı. Böylece yıllardır sürdürülen bağımsızlık eylemi ve Türk yönetimi çabaları ikinci kez suya düşmüş oluyordu. Batı Trakya bölgesi de artık Bulgarların denetiminden çıkarak yavaş yavaş Yunanistan'ın sınırları içerisine katılıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkınca, Paris Anlaşmasına Almanya gibi birçok haklarını yitiren bir ülke olarak katıldı. Paris Anlaşması Türk - Yunan ilişkileri açısından önemli bir dönüm

noktasıdır. Yunanistan ilk kez bir uluslararası toplantıda Türkiye üzerindeki emellerini dile getirebilmiştir. Yalnız Batı Trakya ile yetinmeyerek, Doğu Trakya'nın da kendilerine verilmesini bu anlaşma ile ilgili konferansta Başbakan Venizelos açıklamıştır. Bütün Trakya'nın Yunanistan'a bağlanmasını isteyen Venizelos, böylece Yunanlıların Osmanlı ülkesi üzerindeki hesaplarını da dile getiriyordu. Ne var ki, başta İngiltere olmak üzere diğer batılı devletlerin desteğine güvenen Yunanistan daha da ileri gidebilmek cesaretini buldu. Rusya'nın Bulgaristan'daki kesin egemenliği gibi, İngiltere de Yunanistan üzerinde bir baskıya sahip bulunuyordu.

Birinci Dünya Savaşı sonunda kendi yazgısı ile uğraşan Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu karşısında Trakya milletvekilleri Celal Perin, Galip Bahtiyar ve arkadaşları, Fransız işgal ordusu komutanı Despere'ye 15 Ekim 1919 tarihinde bir muhtıra vererek, bu bölgede Türklerin bir otonom yönetim kurmasını istediler. Bu durumu gözönüne alan Fransız hükümeti, Batı Trakya'da vali olarak bulundurulan Charpier'e yetki verdi ve böylece Batı Trakya hükümeti üçüncü kez 17 Ekim 1919 tarihinde kuruldu. 23 Mayıs 1920 tarihine kadar yaşayan üçüncü Batı Trakya devletinin cumhurbaşkanlığına Peştreli Tevfik Bey getirildi. Bunun üzerine Bulgaristan yeni devleti tanıyarak hemen büyükelçi ve ateşe gönderdi. Yunanistan bu devleti tanıdığını bildirmişse de sürekli olarak Batılı devletleri Batı Trakya Cumhuriyeti'nin feshedilmesi için baskı altında tutuyordu. Yunanistan bölgede geniş hazırlıklardan sonra Batı Trakya'nın Yunanistan'a katılması ile ilgili referandum yapılmasını istedi. 27 Kasım 1919 tarihli Neully Anlaşması'nda referandum benimsenince hemen yapıldı. Venizelos Fransızlarla anlaşarak ve bölgeyi yöneten Fransız generalin de desteği ile referandum sonuçlarını değiştirerek Batı Trakya bölgesinin Yunanistan'a geçmesini sağladı. Halkın yüzde doksanı Türk olmasına karşın çiftlik beylerini çok büyük paralar ile satın alan Yunanistan, sonuçları da asker eliyle değiştirterek referandum yolu ile Batı Trakya topraklarını ülkesine kattı.

Yunanlıların ve Venizelos'un oyunları ile ortaya çıkan sonucu Türkler reddederek 1920'nin 25 Mayıs'ında Gümülcine belediyesinde Batı Trakya Ulusal Hükümetini yeniden kurdular. Hükümet başkanı gene Peştreli Tevfik Bey olurken, Bekir Sıtkı Bey Başkan Yardımcısı ve Adalet Bakanı, Mahmud Nedim Bey İçişleri Bakanı, Sabri Tüten Bey Maliye Bakanı, Yüzbaşı Fuad Balkan Genelkurmay Başkanı, Fahri Özdilek de Genelkurmay ikinci başkanı oluyorlardı. Ne var ki, referandumdan sonra Yunan ordusu 22 Mayıs 1920'de Batı Trakya'yı işgal etti. Türkler her bölgede Yunan ordusuna karşı direndi, birçok çatışma çıktı. Yunan ordusu sıra ile bütün Batı Trakya kentlerine girerek bu bölgeyi Batılıların

desteği ile teslim aldı. Yunanlılar daha da ileri giderek Bulgarların boşalttıkları bölgelere de girdiler.

Böyece büyük direnmeler ve savaşlar sonucunda üç kez bağımsızlığını Türk yönetimi altında ilan etmiş bulunan Batı Trakya bölgesi Yunanistan devletinin egemenliği altına giriyordu. Ne var ki, bölgenin Yunan yönetimi altına girmesi Türklerin direnişini kırmamış, Türkler'in kurduğu Batı Trakya Ulusal Hükümeti 24 Temmuz 1923 tarihine kadar varlığını sürdürmüştür. Batı Trakya hükümeti bir yandan Yunanlılara karşı direnişi örgütlerken, diğer yandan da Batı ülkelerinin başkentlerine temsilciler göndererek Batı Trakya sorununu dünya kamuoyuna anlatmağa çalışmıştır. Ama, eski Yunan'a olan hayranlık ve Hıristiyanlık gibi nedenlerle Yunanistan'a karşı Batı'da oluşan destek çemberini kıramamışlardır. Bütün bunlara karşı Batı Trakya Ulusal Hükümeti, Anadolu'da kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetini sonuna kadar desteklemiştir. Yunan ordusuna karşı Türk milis birlikleri uzun yıllar başarılı biçimde gerilla savaşı vermişlerdir. Yunan ordusunun Doğu Trakya bölgesine saldırmasını Batı Trakya'daki Türk milis birlikleri engellemişlerdir. 1923 yılının sonuna kadar Türk milis birlikleri Batı Trakya' daki gerilla savaşını başarıyla sürdürmüşlerdir. Lozan Barış Andlaşması'nın başlaması üzerine Batı Trakya Türklerinin direniş savaşları da sona ermiştir.

Lozan Barış Konferansı'nda yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları belirlenirken, Batı Trakya konusu geniş biçimde tartışmalarda yer almıştır. İsmet Paşa Meriç ırmağının batı kıyısında bir toprak parçasının Türkiye'ye bırakılması gerektiğini ve bu bölgenin halkının yüzde doksan Türk olduğunu dile getirdi. Venizelos ise Doğu Trakya'dan acılı biçimde vazgeçerken Batı Trakya'yı korumağa kararlı olduklarını dile getirdi. Batılı devletlerin Yunnistan'dan yana tutum izlemeleri üzerine Lozan Andlaşması'nda Batı Trakya bölgesi Yunan sınırları içersinde kaldı, ama daha sonra bir azınlıklar anlaşması imzalanarak bu bölgede yaşayan Türklerin hakları da güvence altına alındı. Türkiyenin kendi ülkesinde müslüman olmayan azınlıklara tanıdığı haklar, Yunan hükümetince de Yunanistan'da yaşayan Türk ve müslüman azınlıklar için de tanınmıştır.

Yunanistan ise daha sonra izlediği baskıcı tutum ile bu bölgede Türklerin haklarını tanımamazlığa gelmiştir. Türkler üzerinde baskı her geçen gün artırılmış ve Türk azınlığın insanca yaşayabilmesi için hiçbir olanak tanınmamıştır. Türkçe konuşmak yasaklanmış, Türkçe eğitim yapan okullar kapatılmış, Türklerin dernek kurmaları veya bir araya gelmeleri yasaklanmış, Türk azınlığa giderek artan bir biçimde ikinci sınıf insan işlemi yapılmıştır. Kıbrıs ve adalar gibi konular gündeme geldikçe Yunanistan'ın Türk azınlık üzerindeki baskısı artmış ve birçok

Türk bu durumdan zararlı çıkmıştır. Türklerin kendi mülkleri olan çiftliklere ve topraklara el konulmuş, Türklerin çoğunlukta bulunduğu bölgelere Rumlar getirilerek nüfus dengesi değiştirilmeğe çalışılmıştır. Yunanistan hükümetinin tüm çabalarına karşın, gene de bugün Batı Trakya bölgesinin nüfusunun yüzde altmışı Türk olarak kalabilmiştir. Bu çoğunluğu eritemeyen Yunan hükümeti günden güne Türkler üzerindeki baskısını artırmayı sürdürmekte Türkleri Anadolu'ya göçe zorlamaktadır.

BATI TRAKYA TÜRK KÜLTÜRÜ

Yunanistan devletinin çeşitli baskılarına karşın, Batı Trakya bölgesinde yaşayan Türkler ayrı bir etnik grup olarak geleneklerini ve kendi kültürlerini günümüze kadar yaşatabilmişlerdir. Batı Trakya'nın kentlerinde bugün bile Türk nüfus yüzde altmış oranında bir çoğunluktur. Batı Trakya'ya Rum nüfusu 1923 yılında imzalanan Antlaşması'ndan sonra özel olarak getirtilerek yerleştirilmişlerdir. Özellikle Türkiye'den göçeden Rumların çoğunluğu Yunanistan devleti tarafından Batı Trakya bölgesinde yerleştirildiler. Ayrıca Yugoslavya sınırı içerisinde kalan Makedonyalı yoksul dağ Rumları da 1930 yılından sonra bölgeye getirildiler. Yunanistan'ın sistemli eritme politikasına karşin Türkler bölgede çoğunluklarını koruyabilmişlerdir. Göçlerin Türkiye'ye fazla olmasına karşın doğum oranının yüksekliği Türklerin bu bölgede çoğunluğu koruyabilmelerini sağlamıştır.

Batı Trakya Türkleri günümüzde tarım ve hayvancılık yaparak geçinmektedirler. Tarım olarak meyvecilik ve tütüncülük başta gelir. Batı Trakya bölgesinde Avrupa'nın en kaliteli tütünleri Türkler tarafından yetiştirilir. Tütün fazla para getirmesine karşın, Yunan hükümetinin aldığı vergiler Türklerin zenginleşmesini önlemektedir. Ekonomik baskı nedeniyle Türk köylüler kentlere giderek kendilerine iş kurabilme olanağından yoksun bulunmaktadırlar. Gençler işi bulabilmek için daha çok Türkiye'ye göçetmeyi uygun görmektedirler.

Türkler, İskeçe, Gümülcine, Dimetoka kentlerinde olmak üzere başlıca üç müftülük olarak örgütlenmişlerdir. İskeçe ve Gümülcine'de etkileri sınırlı tutulan Türk Gençler Birliği vardır. Batı Trakya Türklerinin örgütlenme hakkı yalnızca Tarım Kooperatifleri olarak tanınmıştır. Dimetoka, Gümülcine, Dedeağaç ve İskeçe'deki Türk vakıfları, kendi kentlerindeki ayrı ayrı yetkililerce yönetilmektedir. Ayrı bir vakıflar müdürlüğü kurulmamıştır. Ev ve mağaza kiraları, tarla ve bağ gelirleri ile zekât ve fitreler Türk vakıflarının başlıca gelir kaynaklarıdır.

Batı Trakya'da toplam 260 cami bulunmaktadır. Bunlardan 96 tanesi İskeçe ili sınırları içerisindedir. Gümülcine yöresinde 142, Evros'da ise 21 adet cami bulunmaktadır. Türkler genel olarak din ve vicdan özgürlüğüne sahip bulunmaktadırlar ama, Yunanlılar zaman zaman camilere saldırılar düzenleyerek müslüman Türkleri yıldırma çabası içerisindedirler.

Türklerin eğitimi için başlangıçtaki anlaşma ile Türkçe eğitim yapan okulların açılmasını ve özgürce çalışmasını Yunan hükümeti benimsemiştir. Türk okulları ile ilgili tüm eğitimin yetkisi Yunanistan eğitim temsilcileri ve yetkilerinin elinde bulunmaktadır. Yunanistan daha baştan başlayarak Türklerin eğitim çalışmalarını engellemiştir. Türkiye'de Latin alfabesi benimsendikten sonra Batı Trakya Türklerinin Türkiye'den uzaklaşmalarını sağlayabilmek amacıyla Yunanistan Arap alfabesini, yazısını ve Arapça eğitimi Türk okullarında desteklemiştir. Eğitim ve öğretim için Türkiye'ye gelerek tahsillerini tamamlayanlar Batı Trakya'ya dönünce Yunan hükümetince işsiz bırakıldılar ve Türkiye'ye göçetmeğe zorlandılar. Günümüzde Batı Trakya'da Türk çocuklarının gittiği iki yüzden fazla ilkokul, biri İskeçe'de diğeri Gümülcine'de olmak üzere iki medrese, İskeçe'de bir ortaokul ve Gümülcine'de bir Türk lisesi vardır. Medrese öğrenimi ilkokuldan sonra beş yıldır ve Yunanlıların desteği ile Arapça eğitim yürütülmektedir. Yunanlılar Batı Trakya Türklerinin dış dünya ile ilişkilerini kesmek amacıyla Arapça eğitimi sürekli olarak desteklemektedirler. Bir yandan da Yunanca öğrenimi zorunlu kılınarak Batı Trakya Türklerinin Yunan kültürünün etkisi altına girmelerine çalışılmaktadır.

Batı Trakya Türkleri kendi aralarında Türkçe yayın yapan gazete, dergi gibi girişimleri de vardır. Bu gibi yayınların sayıları yıllara göre beş ile on arasında değişmeler göstermiştir. Bu gazetelerin yayınları ile ilgili çeşitli davalar açılmakta ve Yunan baskısı Türk basını üzerinde görülmektedir. Zaman zaman Türkiye ile Yunanistan arasındaki gerginliğin artması, Batı Trakya'daki Türk basınının daha fazla baskı altında kalmasına neden olmaktadır. Yunanlılar bazı Türk organlarını da siyasal çizgiler içerisinde Türk azınlığı bölmek amacıyla kullanma yoluna gitmişlerdir.

Marmara bölgesinin bir uzantısı olan Batı Trakya'nın kültürü kadar folkloru da Türkiye'ninkine geniş ölçüde benzemektedir. Töreleri ve gelenekleri ile Batı Trakya eski bir Türk yöresidir. Türklerin imecesine benzer bir imece yöntemi Batı Trakya Türk köylerinde yaygındır. Bayram törenleri, aile ilişkileri ve yaşam biçimleri ile tam bir Türk yöresi özelliğini Batı Trakya Türkleri arasında görmek olasıdır. Dinsel inançlar olduğu kadar toplumsal inançlar ve değer yargıları da Türklerinki

ile benzerlik göstermektedir. Nazar yargısından, kurşun dökme inançlarına kadar Türklerin değerleri Batı Trakyalı Türkleri arasında yaşamaktadır. Anadolu'daki Türkler ne ise Trakya'ya geçtikten sonra da benzeri olmuşlardır ve değişmeyerek özlerini korumuşlardır.

Batı Trakya sorunu günümüzde Türkiye Cumhuriyetinin yaşayan en önemli sorunları içinde önde gelen bir yere sahiptir. Batılı devletlerin baskıları ile Yunanistan'a verilen bu bölgede yaşayan Türklere yapılan baskılar ve sindirme girişimleri Batı Trakya sorununu sürekli olarak canlı ve gündemde tutmaktadır. Bağımsız bir Cumhuriyeti üç kez kuracak kadar ve kendi bağımsızlıklarını koruyacak cesareti gösteren Batı Trakyalılar, Türk Devletleri tarihi içerisinde Avrupa'da ilk Türk Cumhuriyetini kuranlar olarak yerlerini almışlardır.

XXII
HATAY CUMHURİYETİ

(2 Eylül 1938 - 23 Temmuz 1939)

Hatay adını Atatürk vermiştir. Bölgeye bu adın verilmesi, burada yaşayan Türklerin etnik yapılarının Osmanlı egemenliğinden ve Büyük Selçuklu imparatorluğu dönemlerinden öncelere kadar uzanması ve Önasya'da ilk Türk yerleşmeleriyle ilgili bulunmasından ileri gelmiştir. Bölgenin tarihini gözden geçiren Atatürk, İskenderun Sancağı'nın kurtarılması ile ilgili çalışmaları sırasında bu bölgeye Hatay adını takmıştır. Kurtarma çalışmalarını üstlenen Atatürk her türlü çabasına karşın Hatay'ın anavatana katılmasını görememiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Hatay bölgesinde başlıca üç akım ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi, yerli Hıristiyanların özlemle bekledikleri Batılı devletlerin yöreyi işgalini savunan akımdı. Diğeri yerli müslüman ve Alevilerin kurulması için çalıştıkları dinsel bir devlet akımıydı. Sonuncusu ise Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını savunan Türklerin yürüttüğü bağımsızlık hareketiydi. Hıristiyanlık, Araplık ve Türklük akımları biçiminde özetlenebilecek bu üç akım, Hatay'ın geleceği için sürekli olarak birbirleriyle çatışıyordu. Diğer Arap ülkeleriyle de işbirliği yapan Arap akımı, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun bu bölgeden çekilmesinden yararlanarak 27 Ekim 1918 tarihinde Antakya hükümet konağına bir Arap bayrağı çekerek bağımsızlık girişiminde bulunmuştur. Bu olay üzerine 41. tümenden ayrılan bir müfreze 3 Kasım 1918 tarihinde Antakya'ya geri dönerek Arapların bu eylemine son verdi.

Mondros bırakışması imzalanınca 12 Kasım 1918 tarihinde Fransızlar İskenderun'a, İngilizler ise 3 Aralık 1918 tarihinde Antakya'ya girdiler. Az sonra Beyrut kentinde kurulan Fransız yüksek komiserliği Hatay'ı, İskenderun Sancağı adı altında ayrı bir yönetim olarak örgütlendirdi ve Beşir Tabare adlı bir Hıristiyan Arabı mutassarraflığa atayarak,

oluşturduğu yönetim açısından Mondoros Antlaşmasının dışına daha başlangıçta çıktı. Fransızlar gelir gelmez bölgedeki Hıristiyan azınlığı koruyan ve onlardan yana görünen bir yönetim izlediler. Fransızların bu tutumu, bölgede yaşayan Ermenilerin taşkınlık yapmalarına ve Türklere saldırmalarına neden oldu. Ermenilerin taşkınlık yaratan davranışları Türklerin ve diğer müslümanların Fransa'nın yönetimine karşı bir direniş eylemine kalkışmalarına yol açtı. Fransızların Ortodoks Hıristiyanlar ile Ermenileri tutmaları, Araplar ile Türkleri belirli bir dayanışmaya doğru sürükledi. Özellikle Payas ve Dörtyol bölgelerinde Ermenilerin büyük taşkınlık gösteren eylemleri Türkler ile Arapları silahlı olarak bunlara karşı koymaya yönlendirdi.

Özerli yöresinden Dedebeyoğlu Hakkı, Seydibeyoğlu Hasan, Hocaoğlu Mevlut ile Derviş ağanın çocukları Mehmet ile İsmail İskenderun kentine inerek buradaki Fransız ordusunun nakliye kolunu bastılar ve Hatay Türklerinin kurtuluş savaşını başlattılar. Bir grup Türk'ün işgalci Fransız ordusuna karşı düzenledikleri bu askerî baskın olayı bölgedeki bütün Türkleri silahlı olarak kurtuluş savaşına yönlendirdi. Savaş milis güçleri ile Hatay'ın bütün yörelerine kısa zamanda yayıldı. Amik yöresinde dağınık olarak kırsal alanda yaşayan Türkmenler de silahlanarak Mürsel ailesinin çevresinde toplanınca, Hatay Türklerinin kurtuluş savaşı önemli bir aşamaya daha geldi. Mürsel ailesinin önde gelenleri Türkleri bir araya toplayarak işgalci Fransız ordusu ile Ermenilere karşı direnişi daha düzenli ve örgütlü bir biçime kavuşturdular.

Yüzbaşı Asım ve Dedebeyoğlu Hakkı'nını yönetimindeki milis birliklerinin 1920 yılında Antakya kentine yaptıkları baskın üzerine Fransız ordusu da Türklerin yaşadıkları bölgelere ateş açtı ve bomba attı. Kısa zamanda Ahmed Ağa'nın önderliğinde Hataylılar bir Müdafa-i Hukuk Cemiyeti kurdular. Türklerin direnmesinin giderek arttığını gören Amerikalılar bir özel heyet göndererek durumu incelettiler. Türklerin Fransız yönetiminden hoşnut olmadıklarını kesin bir dille belirtmeleri üzerine Amerikan heyeti geri döndü. Fransızlar giderek artan Türk direnişini kırabilmek için yeni birliklerini bölgeye getirerek Türklerin üzerine saldırılarını artırdılar. Fransız saldırıları arttıkça Türkler de daha geniş çapta örgütlenmeğe başladılar ve Maraş bölgesinde bulunan Türk ordusu ile bağlantı kurularak sağlanan yardım ile halk silahlandırılmağa çalışıldı.

Bölgenin önde gelen geniş ailesi Mürsel'ler bir araya gelerek kurtuluş savaşı için karar aldıktan sonra diğer ağalar ve onların aileleri de Hatay'ın kurtuluşuna katılmağa karar verdiler. Bunların da katılması ile beraber Hatay davası Türk tarihinin önüne çıktı. Fransızlar işgal komutanlığını ve Reyhaniye kazası yönetimini bir önlem olarak güneyde Arap-

ların yaşadığı Harim bölgesine naklettiler. Amaçları Türklerin çalışmalarını engellemekti.

Fransızların karşı önlemleri Türklerin direnişinin daha da gelişmesine yol açtı. Bedri Bey, Dedebeyoğlu Hakkı, Tayfur Bey ve Kuseyr müfrezeleri kurularak milis savaşının geliştirilmesine çalışıldı. Türklerin direnme ve bağımsızlık hareketinin önderliğine Mürsel ailesinin önde gelen üyelerinden Tayfur Mürsel getirildi. Türklerin Hatay bölgesindeki direnişleri kısa zamanda bütün Anadolu'da ve Ankara hükümetinde geniş yankılar uyandırdı. Ankara Meclisi'nin isteği üzerine Türkmenlerden Ahmed Ağa, Emin Arifi, İhsan Mürsel, Sadık Abacı ve Abdurrahman Mürsel temsilcisi olarak Ankara Meclisi'ne gönderildiler. Ne var ki, tam bu sırada Fransa'nın Ankara'ya olağanüstü temsilci olarak gönderdiği Franklin Bouillon ile Ankara hükümeti arasında Suriye ve Türkiye arasında belirlenecek sınır çizgisi üzerindeki sorunların tartışılması Hatay milletvekillerinin Ankara Meclisi'ne katılmalarını önledi.

Anadolu Kurtulus Savaşı Hataylı Türkleri yüreklendirmişti. Anadolu Türklerinin yürüttüğü kurtuluş savaşının benzerini milis güçleri ile Hatay yöresinde örgütlenmeğe çalışıyorlardı. Türklerin milis güçlerinin yanısıra, Kürt asıllı Maho adlı birisi de büyük bir çete kurarak dağlarda savaşa başlamıştı. Maho başlangıçta Türkler'den yana görünerek Türk güçleri ile işbirliği yaparken, daha sonra Türk birliklerini bir dağlık bölgede kıstırarak tuzağa düşürmüştür. Fransızlarla anlaşarak onların adına çalışmağa başlayan Maho ve çetesi, Türk birliklerini çevirerek onların silahlarını toplamış ve onları serbest bırakmak için yüklüce altın istemiştir. Bölgedeki ağaların devreye girmeleri sonucunda Türk birlikleri Maho çetesinin elinden kurtulmuşlardır. Ne var ki, daha sonra bu çete ikinci kez Türk birliklerini çevirerek Türklerin bağımsızlık eylemine karşı bir defa daha ihanet etmiştir. Ama bir süre sonra, Türk milis güçlerince bir köyde sıkıştırılan Maho çetesi teslim alınarak Maraş'ta bulunan Türk ordusunun karargâhına götürüldüler.

Bu olaydan sonra Maraş'ta bulunan Güney cephesi komutanlığı Hatay hareket bölgesini ikiye ayırarak birisinin başına Tayfur Mürsel'i, diğerinin başına da Mustafa Özdemir'i getirdi. Güney cephesi komutanlığı artık Ankara'dan gelen emirler doğrultusunda Hatay'ın kurtuluş hareketi ile yakından ilgileniyordu. Türk ordusunun bu yakın ilgisi Hataylıları sevindirmiş ve sürdürdükleri kurtuluş savaşını daha olumlu bir noktaya getirmişti. Hataylılar artık doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa ile bağlantı kurmak istiyorlardı. Bunun için bağımsızlık hareketinin önderi Tayfur Mürsel üst üste iki kez Ankara'ya telgraf çekmiştir. Mustafa Kemal bu telgraflara verdiği yanıtta; İskenderun sancağı ve civarının Misak-ı Milli sınırları içerisinde bulunduğunu, yürütülen bağımsızlık sava-

şı için Maraş'ta bulunan ikinci kolordu komutanlığı ile ilişki kurulmasını Hataylılara bildiriyordu. Mustafa Kemal'in yanıtı üzerine oluşturulan bir temsil heyeti Maraş'a gitmek için yola çıktı. Yol üzerinde çeşitli bölgelere uğranarak Hatay'ın ulusal kurtuluşu için bölge halkının önde gelenleriyle görüşmeler yapıldı ve daha sonra 2. kolordu komutanlığına gidildi. Kolordu komutanı Selahattin Adil Paşa ile yapılan görüşme sonucunda yardım sözü alındı.

Maraş'tan dönüldükten sonra Türk direnişçileri kurtuluş için hazırlıklarını sürdürürler, ama bir yandan da Fransızlarla çatışmak zorunda kalırlar. Önce Kırıkhan'da ortaya çıkan çatışmalarda Türk birliklerinin önde gelen bazı üyeleri şehit olurlar. Türkler geri çekilmek zorunda kalırlar, ne var ki, Fransızların onları izlemesi nedeniyle Hassa bölgesinde dağlık bir yerde tekrar çatışırlar. Bu kez doğal konumdan yararlanan Türkler Fransız ordusunu kesin bir yenilgiye uğratarak geri çekilmeğe zorlarlar. Bu olaydan sonra Fransızların sivil halka saldırarak direniş ile ilgili gördükleri Mürsel ailesinin üyelerini hapse atarlar. Kurtuluş hareketinin önde gelen yöneticilerinin evleri ve çiftlikleri basılarak yağma edilir. Sivil halka korku vermek için Fransızlar benzeri baskı girişimlerini çeşitli bölgelerde sürdürürler.

Dörtyol ve civarında çatışmalar şiddetlenince bölge köylerinden gelen yardım birlikleri ile Türkler başarı kazandılar. Derküş köprüsü civarında Türk milisleri Fransız birliklerine karşı şiddetli bir saldırıya geçtiler. Bunun üzerine Fransızlar da on gün sonra Kefetarim'e baskın yaptılar. Türkler geri çekildiler ve Harim bölgesinde toplandılar. Karşılıklı çatışmalar sürerken, Hıristiyan yerliler Fransızlar ve işgal birliklerinden yana casusluk yapıyorlardı. Fransızların Kuseyr'deki Türk karargâhını basacakları öğrenilince, kurtuluş hareketi önderi Tayfur Bey ikinci kez Maraş'a giderek komutan Selahattin Adil Paşa ile yeniden görüşmenin yararlı olacağına karar verir. Ne var ki, Antep cephesindeki savaşlar nedeniyle Selahattin Adil Paşa ve birlikleri Antep bölgesinde çarpıştıklarından görüşme için o bölgeye heyet gönderildi. Alınan yardımlar sonucu Fransızlar ile İkizkuyu bölgesinde yeniden savaş yapıldı, ama bu çatışma sonuçsuz kaldı. Bu olaydan sonra Hatay birlikleri Kilis Kuvay-ı Milliyesi ile birlikte Fransızlarla çatışmaları sürdürdü. Fransız ordularına yardımcı olan Ermeniler ile de çeşitli bölgelerdeki sürekli çatışmalar oluyordu.

Fransızlar yeniden toparlanarak Yeniköy bölgesindeki Türklerin üzerine bir baskın daha yaptılar. Türkler bu baskını önceden haber alarak cephelerde önlem aldılar. Hatay bölgesine dağılan Fransız birlikleri artık her gittikleri yörede Türk milis güçlerinin silahlı direnişleri ile karşılaşıyordu ve çatışmalar hiç kesilmiyordu. Tam bu sırada Ankara'dan

gelen bir telgrafta, Türkmenzade Ahmet Ağa, Paşazade Emin, Mürselzade İhsan, Hoca Sadık Efendi'nin milletvekili seçildikleri ve Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılmaları gerektiği bildiriliyordu. Milletvekillerini Ankara'ya gönderme hazırlığı Maraş'taki ikinci kolordudan gelen bir habere göre, kolordunun Sakarya Meydan Savaşı'na katılmak üzere Sakarya'ya gideceği ve bu nedenle Fransızlar ile geçici bir ateşkes anlaşmasının yapıldığı, Tayfur Bey'in acele olarak Maraş'a gelmesi gerektiği bildiriliyordu.

Seçilen milletvekillerinden Mürselzade İhsan ile Abdurrahman Bey Ankara'ya gittiler, ama diğerleri gitmek istemedikleri için Hatay'da kaldılar. Türk orduları Sakarya Meydan Savaşı'nı kazanınca, Fransızlar eski bakanlarından Franklin Bouillon'u ateşkes için Ankara'ya göndermişlerdi. 26 Ağustos 1921'de Fransızlar Halep de içinde olmak üzere Suriye bölgesini işgal ederek Faysal hükümetine son verince, İngilizler Faysal'ı Irak'a götürerek orada kurdukları hükümetin başına geçirdiler. Sakarya savaşından sonra Fransızlar ile imzalanacak olan anlaşma için Faruk Cengiz, Tayfur Bey, Mehmet Şahin temsilci olarak Maraş'tan Ankara'ya doğru atla yola çıktılar. Fransızlar gerilla ve milis savaşlarıyla Hatay bölgesinde uğraşmaktan bıktıkları için, yapılacak anlaşmaya İskenderun sancağı ve bölgesinin de bir madde ile alınmasını elçileri aracılığı ile istediler. Ankara hükümeti bu öneriyi benimsedikten sonra Fransızlar bir süre için geri çekilmişlerdir. Ankara'da 1921 yılında yapılan anlaşmaya göre Fransızlar Adana, Mersin, Osmaniye Kilis ve Antep'i boşaltmayı kabul ettiler, İskenderun sancağından çekilmeyi reddettiler, ama bu bölgede özel bir yönetim oluşturulmasını benimsediler.

Anlaşmaya göre kurulan özel yönetimde Türkçe resmi dil kabul edilmişti. Türk bayrağına benzer bir bayrak da benimsendi. Ayrıca okullarda resmi dil olarak Türkçe okutulacak ve bu bölgede Türk kültürünün gelişimi desteklenecekti. Daha sonraları Fransızlar bu anlaşmayı kâğıt üzerinde bırakmışlardır. Hataylıların ısrarı üzerine Türkiye'nin istediği genel af maddesinde Fransızlar karşı çıkmışlardır. Genel af önerisi benimsenseydi, Hatay'da ulusal kurtuluş savaşını yürüten Türk savaşçıları daha rahat bir konumda olacaklardı. Anlaşmaya alınamayan genel af daha sonra anlaşmanın protokolu içine alındı. 20 Ekim 1921'de anlaşma imzalandıktan bir hafta sonra, Hatay kurtuluş savaşını yürüten Tayfur Bey ve arkadaşlarını Mustafa Kemal kabul etti. Bu görüşmede Atatürk, Türkiye'nin çok zor koşullar altında bir ulusal kurtuluş savaşı verdiğini, bu durumda düşmanlardan yalnızca Fransa ile bir anlaşma yapılabildiğini, Güney Anadolu'nun onlardan kurtarıldığını ve ayrıca önemli miktarda savaş malzemesi alınacağını, Hatay için de büyük kavga verildiğini, ancak şimdilik bir özel yönetim ile oradaki Türklerin haklarının

güvenceye alınabildiğini, ileride koşullar düzeldiğinde Hatay için her şeyin yapılacağını Hatay heyetine anlattı. Hataylılar bu görüşmeden sonra Ankara'nın sözünü alarak ülkelerine geri döndüler. Tayfur Bey ve arkadaşları ayrıca, Fransız temsilcisi Franklin Boullion ile de görüşerek anlaşma ilkelerinin uygulanmasıyla ilgili olarak birbirlerinin görüşleririni öğrendiler.

Fransızlar kısa bir süre sonra gene eskisi gibi bildiklerini yaptılar ve anlaşma ilkelerini uygulamadılar. Hatay kurtuluş savaşını yürüten kadro üyelerinin evlerini basarak yağmaladılar. Böylece çatışmalar yeniden başlayınca Türkler bir araya gelerek İskenderun ve havalisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurdular. Başkanlık konusunda tartışmalar çıktı, ama sonunda Sami Azmi başkan olarak seçildi. Ankara anlaşması ile Hatay'ın Suriye'de bırakılması aslında Kurtuluş Savaşı'nın siyasal savaşa dönüşmesine yol açmıştı. Bu durumda Türkler için örgütlenmek zorunluluk kazanıyordu. Kurtuluş Savaşı'nı yalnızca Türkler yürütüyor, yerli Aleviler, Hıristiyan ve Ermeniler ile beraber işgal ordularının yanında yer alıyorlardı. Ayrı bir Arap devleti kurmak isteyen Arap asıllılar ise savaşı çoktan bırakmışlardı. Araplar Türklerin yürüttüğü kurtuluş savaşını, ileride kendilerinden yana bir Arap devletinin oluşturulabilmesi için kullanmayı düşünüyorlardı. Fransızlar ise, bölgede yaşayan azınlıklardan olabildiğince yararlanarak Türklere karşı üstünlük sağlama çabası içerisindeydiler. Hatay halkı içerisinde Türkler yalnız kalmıştı.

Lozan konferansının hazırlıkları Ankara'da yürütülürken, Hataylılar bir heyet seçerek İsmet Paşa ile görüşmek üzere Ankara'ya gönderdiler. İsmet Paşa Hataylılara «Rahat olun, davanız davamızdır,» diyerek söz verdi. Lozan görüşmeleri sırasında Hatay sorununun yeterince ele alınamaması karşısında, Hataylılar Lozan'da bulunan Türk heyetine telgraf çekerek gereken çabanın gösterilmesini istediler. 15 Mart 1923 günü Atatürk Adana'ya gelince yapılan törenlerde Hataylılar onun yolu üzerine çıkarak «Gazi baba bizi de kurtar...» diye bağırdılar. Atatürk de «Dörtbin yılılk Türk yurdu, düşman elinde esir kalamaz,» diyerek orada tarihsel bir konuşma yaptı. Bunun üzerine Tayfur Bey ve arkadaşları yeniden harekete geçerek, ikinci Lozan konferansından önce tekrar Türkiye'nin Lozan heyetine resmen başvurarak Hatay'ın anlaşmanın içine alınarak kurtarılmasını istediler.

Hataylılar kurdukları Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'ni yasal bir düzeye getirmek için Adana valiliğine başvurdular. Yazışmalar sonucunda Adana valiliği bu derneğin yasallığını onayladı. Lozan anlaşmasının imzalanmasından sonra Tayfur Bey yeniden Ankara'ya gitti. Milletvekilleri ile uzun görüşmeler yaparak Hatay davasının haklılığına Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni inandırmağa çalıştı. Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'ya çı-

karak son durumları ve gelişmeleri anlatarak hükümetin dikkatlerini Hatay konusu üzerine çekmeye çalıştı. Tayfur Bey Hatay'a dönünce Fransızlar tarafından hapse atıldı. Bir süre sonra serbest kalan Tayfur Bey, Fransızların baskılarına dayanamayıp Antep'e gelerek yerleşti. Da-da sonra olayların gelişmesi üzerine Adana'da çalışmalarını sürdürdü. Bağımsız Antalya milletvekili olan Tayfur Bey, Atatürk'ün kendisine «Sökmen» soyadını vermesi üzerine Tayfur Sökmen olarak Hatay'ın bağımsızlık savaşını sürdürdü. Ayrıca, Hatay ve havalisi Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'nin fahri genel başkanı olarak da Hatay sorununu Ankara'dan izledi.

1926 yılında Fransız Yüksek Komiserliği Suriye'ye bağlı olmak üzere bir yerel hükümet kurulmasına izin verdi. Türklerin hükümet başkanlığı için aday gösterdikleri Ahmed Türkmen benimsenmedi. Fransa kendi temsilcisi Durieux'u başkan seçti. Yeni başkan da üç Sünni, iki Alevi, bir Ermeni, bir hıristiyan milletvekili seçerek Şam'daki Suriye meclisine gönderdi. Böylece yeni bir dönem açıldı ve Şam'a bağlı bağımsız İskenderun Sancağı hükümeti çalışmalarına başladı. On yıl süren bu dönemde Hatay Türkleri bağımsızlık kavgasını sürdürdüler. Bölge çapındaki çalışmalarına yayın etkinliklerini de eklediler. İlk olarak Türkçe ve Fransızca dillerinde Yeni Mecmua adlı bir dergi çıkardılar. Ülkede Türkçe öğretimini olabildiğince yaydılar. Yeni Türkçe'nin halka öğretilmesinde olağanüstü bir çaba gösterdiler. Türk devrimlerini canlı biçimde benimseterek Arap kültürü içerisinde erime gibi bir olaya izin vermediler. Çalışmalar ilerleyince derneklerini Halk Partisi adı altında siyasal bir kuruluşa dönüştürdüler. Bu partinin başına da Abdülgani Türkmen'i başkan olarak getirdiler. Partileşme olgusu Hataylıların bağımsızlık kavgasını silahlı savaş alanından siyasal savaş alanına ve dünya kamuoyunun önüne çıkardı. Türkiye'de bağımsızlığın sağlanması ve cumhuriyet rejiminin oturması Hatay Türkleri için önemli bir güvence oluşturuyordu. Çeşitli etkinlikler ve yayınlar Hatay'ın bağımsızlığını siyasal gündeme getirmiştir.

1935 yılında Suriye'de Fransız mandasının kaldırılması hazırlıklarına tam başlandığı sırada, İstanbul'da yayınlanan Son Posta gazetesi Hatay davasını geniş olarak işlemeğe ve ülke çapında bir kamuoyu oluşturmağa başladı. Bu arada Hatay'lı aydınlardan Abdurrahman Melek «Intresigeant» gazetesinde bağımsızlık ile ilgili demeçlerini yayınlamağa başladı. Fransa ve Suriye'nin hazırlıkları karşısında Samih Azmi, Tayfur Sökmen, Abdurrahman Melek'den oluşan bir heyet Ankara'ya gelerek hükümet yetkilileri ile görüşmeler yaptılar. Çeşitli çalışmalardan sonra Atatürk Hatay konusunda Türk hükümetinin stratejisini saptadı. Mustafa Kemal'e göre, içinde bulunulan koşullarda Türkler açısın-

dan en uygun çözüm, Fransız mandası altında Suriye'den ayrı bir devlet oluşturmak görünüyordu. Bu hedef belirlendikten sonra Türkiye ve Hataylı Türkler Hatay konusunu bu çizgi üzerinde götürmeğe başladılar. Türkiye için o aşamada birinci hedef Hatay'ın Suriye'ye katılmasını önlemekti. Bağımsız devlet bu ilk amacı sağlayacak ve ileride koşullar elverişli olduğu noktada Hatay'ın anavatana katılması sağlanacaktı. Türkiye Cumhuriyeti stratejisini belirledikten sonra Hatay konusunu Cemiyet-i Akvam'a götürdü. 2 Ekim 1936 tarihinde resmen başvuruda bulunan Türk hükümeti, Hatay'ın eski bir Türk vatanı olduğunu ve halkının çoğunun da Türk olarak anavatana katılmak istediğini bütün dünyaya duyurdu.

Dünya kamuoyunun önüne getirilen sorunun adını Atatürk «Hatay» olarak koydu. İskenderun ve havalisi cemiyetinin adını «Hatay Egemenlik Cemiyeti» olarak değiştirdi İçişleri Bakanı Şükrü Kaya bu derneğin başkanı, Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer de genel sekreteri oldular. Tayfur Sökmen Hatay'a giderek oranın bütün kentlerinde bu derneğin şubelerini açarak geri döndü. Adana valisi Tevfik Bey Hatay ve Anavatan arasındaki bağlantıyı Dörtyol üzerinden yapmakla görevlendirildi. Tayfur Sökmen de İskenderun'da Türk konsolosu olarak görevlendirildi. Türk hükümeti Milletler Cemiyeti çerçevesinde Hatay konusunu sürekli olarak canlı tutuyordu. Cenevre'den bir gözlemci heyet Türk hükümetinin isteği üzerine Hatay'a geldi ve seçim çalışmalarını izlemeğe başladı. Seçim çalışmaları sırasında Atatürk, Suriye sınırına doğru bir gezi düzenleyerek sınır boylarından Hatay'daki gelişmeleri izledi. 27 Ocak 1937 tarihinde Milletler Cemiyeti kendi gönderdiği heyetin raporunu görüşerek kabul etti. Fransızların seçim çalışmalarına karşılık Türklerin tezi benimsenince, Hatay'da bir plebisit kararı alındı.

1936 yılının Ekim ayında Fransa hükümetine bir nota verilerek Hatay konusunda bir anlaşma yapılıp yapılamayacağı sorulmuştu. Atatürk ise, Kasım 1936'da Meclis'te yaptığı konuşmada, o sıralar Türkiye'yi en çok uğraştıran konunun Hatay sorunu olduğunu ve dostluğuna önem verilen Fransa ile bu konunun dostça çözülmesi gerektiğini vurguluyordu. Fransa hükümeti ise karşı bir nota vererek; Hatay konusunu Ankara Anlaşması çerçevesinde görüşmeğe hazır olduğunu, manda yasası çerçevesinde Fransa hükümetinin Hatay ile ilgili önlemler aldığını, Suriye'nin bir parçası olan Hatay'ı ayırmanın Suriye'yi parçalamak olacağını, İskenderun Sancağı'na Suriye dışında bir siyasal varlık tanınamayacağını Türk hükümetine bildirdi.

Türkiye ise bu notaya verdiği yanıtta; Fransa'nın Suriye'de bir askerî işgal içinde olduğunu, Türkiye'nin Suriye üzerindeki haklarının saklı bulunduğunu eğer Fransa bu topraklardan çekilirse bu topraklar üze-

rindeki egemenliğin yeniden Türkiye'ye geçeceğini, manda yasası Türkiye'ye sorulmadan düzenlendiği için Türkiye'nin bununla karşı karşıya bırakılamayacağını Fransa'ya anımsattı ve Hatay'ın hiçbir zaman Fransa'ya bağlanmadığını ve bu nedenle de Suriye'ye bırakılamayacağını belirtti. Bu karşı nota üzerine Fransızlar yeniden bir nota vererek Türkiye'ye iki seçenek sundu ve Hatay'ın bağımsızlığı için kesinlikle Milletler Cemiyeti'ne gidilmesi gerektiğini vurguladı. Dışişleri Bakanlığı bunun üzerine konuyu parti grubuna getirerek görüşülmesini sağladı. Grup toplantısında konuşan milletvekilleri, Hatay'ın kesinlikle Türk olduğunu ve kurtarılması için her şeyin yapılması gerektiğini dile getirdiler. Hükümetin tutumu ve politikası onaylanarak Hatay sorununun çözümü için tam yetki verildi.

Bu arada Fransızlar bağımsız Suriye için bir seçim düzenlediler. Hataylılar dağlara çekilerek bu seçime katılmadılar. Bundan sonra Milletler Cemiyeti Hatay sorununu görüşmeğe başladı. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras başkanlığında Numan Menemencioğlu, Necmettin Sadak, Şinasi Devrim ve Tayfur Sökmen Cenevre'ye gittiler. 15 Aralık 1936 tarihinde toplanan Milletler Cemiyeti üç kişilik bir gözlemci kurulun Hatay'a giderek incelemelerde bulunmasına karar verdi. Türkiye de artık Hatay konusunda kaynamağa başlamıştı. Ülkenin çeşitli yerlerinde törenler sırasında bazı gösteriler oluyordu. 1937 yılının Ocak ayında Atatürk, İsmet Paşa, Fevzi Çakmak ve Tevfik Rüştü Aras Eskişehir'de Hatay konusu ile ilgili toplanarak önemli kararlar aldılar. Bu toplantıdan sonra Atatürk Afyon'dan geçerken kendisine sorulan bir soru üzerine «Ülkeyi hiçbir zaman Hatay sorunu yüzünden savaşa sokmam, ama gerekirse cumhurbaşkanlığından çekilerek yalnızca bir Türk olarak oraya gider ve Hatay'ın bağımsızlığı için savaşırım» dedi. Bu sıralarda Türk gazeteleri sürekli olarak Hatay konusunda yayın yaparak ülkede kamuoyu ve heyecan yaratıyorlardı. Fransız basını ise, Hatay sorununun yalnızca bir azınlık sorunu olduğunu ileri sürerek küçümsüyorlardı.

Milletler Cemiyeti Hatay'a gelince Türklerin çok büyük ve coşkulu bir mitingi ile karşılaşınca şaşırdılar. Türklerin gösterisini gölgelemek için ertesi günü Suriye ve Fransa'nın çabaları ile düzenlenen toplantı ise çok sönük geçti. Gözlemciler bunun üzerine Türklere dönük bir sempati ile geri döndüler. Hazırlanan rapor üzerine Milletler Cemiyeti 27 Ocak 1937 tarihinde Hatay'ın bağımsızlığına ve Türkiye, Fransa, İngiltere, Belçika ve Hollanda temsilcilerinden oluşacak bir kurulun bu yeni devletin anayasasını hazırlamasına karar verdi. Bu karar üzerine Atatürk Türk hükümetini kutladı. Karardan sonra Türkiye'de sevinç gösterileri düzenlendi. Hatay ile ilgili kararın çıkmasında gerçekten de Türk hükümetinin çok önemli girişimleri olmuştur. Türkiye ve Fransa'nın o dö-

nemde zor koşullar altında Hatay sorununun çözüme kavuşmasında yardımcı olmuştur. Hatay kararına karşı ise Suriye'de karşı gösteriler düzenlenmiş ve Hatay'ın Suriye'ye katılması istenmiştir.

Cenevre'de Türk tezinin benimsenmesi üzerine 15 Nisan 1938 tarihinde Hatay'da plebisit başladı. Ne var ki, bir süre sonra plebisit kanlı bir ortama doğru sürüklendi. Fransa'nın temsilcisi olan Carraux'un yan tutması yüzünden iş giderek tehlikeli bir noktaya doğru sürükleniyordu. Onun bu tutumu üzerine Türkiye konsolosu Celal Karasapan görevini terk edebileceğini bir protesto ile Fransızlara bildirdi. Konsolosun bu sert çıkışı Fransızların politikasının yumuşamasını sağladı. Konuya doğrudan doğruya Türk hükümetinin müdahale etmesini istemeyen Fransa yumuşadı ve oradaki komutanları Collet'in aracılığı ile Türkiye'nin aday gösterdiği Abdurrahman Melek'in valiliğe getirilmesini benimsedi. Böylece bir Türk'ün vali olmasıyla Türkiye Hatay konusunda önemli bir yol almış oluyordu.

Yönetimin Türkleşmesi üzerine Türkler direnişlerine son verdiler ve böylece Hatay'da savaş sona erdi, huzurlu bir ortama geçildi. Gözlemci kurulun Hatay'dan olumlu bir kanaat ile dönmesi üzerine Milletler Cemiyeti Hatay'da Millet Meclisi seçimlerinin yapılmasına karar verdi. Milletvekili seçimine Fransızların müdahale etmelerini önlemek üzere Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Asım Gündüz başkanlığında bir gözlemci kurulun Hatay'da bulunmasını Türk hükümeti istedi. Uzun görüşmelerden sonra Albay Şükrü Kanatlı komutasında bir Türk Tugayı Hatay'a girdi. 8 Temmuz 1938'de Türk ordusu Reyhaniye'ye geldi. 10 Ağustos 1938'de ise Şükrü Sökmensüer, yanında Cevat Açıkalın ve Fethi Bey olduğu halde Dörtyol'a geçtiler. Burada yapılan çalışmalar sonucunda, seçimlerde kırk milletvekili seçilmesine, iki Rum, iki Ermeni, iki Arap ve otuz dört Türk milletvekilinden meclisin oluşmasına karar cerildi. Atatürk ise, yeni devletin Cumhurbaşkanı olarak Tayfur Sökmen'i aday gösterdi. Tayfur Bey bu görevdn çekilmek isteyince, Atatürk onun bu davadaki deneyimi nedeniyle kesin kararını kendisine bildirdi.

24 Ağustos tarihinde Türk ve Fransız ordularının denetiminde Hatay Meclisi seçimleri yapıldı. 2 Eylül 1938'de Hatay meclisi ilk toplantısını yaparak Tayfur Sökmen'i Cumhurbaşkanlığına seçti. Yemin töreninden sonra yeni cumhurbaşkanı, Dr. Abdurrahman Melek'i başbakanlığa atadı. Başbakan Abdurrahman Melek hükümet üyelerini seçti ve genel müdürleri atadı. Böylece Hatay devleti kurularak çalışmalarına başladı. Yeni yönetim öncelikle iç güvenliği koruyabilmek amacıyla bin beş yüz kişilik bir kolluk birliği oluşturdu. Hatay Cumhuriyeti daha sonra, Anavatanda benimsenen yasaları bölüm bölüm kendi meclisinden geçirerek uygulamağa başladı. Hatay Cumhurbaşkanlığını Atatürk'ün direktifleri

doğrultusunda sürdüren Tayfur Sökmen ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti'nin Antalya bağımsız milletvekilliğini de resmi bir görev olarak hükümetin kararı ile sürdürüyordu. Hatay'da göreve gelen Türk yönetimi kısa zamanda vatandaşlar arasında dinsel ve kültürel ayrılıkları ortadan kaldırabilmek için çaba gösterdi. Irk ve mezhep ayırımı gözetilmeden yürütülen kamu hizmetleri vatandaşlar arasında önemli bir yumuşama sağladı.

Abdurrahman Melek hem başbakan, hem de dışişleri bakanı olarak görev yapıyordu. Ayrıca içişleri, savunma ve güvenlik işlerini de üzerine almıştı. Cemil Yurtmen adalet bakanıydı. Maliye ve Gümrük Bakanı Cemal Bakı, Eğitim ve Sağlık Bakanı Faik Türkmen, Bayındırlık ve Tarım Bakanı Kemal Alpar oldular. Abdülgani Türkmen de meclis başkanlığına seçildi. Hükümet 6 Eylül 1938 tarihinde çalışmalarına başladı. Kurulan güvenlik örgütü aracılığı ile ülkenin her köşesine devlet hizmetleri götürülmeğe çalışıldı. Hatay'da yavaş yavaş dönen bir devlet çarkı oluşturuluyordu. Fransızlar ise bazen aşırılık yaparak haberleşmeyi denetliyorlardı. Fransızların bu tutumuna Türk yönetimi karşılık verince, Hatay'ın Suriye sınırını Fransız askerleri kapattılar. 20 Ekim 1938 günü ortaya çıkan bu olay havayı gerginleştirdi. Sınırın kapanması ulaşım ve ticareti durduracaktı. Fransızlar Suriye sınırını kapayınca, Hatay Cumhurbaşkanı da kendi sınırlarını kapattırarak güney bölgesi ile ilişkileri kestirdi. Fransa'nın anlayışsız tutumu Hatay devletine bağımsızlık yolunda önemli bir adım atma şansı daha vermiş oluyordu.

Suriye sınırının kapanmasından sonra kısa bir süre geçmeden Türkiye kendi sınırını Hatay'a açtı. Böylece ticaret ilişkileri Türkiye ile başlamış oluyordu. Fransızlar bu durum karşısında yanıldıklarını anlayarak geri dönmek için elçi gönderdiler, ne var ki, Hatay devleti artık eskiye dönülmeyeceğini kesin bir dille ortaya koydu. Türkiye sınırının açılması ve Türkiye ile ticaret ilişkilerinin başlatılması Hatay devletini Türkiye Cumhuriyeti'ne biraz daha yakınlaştırmıştır. Türkiyeliler ve Hataylılar karşılıklı olarak sınırdan geçebiliyor ve her türlü ticaret ilişkisini yürütebiliyorlardı. Hatay cumhurbaşkanının Antalya milletvekili bulunması da iki devlet arasında hukuksal bir bağ yaratıyordu.

Bu sıralarda sürekli olarak Fransa ile Türkiye Cumhuriyetinin yürüttüğü görüşmeler olumlu sonuçlandı. Hitler'in Avrupa'da ilerlemesinden çekinen Fransa, Türkiye'yi kendi yanına çekmek için Hatay'ı vermeyi kabul etti ve varılan anlaşmaya göre Türkiye ile Suriye arasında bir sınır düzeltmesi yapılarak Hatay Türkiye sınırları içerisine alındı. 23 Haziran 1939 tarihinde yapılan bu anlaşma Hatay Cumhuriyetine bildirildi. Antlaşmanın onaylanması için hazırlanan yasa tasarısı Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na verildi.

Bu durum üzerine Hatay Milli Meclisi de 29 Haziran 1939 günü olağanüstü olarak toplandı. Tüm milletvekillerince imzalanan Hatay Cumhuriyeti'ne son verme ve Anavatan olan Türkiye Cumhuriyeti ile birleşme konusundaki önerge okunarak oybirliği ile benimsendi. Devlet feshedilince hükümet görevi Olağanüstü Türk temsilcisi olarak oraya giden Cevat Açıkalın'a verildi.Meclisin önünde düzenlenen törende, Türk bayrağındaki beyaz yıldızın içine konan bir kırmızı parça ile yapılmış Hatay Bayrağı direkten indirildi ve beyaz yıldızın içindeki kırmızının üzeri beyazla kapatılıp Türk bayrağı biçimine getirildi ve yeniden direğe çekildi.

Ertesi gün Hatay'ı anavatana bırakan Türk - Fransız anlaşmasının onaylanması konusu Türkiye Büyük Millet Meclisinin gündemine geldi. Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Meclise yapılan anlaşmayı anlatarak, Türkiye'nin sınır düzeltme yolu ile Hatay'ı sınırları içerisine almayı benimsediğini söyledi. Bakanın konuşmasına göre, Hatay'ın sınırları daha sonra Suriye ile yapılacak çalışmalarla belirlenecek, güneydeki bazı Ermeni köyleri Suriye'ye bırakılacak, ülke değiştirmek isteyenlere izin verilecek, Fransızlardan kalan mallar otuz beş milyon frank ödenerek alınacak, Payas ile İskenderun arasındaki demiryolu da Fransızlardan Türklere geçecekti. Bu konuşmadan sonra Hatay'ın anavatana katılması oybirliği ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildi. Bütün milletvekilleri yaptıkları konuşmalarda, Atatürk ve Türk hükümeti üyelerine sonsuz teşekkürlerini dile getirdiler. Daha sonra da anlaşmanın ekleri ile ilgili olan yasa benimsendi.

Birkaç gün sonra Hatay vilayeti kurulmasına ait 3711 sayılı yasa çıkarıldı. Bu yasaya göre merkezi Antakya olmak üzere bir Hatay ili kurulmuştur. Dörtyol ilçesi, Seyhan ilinden alınarak Hatay iline verilmiştir. Hassa bucağı ilçeye çevrilerek Hatay iline bağlanmıştır. Aynı gün diğer yasalarla Hatay'da bulunan işletmelerin ilgili devlet kuruluşlarına devredilmesi de benimsendi. Böylece 1918 yılında Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar Osmanlı İmparatorluğu'na ait bulunan bu topraklar, yirmi yıl süren kurtuluş savaşından sonra yeniden Anadolu'daki Türk devletine bağlanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopartılan Hatay Türkiye Cumhuriyeti ile birleşiyordu. Hatay'ın anavatana katılması, Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk'ün bilinçli ve akıllı politikaları ile gerçekleşebilmiştir.

Türkiye'ye yeni bir vilayet olarak eklenen Hatay bölgesi kendine özgü özellikleri olan bir bölgedir. Yüzölçümü 5.400 kilometre kareyi bulan Hatay bölgesi Suriye, Akdeniz, Adana ve Gaziantep vilayetleri ile çevrilidir. Altınözü, Dörtyol, Hassa, İskenderun, Kırıkhan, Reyhanlı, Samandağı, Yayladağı olmak üzere dokuz ilçesi ve on altı bucağı ile dört

yüzden fazla köyü vardır. Osmanlı İmparatorluğu zamanında Arabistan vilayeti adı altında Halep'e bağlı kaza olarak yönetilmiştir.

Hatay coğrafyasının en önemli yanı topoğrafyasıdır. İskenderun Körfezi oluğu, Kıyı dağları, Kurtdağı platosu ve Amik - Karasu çukuru topoğrafyanın önemli kesimleridir. Büyük kısmı Akdeniz sularıyla örtülü bulunan İskenderun Körfezi oluğu, üçüncü zaman sonlarına kadar Anadolu'ya bitişik olan Kıbrıs adasının uzantısıdır. Asi ırmağının suladığı alan, Türkiye'nin en verimli ovalarından birisidir. Denize yakın bölümlerdeki alüvyon kısımlarında bütün Akdeniz ürünleri yetiştirilir. Amik Gölü de balıkçılık açısından verimlidir. Hatay bölgesi özellikle, narenciye üretiminde Türkiye'nin önde gelen merkezleri arasındadır. Asi ırmağının suladığı yerlerde meyve ve sebze bahçeleri uzanmaktadır.

Belen kapısı dağlık yörenin güneye açılan geçididir. Amanos dağları iki bin metrenin üzerinde dağlık bir alan olarak yer alır. Ormanlar bu bölgenin ekonomik kaynakları arasında başta gelir. İskenderun ise çok önemli bir deniz kentidir. İskenderun limanı kadar, son zamanlarda gelişme gösteren ağır endüstri de bu bölgeye zenginlik katmaktadır. Türkiye'nin son yıllarda artan TIR taşımacılığı açısından İskenderun önemli bir taşıma merkezi durumuna gelmiştir. Hatay ilinin yolları ve ekonomisi, bu taşımacılık nedeniyle hızla gelişme göstermiştir.

Hatay topraklarında tahıl, pirinç, mercimek ve diğer baklagiller olmak üzere önemli miktarda tarım yapılır. Bazı bölgelerde ise pamuk tarımı gelişmiştir. Mart'ta taşarak Ağustos'ta çekilen Asi ırmağı kenarında zeytin tarımı da yapılmaktadır. Tarım açısından Hatay bölgesi çok verimli toprakları ile Türkiye için önemli bir kazanç olmuştur. Ulaşım alanında ise Türkiye'nin Ortadoğuya açılan kapısı olarak son yıllarda daha fazla önem kazanmıştır.

Hataylılar uzun süren Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin etkisi ile Türk ve İslam kültürüne sahiptirler. Arap ülkeleriyle yakın olması nedeniyle Hatay'da müslümanlığın getirdiği bazı Arap kültürü özellikleri göze çarpmaktadır. Ne var ki, Türkiye ile birleştikten sonra Hatay bölgesi halkı da Türk kültürünün bir parçası olmuşlardır. Müslümanlık Türkiye'de olduğu gibi bir inanç sorunu olarak ele alınmış ve kültür hızla laikleşmiştir.

XXIII
KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ

(1984 -)

Kıbrıs 9.250 kilometrekarelik yüzölçümü ile Akdeniz'in üçüncü büyük adasıdır. Türkiye'ye 70, Yunanistan'a ise 800 kilometre uzaklıktadır. Sicilya ve Sardunya'dan sonra gelen Kıbrıs'ın genişliği 80, uzunluğu ise 230 kilometredir. Adanın kuzeyinde Beşparmak sıradağları, güneyinde ise Trodos dağları uzanmaktadır. Üçüncü jeolojik döneme kadar Anadolu'nun bir parçası olan Kıbrıs genellikle dağlık bir adadır. Adanın güneydoğusu büyükçe bir ovaya sahiptir. Akarsular açısından pek zengin olmayan Kıbrıs adasında dağlık yöreler önde gelmektedir.

Kıbrıs tarım ülkesi olmakla beraber, hem hayvancılık hem de madencilik gelişmiştir. Kükürtlü demir cevheri eski dönemlerde de biliniyordu. Adaya adını veren bakır madenleri ise çok zengindir. Zengin madenler yüzünden Kıbrıs adası her dönemde çeşitli devletlerin ilgisini çekmiş ve birçok çıkarmaya sahne olmuştur. Kıbrıs'ın başlıca zenginlikleri krom, bakır, demir, üzüm, şarap, zeytin ve turunçgillerdir. Dışarıya genellikle maden, çeşitli içkiler, turunçgiller, kuru meyve, patates ve meyve suları satar. Turizm çok gelişmiştir. Bunların karşılığında elde ettiği döviz ile diğer gereksinmelerini alır. Ticareti daha çok Avrupa ülkeleri ile gelişmiştir.

Kıbrıs adası başlıca altı ilçeye ayrılır. Lefkoşa, Larnaka, Limasol, Pafos, Magosa, Girne bu ilçelerin adıdır. Ada'nın yönetim merkezi Lefkoşa'dır. Ulaşım gelişmiştir. İlçeler arasında çok düzgün yollar vardır. İklimin elverişli olması nedeniyle her mevsimde turist akını vardır. Otelcilik açısından da gelişmiştir. Avrupa ve Arap ülkeleri açısından cazip bir turizm merkezidir. Ekonomisi bu nedenle canlı olan Kıbrıs, aynı zamanda çok önemli bir jeopolitik konuma sahip bulunmaktadır.

Disraeli'nin «Asya'nın anahtarı» adını verdiği Kıbrıs, Akdeniz'in stratejisinde çok önemli bir yere sahiptir. Akdeniz ve Ortadoğu'da egemenlik

kurmak isteyen büyük devletlerin gözü her zaman Kıbrıs'ın üzerinde olmuştur. Doğu ve Batı dünyaları arasındaki ulaşım yolu üzerinde bulunan Kıbrıs bu stratejik önemini ilk çağlardan bu yana korumaktadır. Süveyş Kanalı'nın açılması Kıbrıs'ın konumunun önemini daha da arttırmıştır. Günümüzde Kıbrıs sorununun daha çözüme kavuşamaması, Akdeniz ve Ortadoğu üzerindeki siyasal egemenlik kavgası yüzündendir. İlk çağlardan bu yana Kıbrıs adası sürekli olarak saldırılara ve savaşlara konu olmuş, bu ada yüzünden bölge devletleri sürekli olarak birbirleriyle çatışmışlardır. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde bile, bu tür çatışmalar Kıbrıs adasının bölünmesine ve siyasal çalkantılar içerisinde kalmasına neden olmuştur. Adada yaşayan Türkler ve Kıbrıs'ın konumu nedeniyle Türkiye bu sorunda sürekli olarak taraf olmuştur.

İlk çağlarda eski Yunanlılar Kıbrıs adasında çeşitli ticaret limanları kurmuşlardır. Daha sonraları ise ada zaman zaman Asur ve Mısır krallıklarının egemenlikleri altına girmiştir. İlk çağlardan sonra ise Pers imparatoru Kıbrıs'ı fethetmiştir. Büyük İskender ve Roma egemenliklerinden sonra da ilk Emevi halifesi olan Muaviye yedinci yüzyılda Kıbrıs'ı İslam imparatorluğuna kattı. Bizanslılar Müslümanları yenince bir süre sonra Kıbrıs'ı aldılar. Üçüncü Haçlı seferinde Aslan Yürekli Rişar adaya ayak bastı ve bir Fransız hanedanını Kıbrıs'a yerleştirdi. Onbeşinci yüzyılda Akdeniz'de egemen olan Venedik donanması Kıbrıs adasını ele geçirdi. Kıbrıs Venedik sömürgesi durumuna düştükten sonra Venedikliler sağlam kaleler kurdular ve güçlü donanmaları ile Kıbrıs'ı Akdeniz'de önemli bir üs düzeyine getirdiler.

1517 yınında Osmanlı imparatoru Yavuz Sultan Selim Mısır'ı aldıktan sonra Kıbrıs, İstanbul ve İskenderiye arasında bir engel olarak duruyordu. Bu nedenle Osmanlı imparatorluğu açısından Kıbrıs'ın alınması kaçınılmaz bir zorunluluktu. Türk gemilerinin Kıbrıs'ta üslenen Venediklilerin saldırılarına uğramaları da Osmanlılar açısından bu zorunluğu daha da güçlendiriyordu. Sokullu Mehmet Paşa'nın karşı koymasısına karşın, çetin savaşlardan sonra Osmanlı donanması 1571 yılında Kıbrıs'ı Osmanlı imparatorluğuna bağladı. II. Selim zamanında adanın alınmasından sonra Kıbrıs'a Türkler yerleştirildi. Bundan sonra Kıbrıs'ta bir beylerbeyilik kuruldu. Bu beylerbeyliğe Anadolu kıyılarından da bazı topraklar bağlandı ve Güney Anadolu'dan on binlerce Türk Kıbrıs'a göçetti. Bir süre sonra Kıbrıs, çoğunlukla Türkler tarafından yerleşilen bir vatan parçası durumuna geldi. Sivas, Tokat, Amasya, İçel, Aydın, Karaman gibi yörelerden Kıbrıs'a göçler sonraki dönemlerde de sürdü. Göçler sırasında yerli Hıristiyan halkın korunması için Osmanlılar önlemler aldılar ve yeni bir düzen kurdular.

1878 yılında Osmanlı İmparatorluğu Ruslarla giriştiği savaştan ye-

nik çıkınca çok kritik bir duruma düşmüştü. Rus orduları Ayastefanos'a kadar gelerek Osmanlıları ağır koşullarla barış anlaşmasına sürüklediler. Böylesine sıkışık bir durumda İngiltere ortaya çıktı. Kıbrıs'ı üs olarak kullanabilmek amacıyla Osmanlılardan istedi. Bu sırada Ruslar doğuda Batum, Kars ve Ardahan'ı işgal etmişler, Romanya, Sırbistan ve Karadağ ayrılmış, Bulgaristan ise bağımsız bir prenslik durumuna getirilmişti. Bu durum Avrupa içinde tehlikeli gelişmeler yaratıyordu. Rusların egemenlik sahalarını artırmaları siyasal dengeleri bozmuştu. Böylesine karışık bir ortamda, Avrupa ülkeleri Berlin'de bir konferans düzenlenmesine karar verdiler. Bu konferansta, Rus ilerlemesine karşı Türk çıkarlarını korumayı üstlenen İngiltere'ye bu sözüne karşılık Kıbrıs adası geçici olarak verildi. Ada gene Osmanlı devletinin malı olarak kalacaktı ama yönetimi İngilizlerin elinde olacaktı. Anlaşmaya göre, Ruslar Kars, Ardahan ve Artvin'i Osmanlılara geri verirlerse İngiltere de Kıbrıs'tan çekilerek adayı yeniden Osmanlılara bırakacaktı.

İngiltere'nin yönetiminde Birinci Dünya Savaşı'na kadar Kıbrıs'ın geçirdiği dönem adada yaşayan Türklerin zararına oldu. Türk halkının Osmanlı devletinin çekildiği topraklardan hemen göç etme eğilimi yüzünden, Kıbrıs'ın Türk nüfusu kısa zamanda azaldı. İngiliz yönetimi de adanın yeniden Osmanlı İmparatorluğuna geri dönmesini önlemek için, Türkleri kaçırtmak amacıyla her şeyi yaptı. Özellikle İngilizlerin Türk tesislerine el koymaları, Türk toplumu için gerilemenin başlangıcı oldu. Rumlar İngiliz yönetimine dayanarak adadaki üstünlüklerini genişlettiler. Bunun üzerine on binlerce Türk adayı terk ederek Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldılar. Türkiye'nin her köşesine Kıbrıslı aileler dağılarak yerleştiler. Bazı Türk aileleri de ekonomik nedenlerle İngiltere ve diğer İngiliz sömürgelerine göç ettiler.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile beraber İngiltere ve onunla anlaşan ülkelere karşı savaşa girmesi Kıbrıs'ta durumu değiştirdi. Osmanlıların savaşa girmesi üzerine İngiltere, 1878 Berlin Anlaşmasını tek yanlı olarak değiştirerek Kıbrıs'ı kendisine bağladı. Osmanlı İmparatorluğu bu tek yanlı kararı tanımadı, ama İngiltere Kıbrıs'ı artık kendi sömürgesi durumuna getirmişti. İngiltere daha sonra 1915 yılı içerisinde Yunanistan'a, kendisi yanında savaşa girerse Kıbrıs adasını vereceğini açıkça önerdi, ne var ki Yunanistan savaşa girmeyince İngiltere önerisinden vazgeçti. Birinci Dünya Savaşı'nda yenilerek düşman ülkelere teslim olan Osmanlı devleti zor durumdayken, Doğu Anadolu halkı ayaklanarak Kars ve Ardahan bölgelerini Ruslardan geri aldılar. Bu durumda İngiltere'nin otomatik olarak Kıbrıs'ı Osmanlı devletine geri bırakması gerekirdi. Kurtuluş Savaşı sırasında Avrupa ülkeleri Türklere karşı birleşik cephe olarak davranıyorlardı. Batı ülke-

lerinin büyük baskıları ile Lozan Anlaşmasında Türkiye İngiltere'nin Kıbrıs üzerindeki egemenliğini tanımak zorunda kaldı. Böylece Berlin Anlaşmasi feshedildi ve Kıbrıslı Türklere anavatana göç hakkı tanındı. Bu seçme hakkını kullanmayan Kıbrıslı Türkler ise yeni kurulan düzende İngiliz vatandaşı oldular.

Kıbrıs üzerinde Türklerin egemenlik hakkı hukuk açısından 1924 yılına kadar sürdü ve bu tarihten sonra Kıbrıs İngiliz valilerince yönetilen bir sömürge durumuna düştü. İngilizler adadan Türkleri uzaklaştırmak için ne gerekiyorsa onu yaptılar ve Türk toplumunu göçe zorlamak amacıyla baskı politikasını genişleterek uyguladılar. İngiltere'yi dış sorunları ile ilgili olarak sürekli kullanan Yunanlılar ise, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kıbrıs'ı alabilmek için çeşitli yollara başvurdular. İngiltere başlangıçta Yunanlıların adayı alma girişimlerine karşı sert çıkıyordu, ama bir süre sonra Yunanlılara hak veren bir politika izlemeye başladı. Yunanlılar daha sonraları On İki adaların alınmasına öncelik verince Kıbrıs sorunu arka planda kaldı. Yunanlılar On İki adaların alınması konusunda başarıya ulaşınca, bu kez Kıbrıs konusundaki istekleri daha da artarak ön plana geldi.

1940'lardan sonra Yunanistan Kıbrıs için daha aktif bir politika uygulamaya başladı. Çizdikleri plana göre, nerede Rumlar varsa o bölgenin Türk halkı göçe zorlanacaktı. Yunanlılar hem toprakları satın alarak hem de Türklere baskı yaparak Kıbrıs'ı Rumlaştırma işini yürütüyorlardı. Göç etmemekte direnen Türklere zor kullanılıyor, gerekirse bazı bölgelerde katliam yöntemine başvuruluyordu. Kıbrıs'ın Yunanistan'a katılması davası olan ENOSİS için Türklerin en zayıf anları kollanıyor, büyük devletlerin koruyucu kanatları altına sığınılarak Türkiye'ye karşı büyük bir kampanya yürütülüyordu. Bütün bu aşamalarda Yunanistan sıkı bir nüfus politikası ile Türkleri eriterek Rumları çoğaltıyordu. Yunanistan'ın sistemli çabaları ile Türk nüfusu yüz yirmi bin civarına inerken, Rum nüfusu da artarak dört yüz binlere ulaşıyordu.

Nüfus çoğunluğunu garanti altına alan Yunanlılar artık Kıbrıs'ta bir plebisit yapılmasını istemeğe başladılar. Gereken altyapı tamamlandıktan sonra Yunanlılar plebisit oyununu 1950 yılında tek taraflı olarak uygulama sahnesine getirdiler. Nüfus kaydırmalarıyla adada ezici çoğunluğu elde ettiklerinden plebisitin kendilerinden yana işleyeceğinden kesinlikle emindiler. Nüfus kaydırmalarının ve Türkleri adadan kaçmaya zorlayan yıldırma eylemlerinin sonucunu almak için 16 Ocak 1950 tarihinde yapılan plebisit, Yunanistan'a beklenen katılma sonucunu verdi. Tek yanlı olarak sahnelenen bu oyunu Türkler ve İngilizler hemen protesto ettiler. İngiliz yönetiminin yarattığı açıklardan yararlanan Venizelos 16 Şubat 1951 tarihinde İngiltere'ye başvurarak, Kıbrıs'ın Yunanis-

tan'a katılmasını resmen istedi. Buna karşılık İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerinin Kıbrıs adasında istedikleri kadar üs ve ayrıcalıklara sahip olabileceklerini bildirdi. Bu ilk resmi istek, haklı olarak Türkiye'de ve Kıbrıs'lı Türkler arasında büyük tepkilere yol açtı. Türk basını olayın üzerine gidince Yunanistan başbakanı tutum değiştirerek, Türk dostluğuna önem verdiklerini ve iki komşu ülke arasında bir olay çıkmasını istemediklerini açıkladı. Türkiye Cumhuriyetini karşılarına almak istemeyen İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri Yunanistan'ın girişimlerine karşı çıktılar. İngiltere son gelişmeler üzerine Kıbrıs'ta her türlü hakkını sonuna kadar savunacağını açıkladı.

Sömürgecilik dönemi kapandıktan sonra İngiltere'nin adada artık kalamayacağı anlaşılınca, öteden beri Megalo İdea'nın çizdiği alan içerisinde kalan Kıbrıs, sürekli olarak Yunanistan'ın kendi sınırları içerisine katma isteklerine hedef oldu. Türk hükümeti bu haksız isteklere önceleri pek aldırmadı, fakat sonraları giderek sertleşen bir politika izlemeğe başladı. Yunanlıların tarihte sayısız örneklerle görüldüğü gibi, el attıkları topraklarda Türk toplumunu ortadan kaldırmak gibi bir tutum içerisinde oldukları görüldüğünden ve Türklerin ise yüzyıllardan bu yana hoş görülü davrandıkları açıkça anlaşıldığından, Kıbrıs'ı Yunanistan'a terk etmek adadaki Türklerin geleceği ile oynamak anlamına geliyordu. Bunun yanısıra Türkiye'de yaşamak zorunda kalan yüz binlerce Kıbrıs'lıyı da düşünmek gerekiyordu. Coğrafya ve jeopolitik açılardan Kıbrıs aslında Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası sayılıyordu. Avrupa ülkelerinin baskıları ile Ege adalarının haksız biçimde ele geçiren Yunanistan, şimdi de Kıbrıs adasını alarak Türkiye'yi güney sınırından çevirmek istiyordu. Yunanlıların Kıbrıs'ı almak için ısrarlı ve sürekli çabaları sonucunda 1950'lerden sonra Türkiye'nin önüne bir Kıbrıs sorunu çıktı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ve Yunanistan benzer bir konuma sahip olmuşlardı. Batı blokunun karşısına bir de Doğu blokunun çıkması ile bu iki ülke bloklar arasında kalmıştı. Savaş sonrası koşullarda NATO'nun kurulması iki ülkeyi de harekete geçirdi ve 1951'in Ekim ayında iki ülke beraberce NATO üyesi oldular. NATO'ya üye olmakla geçen birkaç yıldan sonra Yunanistan Kıbrıs sorununu bütün ağırlığı ile beraber dünya kamuoyunun önüne getirmiştir. Türkiye'nin bir süre hareketsiz kalmasına İngiliz hükümetinin tutumu yol açmıştır. İngiltere'nin politikasına güvenen Türk hükümetleri, Kıbrıs sorununun ciddiyetini kavrayamamış ve bu konuda rahat bir tutum izlemişlerdir. Türk basını hükümetlerden daha ciddi biçimde Kıbrıs konusunun üzerine eğilince, Türkiye'de Kıbrıs sorunu ile ilgili önemli bir kamuoyu oluşmuştur.

Kıbrıs'taki kaynaşmaların başlıca nedenlerinden birisi de ekonomik gidişin olumsuzluğuydu. İngiltere adaya hem bir üs, hem de sömürge gözü ile baktığından Kıbrıs'ın kalkınması için ciddi girişimlerde bulunmamıştı. Kıbrıs İngiltere için ekonomik açıdan çok, stratejik ve askerî açılardan öneme sahipti. Savaş sonrası yıllarda Ortadoğu'ya açılmak isteyen Rusya da Kıbrıs'a özel bir önem veriyor ve Moskova'da eğitim görmüş bazı Rumları adaya göndererek 1942 yılında AKEL partisini kurduruyordu. Bu parti kurulduktan sonra sürekli olarak Kıbrıs'ın Türkiye ve Yunanistan'dan bağımsız kalmasına ve ayrı bir devlet olarak komünist düzende yaşamasına çaba göstermiştir.

İngiltere'de savaş sonrasında iktidara gelen İşçi Partisi ise daha yumuşak bir politika izleyerek, adanın bağımsızlaştırılması konusunda önemli adımlar attı. Kıbrıslı Rumlar ise sürekli olarak İngiltere'ye baskı yaparak adanın Yunanistan'a katılmasını gerçekleştirmeğe çalışıyorlardı. Amerikan basınının Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilebileceğini açıklaması üzerine Rumların baskıları daha da arttı. Türkler bunun üzerine İngiltere, Kıbrıs ve Türkiye'de mitingler düzenleyerek Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmesine karşı çıktılar. Özellikle Türkiye'de giderek yayılan biçimde Kıbrıs mitingleri ülkenin dört bir yanında birbirini izledi. Yunanlıların düzenlediği plebisit olayı Türkiye'deki tepkilerin daha da artmasına yol açtı. NATO'ya girme ve Kore savaşları Kıbrıs konusunu bir süre geri plana itmişse de daha sonra yeniden Türk kamuoyunun bir numaralı sorunu Kıbrıs oldu. Türk kamuoyunun ısrarlı baskıları sonucunda Türkiye hükümeti Kıbrıs konusundaki tutumunu değiştirerek daha etkin bir politika izlemeğe başladı. Olaylar tırmanınca Türk hükümeti yetkilileri, Türkiye'nin görüşü alınmadan Kıbrıs'ın statüsünde bir değişiklik yapılamayacağını açıkladı. Hükümeti Kıbrıs sorununa iten, Yunanlıların davranışından çok Türk kamuoyunun baskısı oldu. İki ülkenin beraberce NATO'ya girmesi arada bir yumuşama sağlamıştı, ne var ki bu durum çok kısa sürdü.

Türk hükümetinin bölgesel barış için Atatürk'ün politikası doğrultusunda yaptığı girişimler sonucunu veriyor ve 1953 yılında Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya dostluk anlaşması imzalanıyordu. Bu anlaşma ile ortak savunma için üç devlet anlaşmış bulunuyordu. Buna karşı Yunanlılar gene de Kıbrıs sorunundan asla vazgeçmeyeceklerini resmen açıklıyorlardı. Türk basını ise Batı Trakya, On İki Ada ve Kıbrıs sorunlarının beraberce çözümlenebileceğini ileri sürüyordu. 1954 yılından sonra Kıbrıs sorunu Türk dış politikasının birinci konusu durumuna gelmiştir. Adanın Türkiye'ye yakınlığı ve orada yaşayan Türk nüfusu, Türkiye'ye Kıbrıs sorununu kazandırmıştır.

Kıbrıs uyuşmazlığını yaratan adadaki Ortodoks kilisesidir. Bu ki-

lise Rumlar arasında ulusalcılık akımını yaratmış ve daha sonraları da yayılması için çaba göstermiştir. Nitekim bu kilisenin önde gelen papazları ENOSİS davasının en büyük savunucuları olarak politikanın içerisinde olmuşlardır. Birleşmiş Milletler örgütünün kararlarına karşın Rumlar adadaki tedhiş hareketlerini günden güne geliştirdiler. Bu noktada, Türkiye'nin İngiltere'nin yanında yer almasını Yunanlılar sömürgecilik olarak yorumladılar. Olayların gelişmesi üzerine İngiltere sorun ile ilgili üç devletin 1955 yılında Londra'da toplanmasını önerdi. Türkiye ise sorunda resmi taraf olduğunu benimsetebilmek için konferansı bir şans olarak değerlendirdi ve öneriyi olumlu karşıladı. 29 Ağustos - 7 Eylül arasında süren Londra konferansı belirli bir sonuca varamadan dağılmıştır. Konferansın sonuçsuz dağılması üzerine Türkiye'de Rumlara karşıt biçimde 6 - 7 Eylül olayları gelişti. Konferansta İngiltere egemenlik kendisinde kalmak koşuluyla Kıbrıs'a bölgesel bağımsızlık verilmesini savunmuş ve adanın savunmasını Türkiye ile Yunanistan'ın ortak yürütmesini istemiştir. Yunanistan nüfus çoğunluğuna güvendiği için self - determinasyon uygulaması istemiş, Türkiye ise statükonun korunmasını, eğer korunmazsa adanın kendisine geri verilmesini istemiştir. Temelde bu görüş ayrılıkları varken belirli bir sonuç beklemek olanaksızdı.

Bu sıralarda Rumlar Kıbrıs'ta EOKA ve benzeri militan örgütler kurarak Türklere karşı şiddet eylemlerine başlamışlar ve ENOSİS için yoğun çabalar göstermişlerdir. Türklere bu örgütler aracılığı ile baskı artınca, Türkiye'de de Kıbrıs mitingleri sayısal olarak artmış ve tüm ülkeye yayılmıştır. Karşılıklı olaylar çoğalınca araya Amerika Birleşik Devletleri girerek, bölgede komünizmin yayılmasını önlemek için Yunanistan ve Türkiye'nin işbirliği yapmasını istemiştir. İki ülkenin değişik yaklaşımlarına karşın, İngiltere Kıbrıs'a bölgesel bağımsızlık verilmesi konusundaki çalışmalarını sürdürdü. Bu amaçla bir anayasa hazırlamak için Lord Radcliffe görevlendirildi. Kıbrıs'a giden Radcliffe, çeşitli araştırma ve görüşmelerden sonra bir rapor ve taslak hazırlayarak İngiltere hükümetine sundu. Kıbrıs'a bağımsızlık verilmesi ile ilgili olan bu anayasa self - goverment ilkesine yer verirken, self-determinasyonu dışlıyordu. Rumların karşı çıkmaları nedeniyle tasarı uygulama alanına getirilemedi. Yunanistan dünya kamuoyundan destek alabilmek için, sorunu sürekli olarak Birleşmiş Milletler'e götürüyordu. Ne var ki, Yunanlıların ENOSİS tezi fazla bir destek sağlayamamıştır. Yunanlılar self - determinasyon isterken, Türkiye adada iki ayrı toplum olduğunu ve her toplumun kendi geleceğini kendisinin belirleyebileceğini ileri sürmüştür. Karşılıklı tartışmalar sürerken, NATO Genel Sekreteri 1957 yılının başlarında iki ülkeye başvurarak Kıbrıs sorunu için arabuluculuk önermiştir. İngiltere'nin aracılığı ile Türk ve Yunan başbakanları aynı yıl içinde

bir araya gelerek Kıbrıs sorununu görüştüler. Bu görüşmeden sonra Türkiye'nin Kıbrıs tezi taksim çizgisinde oluştu. Türkiye'nin taksim tezi üzerinde ısrar etmesi üzerine İngiltere çalışmalarını değiştirerek hızlandırdı. İngiltere geçici bir yönetim döneminden sonra adanın taksimini getiriyordu. Türkiye ise taksimi savunurken İngiltere, Yunanistan ve Türk başbakanlarının yüksek düzeyde toplanmalarını öneriyordu. Türkiye kesin çözüm taksim olursa görüşmelere katılabileceğini diğer iki ülkeye bildirdi. Yunanistan ise hem taksimi, hem de Türkiye'nin resmi yan olarak görünmesini istemiyordu.

Kıbrıs sorunu Avrupa Konseyi ve NATO içerisinde görüşülürken, Yunanistan tarafından yeniden Birleşmiş Milletler'e götürüldü. Genel Kurul'a üç devlet ayrı ayrı taslak sundular, ama İran'ın önerisi üzerine üç devletin bir araya gelerek bu konuya çözüm bulması karar altına alındı. 5 - 11 Şubat tarihinde Türk ve Yunan başbakanları Zürih kentinde bir araya geldiler. Yapılan görüşmede Londra'da üç devlet ve iki toplum temsilcilerinin kesin sonuç için toplantı yapmaları karar altına alındı. Şubat 1959'da Londra Konferansı toplandı ve Kıbrıs Cumhuriyetinin kurulması kararlaştırıldı. Ayrıca anayasanın temel ilkeleri ile bu cumhuriyetin varlığını güvenceye alacak bir de güvence anlaşması belirlenerek imzalandı. Kıbrıs Cumhuriyeti böylece her üç devletin koruması altında kurulmuş bulunuyordu. Anlaşmalar gereğince yeni devleti kurmak üzere geçici hükümet ve komisyonlar oluşturuldu. Çalışmalar tamamlanınca 16 Ağustos 1960 tarihinde Kıbrıs Cumhuriyeti ilan edildi.

Cumhuriyetin ilanından hemen sonra Kıbrıs liderleri anayasayı ihlal etmeğe ve Türklere tanınan hakları önlemeğe çalıştılar. Anayasa ve anlaşmaların ihlal edilmesini Türk hükümetleri sürekli olarak protesto etmiş ve Türklerin haklarını savunmuştur. Havayı yumuşatmak üzere Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios Türkiye'yi ziyaret etmiş ama çeşitli gösterilerle karşılanmıştır. Türklere kendi bölgelerinde belediye kurma hakkı verilmemesi ve Rum yönetimindeki belediyelere bağlı yaşamağa zorlanmaları karşısında adada yeni olaylar çıkmış ve yer yer çatışmalar görülmüştür. Türkler bunun üzerine anayasa mahkemesine başvurarak tarafsız başkanın istifa etmesine neden oldular. Rumlar Makarios'un önderliğinde daha da ileri giderek Kıbrıs Anayasasını değiştirmek için çalışmalara başladılar. Türklerin haklarını güvence altına alan maddeleri değiştirmek isteyince, ortalık karıştı ve Türkiye bu duruma resmen karşı çıktı. Rum önderlerinin bu tür girişimleri adadaki karışıklıkların artmasına ve Türklere çeşitli bölgeler de katliamların uygulanmasına yol açtı. Türklerin öldürülmesi üzerine Türk jetleri adanın bazı Rum bölgelerini bombaladılar.

Kıbrıstaki düzeni yeniden sağlamak üzere üçüncü Londra Konferan-

sı 15 Ocak 1964 tarihinde toplandı. Konferansa hem üç devletin hem de iki toplumun temsilcileri katıldılar. Rumlar adada bir NATO birliğinin bulunması önerisini benimsediler. Türk başbakanı sorunu çeşitli devletlerin ısrarı üzerine Birleşmiş Milletler'e götürdüklerini açıkladı. Genel Kurul kararı ile adada bir Barış Gücü bulundurulmağa başlandı ve bir de arabulucu seçildi. Amerika'nın girişimleri ile ortaya çıkan Acheson planına göre, adada Türklerin yoğun olarak bulunduğu üç bölgede bağımsız yönetimler kurulması ve adanın Karpas bölgesinin elli yıl süre ile Türklere kiralanması öngörülüyordu. Yunanistan ise bağımsız bölgelere karşı çıkarak buraların Türklere geçici olarak kiralanmasını istiyordu.

Türkiye Yunanistan'ın uyuşmaz tutumu karşısında, aradaki ticaret anlaşmalarını feshederek İstanbul'daki Rumları sınırdışı etmeğe başlamıştır. Ayrıca Kıbrıslı Türklere yardım malzemeleri gönderilerek Yunanlıların kurdukları ablukalar kırılmıştır. 1964 yılında Türkiye'nin adaya asker çıkarmak istemesi ABD başkanının mektubu ile önlenince, Türkiye'de Amerika'ya karşı gösteriler yaygınlık kazandı. Kıbrıs sorununun giderek büyümesi, bu noktadan sonra Türkiye'nin dış politikasını Kıbrıs'a bağlı bir konuma getirmiştir. Bu noktaya kadar Batı bloku içerisinde kendisine yandaş arayan Türkiye Kıbrıs sorunu karşısında yalnızlığa düşünce, bu kez üçüncü dünya ülkeleri ve diğer sosyalist ülkelerle de iyi ilişkiler geliştirmeğe başladı.

1967 yılında Türk ve Yunan başbakanları Keşan ve Dedeağaç'ta bir araya geldiler ama anlaşamadılar. Yunanistan'ın sürekli olarak Kıbrıs'ı almak istemesi karşısında anlaşma zemini bulunamıyordu. Görüşmelerin anlaşmazlıkla bitmesi karşısında adada Yunan terörü giderek arttı ve bölgesel katliamlara dönüştü. Türkleri kaçırtmak ve yok etmek için her türlü yolu deniyorlardı. Bu durum karşısında, Türkiye artık silahların konuşacağı güne kadar Yunanistan'ın görüşmeler yolu ile zaman kazanmak ve oyalamak taktiği izlediğini anlamıştı. Kıbrıs sorununun günden güne kanayan bir yaraya dönüşmesi Türk kamuoyunu fazlasıyla üzüyor ve hükümetleri ise müdahale etmek için zorluyordu. Gene de Türkiye adaya askerî bri müdahalede bulunmadan önce bütün yolları denemeye kararlı bir politika izliyordu. Ne var ki Türkiye'nin anlayışlı tutumu bir işe yaramıyor, Yunanistan'ın ve adadaki Rumların tutumları giderek sertleşiyordu.

Adadaki AKEL Partisi ise Kıbrıs'ın en büyük siyasal örgütü olarak Yunanistan'dan ayrı bağımsız bir politika izliyor ve Kıbrıs'ı sosyalist blokun üyesi bir konuma getirmek istiyordu. Bu partinin giderek güçlenmesi karşısında, cumhurbaşkanı Makarios AKEL ile işbirliğine öncelik verdi. Makarios'un tutum değiştirmesi ve kaypak bir politika izle-

meğe başlaması üzerine, Türkiye kadar Yunanistan da Kıbrıs yönetimine kuşku duymağa başladı. Rumlar da EOKA ve AKEL örgütleri doğrultusunda ikiye bölünmüşlerdi. Makarios'un denge politikası giderek zorlanıyorduAKEL'in devamlı güçlenmesi ve ilk seçimlerde iktidara geleceğinin anlaşılması üzerine, Yunanistan ve Batı'nın desteği ile 1974 yılında Sampson darbesi Kıbrıs'ta gerçekleştirildi. Yunanistan'da giderek sallanan askerî yönetim, Kıbrıs'ta başarı kazanarak bir süre daha başta kalmağa çalışıyordu. İç huzursuzlukları unutturmak isteyen Yunan Cuntası ayrıca bir Ege sorunu yaratarak halkın dikkatlerini Türkiye üzerine çekmeğe çalışıyordu. Giderek AKEL'in etkisi altına giren Makarios EOKA' cıları tutuklatmağa başlayınca, Kıbrıs'ın siyasal dengesi birden değişti. Makarios'un bu tutumu Kıbrıs'taki darbenin başlangıcı oldu. 15 Temmuz 1974 günü Ulusal Muhafız Birliği harekete geçerek Cumhurbaşkanlığı sarayını çevirdiler. Bunun üzerine Makarios kaçtı. Makarios'cu polisler ile AKEL'ci militanlar beraberce EOKA'cı ulusal muhafızlara karşı savaşıyorlardı. Darbe başarıya ulaşınca, EOKA militanlarından Nikos Sampson Kıbrıs Cumhurbaşkanı ilan edildi.

Darbe Türkiye'de geç öğrenildi ama hemen harekete geçildi. Bu sırada, Sampson EOKA militanlarından kurduğu yeni hükümeti açıklıyordu. İngiltere ve Yunanistan susarken Türkiye darbeye açıkca karşı çıkıyordu. Türkiye önce İngiltere'ye öneri götürerek iki güvence devletinin adaya askerî açıdan müdahale etmesini istedi. Başbakan Ecevit önerisini açıkca İngiltere Başbakanı Wilson'a götürdü. İngiltere bunu benimsemeyince, Türkiye'nin üzerine düşen görevi anlaşmalar çerçevesinde yerine getireceği bildirildi. Çeşitli hazırlıklar hızla tamamlandıktan sonra Başbakan Ecevit 19 Temmuz günü sabahı Türkiye'nin Kıbrıs adasına barış götürmek için askerî çıkartmaya başladığını dünya kamuoyuna açıkladı. Kıbrıs'ın bağımsız bir devlet olarak yaşamasını anlaşmalarla güvenceye bağlayan Türkiye, son noktada zorunlu olarak bu güvenceyi sağlamak üzere adaya askerî çıkartma yapıyordu. Türk hükümetinin Kıbrıs'a askerî müdahalesi bütün ülkede candan desteklendi. Dünya kamuoyunda ise Türkiye'nin haklılığı teslim ediliyor ama askerî harekât için bir şey söylenmiyordu. Askerî çıkarma hızla ilerlerken Amerika ve bazı Batılı devletler taraflara ateş-kes önerisinde bulundular. Ne var ki, Yunan askerleri ve Rum milislerinin karşı koymaları nedeniyle adanın çeşitli bölgelerinde kanlı çatışmalar oldu. Yoğun doplomatik çalışmalar ile pürüzlü noktalar çözümlenince ateş-kesi taraflar benimsediler.

Türkiye'nin Barış Harekâtı'nın başarıya ulaşması Yunanistan'da geniş yankılar uyandırdı. Askerî cunta yönetimi daha fazla karışıklık çıkmaması için istifa etti. Sürgünde yaşayan Karamanlis demokrasiyi yeniden kurmak üzere ülkeye çağırıldı. Birleşmiş Milletler'in aracılığı

ile İngiltere, Türkiye ve Yunanistan temsilcileri görüşmelere başladılar. Ne var ki, Yunanistan ilk koşul olarak Türk askerinin adadan çekilmesini getirince görüşmeler çıkmaza sürüklendi. Amerika araya girince görüşmeler sürdürüldü. 30 Temmuz 1974 akşamı anlaşmaya varıldı. Anlaşma maddelerine göre Birleşmiş Milletler'in adada bir Barış Gücü bulunduracak, Rumlar girdikleri Türk bölgelerini terk edecekler, Türk askeri kendi denetlediği bölgeden sorumlu olacak, diğer bölgelerde ise, Birleşmiş Milletler Barış Gücü denetime yetkili olacaktı. Anlaşmanın amacı adada yeniden anayasal düzeni gerçekleştirmekti.

Türkiye'nin haklarının yeniden Cenevre Anlaşması'nda belirtilmesi, Türk diplomasisi açısından büyük başarı olmuştur. Yeni koşullar, adanın statüsünün baştan saptanmasında Türkiye'nin ön planda olabilmesi için elverişli bir ortam sağlamıştır. Türkiye artık bu aşamadan sonra iki ayrı federe devletten oluşan bir konfederasyon devleti tezini savunmağa başlıyordu. Bu teze Yunanistan karşı çıkıyor ve eskisi gibi üniter devlet yapısını Rumlar'ın ağırlığında yeniden kurmak istiyordu. Ne var ki, Türk askerinin adaya çıkması artık Türkler için geri dönülmez yeni ve olumlu bir durum yaratmıştı. Türkiye'nin ortaya çıkan yeni durum karşısında iki bölgeli federasyonu savunması karşısında Yunanlılar ve Kıbrıslı Rumlar yeni hazırlıklara giriştiler. Yunanistan Türk tezine karşı sürekli oyalama yoluna gidince ikinci kez toplanan Cenevre Konferansı sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine 14 Ağustos 1974 günü Türk ordusu Kıbrıs'ta ikinci barış harekâtını gerçekleştirdi. Coğrafi temele dayanan tezimizde Türk bölgesi içerisinde yer alan bölgelerin tümüyle alınması ve kalıcı bir sınır çizilmesi amacıyla Türk ordusu bu ikinci harekâtı yapmıştır. Adanın doğusundan batısına kadar Türk bölgesi içerisinde kalan bölgeler kısa zamanda Türk askerlerince alındı. Böylece Türkiye'nin hukuksal olarak savunduğu iki bölgeli federasyon yapısının coğrafi temelleri Türk ordusunun hareketi ile atılmış oluyordu. Türkiye'nin ikinci barış harekâtına karşı Batı'nın desteğini alamayan Yunanistan bu kızgınlıkla NATO'nun askerî kanadından çekildi.

İkinci Barış Harekâtı'nın zaferle sonuçlanması üzerine iki taraf da bir bekleyiş dönemine girdiler. Yunanistan konuyu sürekli olarak uluslararası platforma götürerek kendisine destek sağlamağa çalıştı. Yeni ortaya çıkan durumu bir türlü benimsemek istemeyen Yunanistan, yeniden eskiye dönüşün arayışı içerisinde oldu. Bu amaçla Kıbrıslı Rumları sürekli olarak kışkırtarak adada karışıklıkların çıkmasına neden oldu. Kıbrıs'ı diğer Ege adaları gibi bir gün Yunanistan'a katacağını düşleyen Rumlar için Türk ordusunun barış hareketi uyarıcı bir eylem oldu, ama gene de bunu anlamazlığa gelerek bildikleri yolda uzlaşmaz tutumlarını sürdürdüler.

Kıbrıs sorunu her zaman çok yönlü bir konu olarak gündeme gelmiştir. Kıbrıs Cumhuriyeti Türkler ve Rumların beraberce yaşayabilmeleri için kurulmuştu ama işlemeyince Türklerin askerî müdahalesi zorunluluk kazanmış ve Kıbrıs Kuzey - Güney olarak ikiye bölünmüştü. Artık ya konfederasyon coğrafi temellere dayalı olarak yeniden kurulacak, ya da eylemsel bölünmüşlük içerisinde Türkler ve Rumlar ayrı ayrı kendi bölgelerinde yaşayacaklardı. Türkiye adaya çıkarma yaptıktan sonra bile hiçbir zaman Kıbrıs'ı anavatana katmayı düşünmemiş ve iki bölgeli federasyon kurulması için önlemler almıştır. Nitekim bu amaç doğrultusunda yeni bir aşama oluşturabilmek için, Kıbrıslı Türkler adanın kendilerine ait olan ve sınırları İkinci Barış Harekâtı ile çizilmiş bulunan kuzey bölgesinde 1975 yılında Kıbrıs Türk Federe Devletini kurmuşlardır. Böylece Türkler ilk kez Kıbrıs'ta kendi siyasal, ekonomik ve sosyal düzenlerini kurmuş oluyorlardı.

Kıbrıs Türk yönetimi artık adadaki Türk ve Rum toplumlarının iç içe yaşayamayacakları noktasından hareket ederek, yaşamlarını yanyana sürdürebilecekleri bir federal sistemin kurulmasını öneriyordu. Kıbrıs Türk Federe Devleti, Türklerin iki bölgeli federasyon tezine uygun olarak yeni kurulacak Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Türk bölgesini oluşturacaktı. Diğer birçok federal devletlerde olduğu gibi Kıbrıs'ta da merkezi bir hükümet olacak, ancak iki toplum kendi kendini yönetmekte geniş haklara sahip olacaktı. Aylarca ve sonra da yıllarca süren görüşmelerde ve bu arada Viyana'da yapılan bir dizi toplantıda Kıbrıs'ın federal yapısı tartışıldı. Bu arada önce Makarios ve daha sonra da Kipriyanu ile yapılan görüşmelerde de konu ile ilgili öneriler ve karşı öneriler ele alındı. Bazı ilkeler belirlendi, ne var ki, son bir anlaşma ortaya çıkarılamadı. Rumlar Türklerin haklı olarak önerdiği biçimde iki bölgeli federasyonu bir türlü benimseyemediler. Rumların bu tutumunda eski ENOSİS davasından vazgeçemeyişleri de etkili oluyordu.

Kıbrıslı Türkler bir yandan federal çözüm için Rumlarla diyalogu sürdürürken diğer yandan da Kıbrıs Türk Federe Devleti'ni sağlam temellere oturtmaya çalıştılar. 1970'lerin sonunda Kıbrıs Türkleri artık kendi bölgelerinde siyasal, ekonomik ve sosyal alanda kurumlaşmış ve federe adını taşıyan bir devletin niteliklerini kazanmış bulunuyordu. İlerleyen yıllarda, Kıbrıs Türk Devleti Türkiye Cumhuriyeti'nin de yardımları ile kendisini bir devlet olarak kanıtladı. Türk bölgesinde yeni bir düzen kuruldu. Lefkoşe'nin Türk kesiminde ayrı bir devletin bulunduğu ve gene ayrı bir hükümetin iş başında bulunduğu dışardan görülüyordu. Halkın seçtiği meclis iş başında idi ve hükümeti denetliyordu. Çok partili siyasal yaşam güzel bir demokrasi örneği veriyordu. Kıbrıs Türk Federe Devleti Rumların boykotuna ve çeşitli engellemelerine kar-

şın günden güne dışa açılıyor ve ekonomisini güçlendiriyordu. Bölgede yeni iş alanları kuruluyor, gelişiyor ve ekonomisini güçlendiriyordu. Bölgede yeni iş alanları kuruluyor, dış ticarette ve turizmde Rumların engellemeleri aşılıyordu. Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kurulması Kıbrıs'lı Türkler için yeni yepyeni bir başlangıç oldu.

Kıbrıs Türk Federe Devleti'nde Türk parası geçerli para olmuştu. Devlet kendi Bayrak radyosunu kurarak bölgeye yayına başlamıştı. Girne ve Magosa liman olarak kullanılıyor ve dış ticaret geliştiriliyordu. Türkler artık Rumlara gereksinme duymadan ayakta kalabiliyorlar ve dış dünya ile ilişkiler kurabiliyorlardı. Göçmen Türklere yeni yerleşme yerleri kuruluyor ve kentlerin altyapı hizmetleri tamamlanıyordu. Turistik tesisler yeni bir anlayışla işlemeye açılıyor ve kısa zamanda turizmden önemli gelirler sağlanıyordu. Bütün bunlara karşın Türkler Rumlara diyalog için açık kapı bırakıyor ve gelecekte federasyon kurulabilmesi için gene eski çabalarını sürdürüyorlardı. Rumların Türklere sürekli olarak azınlık biçiminde bakmaları ise, gereken olumlu diyalogun kurulabilmesini engelliyordu.

Toplumlararası görüşmelerin kesilmesinden ve Rum yönetiminin Türkleri Birleşmiş Milletler aracılığı ile baskı altında tutma çabalarından sonra, 1983 yılında Kıbrıs Türk Federe Devleti içerisinde bağımsızlık ilanı eğilimi güç kazanmağa başladı. Bu söylentiler çıktığı zaman Rumlar işi ciddiye almamış ve böyle bir durumun gerçekleşemeyeceğini öne sürmüşlerdi. Türkiye'nin bu konuda acele edilmemesi konusundaki telkinleri de Rumlara cesaret vermiştir. Oysa, o zaman Kıbrıs Türk Federe Devleti yöneticileri çok çeşitli biçimlerde ciddi uyarılarda bulunmuşlar, Rumların federasyona yanaşmamaları, diyalogdan kaçınmaları ve konuyu gene eskisi gibi uluslararası forumlara götürmeleri durumunda bağımsızlık ilanının kaçınılmaz olacağını ileri sürmüşlerdir. Nitekim 1982 ve 1983 yılları bağımsızlık ilanı tartışmaları ile geçmiştir.

Kıbrıs Türk Federe Devleti, uzun süren bir bekleyiş ve hazırlık döneminden sonra koşulların olgunlaştığını görünce 15 Kasım 1983 günü bağımsızlık ilan etti. Böylece Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti resmen kurulmuş oluyordu. Bütün dünyaya kuruluş bildirisini açıklayan Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş şunları söylüyordu : «Kıbrıs Cumhuriyeti döneminde Türklere çok baskı ve zulüm yapılmıştır, Kıbrıslı Türkler bir daha eski kötü günlere dönmek istememektedirler. Kıbrıslı Türkler yıllardır haklı davalarında hep savunma düzeyinde kalmışlardır. Kıbrıs Rumları hem devleti hem de hükümeti tekellerine alarak Türkleri ezmek için her şeyi yapmışlardır. Anayasa'da Türklere tanınan haklar verilmek istenmemiş ve sürekli olarak engellenmişlerdir. Devletin tüm resmi görevlileri Rumlar arasından seçilirken Türkler ikinci sınıf vatandaş işlemi

görmüşlerdir. Türklere Kıbrıs ordusu, polisi ve diğer güvenlik güçleri içinde yer verilmemiştir. Türkler için devletin bütçesinden en küçük bir harcama yapılmamıştır. Türk köyleri elektriksiz ve susuz bırakılmıştır. Kıbrıs Cumhuriyeti tümüyle bir Rum yönetimine dönüşmüş, Türkler için baskı dışında hiçbir şey yapılmamıştır. Bu durumda, ada Türklerinin ayrı bir bölgede toplanarak kendi yönetimlerini kurmaları kaçınılmaz olmuş ve böylece Kuzey Kıbrıs Cumhuriyeti doğmuştur.»

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun verdiği Türk askerinin adadan çekilmesi ile ilgili karar bardağı taşıran son damla olmuş ve artık Türklerin kendi bölgelerinde bağımsız bir devlet kurmaları zorunlu hale gelmişti. Bu durumu değerlendiren Kıbrıs'lı Türkler sonunda kendi bağımsız devletlerine kavuşmuşlardır. Böylece Türkler tarihte yeni bir bağımsız devlet daha kurmuş oluyorlardı. 15 Kasım 1983 günü ortaya çıkan bu devlet Türk ve İslam dünyasında olumlu karşılanmış, ama büyük devletlerin engellemeleri yüzünden diğer devletlerce pek tanınamamamıştır. Rum lobilerinin Batı dünyasındaki güçlü çalışmaları Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin diğer devletlerce tanınması önlenmiştir. Bu engele karşın, özellikle müslüman ülkeler ve üçüncü dünya ülkeleri Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetine sempati ile bakmışlar ve bu devlet ile ilişkilerini geliştirmişlerdir. Bangladeş yeni Türk devletini tanıyan ilk devlet olmuştur.

Dokuz yıl önce ortaya çıkan bölünmeden sonra Türk bölgesi resmen bir devlet olarak örgütlenmiş ve kişiliğe kavuşmuş bulunuyordu. Kıbrıslı Türkler artık kendi davalarının sahibi olarak dünya kamuoyunun önüne çıkıyor ve Rumlarla eşit koşullarda siyasal varlık olabilme şansını ele geçiriyorlardı. Belirli bir yere ve insan topluluğuna sahip bulunan her ulus gibi, Kıbrıslı Türkler de kendi geleceklerini belirtmek ve kendi devletlerini kurmak hakkına sahiptiler. Egemenlik ve bağımsızlık diğer uluslar gibi onların da en doğal hakkı idi.

Bağımsızlık ilanı ve cumhuriyetin kurulması ile yeni bir anayasa yapılması zorunluluk kazanıyordu. Bu durumda hükümet istifa etmiş ve geçici bir hükümet ile beraber yeni bir kurucu meclis oluşturularak bağımsız cumhuriyetin anayasasının hazırlıklarına başlanmıştır. Daha önceki anayasa federe devlet statüsü gözönüne alınarak hazırlanmıştı. Şimdi ise artık bağımsız bir cumhuriyet varolduğuna göre, yeni devletin yapısı ile beraber anayasasının da değişmesi gerekiyordu. Haziran 1985' de hem yeni anayasanın referandumu yapılacak, hem de bu anayasaya dayanılarak yeni genel seçim tamamlanacaktır.

Kıbrıs Türk toplumu her yönü ile gelişmiş bir toplumdur. Birçok günlük gazete çıkmakta, her düşünceden dergi ve benzeri yayın organları okunmaktadır. Çağdaş bir özgürlük düzeninde hemen hemen her dü-

şürecede siyasal partilere rastlanmaktadır. Ulusal Birlik Partisi, Toplumcu Kurtuluş Partisi, Cumhuriyetçi Türk Partisi, Demokratik Halk Partisi, Sosyal Demokrat Parti, Yeni Doğuş Partisi önde gelen siyasal örgütlerdir. Bu partiler tüm kentlerde örgütlenmiş ve özgürce siyasal çalışmalar yapabilmektedirler. Türk halkının adadaki güvenliğini koruyabilmek için bir Türk kolordusu Kıbrıs'ta görev yapmaktadır. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ise beş bin kişilik bir güvenlik gücü bulunmaktadır. Savaş yıllarında kurulan Mücahit örgütünün elemanları, devlet kurulduktan sonra bu güvenlik örgütü içinde görevlendirilmişlerdir. Devletin bakanlıklar düzeyinde örgütlenmesi tamamlanmış ve gereken birimler kurularak hizmetler yürütülmeğe başlanmıştır.

KIBRIS'TA TÜRK KÜLTÜRÜ

Bir ada ülkesi olan Kıbrıs'ın Türk bölgesi 3.400 km. karelik bir alana yayılmıştır. Nüfusu ise 150 bini geçmektedir. Lefkoşe, Magosa, Girne ve Güzelyurt başlıca kentlerdir. Bu kentler eskiden kalma kapıları ile önemli merkezlerdir. Halkın okuma yazma oranı yüksek olduğundan gazete, dergi ve kitap okuma yüzdesi yüksektir. Kentlerde halkın kültür gereksinmelerini karşılamak üzere Halkevleri vardır. Halkevleri'nin kitaplıklarından geniş bir kitle yararlanmaktadır. Ayrıca gençler ve aydınlar çeşitli kültür ve sanat kuruluşları kurmuşlardır. Lefkoşe'de Belediye Tiyatrosu, Magosa'da ise Emek Tiyatrosu düzenli olarak çalışmalarını sürdürmektedirler. Tatil ayları ile beraber Kıbrıs'ın çeşitli bölgelerinde kültür ve sanat şenlikleri düzenlenir ve sanatçılar ile halkın kaynaşması için elverişli bir ortam yaratılır.

Yerel sanatçılar ise yavaş yavaş toplanmakta ve bir araya gelerek örgütlenmektedirler. Özellikle yazarlar ve ressamlar başı çekerek kendi örgütlerini kurmuşlardır. Bunların yanısıra, yüksek öğrenim gençliğinin kurduğu çeşitli sanat dernekleri de düzenli olarak kültür ve sanat çalışmaları içerisindedirler. Kıbrıs'ta folklor çalışmaları da çok ilerlemiştir. Hemen hemen her bölgenin kendine özgü folklorunu temsil eden çeşitli dernekler vardır ve bunlar çalışmalarını şenliklerde sergilemektedirler.

Kıbrıs'ta önemli kentlerde resim galerileri de açılmıştır. Bunlar sürekli olarak Kıbrıslı ressamların sergilerini düzenlemekte ve ülkede kültürel etkinliklerin artmasına katkıda bulunmaktadırlar. Yerel basının kültür ve sanat etkinliklerine fazla yer vermesi de destekleyici olmakta ve halkın ilgisini artırmaktadır. Turistler için de adadaki kültür ve sanat çalışmaları ilginç olmakta ve etkinliklerin genişlemesine yardımcı olmaktadır.

Kıbrıs Türklerinde kültür ve sanat kadar spor da gelişmiştir. Sporun her dalında önemli sporcular yetiştiren Kıbrıslılar, Türkiye'de yapılan yarışmalarda önemli dereceler alabilmektedirler. Çeşitli dallarda kurulan spor kulüpleri de halkın birikimi ile desteklenmekte ve sporun gelişmesi için çaba gösterilmektedir. Devlet yeni kurulduğundan henüz toparlanmakta ve ülkede kültür, sanat çalışmaları ile spor etkinliklerinin geliştirilmesi için destekleyici programlar daha yeni gündeme getirilmektedir.

Kıbrıs'lı Türkler, sahip oldukları kültür ve okumuşluk düzeyi ile de kendi kurdukları Cumhuriyetin ve bağımsız devletin bilincinde olduklarını göstermişlerdir. Siyasal etkinlikler ve yapılan çeşitli yayınlar Kıbrıs Türklerinin gelişmişlik düzeyinin açık göstergeleridir.

XXIV
TÜRKİYE CUMHURİYETİ

(1923 -)

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ile beraber, bu topraklarda yaşayan Türkler yeni bir devlet arayışı içerisine girmişlerdi. Özellikle Batı'nın sömürgeci emperyalist devletleri, yavaş yavaş Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarına asker çıkararak bu geniş toprakları paylaşmağa başlamaları üzerine Türklerin yeni bir devlet kurmaları zorunlu bir duruma gelmişti. Emperyalist devletlerin imparatorluk topraklarını paylaşma savaşları karşısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel yapısını oluşturan Türkler kendi aralarında örgütlenmeğe başladılar ve bir ulusal kurtuluş savaşına kalkıştılar. Batının emperyalist güçlerine karşı başlatılan ve başarıyla yürütülen Ulusal Kurtuluş Savaşı çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolu açmıştır. Türk ulusunun tarihten gelen bağımsızlık tutkusu ve direnci, en umutsuz günlerde bile düşmana şans tanımamıştır. Nitekim bu çaba ile çağımızın en önemli cumhuriyet devletlerinden birisini Türkler kurabilmiştir.

Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir subayı iken istifa ederek üniformasını çıkarmış ve bazı arkadaşları ile birlikte bir gemiyle yola çıkmış 1919 yılının 19 Mayısında Samsun'a çıkmıştır. Samsun'a ayak basma ile başlayan dönem, Türk ulusunun kurtuluş savaşı için örgütlenmesini beraberinde getirmiştir. Mustafa Kemal Samsun'dan sonra belirli bir yolu izleyerek Anadolu halkını örgütlemiştir. Erzurum ve Sivas Kongreleri ile oluşturulan Temsilciler Kurulu, daha sonra Ankara'da meclisin açılması için çalışmalarını sürdürmüşler ve bir süre sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Ankara'da açmışlardır. Anadolu'nun çeşitli köşelerinden seçilen temsilciler ve İstanbul baskınından kurtulabilen bazı eski milletvekilleri Ankara'ya gelerek yeni meclisin açılışına katılmışlardır. Böylece Anadolu'da başlatılan ulusal kurtuluş savaşı, seçilmiş temsilciler eliyle yasal bir tabana oturtulmuştur. Cumhu-

riyet rejimi kurulana kadar rejimin adı konulmuş ve ülkeyi Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti yönetmiştir.

Bir yandan vatanın çeşitli bölgelerine girmiş bulunan Batılı emperyalist ülkelerin ordularına karşı kurtuluş savaşı yürütülürken diğer yandan da yeni başkent Ankara'da ulusal devletin temelleri atılmıştır. Hiç yoktan yeni bir devlet varetmenin tüm zorluklarına karşı büyük çabalar gösterilmiş ve sonunda yeni devlet düzeni çalışır bir düzeye getirilmiştir. Mustafa Kemal'in çağdaş uygarlığa yönelen bilinçli tutumu ülkede fırtına gibi esmiş ve kısa zamanda büyük işler başarılmıştır. Devlet örgütlenmesi tamamlanırken, topluma yönelik hizmetler de birer birer uygulama alanına getirilmiştir. Gerekli koşullar tamamlanırken, sıra yeni devletin adını koymağa ve rejimin yapısını belirlemeğe geliyordu. Ülke içerisindeki çeşitli güçlerin ve görüşlerin tepkisi hesap edilerek cumhuriyetin ilanı bir zamanlama programı çerçevesinde ilan edildi.

İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimleri yapıldıktan sonra meclis üyeleri yeniden başkanlığa Mustafa Kemal'i seçtiler. Başbakanlığa da Fethi Okyar getirildi. Yeni meclis önce, Lozan Antlaşmasının onaylanmasına daha sonra Ankara'nın yeni devletin başkenti olmasına karar verdi. Cumhuriyetin ilanından önce yapılması gereken diğer işler yavaş yavaş tamamlanıyordu. Aslında en büyük adım saltanatın kaldırılması ile atılmıştı. Osmanlı imparatorları hem Bizans imparatorlarının sınırsız egemenliklerine, hem de halifelik aracılığı ile dinsel üstünlüklere sahip bulunuyorlardı. Padişah olgusu o kadar halk arasında yer etmişti ki, imparatorluğun simgesi olan padişah dışında yeni Türk devletinin kurulabileceğine pek çok kişi inanmıyordu. Mustafa Kemal ise bunu değiştirerek egemenliği tek kişi yerine halka vermeyi amaçlıyordu.

Düşman devletlerle işbirliği yapan bir imparatorun yeni Türk devletinin başı olmasını düşünebilmek çok zordu. Mustafa Kemal hem bu durumu, hem de egemenliğin halkta bulunması gerektiğini sürekli olarak çevresine ve halka anlatıyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi 30 Ekim 1922 tarihinde benimsediği bir karar ile saltanatı kaldırdı. Böylece yeni Türk devletinin imparatorluk olmasına izin verilmiyor ve cumhuriyete giden yol açılıyordu. İstanbul'un tutucu basını ile beraber bazı gerici çevreler saltanatın kaldırılmasına karşı çıkarak Mustafa Kemal'in önüne çıktılar. Meclis içerisindeki temsilcileri aracılığı ile Mustafa Kemal'in cumhuriyet yolundaki girişimlerini engellemeğe başladılar. Meclis içerisinde ve dışında çeşitli kıpırdanmalar başlayınca, Mustafa Kemal savunma cemiyetlerini Halk Partisi adında kurduğu bir siyasal parti çatısı altında topladı ve disiplin altına aldı. Mustafa Kemal yeni par-

tinin kuruluş çalışmalarını düzenlemek ve halkla çeşitli konularda görüşmek üzere yurt gezilerine çıktı.

Lozan barış antlaşmasının bu sıralarda imzalanması Mustafa Kemal ve yönetiminin durumunu güçlendirdi. Yeni kurulan Halk Partisi aracılığı ile de Meclis'te çoğunluk sağlanarak ve disipline edilerek gelişmeler yönlendirildi. Mustafa Kemal Meclis Başkanı olarak aynı zamanda yeni yönetimin ve devletin de başı sayılıyordu. Tutucu çevreler ise, gelişmeler karşısında telaşa kapılarak halifeyi yeni devletin başkanı yapmak için hazırlıkları yürütüyorlardı. Mustafa Kemal kendisine inanan bir avuç arkadaşı ile cumhuriyet yolunda ilerliyordu. Yeni devletin başkanlık işlerini de Meclis başkanı olarak kendisi yürütüyordu. Adım adım cumhuriyete doğru gidilirken, saltanat yandaşları çeşitli sorunlar çıkarmayı sürdürüyorlardı. Artık cumhuriyetin ilanının sırası geldiğine inanan Mustafa Kemal, Meclis içinde çıkan bir bunalımdan yararlanarak cumhuriyetin ilanı için girişimde bulundu. Mustafa Kemal'in yerinde girişimleri ile pek çok milletvekili cumhuriyetin ilanını siyasal bunalımdan çıkışın tek yolu olarak gördüler. Karşı çıkmak isteyenler ise Mustafa Kemal'in kesin kararlı tutumu karşısında fazla ses çıkarmadılar. 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi cumhuriyeti ilan edildi ve hemen bunun ertesinde Mustafa Kemal yeni cumhuriyetin ilk cumhurbaşkanı seçildi.

Çeşitli karşıt siyasal eylemlerin halifenin arkasına saklanması karşısında Mustafa Kemal, artık halifeliğin de kaldırılmasının sırası geldiğini görüyordu. Dış güçlerin de desteklemesiyle halife toplumda yavaş yavaş güç kazanmağa başlıyordu. Tutucu çevreler dış güçlerin de yardımıyla halifeyi yeniden padişahlık tahtına oturtmanın çalışmalarını yapıyorlardı. Mustafa Kemal bu sırada yapılan askerî hazırlıklar sırasında ordu komutanları ile bir araya gelince, onların da desteğini alarak halifeliğin kaldırılmasına karar verdi. Bunun üzerine 3 Mart 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde halifeliğin kaldırılması karar altına alındı. Böylece kesin bir atılım ile, Osmanlı İmparatorluğu'nun son kalıntısı ve cumhuriyet yönetimi için büyük bir tehlike durumuna gelmiş bulunan halifelik tarihe karıştı. Halife ile beraber Osmanlı hanedanının tüm üyeleri yurt dışına sürüldü. Artık bu adımdan sonra ülkede cumhuriyet rejimi yerine oturdu ve tartışmalar son buldu.

Tartışmalar kamuoyunda sona ermiş görünüyordu ama, cumhuriyete karşı olan tutucu çevreler gene de karşıt çalışmalarını sürdürdüler. Bu kez de, Mustafa Kemal'in bazı arkadaşlarını ikna ederek onları cumhuriyetçi harekete karşı kullanmayı denediler. Bu oyunlar üzerine Mustafa Kemal kendi karşıtlarından da kurtulmuş oluyordu. Mustafa Kemal

bu kesin ve ödün vermez tutumu ile yeni Türk cumhuriyeti ordusunun Atatürkçü geleneğini kendi elleriyle kurmuş oluyordu.

Cumhuriyetin karşısında olanlar 17 Kasım 1924 tarihinde Terakki-Perver Fırkayı kurarak karşıt çalışmalarını daha örgütlü bir düzeye kavuşturdular. Bu parti kısa zamanda Kemalist devrime ve yeni cumhuriyet rejimine karşı çıkanların odak noktası düzeyine geldi. Bu yeni partinin yöneticileri, padişahlık yönetimini geri getirebilmek için açık açık çalışmalarını yürütüyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nu batağa sürükleyen İttihatçı kadro da bu yeni partiyi Mustafa Kemal'e karşı kullanmak istiyordu. İttihatçılar bir türlü Mustafa Kemal'in önderliğini benimseyemiyorlar ve Türkleri ancak kendilerinin kurtarabileceğini ileri sürerek Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinde çalışmalarını yürütüyorlardı. Enver ve Cemal Paşaların yurt dışında öldürülmeleri son umutlarını da söndürünce, Terakki - Perver Parti'nin çalışmaları daha sertleşmeğe başladı.

Parti programında dinsel inançlara saygılı olduğunu belirten Terakki - Perver Fırka, açıkca ülkedeki gerici ve tutucu eğilimleri kendi çatısı altında örgütlemeğe başlamıştı. Kısa zamanda böylesine tehlikeli gelişmelere yol açan Terakki - Perver Fırka'nın varlığı cumhuriyet rejiminin geleceğini de tehlikeye atıyordu. Mecliste küçük bir azınlık olan bu yeni parti, gerici akımların çabaları ile toplumda hızla yayılıyordu. Anti cumhuriyetçi tüm ögeleri çatısı altında toplayan Terakki - Perver Fırka'nın girişimleri sonucunda Güneydoğu Anadolu bölgesinde Şeyh Sait isyanı patlak verdi. 1925'in Şubat ayında başlayan bu isyanın çıkmasında İngiltere ve diğer Batı'lı devletlerin önemli rolü bulunuyordu. İngiliz uçakları Şeyh Sait'in bildirilerini havadan dağıtarak isyanın kısa zamanda halk arasında yayılmasına yardımcı oluyorlardı.. Batılılar bu bölgede bağımsız bir Kürdistan devleti kurdurarak bu devleti çeşitli gelişmelere karşı tampon olarak kullanmak istiyorlardı. Osmanlı İmparatorlu'ğu dağıldıktan sonra bu bölgede oluşturulacak Kürdistan devletini, Batılı emperyalistler bölgedeki çıkarları için bir denge ögesi olarak kullanmayı düşünüyorlardı. Nitekim, eski dönemlerden beri süregelen bu tutumlarını daha sonraki dönemlerde de yinelemişlerdir. Günümüzde de benzeri tutumlarını sürdürmektedirler.

Şeyh Sait ayaklanması dinsel ve etnik kökenli bir hareket olarak görünmesine karşın, tümüyle emperyalist devletlerin Türkiye Cumhuriyeti'nin bütünlüğünü tehlikeye atmak için kullandıkları bir eylemdi. Şeyh Sait olayını İngiliz uçakları bildirilerle topluma yayınca yeni kurulan cumhuriyet devletinin güvenliği kısa zamanda tehlikeye girdi. Saltanatın ve halifeliğin kaldırılmasından yararlanmak isteyen gerici ve anti - cumhuriyetçi çevreler Şeyh Sait ayaklanmasının arkasında yer alı-

yorlardı. Kısa zamanda birçok köy ve aşiret ayaklanmaya katılınca olayın önemi ortaya çıktı. Batılı emperyalist ülkelerin silah ve savaş malzemesi yardımı yapmaları bu ayaklanmanın güçlenmesine katkıda bulundu. 1925 yılının Şubat ayında başlayan ayaklanma kısa sürede güneydoğu bölgesine yayıldı. Hani ve Elazığ isyancıların eline geçince Diyarbakır yolu açılmış oluyordu. Din propagandasının etkili olması halkın da ayaklanmayı desteklemesine yol açmıştı. Ayaklanmanın Şubat ayı içerisinde yayılmasından sonra kurulan yeni hükümet, ilk iş olarak 4 Mart 1925 tarihinde Takrir-i Sükun Yasası'nı çıkararak önemli önlemler aldı. Hükümetin yetkileri genişletildi ve yeni alanlarda yasaklar getirme hakkı verildi ve ülkede İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Bu önlemlerden sonra cumhuriyet orduları ayaklanmanın üzerine giderek olayları büyümeden bastırdı. Birkaç ay içerisinde ayaklanma bölgesinde yeniden eski düzen kuruldu. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra isyancıların bir kısmı ile işbirliği yapan Terakki - Perver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı.

Bu ayaklanma ülkede din konusunun çok hassas bir dengeye dayandığını gösteriyordu. Cumhuriyet rejimine karşı çıkan iç ve dış düşmanlar hemen din silahını kullanarak kitleleri etkilemenin yollarını araştırıyorlardı. Bu durumda Atatürk din ve devlet işlerinin kesin olarak birbirinden ayrılması için önemli hazırlıklara girişti. Din adamlarının devlet işlerine karışmaması için, egemenliğin sürekli olarak halkta olduğu yeni rejim taraftarlarınca savunuluyordu. İslam dünyasının reform geçirmemesi gelişmelerin arkasında kalmasına yol açmıştı. Osmanlılar zamanında ilan edilen Tanzimat ile laik düzene giden ilk adımlar atılmıştı. Şimdi artık cumhuriyet rejimini laik bir toplumsal temele oturtmak gerekiyordu. İlk anayasada devletin dinine ait bir hükmün yer almaması ile Atatürk ülkede laik düzen için önemli girişimde bulunmuştu. Daha sonra halifeliğin kaldırılması, Şeriye ve Evkaf bakanlıklarının kaldırılması, öğretimin birleştirilmesi, Tekke ve Zaviyeler ile Türbelerin kapatılması birbirini izleyen olumlu adımlar olmuştur. Bu gelişmelerin devlet ve toplum düzeni içerisinde yerleşmesiyle beraber, 5 Şubat 1937 tarihinde Anayasanın ilk maddesine Türk devletinin laik olduğu maddesi eklenmiştir. Laiklik düzeni kurulduktan sonra da buna tepkiler sürmüş ve bazı siyasal gelişmeler gündeme gelmiştir. Özellikle Atatürk'e yapılan suikast bu açıdan önem taşımaktadır. Ülkede liderliği Mustafa Kemal'e kaptırmaktan rahatsız olan eski İttihatçılar da bu suikast girişiminin ön plandaki düzenleyicileri olmuşlardır. Bu girişimden cesaret alan gericiler ülkenin çeşitli bölgelerinde bazı gösterilere kalkışmışlardır. Özellikle Menemen'de şehit edilen genç Türk subayı Kubilay olayı, gericilerin tepkilerini yansıtması açısından ilginçtir.

Cumhuriyet rejimi çeşitli tepkilere karşın oturma yoluna girince,

Mustafa Kemal hiç zaman yitirmeden demokrasi denemelerine kalkıştı ve ülkede yeni partilerin kurulmasına hoşgörü göstererek çok partili rejimi getirmeğe çalıştı. Terakkiperver fırkanın kapatılması olayı aslında hiç de umut verici bir gelişme değildir. Bu olumsuz örneğe karşın Mustafa Kemal ve arkadaşları ülkede demokrasiyi bir an önce kurmak amacında olduklarından yeni bir siyasal partinin oluşmasına karşı sert davranmıyorlardı. Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Fethi Okyar'ın önderliğinde bir grup siyasetçi Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı 1930 yılında kurdular. Yeni parti hem cumhuriyet, hem de laiklik ilkelerine bağlı kalacağını ana tüzüğünde belirtiyordu. Yeni parti kısa zamanda ülkenin çeşitli bölgelerinde örgütlenmesini tamamladı. Ne var ki, başta Ege bölgesi olmak üzere, yeni partinin taşra örgütü gerici bazı eğilimlerin eline geçmişti. Parti örgütünün çalışmaları yavaş yavaş Atatürk'e ve cumhuriyet rejimine karşı bir yön almağa başlıyordu. Yer yer ülkenin bazı bölgelerinde Atatürk'ün resimlerinin yırtıldığı bile görüldü. En son ortaya çıkan Menemen'deki gericilik olayı bardağı taşıran son damla oldu ve bunun üzerine ülkede yeni rejimin demokrasinin kurulması açısından yeterli bir düzeye gelmediği anlaşıldı ve bu gerekçeyle de Serbest Cumhuriyet Fırkası adıyla kurulan parti kapatıldı. Bu sıralar Adana'da kurulan Ahali Cumhuriyet Fırkası da fazla varlık gösteremeyerek kendi kendine kapanıp gitmiştir. Serbest Fırka gibi büyük bir denemenin başarısızlığa uğramasından sonra uzun bir süre yeni bir siyasal parti ciddi boyutlarda kurulamamıştır. Bu gibi gelişmelere karşın Atatürk, ölümüne kadar halkı demokratik çizgide eğitmek için elinden gelen çabayı göstermiştir. Türkiye demokrasi denemelerinin başarısızlığa uğraması karşısında uzun bir süre tek parti ile yönetilmek durumunda kalmışı, hiçbir zaman otoriter ülkelerde görülen tek parti diktatoryası yaşamamıştır. Böylesine olumlu bir sürecin yaşanmasında Atatürk'ün demokrasiye olan olumlu yaklaşımının önemli payı vardır.

Mustafa Kemal kendi zamanında ülkede ve dünyada barış sloganını yeni cumhuriyet devletinin dış politikasının temeli yapmıştı. İngilizlerin çeşitli kışkırtmalarına karşın savaşa karşı çıkılmış ve Musul sorunu barış anlaşması ile çözüme kavuşturulmuştu. Güneydoğu Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki halkı Türkiye cumhuriyetine karşı ayaklandırmaktan çekinmeyen İngilizler, bölgede kendi çıkarlarını koruyabilmek için Şeyh Sait ayaklanmasının da düzenleyicisi olmuşlardı. Bir yandan İngilizler ile Ortadoğu sorunları açısından uğraşılırken, diğer yandan da Yunanlılar ile Ege Denizi ve ortak sınırlar konusunda çeşitli anlaşmazlıklar çıkıyordu. Batı dünyasındaki Yunan kültürü hayranlığını kendi lehlerinde iyi kullanmasını bilen Yunanlılar, savaşta Türklere yenilmelerine karşın masa başında Batı dünyasının desteği ile yeni bir şeyler koparmağa çalışıyorlardı. Ege Denizi'ndeki adaları Batı ülkeleri-

nin desteği ile alan Yunanlılar, nüfusunun büyük çoğunluğu Türk olan Batı Trakya'yı da gene Batılı devletlerin desteği ile işgal ederek sınırları içerisine katmıştı. Batının yaramaz çocuğu olarak büyük ülkeleri arkasına alan Yunanlıların şımarıklılığı Türkiye'de büyük tepkilere yol açıyordu. Ege adaları ve Batı Trakya sorunu Türk ulusu için kanayan bir yara durumuna gelmişti. Atatürk halkın büyük tepkisine karşın bölgede barışı yerleştirebilmek için, Venizelos ile barış anlaşması imzalayarak Yunanistan ile olan sorunların daha büyümesini önledi. Böylece çeşitli savaş kışkırtmalarına karşı çıkıyordu. Benzer biçimde bölgenin diğer ülkeleri ile de ilişkiler kurarak, anlaşmalar imzalayıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi bölgesinde barışın öncülüğünü yapmasını sağladı. Türk - Yunan yakınlaşması Balkanlardaki gerginliği azaltınca, Balkan antantı için elverişli bir ortam doğdu. Türkiye, Romanya ve Yugoslavya ile anlaşmalar imzalayarak bölgede dostluğun yayılmasına yardımcı oldu. Türkiye'den çekinen Bulgaristan'ın bu andlaşmaya katılmaması ve Romanya'nın giderek Nazi Almanyası'nın etkisi altına girmesi Balkan antantının kısa bir süre içinde sarsılmasına neden oldu. Mustafa Kemal benzer girişimlerini ülkenin doğusunda da sürdürünce Türkiye, İran, Irak ve Afganistan'ın katıldıkları Sadabad Paktı imzalandı. Böylece bu dört devlet arasında yeni bir dayanışma düzeni kuruluyordu.

Türkiye cumhuriyeti her alanda barışçı yaklaşımını dünya kamuoyuna gösteriyordu. Nitekim büyük tartışmalar yaratan Boğazlar sorunu da bu yaklaşım çerçevesinde Montrö Antlaşmasıyla olumlu sonuca bağlandı ve Türkiye'nin yönetimi altına bırakıldı. Bu anlaşmaya göre, Türkiye Boğazlar bölgesinin kesin yönetim hakkına sahip oldu. Bölge ülkelerinin gemilerinin boğazlardan geçişi belirli bir düzene bağlandı ve bazı sınırlamalar getirildi. Boğazlar kadar önem taşıyan bir başka büyük sorun da Hatay bölgesi idi. Fransa Suriye üzerindeki mandasını kaldırırken, halkının büyük çoğunluğu Türk olan Hatay konusu önemli bir sorun olarak gündeme geldi. Hatay bölgesi halkının hem Fransa hem de Suriye yönetimine karşı çıkması üzerine önce bir süre için Hatay bölgesi bağımsız bir devlet durumuna getirildi. Bir yıl sonra da Hatay Meclisi Türkiye'ye katılma kararı verince, Hatay bir vilayet olarak Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisine girdi. Türkiye Cumhuriyeti giderek güçlenirken çevresindeki bölge sorunlarını da barış yolu ile çözebiliyordu. Yaklaşan İkinci Dünya Savaşı'nı önceden gören Atatürk, barış yolu ile bölgede savaşa karşı önlemler alıyor ve bunda da başarıya ulaşıyordu.

Mustafa Kemal'in 1938 yılında ölümü üzerine Türkiye Cumhuriyeti yeni bir döneme giriyordu. Ülkenin ikinci adamı olan İsmet İnönü'nün ulusal şefliğinde Türkiye Cumhuriyeti Mustafa Kemal'in yolunda emin

adımlarla ilerliyordu. İnönü, Atatürk'ten sonra gelen cumhurbaşkanı olarak onun devrim ve ilkelerini yeni rejim ile beraber ülkede oturtmağa çalışıyordu. Atatürk'ün en güvendiği devlet adamı olarak İnönü genç cumhuriyeti tüm tehlikelere karşı ustalıklı biçimde korumasını bilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın dünyada yarattığı karışıklık Türkiye ekonomisini de sarsınca devrimlerin hızı belirli biçimde kesildi. Uzun bir süre savaş tehlikesi nedeniyle iki milyon kişi silah altına alınınca, bu kadar büyük ordu ülke ekonomisi için ağır yük olmağa başladı. Ülkede ekonomik darboğaz giderek genişlerken İnönü temkinli ve dikkatli bir dışpolitika ile Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na girmesine izin vermemiştir. Çeşitli baskılara karşı ustaca direnmesini bilen ikinci cumhurbaşkanı, ülkeyi böylesine bir tehlikeden yara almadan çıkarmasını bilmiştir. Savaş tehlikesi ile uğraşmak epeyce zaman aldığından Mustafa Kemal'in en büyük amaçlarından birisi olan toprak reformuna fırsat bulunamamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra demokrasi cephesi savaştan zafer ile çıkınca bütün dünyayı bir demokrasi dalgası kapladı. Türkiye Cumhuriyeti'nin Batıdaki dostlarının çoğunluğu demokratik rejimin egemen olduğu devletler olduğundan, ister istemez Türkiye'ye de onlar aracılığı ile demokratik düşünceler ve öneriler geliyordu. Türkiye'de 1945 yılından sonra bir demokratik havaya girdi ve çeşitli siyasal partiler kurulmağa başladı. Kurulan partilerden biri olan Demokrat Parti, toprak reformundan çekinen toprak ağalarının desteği ile kısa zamanda güçlendi. Ağaların önayak olmasıyla köylü tabanına dayanarak ülkede yayıldı. Atatürk döneminde sindirilmiş olan gerici ve aşırı ögelerin de bu hareketi desteklemesiyle Demokrat Parti kısa zamanda bir halk hareketi olarak yaygınlık kazandı. Demokrat Parti'nin öncü kadrosu da büyük toprak sahiplerinden oluşuyordu. Tutucu ve gerici çevrelerin desteği ile Demokrat Parti ülkede bir heyecan havası estirince, yıllardır yıpranmış bulunan devletin ve cumhuriyetin kurucusu Cumhuriyet Halk Partisi daha fazla iktidarda kalamadı. 1950 yılına doğru ülkede partiler arasında kıran kırana bir iktidar savaşı verildi. 1946 yılında çok parti ile yapılan seçimler ülkede demokrasinin başlangıcı olmuştu.

Yıpranma ve ülkede estirilen demokrasi havasının etkisiyle Cumhuriyet Halk Partisi 1950 seçimlerini yitirdi ve iktidara toprak ağalarının ve tutucu çevrelerin kurdurduğu Demokrat Parti geldi. İktidarın yeni sahibi olan bu parti, daha ilk günden kendisini destekleyen çevrelerin etkisi altına girdi ve ödünler vermeğe başladı. Demokrasi uğruna tutucu ve gerici çevrelere ödünler verilmesi, Atatürk devrimlerini giderek tehlikeye düşürüyordu. Yeni iktidarın verdiği ödünler Atatürkçü çevreleri giderek rahatsız ediyor, cumhuriyet ordusunu da tedirginliğe sürüklü-

yordu. İlk yılların sarhoşluğu geçtikten sonra yeni iktidar giderek baskıya ve sert önlemlere başvurmağa başladı. Bu ödünlerden cesaret alan tutucu ve gerici çevreler ülkenin çeşitli bölgelerinde Atatürk heykellerine karşı saldırılara geçince, yeni iktidar Atatürk aleyhine işlenen suçlar ile ilgili bir yasa çıkarmak zorunda kaldı. Ezan Arapçalaştırılırken, anayasanın dili de eski Türkçeye çevrilerek geri adım atılıyordu. Atatürk'ün halkı cumhuriyet ilkeleri doğrultusunda bilinçlendirmek için kurduğu Halkevleri kapatılıyordu. Atatürk'ün büyük hedefi olan toprak reformunun sözünü etmek bile suç sayıldı. Oy uğruna dağınık yatırımlara girişilince devlet bütçesi sarsıldı ve ülkenin ekonomik dengesi bozuldu. İktidar, oy deposu gördüğü köylüye dönük çeşitli uygulamalara öncelik verirken, ülkenin aydın kamuoyunu görmezlikten geliyor ve toplumun diğer kesimleri için herhangi bir hizmet geliştirmiyordu. Toplumun değişik kesimlerinden gelen kişiler demokrasi içerisinde eleştiri haklarını kullanmak isteyince hemen hapse atılıyorlardı. Yargı organları baskı altına alınarak tarafsız çalışmaları engelleniyordu. Toplumun çeşitli kesimleri yeni iktidara olan desteklerini geri çekerlerken, belirli bir politikaya dayanmayan uygulamalar da ülke ekonomisini batağa doğru sürüklüyordu.

Demokrasi döneminin yeni iktidarı kısa zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ilkelerinden çeşitli ödünlere yönelince, cumhuriyetin ve Atatürk devrimlerinin bekçisi olarak Türk ordusu duruma müdahale etmek zorunluluğunu duymuştur. Ordu ile aydınların karşı karşıya getirilmeleri ülkede çok gergin bir ortam yaratmıştı. Ankara ve İstanbul gibi büyük kentlerde sürekli olarak patlak veren siyasal olaylar ülkede gerginliği üst noktaya doğru tırmandırıyordu. Gençlik hareketlerinin istenmeyen çizgide gelişmesi, bazı gençlerin ölmesiyle ülkede huzurun kalmaması artık Türk ordusunun müdahelesine elverişli ortam yaratıyordu. Nitekim 27 Mayıs 1960 yılında ordunun müdahalesi ile Türkiye'de demokrasinin ilk dönemi de sona eriyordu.

Türk silahlı kuvvetleri rejime müdahale ettikten sonra Atatürk'ün cumhuriyetini yeniden kurmak zorunda kalıyordu. Bu amaçla bir kurucu meclis oluşturularak kısa zamanda yeni bir anayasa hazırlandı. Atatürk gerçek anlamda bir demokrasiyi amaçlamıştı. Ordu hareketi ile iktidardan düşürülen partinin yöneticileri ise demokrasiyi biçimsel olarak ele alıyorlar ve yozlaştırıcı eylemlere kalkışıyorlardı. Cumhuriyet ve demokrasi yeniden kurulurken bu nedenle daha dikkatli davranmak gerekiyordu. İktidarda kalmak için Atatürk devrim ve ilkelerinden ödün verme yolunun kapanması gerekiyordu, aksi durumda yeni Türk devleti hızla bir zayıflama sürecine girebilirdi. Gerçek anlamda Atatürkçülüğün ve devrim ilkelerinin bekçisi olan cumhuriyet ordusunun böylesine yozlaşma eğilimlerine izin vermesi düşünülemezdi. 27 Mayıs devrimi bu

açıdan Atatürk devriminin tamamlanması olarak anlaşılabilir. Türkiye'ye kısa zamanda yeni bir anayasa kazandırıldı. Bu anayasa çağdaş dünya ülkelerinin anayasaları ile karşılaştırıldığında en ileri hukuk belgelerinden birisi olarak öne çıkıyordu. Cumhuriyet Senatosu ve Anayasa Mahkemesi gibi yeni organlar kurularak seçim çoğunluğuna dayanan bir baskı yönetiminin önlenmesi için olumlu adımlar atılıyordu. Temel hak ve özgürlükler en geniş anlamda güvence altına alınarak Türkiye Cumhuriyeti Atatürk'ün istediği gibi çağdaş uygarlık düzeyine yaraşan bir yapıya sahip kılınıyordu. Her türlü tehlikeye karşı devletin temelinin Atatürkçülük olduğu ve Atatürk ilkeleriyle devrimlerinin kesinlikle korunacağı yeni anayasal düzen ile güvence altına alınıyordu.

Daha sonraki yıllarda ülkede ikinci demokrasi deneyine geçilmiştir. Yeni anayasanın yürürlüğe girmesi devleti ve ülkeyi bir süre için rahatlatmıştır. Ne var ki, seçimle işbaşına gelen iktidarlar oy ve siyasal çıkar düşünceleriyle rejimin temel ilkelerinden ödünler vermeğe başlayınca, yeni anayasa ile kurulan cumhuriyet dengesi ikinci kez sarsıntıya uğramıştır. Toplumda demokrasi bilincinin ve kültürünün yaygın olmaması nedeniyle yeni rejim zaman zaman tehlike dönemeçlerine sürüklenmiş ve bu noktalarda gene Türk silahlı kuvvetlerinin devreye girmesi ve müdahalesi ile yeniden demokrasiye dönülmüştür. Çağımızın ileri ülkelerinde hiçbir zaman görülmeyen demokrasiye ara verilme dönemleri bu nedenle Türkiye Cumhuriyetinin önüne üç kez çıkmıştır. Toplumu ve devleti oluşturan güçlerin demokrasi bilincine varmalarıyla beraber, iktidara gelen siyasal parti yöneticilerinin de özellikle demokrasinin korunmasına çok dikkat etmeleri gerekmektedir. Sorunları çok fazla bir toplum olan Türkiye'yi yönetmenin ne denli zor bir iş olduğu düşünülürse işbaşına gelen yönetimler kadar halkın da Atatürk ilkeleri, cumhuriyet ve demokrasi rejimlerine sahip çıkması gerekmektedir. Böylesine bir bilinç düzeyi oluşmadıkça genç demokrasimizin zaman zaman bunalım noktalarına düşmesini kimse önleyemeyecektir. Bölge sorunları karşısında dış güçlerin Türkiye'nin bütünlüğünü tehlikeye düşürücü yaklaşımları da bu duruma eklenince konunun ne denli önem kazandığı anlaşılmaktadır. Atatürk'ün çağdaşlaşma hedefi doğrultusunda çağdaş sivil toplumun yaratılmasına öncelik tanımak ve bir daha ordu müdahalesine gerek bırakmamak, Türkiye Cumhuriyeti'nin en önde gelen sorunudur.

Altı yüz yıla yakın bir süre dünya devleti olarak hüküm süren Osmanlı İmaparatorluğu'nun yıkılmasından ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti Atatürk ve kadrosunun büyük çabalarıyla başarıya ulaşmıştır. İmparatorluk yaşama olanaklarını yitirmiş çağdışı bir sosyal organizma noktasına sürüklendiği an, Türk ulusu kendi içinden bir önder ve buna bağlı olarak bir kadro çıkarabilmiş, büyük bir kurtuluş savaşı vermiş

ve bunu başarıya ulaştırmış, kısa zamanda da çağdaş nitelikleriyle bir cumhuriyet devleti kurabilmiştir.

Türk ulusunun tarih boyunca görülen devlet kurma özelliği ve bağımsız yaşama karakteri daha da güçlenerek zamanımızda kişilik kazanmıştır. Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla birlikte, çağımızın ileri ülkelerine yetişme ve onları geçme yarışına kalkışılmıştır. Tarihten gelen özelliklerini geliştirerek kullanmasını becerebilen Türk ulusu, Atatürk'ün deyimi ile az zamanda büyük işler başarabilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel görevinin bittiği yerde Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni işlevi başlamıştır. Tarih boyunca var olan Türk ulusu, çağın değişen koşullarına göre yeniden örgütlenmesini başarabilmiştir ve çağdaş bir cumhuriyet devleti ile dünya sahnesindeki yeni yerini almıştır. Türkiye Cumhuriyetini günümüzde Türklerin devleti olduğuna göre, bu devlete son Türk devleti olarak bakmak değil, ama Türkleri geleceğe yönlendiren yeni bir siyasal örgütlenme olarak ele almak gerekir. Türkiye Cumhuriyeti, Türklerin tarihteki devlet kurma ve bağımsız kalma özelliğinin çağımızdaki başlıca simgesidir.

TÜRKİYE'DE CUMHURİYET KÜLTÜRÜ

Osmanlı İmparatorluğu kozmopolit bir yapıda olduğundan kültürü de bu özelliklere sahipti. Türkiye cumhuriyetinin kültür ile ilgili sorunlarının büyük çoğunluğu, Osmanlıların son dönemlerinde biçimlenmeğe başlamıştır. İmparatorluktan cumhuriyete geçerken bazı sorunlar aynen, bazıları büyüyerek, bazıları da önemini yitirerek yeni düzene aktarıldılar. Osmanlılar döneminde devletin ve toplumun yapısı her şey için olduğu kadar kültür için de belirleyiciydi. O zamanlar ulus diye bir kavram daha gelişmediğinden, devletin ve toplumun belirleyici ögesi imparatorluğun sahibi olan hanedandı. Devlet diğer imparatorluklarda olduğu gibi bir etnik ögenin malı olmadığından, imparatorluk zamanında kültürel bir bütüncülük eğilimi olmamış ve Osmanlı ülkesinde yaşayan değişik etnik ögelerle beraber değişik kültürler de varolmuş ve böylece bir kültürel çeşitlilik dönemi yaşanmıştır.

Saray ve çevresinde bir seçkinler kültürü oluşurken, halk arasında da bundan bütünüyle farklı bir çizgide önemli bir halk kültürü doğabilmiştir. Osmanlılar çeşitli etnik gruplara, dinlere ve kültürlerine hoşgörü ile bakmalarına karşın, bunların özerk bir yapıda gelişmelerine karşı çıkıyorlar ve bunda da başarı sağlayabiliyorlardı. Arap ve Fars kültürleri ülkede büyük çapta etkin olabiliyor ve Türkçenin bu dillerle karışması sonucunda ortaya Osmanlıca diye karma bir dil çıkıyordu. Dinsel ideoloji temel düşünce olarak her alanı belirliyordu. Osmanlı kültürü

genel olarak Arap, Fars ve İslam kültürlerinin karışımıdır ve bu karışım içerisinde biraz da Avrupa'nın etkisi bulunmaktadır. Doğu ile batının kesiştiği bölgede Osmanlı kültürü büyük çapta doğu ve küçük çapta batının etkilediği bir karışım olarak gelişiyordu. Bunun sonucunda da Türkiye ne doğulu kalıyordu ne de batılılaşabiliyordu.

Böylesine karışık bir ortamda yeni bir devlet kurulurken artık ciddi bir kültür politikasına gereksinme vardı. Osmanlı döneminde bütün imparatorluğu oluşturan ögelerle uzlaşma zorunluğu, gerek böyle bir politikanın oluşturulmasını gerekse uygulanmasını zorlaştırıyordu. Cumhuriyet rejimi ise, kültürü çağdaşlaştırmak ve bunun için de Batıya dönmek konusunda kesin bir tutum izliyordu. Cumhuriyet yönetimi bu konuda kesin tutumu belirledikten sonra, fazla zaman geçmesini beklemeden, bazı zorlamalara girişerek geçmişten gelen kültür dağınıklığından kesin kopuşlar yaratmağa kararlıydı. Hedef çağdaş uygarlığa erişmek olmuş, ama bunun için yeterli bir altyapı bulunmadığından az sayıda aydın bir kadronun bilinçli çabalarıyla ülkede bir kültürel atılım gerçekleştirilmeğe çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu dağınıklığı nedeniyle kendine özgü bir ideoloji yaratamazken, cumhuriyet yönetimi daha bilinçlibir tutumla kendi ideolojisini hemen belirledi ve kendi kültürünü bu ideoloji doğrultusunda oluşturmağa çalıştı. Eğitim sistemi ülke gerçeklerine göre kurularak cumhuriyet ideolojisini ve kültürünü halka yaymağa başladı ve iletişim araçları da benzer doğrultulardaki çalışmaları ile cumhuriyet kültürünün toplumsal tabanını yaratıyordu.

Cumhuriyet rejimi ulusal bir yapıya sahip bulunduğundan yeni oluşacak kültürün de ulusal nitelikte bulunması gerekiyordu. Bu nedenle Türk tarihi uzmanlarca taranıyor, bu amaçla Türk Tarih Kurumu kuruluyor ve Türklerin ulus olarak tarihteki özellikleri inceleniyordu. Tarih Kurumu'nun yanısıra Türk Dil Kurumu da kurularak, bir an önce ulusal bir dil olarak Türkçe'nin geliştirilmesine ve Arapça ile Farsça'nın boyunduruğundan kurtarılmasına çaba gösteriliyordu.

Tarih ve genel kültür yapıtlarının önde gelenlerini derinlemesine inceleyen Mustafa Kemal, cumhuriyet ideolojisi ile beraber kültürü için de belirleyici olmuştur. Atatürk yeni bir toplum ve yepyeni bir Türk insanı için yola çıkmıştı. Çağdaş bir ulus yaratmanın ve Türk insanını yaşadığı çağın düzeyine çıkarmanın aracı olarak kültürü gördü. Tarihteki ilk Türk devrimi gerçekleştiren önderlerden birisi oldu. Geleneksel kültürün karşısına yeni bir seçenek olarak ulusal ve demokratik kültür getirmenin yollarını aradı. Çeşitli alanlarda yaptığı devrimler ve yenilik girişimleri, geçmiş ile gelecek arasında çağdaş bir kültür sentezine giden yolu açıyordu. Çağdaşlaşma yolundaki bir kültür devriminin geleneksel değerler ve yargılarla çatışması kaçınılmazdı. Nitekim bu doğrultuda birçok sorun daha sonraları cumhuriyet hükümetlerinin önüne gelmiştir.

Tam bağımsız ve çağdaş bir toplum ancak kültürel yollardan bilinçlenme ile sağlanabilirdi. Kemalist yönetim bu gerçeğin farkında olarak son derece dikkatli bir yöntem izledi. Geçmiş ile çaltışmalara karşın, tüm bağlar koparılamadı, ama geçmiş ile geleceğin bağdaştırılmasına çalışıldı. Demokratik ve bağımsız bir topluma dönük girişimler, kültürel atılımların kurumlaşmasıyla yeni bir aşamaya geldi.

Cumhuriyet rejimi ile beraber hem devletin hem de toplumun tüm güçleri kültürel kalkınma için seferber edildi. Dil ve Tarih kurumlarının yanısıra, bütün yurtta kültür okulları olarak Halkevleri açıldı. Bu kuruluşlar Kemalist kültür modelinin kuruluşları olarak çalışmalarıyla birbirlerini tamamlıyorlardı. Kemalist devrimin üç büyük kuruluşu bağımsız ve özerk yapıda kurulmuşlardı. İleride başa geçecek hükümetlerin günlük politikalarının dışında kalabilmeleri için Atatürk bu yöntemi uygun görmüştü. Bu kuruluşlar böylesine özerk ve bağımsız yapıda çalışarak hükümetlerin günlük politikalarının dışında, cumhuriyet ideolojisini ve kültürünü Türk ulusuna ve toplumuna yayacaklardı. Sonraki yıllarda kültür alanında siyasal baskıların günlük düşüncelerle artması gibi olayların ortaya çıkması ve sonunda Atatürk kuruluşlarının tek tek kapanmak veya yapı değiştirmek durumunda kalması, Mustafa Kemal'in kendi sistemini seçerken ne denli haklı olduğunu tarih önünde bir kez daha kanıtlamıştır. Atatürk kendi özel mirasının gelirlerini bu kültür kuruluşlarına bırakarak cumhuriyet kültürüne ve kuruluşlarıana ne kadar önem verdiğini göstermiştir. Ne yazıktır ki, sonraki yönetimler onun izinden ayrılmışlar ve çeşitli siyasal baskılarla onun sistemine karşıt bir modelin cumhuriyet döneminde öne çıkmasına neden olmuşlardır. Atatürk'ün mirası bile siyasal düşüncelerle değiştirilmiştir.

Mustafa Kemal bilime ve bilimsel yönteme inanan bir önder olarak her zaman çaba göstermiş ve bu nedenle Türk kültürünün ve tarihinin ideolojik olarak ele alınmasına karşı çıkmıştır. Türk kültürel ve tarihsel verileri bilimsel yöntem ile ele alarak değerlendiren Atatürk'e karşı Türk - İslam sentezini savunan gelenekçiler karşı çıkmışlardır. Demokrasinin ilerlemesiyle beraber bu görüşü savunanlar işbaşına geldikçe Atatürk'ün tarih ve kültür görüşüne ters düşen uygulamalar ve işler yapılmıştır. Bu nedenle de cumhuriyet rejiminin kendine özgü bir kültürü tam anlamıyla oluşturabilmesi ve buna toplum düzeyinde yaygınlık kazandırabilmesi pek başarılı olamamıştır.

Atatürk, cumhuriyetin ulusal kültürünü uygarlık kavramı üzerine oturtmak istiyor ve bunun için de bilimsel yöntemi benimsiyordu. Çağdaş uygarlığın verilerini Batı ve Doğu ayırımı yapmadan ülke gerçekleriyle bağdaştırmaya çalışıyordu. Ne katı bir Doğu karşıtlığı, ne de tam bir Batı yandaşlığı içinde değildi. Ülke ve toplum gerçeklerine, Türk ulu-

sunun tarihten gelen özelliklerine uygun bir cumhuriyet kültürü için bireşimi hedef alıyordu. Çağdaş, ulusal ve demokratik bir kültür bireşimi için devletin olanaklarını seferber ediyordu. Mustafa Kemal'in bilinçli yolundan sonraki yıllarda geri dönülmesi ülkeyi bir kültür bunalımına sürüklemiştir

Cumhuriyet kültürü yaratabilmek için Atatürk kurumlarının yanısıra ülkede çeşitli üniversite ve fakülteler kuruluyor ve ayrıca bunlarla birlikte çeşitli bilimsel araştırma merkezleri de örgütleniyordu. Konservatuarlar, Güzel Sanatlar akademileri, konser salonları, resim galerileri, kültür merkezleri hep bir cumhuriyet kültürünü kısa zamanda yaratabilmek ve yaşama aktarabilmek üzere kuruluyordu. Yurt dışına çeşitli öğrenciler gönderiliyor ve bunlar geri dönüşte hemen sorumlu yerlere getirilerek ülkedeki kültür seferberliği için çalışıyorlardı. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında taşınan heyecan kısa zamanda bütün ülkeyi sarmıştı. Cumhuriyet kültürü adına altyapıya ve temele dönük olarak ne yapıldıysa Atatürk ve ondan sonraki tek parti döneminde yapılmıştır. Daha sonraki yıllarda yapılanlar ise, yeni iktidarların politikaları doğrultusunda cumhuriyet kültürüne karşıt eğilimler taşıyan geleneksel, dinsel kültürün çizgisinde kalıyorlardı.

Çağdaş Türk devleti olarak Türkiye Cumhuriyeti, hem tarihten gelen hem de içinde bulunduğu koşulların özelliklerini bir araya Atatürk ilkeleri doğrultusunda getirerek kendine özgü kültür bireşimi bir an önce gerçekleştirmek zorundadır. Atatürk döneminde yaplıanların amacına ulaşabilmesi açısından o dönemdeki atılımların sonu getirilmelidir. Siyasal ve ideolojik yaklaşımlarla kültür sorunlarına yaklaşmak toplumumuzu devletimizin kuruluşundaki ana çizgilerinden ters noktalara götürebilmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti çok alanlarda başarılı olabilmiştir, ama cumhuriyet kültürü yaratma konusunda beklenen başarıyı sağlayamamıştır. Cumhuriyet yönetimine düşen biçimde ülkede bir cumhuriyet kültürünün ulusal - çağdaş bireşim çizgisinde oluşturabilmek için yeni bir kültür seferberliğine gereksinme bulunmaktadır. İçine düşülen kültür bunalımından kurtulmanın evrensel düzeyde bir kültür bireşimi ile ortaya çıkabilmenin yolu da buradan geçmektedir. Siyasal çatışmalarda belirli kesimler, Türkiye'nin içine sürüklendiği bu kültür bunalımını kendi açılarından kullanmaktadır. Cumhuriyet devletinin daha sağlam temellere oturabilmesinin çözümü de böylesine yeni ve geniş çaplı bir kültür seferberliğinden geçmektedir. Mustafa Kemal cumhuriyetin temeli olarak kültürü ele alırken, Türk ulusuna bu yolu aslında göstermiştir. İki bin yılına doğru, Türkiye Cumhuriyeti içine düştüğü kültür bunalımından kurtulmak zorundadır.

SON SÖZ

Tarihteki Türk Devletleri konusu son yıllarda güncel bir konu oldu. Cumhurbaşkanlığı forsundaki on altı yıldız zaman zaman tartışılmıştır. Konu bazen siyasal polemiklere de yol açmıştır. Nitekim, tartışmaların sürüp gitmesi üzerine Cumhurbaşkanının direktifleri ile Tarihteki Türk Devletleri bilimsel toplantılarda ele alınarak incelenmeğe başlanmıştır. Güncelleşme nedeniyle Türk devletleri üzerine çeşitli araştırmalar da yayınlanmıştır. Ne var ki, günümüze kadar yapılanlar daha başlangıç olmanın ötesine gidememişlerdir. Konuya en bilimsel yaklaştığını öne sürenler bile tek yanlılıktan ve kaynak yetersizliğinden kurtulamamışlardır. Kaynaklar yetersiz olunca yapılan çalışmalar ideolojik yaklaşımlarla tamamlanmağa çalışılmıştır. Biz bu kitapta, bulabildiğimiz kaynaklara dayanarak konunun genel bir sergilemesini yapmağa çalıştık.

Türk Devletleri konusunun bilimsel açıdan en büyük şanssızlığı, eskiden bu yana siyasal polemiklerin içerisinde yer almasıdır. Osmanlı'nın son zamanlarında ortaya çıkan milliyetçi sağ kanat her zaman Türklerin tarihine önem vermiş Türklerin Avrupa ve Afrika dönemlerini görmezlikten gelerek, Orta Asya dönemini kendi ideolojisine temel yapmıştır. Kozmopolit imparatorluktan çağdaş Türk devletine geçişte bu yaklaşımların belirli ölçüde yararları olmuştur, ama cumhuriyetin kurulmasından sonra çeşitli zararlar da gündeme gelmiştir. Atatürk'ün iyiniyetle ressamlara hazırlattığı cumhurbaşkanlığı forsu bile ideolojik yaklaşımla ele alınarak sağ kanat ideolojinin temel taşlarından birisi olarak kamuoyuna sunulmak istenmiştir.

Özellikle on altı Türk Devleti ve Son Türk Devleti gibi konular siyasal alanda tartışma konusu yapılmış ve sağ kanat milliyetçi ideoloji bu konular üzerine oturtulmağa çalışılmıştır. Bu konuların ideolojik olarak ele alınması ön plana geçince Türk Devletleri üzerine günümüze kadar doğru dürüst bir bilimsel yaklaşım veya çalışma yapılamamıştır. Kaynaklar tarandığı zaman, yapılan çalışmaların bireysel ve öznel olduğu hemen ortaya çıkmaktadır. Özellikle sağ kanat milliyetçiliği savunan bilim adamlarının yaptıkları çalışmalar kaynak yetersizliği nedeniyle vatan millet edebiyatı uslubunda yazılmışlardır. Dil bilmeyen, yerinde araştırma

yapmayan, gerekli kaynakları getirtemeyen araştırmacıların yazdıkları eserlerin edebi yanının bilimsel yanından daha ağırlıklı olmasını doğal karşılamak gerekir. Bu alandaki çalışmalarda ideolojik yaklaşım ne yazıktır ki, önplanda olmuştur. Durum böyle olunca da Türk Tarihi ve Türk Devletleri yeterince aydınlığa kavuşamamaktadır.

Öncelikle benimsenmesi gereken konu Türk Devletlerinin on altı olmadığıdır. Bizzat bu düşünceyi savunan sağ kanat milliyetçi bilim adamlarının bile verdikleri listelere bakıldığında tarihteki Türk devletlerinin sayısının bu on altı rakamının on misli olarak, yüz altmış civarında olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki, kaynaklara göre verilen listeler ve sayılar değişmektedir. O dönemlerde bugünkü anlamda devlet olgusu bulunmadığından değişik türde yönetimler de devlet olarak kabul edilebilmektedir. Devlet kriterleri değiştikçe devlet sayısı da değişmektedir. Beylikler bazen devlet sayılmakta, atabeylikler başka listelerde devletler arasında yer almaktadır. Kişisel yönetimler ile aile yönetimleri bile önemli farklılıklar göstermektedir.

Atatürk, Türkiye Cumhuriyetini kurarken Türk tarihini elinden geldiğince iyi incelemeğe çalışmıştı. Nitekim bu amaçla tarih araştırmalarına öncelik vermiş ve Türk Tarih Kurumu'nu kurmuştu. O, Enver Paşa gibi Turancı düşler ardında Orta Asya'ya yönelmek yerine, çağdaş bilimin ışığında yepyeni bir devlet kurma gerçekçiliği ile hareket etmişti. Atatürk'ün yolundan giderek bilimsel çalışmalara ağırlık verilmeli ve Türk devletleri konusu siyasal polemik olmaktan kurtarılmalıdır. Orta Asyacı görüşü savunan bilim adamlarının bu konunun araştırmasıyla görevlendirilmesi, eski öznelci yanlışların sürmesi tehlikesini gündemde tutmaktadır. Türk tarihi ile ilgili araştırmalarda her görüşten tarihcinin yer aldığı karma araştırma gruplarının kurulması ve öznel görüşlü yorumların dışında bilimsel nesnelliği koruyacak bir çalışma düzeninin oluşturulması ilk yapılacak iştir.

Türk devletleri ile ilgili olarak atılacak ikinci adım Türk tarihi ile ilgili tüm kaynakların bir merkezde toplanmasıdır. Ülkemizdeki kitaplıklar bu açıdan çok yetersizdir. Türkoloji biliminin geliştiği Macaristan, Yugoslavya, Rusya, Amerika, Finlandiya gibi ülkelerin kitaplıkları ve belgelikleri bizimkilerden daha zengindir. Türk tarihinin çeşitli dönemleri ile ilgili tüm kaynaklar yazılı belgeler tek tek toplanmalı ve bir araya getirilerek tasnif edilmelidir. Türklerin Orta Asya dönemi olduğu kadar, Çin dönemi, Hindistan dönemi, Önasya dönemi, Anadolu ve Avrupa dönemleri de olmuştur. Türkler göçebe bir ulus olarak Orta Asya'dan Avrupa'ya, Rusya'dan Hindistan'a kadar geniş topraklarda tarihin çeşitli dönemlerinde at sırtında gitmişler ve değişik devletler kurmuşlardır. Türk tarihi bu dönemlerin bir araya gelmesinden oluşan bir bütündür.

Yalnızca Orta Asya dönemi açısından ele alınan Türk tarihi ile genel olarak kesin yargılara varılamaz.

Türklerin devlet kurdukları bölgelerin uluslarının dili ve kültürü ile ilgili Türk üniversitelerinde ve Tarih Kurumu'nda bölümler kurulmamıştır ve hiçbir çalışma yapılmamaktadır. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Rus ve Çin bölümleri vardır, ama Hint ve Yugoslav bölümleri yoktur. Türklerin yaşadığı tüm bölgelerin tarihi ve kültürü ile ilgili üniversitelerimizde bölümler kurulmalı ve bunlar o dillerdeki kaynaklara inen araştırmalara yönelmelidirler. Rusça, Çince, Hintçe, Arapça ve diğer dillerdeki Türkler ile ilgili kaynaklar ve belgelerin bütünü Türk üniversitelerinde veya Tarih Kurumu'nda toplanmadıkça ve bilimsel ayırım ve düzenlemeden geçirilmedikçe, Türk tarihi veya devletleri ile ilgili yeterli bilimsel çalışmalar nesnel ve bilimsel ölçülerde yapılamaz. Yapılanlar tek yanlı ve öznel olmaktan ileriye gidemez. Taşkent, Semerkand, Kaşgar gibi önemli Türk kültür merkezlerindeki belgeler ve kaynaklar bile bugün Türklerin elinde değildir. Bu kaynakların tıpkı kopyalarının kitaplarımıza taşınması için ilgili devletlerle anlaşmalar bile yapılmamıştır.

Bizim, Türkler diye adlandırdığımız toplumlara yabancılar Türk asıllı uluslar demektedirler. Doğru olan da budur. Türk asıllı uluslarla ilgili her şey öncelikle bir merkezde derlendikten sonra iddi bilimsel araştırmalara geçilebilir. Atatürk kurumu ile beraber Türk Tarih Kurumu da çalışmalarında bu konuya öncelik vermelidirler. Kısa zamanda bir şeyler çıkarmağa değil, uzun sürede ciddi ve kalıcı araştırma programlarına yönelmelidirler. Üç bin yıla yaklaşan Türk tarihi birkaç yıl içerisinde yeterince ele alınamaz ve yazılamaz.

Atatürk bir ulus yaratmağa ve kurduğu çağdaş cumhuriyeti bu ulus tabanına oturtmağa çalışmıştı. O'nun yolundan gidilerek, O'nun çizgisinde Türk devletleri ele alınmalıdır. Tek bir kaynağa bağlı kalınarak bilimsel çalışmalara kalkışılmamalıdır. Özellikle son yıllarda ortaya çıkan bir tehlikeyi görmek gerekir. Batı devletleri siyasal amaçlarla Sovyetler Birliği'ndeki azınlıklara yönelik araştırmalara ağırlık vermektedirler. Onların kendilerine göre ve kendi amaçları doğrultusunda ortaya koydukları çalışmalar ve araştırmalar bilimin eleştirel süzgecinden geçirilmelidir. Türkiye'deki bilgi birikimi ve bilimsel araştırmaların varmış bulunduğu düzey bunun için yeterlidir . Batı kaynaklarının ve araştırmalarının Asya uluslarına karşı öznelci tutumla ele aldıkları verilerin etkisi altında kalınmamalıdır. Türk devletleri gerçeği ve Türk tarihi ancak Batı ve Doğu kaynaklarının karşılaştırılmalı eleştirisi yapıldıktan sonra nesnel boyutlarda yazılabilir. Türk tarihinin, Orta Asya'daki Türkleri ayaklandırmak için kullanılmasına bilim çevreleri izin vermemelidir.

Çin'de, Sovyetler Birliği'nde İran'da, Arap ülkelerinde, Avrupa ülkelerindeki Türk toplulukları geleneksel kültürlerini sürdürerek çağımızda

da yaşam savaşlarını yürütmektedirler. Yugoslavya'dan Çin'e, Kuzey Denizinden Afrika'ya kadar çok geniş bir alana yayılan Türklerin ortak tarihi ve kültürü ortaya konulurken birçok konuya dikkat etmek gerekmektedir. Türk devletlerinin on altı değil yüz altmışa yakın bir sayıya ulaştığı artık ortaya çıkarken, Türkiye Cumhuriyeti'nin son Türk devleti olmadığı Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile anlaşılmıştır. Tarihin ideolojik ve fanatik yorumlarından kurtularak, bilimsel bakış açısı ile değerlendirilmesi çağına gelinmiştir. Atatürk'ün kurduğu çağdaş Türkiye Cumhuriyeti de bu gerçeğe yaraşır bir tutumla kendi tarihini her türlü koşullanmışlığın ötesinde bilimsel ve nesnel verilerle ortaya koyabilmelidir.

Süper güçlerin ve devletlerin bilimsel çalışmaları kendi çıkarlarına alet ettikleri bir dönemde, Türkiye Cumhuriyeti bilimin gerçekçi ve nesnel sesi ile ortaya çıkabilmelidir. Yaşamda tek yol gösterici olan bilim aynı zamanda en güçlü silahtır. Yabancıların ve süper güçlerin kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları bu silahı, Türkiye Cumhuriyeti gerçekler doğrultusunda ele alabilmelidir. Enver Paşa düşçülüğü imparatorluğu batırırken Atatürk gerçekciliği çağdaş cumhuriyeti kurabilmiştir. Türk devletleri konusu aydınlığa kavuşabilmek için bilimsel gerçekciliği beklemektedir.

— S O N —

KAYNAKÇA

Ahmet Aziz — Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu. Hazırlayan Tansu Say, 1001 Temel eser.

Akdağ Mustafa — Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, iki cilt, İstanbul 1974.

Alptekin, Erkin — Uygur Türkleri, 129 s, İst, 1978, Boğaziçi yayını.

Alinge, C. — Moğol Kanunları, Çev. Coşkun Üçok, AÜHF yayını, Ank, 1971.

Arat, Reşit Rahmeti — Babürname, üç cilt, 1000 temel eser, İst 1970.

Aşıkpaşaoğlu tarihi — İstanbul 1970.

Avcıoğlu, Doğan — Türklerin Tarihi, İstanbul 1978, Tekin yayınları beş cilt.

Bacon, Elizabeth — Orta Asya, Çev. Tansu Say, 10001 Temel eser, İstanbul 1978, 228 s.

Bala, Mirza — Milli Azerbaycan Hareketi, Berlin 1938.

Barthold, W. — Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İst, 1927.

Barthold, W. — Moğol İstilasına Kadar Türkistan, hazırlayan Dursun Yıldız, Kervan yayınları, İst. 1981, 745 s.

Barthold, W. — İslam Medeniyeti Tarihi, çev. F. Köprülü, Ankara 1963.

Bleda, Mithat Şükrü — İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1979, Remzi Kitapevi.

Bıyıklıoğlu, Tevfik — Trakya'da Milli Mücadele, İst, 1955.

Bıyıktay, Halis — Timurlar Zamanında Hint - Türk İmparatorluğu, İst. 1941, 115.

Bibi, İbni — Anadolu Selçuki Devleti Tarihi, çev. N. Gençosman, Ankara, 1941.

Boshwort — The Gaznavids, 1963.

Boshworth, C. E. — İslam Devletleri Tarihi, İst. 1980, çev. E. Merçil.

Bousat, Lucien — Empire Mongol, Paris, 1927.

Broçkelman, C. — İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, çev. N. Çağatay, Ankara, 1954.

Brion, Marcel — Hunların Hayatı, Orkun yayınları, İst, 1981, 267.

Caferoğlu, Ahmet — Kaşgarlı Mahmut, İst. 1970, 1000 temel eser.

Caferoğlu, Ahmet — Türk Kavimleri, Ankara, 1983, 96 s.

Childe, Gordon — Doğunun Prehistoryası, çev. Ş. A. Kansu, Ankara, 1946.

Çeçen, Anıl — Atatürk ve Cumhuriyet, Türkiye İş Bankası yayını, 1981 Ankara, 400 s.

Danişmend, İ. H. — Türklük Meseleleri, İstanbul kitabevi, İst. 1983. 304 s.

Durant, Will — İslam Medeniyeti, Çev. Orhan Bahaeddin, 10001 temel eser, İst. 1980.

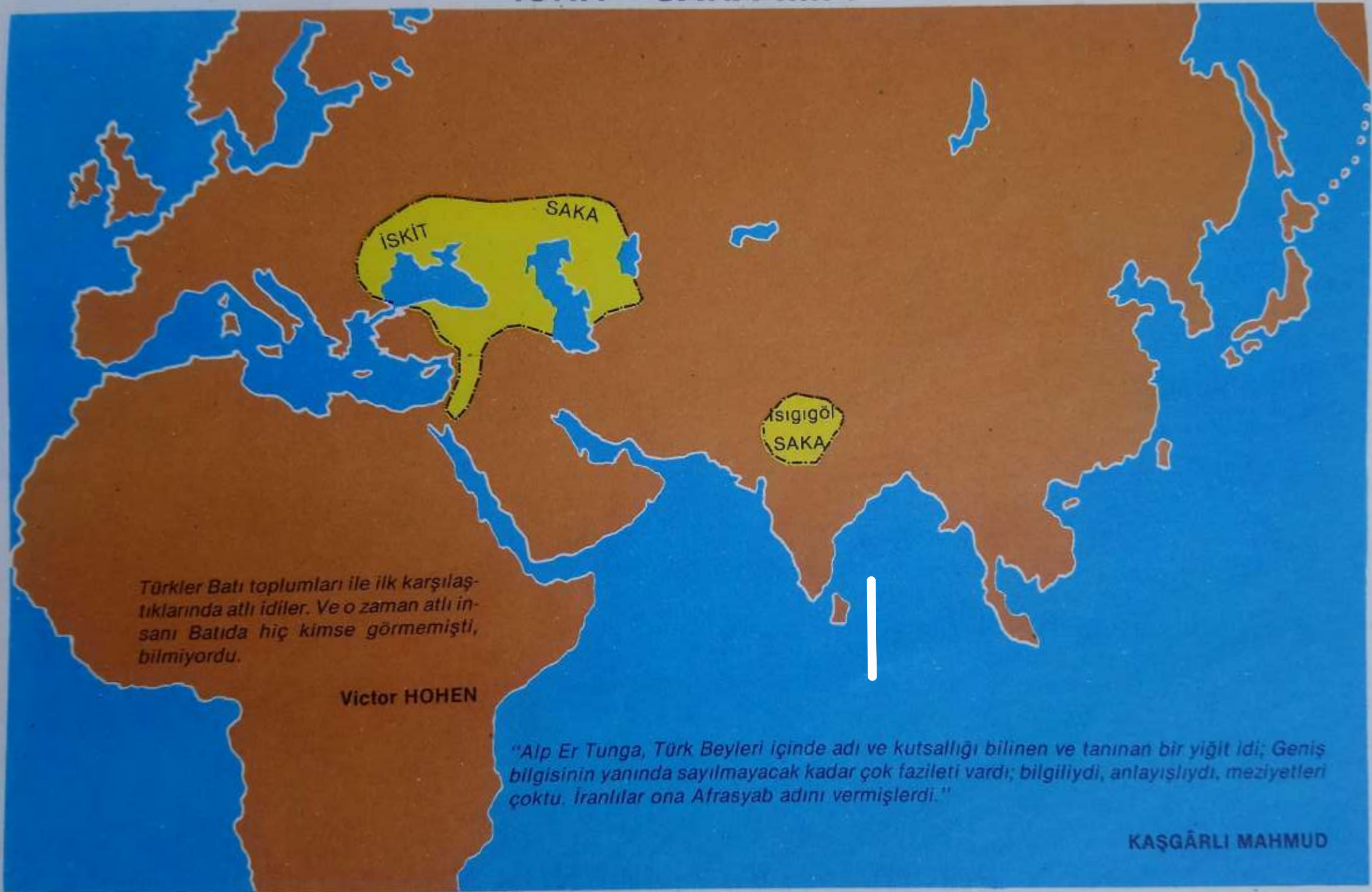
Eckhard, F. — Macar Tarihi, İst.

Eliot, Charles — Avrupa'daki Türkiye, iki cilt, çev. Adnan Sınar, İst. 1980, 1001 temel eser.

Engelhard, Ed. — Tanzimat, çev. Ayda Düz, Milliyet yayını, İst. 1976.
Ergin, Muharrem — Oğuz Kağan Destanı, İst. 1970.
Ergin, Muharrem — Orhun Abideleri, İst. 1970. 153 s. 1000 temel eser.
Feher, Geza — Bulgar Türkleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu yayını, Ank. 1984.
Grenard, Fernand — Babür, çev. Orhan Yüksel, İst. 1971.
Grenard, Fernand — Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü, İst 1970, çev. Orhan Yüksel, 248 s. 1000 temel eser.
Grinaschi, M. — Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler, VII. Tarih Kongresi.
Grousset, Rene — Bozkır İmparatorluğu, Ötüken yayın, çev. Reşat Uzmen İst. 1980, 510 s.
Günaltay, Şemsettin — İran Tarihi, Ankara 1948.
Günaltay, Şemsettin — Kadim Çin ve Hind, İst 1937.
Heyd, Uriel — Türk Ulusçuluğunun Temelleri, Kültür Bakanlığı, Ank. 1979.
Hotham, David — Türkler, çev. M. A. Kayabal, İst. 1973.
Howartth, H. H. — The Avars, Journal of the Royal Asiatic society, s. 720-737.
Imbert, Paul — Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri, çev. Adnan Cemgil, Havass yayını, İst. 1981.
İnan, Abdülkadir — Eski Türk Dini, İst 1976, Kültür Bakanlığı yayını 256 sı.
Kafesoğlu, İbrahim — Selçuklu Tarihi, İst, 1972.
Kafesoğlu, İbrahim — Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu İst. 1953.
Kafesoğlu, İbrahim — Harezmşahlar Devleti, Tarih Kurumu Yayını, Ank. 1984, 315 s.
Kansu, Aziz, Ş. — İnsanlığın Kaynakları ve ilk Medeniyetler, Ankara, 1971.
Kantemir, Dimitri — Osmanlı İmparatorluğu Yükseliş ve Çöküş Tarihi Kültür Bakanlığı, Ankara 1979, üç cilt, çev. Ö. Çobanoğlu.
Kara Şemsi, Reşit Saffet — Hazar Türkleri Avrupa Devleti, İst. 1934, 55 s.
Kaşgarlı Mahmud — Divan-ı Lügat-it Türk, çev. B. Atalay, Ankara, 1940 üç cilt.
Koestler, Arthur — Onüçüncü Kabile, çev. Belkıs Çorakçı, İstanbul 1977, 284 s.
Konukçu, Enver — Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara, 1973, Atatürk Üniv. yayını, 119 s.
Kohn, Hans — Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği, çev. A. O. Güner, İst. 1983.
Köprülü, Fuat — Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Ankara, 1959.
Köymen, M. A. — Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1963.
Köymen, M. A. — Büyük Selçuklu Tarihi, Ankara, 1954.
Kurat, Akdes Nimet — Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972.
Kurtuluş, Ümit — Batı Trakyanın Dünü ve Bugünü, 216 s. Ankara 1980.
Lamartine, A de — Türkiye Tarihi 7 cilt, 10001 temel eser, İst. 1978, Hazırlayan M. R. Uzmen.
Liget, L. — Bilinmeyen İç Asya, çev. S. Karatay, iki cilt, İst. 1970.
Mahmud, Ahmed Bin — Selçukname, iki cilt, 10001 temel eser, İst. 1977.
Melek, Abdurrahman — Hatay Nasıl Kurtuldu? İst. 1966, 87 s.
Muhtar, Mahmud — Balkan Harbi, 10001 temel eser, 205 s. İst. 1979.
Nemeth Gyula — Attila ve Hunları, çev. Şerif Baştav, Ank. 1982, s. 270.
Neşri, Mehmed — Neşri Tarihi, hazırlayan M. A. Köymen, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1983.
Nur, Rıza — Türk Tarihi, Toker yayınları, İst. 1982, 12 cilt.
Orkun, Hüseyin Namık — Avarlar, Türk Tarih Kurumu Kitaplığı.
Ögel, Bahaaddin — Uygurların Menşe Efsanesi, Ank. 1948, 23 s.

Ögel, Bahaaddin — Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi iki cilt, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1981, 636 ve 493 s.
Ögel, Bahaaddin — Türk Kültürünün Gelişme Çağları, iki cilt, 1000 temel esir, İst. 1971.
Ögel, Bahaaddin — Türk Mitolojisi, İst 1971, 1000 temel eser.
Ögel, Bahaaddin — Türk Kültür Tarihi, beş cilt, Ankara, 1978.
Öztuna, Yılmaz — Büyük Türkiye Tarihi, 12 cilt, İst. 1980.
Öztuna, Yılmaz — Türk Tarihinden Yapraklar, İst. 1983, 344 s.
Perinçek, Doğu — Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek. Aydınlık yayınları, İst. 1978.
Rasonyl, Lazslo — Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Ens. Ankara 1971.
Sevim, Ali — Suriye Selçukluları, Ankara 1981, 133 s. iki cilt, DTCF yayını.
Sökmen, Tayfur — Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1978, 130 s.
Sümer, Faruk — Karakoyunlular, 1967, 169 s.
Sümer, Faruk — Oğuzlar, İstanbul 1977.
Şeref, Abdurrahman — Tarih Konuşmaları, Kavram yayınları, İst. 1978, Hazırlayan Eşref Eşrefoğlu.
Taneri, Aydın — Celalüddin Harizmşah ve Zamanı, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1977, 201 s.
Taneri, Aydın — Türk Devlet Geleneği, DTCF yayını, Ankara 1975.
Togan, Z. V. — Bugünkü Türkili ve Yakın Tarihi, İst. 1942.
Togan, Z. V. — Harezm Kültürü Vesikaları, İst. 1946.
Togan, Z. V. — Umumi Türk Tarihine Giriş, İst, 1946.
Toynbee, Arnold — Türkiye, çev. Kasım Yargıcı, İst 1971.
Turan, Osman — Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İst. 1968.
Turan, Osman — Türkiye Selçukları Hakkında Resmi Vesikalar, İst. 1958, 202 s.
Turan, Osman — Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti, Ankara, 1965.
Turan, Osman — Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Nakışlar yayınevi, İst. 1980.
Urfalı Mateos Tarihi — Çev. Andreasyon, Ank. 1962.
Uzunçarşılı, İ. H. — Osmanlı Tarihi, Ankara, 1945.
Uzunçarşılı, İ. H. — Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1969.
Uzluk, Feridun Nafiz — Anadolu Selçuklu Devleti, Ankara 1952.
Üçok, Coşkun — Siyasal Tarih, Ankara, 1975.
Vasiliev — Bizans İmparatorluğu Tarihi, Ankara, 1943.
Woods, Henry — Türkiye Anıları, çev. F. Çoker, Milliyet yayını, İst. 1976.
Yakubovsky — Gaznevi Devleti Menşei ve Karakteri, İst. 1939.
Yerasimos, Stefanos — Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, üç cilt, Gözlem yayınları, İst. 1974.
Yınanç, M. H. — Anadolu'nun Fethi, İst. 1944.
Yınanç, M. H. — Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, İst. 1944.
Yücel, Celaleddin — Dış Türkler, İst, 1976.
Zenkorsky, Serge — Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık, Ankara, 1971.

HARİTALAR

İSKİT - SAKA İMP.
İSKİT
SAKA
Isıgıgöl
SAKA
Türkler Batı toplumları ile ilk karşılaştıklarında atlı idiler. Ve o zaman atlı insanı Batıda hiç kimse görmemişti, bilmiyordu.
Victor HOHEN
"Alp Er Tunga, Türk Beyleri içinde adı ve kutsallığı bilinen ve tanınan bir yiğit idi; Geniş bilgisinin yanında sayılmayacak kadar çok fazileti vardı; bilgiliydi, anlayışlıydı, meziyetleri çoktu. İranlılar ona Afrasyab adını vermişlerdi."
KAŞGÂRLI MAHMUD

BÜYÜK HUN İMP. - BATI HUN İMP.

İşlemeli kol

AVRUPA HUN İMPARATORLUĞU
375-454

ATTİLA

Türk'lerin olmadığı memleket, içmediği su, ateşlemediği ocak kalmadı. Şehirleri ve ülkeleri doldurup, her tarafa kültürleri ile hâkim oldular.

İMADEDDİN İSFAHANİ

GÖKTÜRK İMP.

Ey Türk ve Oğuz Beyleri, milleti dinleyiniz! Üstte gök basmadıkça, altta yer delinmedikçe senin ilini, töreni kim bozabilir?

BİLGE KAĞAN

Altın elbiseli adam (Almaata M.Ö. IV)

Avrupa'ya Türk Devlet geleneğini götürenler.

Avar Türk boyu tarafından kurulmuştur. Çuvaş Türkçesi ile konuşurlar, Göktürk alfabesi kullanılırlardı. Dinleri Gök - Tanrıcılık ve Hristiyanlık idi.

Yüzölçümü yaklaşık olarak 800.000 Kilometre karedir. Üst üste girişmek durumunda kaldığı savaşlar yüzünden zayıf düşüp, 803 yılında yıkılmıştır.

Toprakları üzerinde bugün; Varşova Paktına dahil Polonya, Macaristan, Çekoslovakya; NATO'ya dahil Federal Almanya; bağlantısızlardan Yugoslavya bulunmaktadır. Romence, Çek ve Slovak dilleri, Almanca, Sırpça, Türkçe, Hırvatça, Makedonca, Boşnakça, Arnavutça'nın konuşulduğu bu ülkelerde Hristiyanlık ve İslâmiyet vardır.

- *Türk Milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım.*

BİLGE KAĞAN

HAZAR DEVLETİ · UYGUR DEVLETİ

Saray

HAZAR DEVLETİ

Ordu-Balık

Orhun

UYGUR DEVLETİ

İşleme motif

Ey Türk Milleti ! Seni yıkmak seni yoketmek için var güçleriyle çaba harcayan düşmanlarına aldanıp yanılmamalısın.

BİLGE KAĞAN

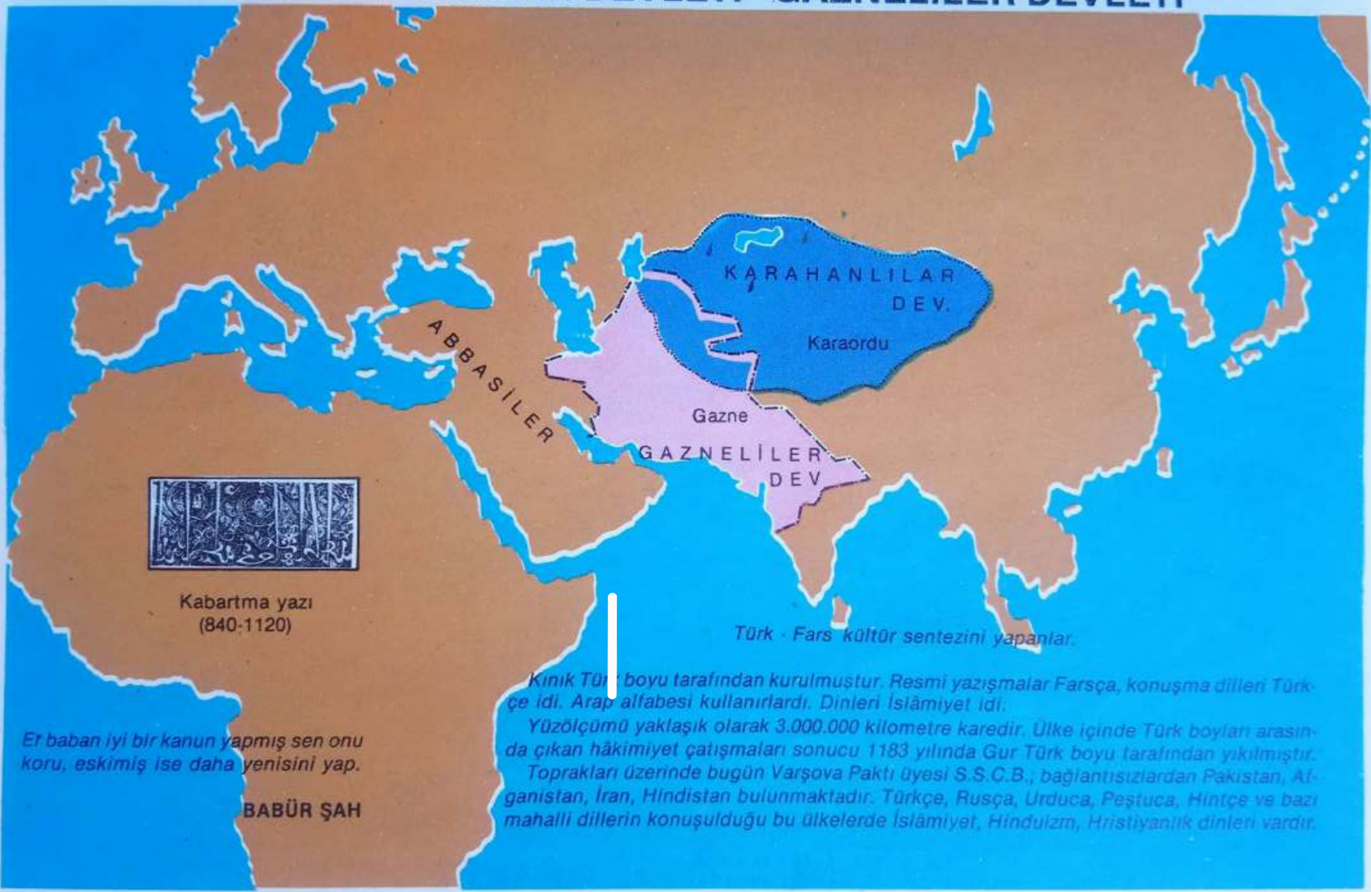
Türk Dil ve kültürünü oluşturup geliştirenler.

Yağla-Kar Türk boyu tarafından kurulmuştur. Türkçe konuşurlar. Uygur alfabesi kullanırlardı. Dinleri Gök - Tanrıcılık, Budizm ve Manihizm idi.

Yüzölçümü yaklaşık olarak 5.000.000 kilometre karedir. Çin entrikalarının devlet yöneticilerini birbirine düşürmesi sonucu 1335 yılında yıkılmış, Türk - Moğol İmparatorluğuna katılmıştır.

Toprakları üzerinde bugün; Varşova Paktı üyesi S.S.C.B.; bağlantısızlardan Çin Halk Cumhuriyeti ve Moğolistan bulunmaktadır. Rusça, Türkçe, Çince, Moğolca ve bunların yanında bazı mahalli dillerin konuşulduğu bu ülkelerde İslâmiyet, Hristiyanlık, Budizm, Lamaizm ve Konfüçyüs dinleri vardır.

KARAHANLILAR DEVLETİ - GAZNELİLER DEVLETİ

Kınık Türk boyu tarafından kurulmuştur. Resmi yazışmalar Farsça, konuşma dilleri Türkçe idi. Arap alfabesi kullanırlardı. Dinleri İslâmiyet idi.

Yüzölçümü yaklaşık olarak 3.000.000 kilometre karedir. Ülke içinde Türk boyları arasında çıkan hâkimiyet çatışmaları sonucu 1183 yılında Gur Türk boyu tarafından yıkılmıştır.

Toprakları üzerinde bugün Varşova Paktı üyesi S.S.C.B.; bağlantısızlardan Pakistan, Afganistan, İran, Hindistan bulunmaktadır. Türkçe, Rusça, Urduca, Peştuca, Hintçe ve bazı mahalli dillerin konuşulduğu bu ülkelerde İslâmiyet, Hinduizm, Hristiyanlık dinleri vardır.

Er baban iyi bir kanun yapmış sen onu koru, eskimiş ise daha yenisini yap.

BABÜR ŞAH

BÜYÜK SELÇUK İMP.

BİZANS İMP.

ANADOLU SEL.
Konya

SURİYE SEL.
Şam

Merv

HORASAN SEL.

KİRMAN SEL.
Kirman

FATIMİ HALİFELİĞİ

Gelin başı

15 Mayıs 1277 - bugünden sonra divanda, dergâhta, bârigâhta, mecliste ve meydanda Türkçe'den başka dil kullanılmayacaktır.

KARAMANLI MEHMET BEG

Anadolu'yu Türklere vatan yapanlar.

Kınık Türk boyu tarafından kurulmuştur. Resmi yazışmaları Farsça, konuşma dilleri Türkçe idi. Arap alfabesi kullanılırlardı. Dinleri İslâmiyet idi.

Yüzölçümü yaklaşık olarak 350.000 kilometre karedir. Birliğini koruyamamış, Türk - Moğol İmparatorluğunun da etkisi ile 1308 yılında Anadolu Türk beylikleri şeklinde bölünmüştür. Toprakları üzerinde bugün; Türkiye Cumhuriyeti bulunmaktadır.

HARZEMŞAHLAR DEVLETİ

Yabancı kültürüne girmek demek onun hakimiyetine girmek demektir.

ALP BİLGE

Halk giyinişi

Otağ

Hakan saraylarını bilim merkezi yapanlar.

Halaç Türk boyu tarafından kurulmuştur. Resmi yazışmaları Farsça, konuşma dilleri Türkçe idi. Arap alfabesi kullanırlardı. Dinleri İslamiyet idi.

Yüzölçümü yaklaşık olarak 3.000.000 kilometre karedir. Sürekli savaşlar sonucu gücünü kaybetmiş, 1231 yılında Türk - Moğol İmparatorluğu tarafından yıkılmıştır.

Toprakları üzerinde bugün; Varşova Paktı üyesi S.S.C.B.; bağlantısızlardan Afganistan, İran, Pakistan, Hindistan bulunmaktadır. Rusça, Türkçe, Farsça, Peştuca, Urduca, Hintçe'nin yanısıra bazı mahalli dillerin konuşulduğu bu ülkelerde İslâmiyet, Hristiyanlık, Hinduizm dinleri vardır.

Türk Milleti yok olmasın diye Tanrı beni ve eşim İl Bilge Hatun'u milletimin başına getirdi.

İLTERİŞ KAĞAN

ALTINORDU İMP.

ALTINORDU İMPARATORLUĞU
Saray
CENGİZ İMPARATORLUĞU
Orhun
Karakurum
ÇAĞATAY İMP.
KUBİLAY İMPARATORLUĞU
A. SELÇUKLULARI
İLHANLILAR

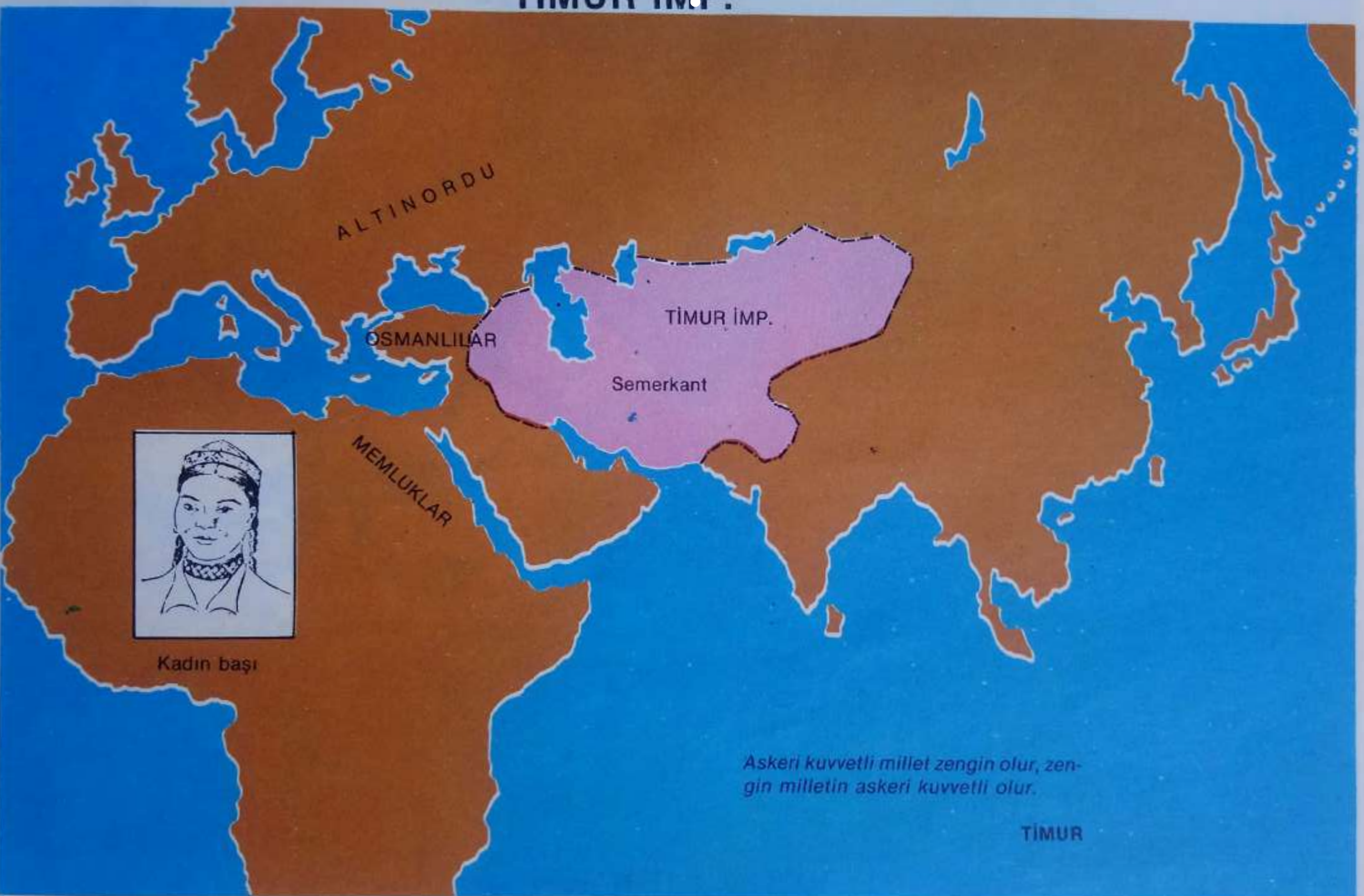
Kilim motifi

Orhun Türk boyları tarafından kurulmuştur. Çağatay Türkçesi ile konuşurlar, Uygur alfabesi kullanırlardı. Dinleri Gök - Tanrıcılık ve İslâmiyet idi.

Yüzölçümü yaklaşık olarak 7.000.000 kilometre karedir. Ülke içinde iktidar kavgaları ve Timur ordularının istilası ile zayıf düşmüş, gücünü kaybederek, 1502 yılında yıkılmıştır.

Toprakları üzerinde bugün Varşova Paktı üyesi S.S.C.B., Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya; bağlantısızlardan İran, Afganistan bulunmaktadır. Rusça, Türkçe, Bulgarca, Romence, Macarca, Lehçe, Çek ve Slovak dilleri ile Farsça, Peştuca'nın yanında pek çok mahalli dillerin konuşulduğu bu ülkelerde Hristiyanlık ve İslâmiyet dinleri vardır.

TİMUR İMP.

ALTINORDU
OSMANLILAR
TİMUR İMP.
Semerkant
MEMLUKLAR
Kadın başı
Askeri kuvvetli millet zengin olur, zengin milletin askeri kuvvetli olur.
TİMUR

OSMANLI İMP.

KIRIM HANLIĞI

İstanbul

CEZAYİR

MISIR

TRABLUSGARP

ARABİSTAN

Sultan sandal başı

Ben ki, sultanların sultanı, Kralların kralı, ülkelerin hükümdarına Tuğ giydiren, Tanrının yer yüzündeki gölgesi, Karadeniz'in ve Akdeniz'in Rumeli'nin ve Anadolu'nun bütün bölgelerinin İmparatoru ve tek hâkimi şanlı ve yüce atalarımın muzaffer kudretleri sayesinde alevlenen kılıcıma emanet ettikleri birçok eyalet ve ülke sahibi nihayet Sultan II. Beyazıt'ın oğlu Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ım.

BATI TRAKYA TÜRK CUMHURİYETİ

